

Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya

Volum **VI-VII**

**Ensenyament,
cultura, justícia**

Rafael Aracil
Andreu Mayayo
Antoni Segura
(Editors)

CEHI

UNIVERSITAT DE BARCELONA

© Edicions de la Universitat de Barcelona
Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tel.: 934 035 430
comercial.edicions@ub.edu
www.edicions.ub.edu

ISBN

978-84-475-3822-5

Aquest document està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de Creative Commons, el text de la qual està disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

ÍNDIX

Introducció. <i>Rafael Aracil, Andreu Mayayo i Antoni Segura</i>	9
<i>Anton Cañellas.</i> Les terceres vies, 30 anys després	13
<i>Nicolás Sartorius.</i> La recuperación de la democracia	29
<i>Gregorio Morán.</i> Adolfo Suárez.	39
<i>Jaume Sobrequés i Callicó.</i> El restabliment de la Generalitat i el retorn del president Tarradellas	51
<i>Ángel Castiñeira.</i> Plurinacionalitat i Estat	59
 Ensenyament	
<i>Miquel Martínez i Enric Prats.</i> De l'escola franquista a l'escola democràtica: una reflexió sobre l'educació en valors	81
<i>Eulàlia Vintró.</i> Les llars d'infants	103
<i>Marina Subirats.</i> L'escola rural a Catalunya	121
<i>Ignasi García Clavel.</i> L'escola privada	127
<i>Joaquim Prats Cuevas.</i> De la crisi de la LOGSE a la contrareforma de la LOCE	139
 Cultura	
<i>Josep Espar Tico.</i> El Cóngrés de Cultura i les seves repercussions positives de cara al futur	161
<i>Dominic Keown.</i> «To be or what to be?» La defensa creativa valenciana de la cultura catalana	167

<i>Ferran Aisa i Pàmpol</i> . Els ateneus populars, una alternativa cultural fallida.	181
<i>Ricard Salvat</i> . Teatre de la Transició	209
<i>José María Caparrós Lera</i> . El cine de la Transición	221
<i>Marianne Brull i José Manuel Naredo</i> . Ruedo Ibérico y la cultura política de la Transición (Taula rodona)	241

Justícia

<i>Eugeni Gay</i> . Constitució i Justícia	255
<i>Fernando Ledesma</i> . Desarrollo constitucional en el ámbito de los derechos fundamentales y del poder judicial: 1982-1988	269
<i>Manuel Gerpe Landín</i> . De la «Justicia» franquista a la Justicia democrática	283
<i>Federico Vázquez Osuna</i> . La judicatura i la fiscalia franquistes i la Transició democràtica	291
<i>Margarita Robles</i> . La reforma pendiente: Las fuerzas y cuerpos de seguridad del Estado.	315
<i>Andreu Mayayo</i> . La violència política durant la Transició	329
<i>Gemma Calvet</i> . La transició penitenciària a l'Estat espanyol: els dèficits del model penitenciari de la democràcia espanyola	347
<i>Ignasi García Clavel, David Castillo, Luís García Calero i Ángel Rekalde</i> . La vida a les presons (Taula rodona)	355
<i>Magda Oranich</i> . La llei del divorci	375
<i>Antoni Castells</i> . La reforma tributària i el finançament de les comunitats autònomes	387

Apèndix: índexs dels volums precedents

1. Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya
2. Sindicalisme, gènere i qüestió nacional
3. La reforma de l'exèrcit i de l'administració local
4. Els joves de la Transició
5. Els mitjans de comunicació

INTRODUCCIÓ

RAFAEL ARACIL, ANDREU MAYAYO i ANTONI SEGURA

En aquest volum doble s'han publicat les ponències i intervencions (tret d'algunes excepcions per causes alienes als editors) de les edicions sisena i setena dels cursos *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya* que, des de l'any 1999, organitzem el Centre d'Estudis Històrics Internacionals en col·laboració amb la Generalitat de Catalunya i diverses entitats. L'any 2004 el curs duia el títol *Educació, cultura i política* i es va desenvolupar al Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya. L'any 2005 el títol ha estat *L'Administració de justícia i la Transició política* i ha tingut lloc a les dependències del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, dependent del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.

Malgrat el caràcter monogràfic dels cursos, la presència renovada d'estudiants universitaris de segon cicle, els seus principals destinataris, aconsellava introduir intervencions de caràcter més general per donar els elements necessaris de contextualització política. En aquest sentit, hem optat per reproduir aquestes ponències en primer lloc i agrupar la resta en els tres grans blocs temàtics objecte d'estudi: l'ensenyament, la cultura i la justícia. D'altra banda, hem mantingut el criteri de barrejar la memòria dels protagonistes amb la mirada crítica d'estudiosos i d'especialistes. Així mateix, algunes reflexions van més enllà del marc cronològic estricte de la Transició (1975-1982) i arrenquen en el franquisme o s'endinsen en els anys posteriors amb una clara voluntat pedagògica de poder comprendre millor les continuïtats i ruptures que, en els diferents àmbits, representa la transició de la dictadura a la democràcia.

Anton Cañellas, dirigent històric democratacristià i europeista de bell anuvi, ens explica amb tots els ets i uts la celebració de les *Terceres vies*, la primavera de l'any 1975, que constituí la presentació pública, encara en vida de Franco, de les principals forces polítiques catalanes. De fet, dels protagonistes només en queden vius Jordi Pujol i el ponent. Nicolás Sartorius, dirigent històric de CC.OO i del PCE, subratlla el protagonisme, sovint menystingut, del moviment obrer i la seva aportació decisiva per fer inviable la continuïtat del franquisme. Gregorio Morán, periodista de raça i primer biògraf del president del Govern Adolfo Suárez, explicita les claus d'un dels personatges clau i, sens dubte, més enigmàtic de la Transició, dels pocs que han renunciat a publicar unes memòries de la seva activitat pública. Jaume Sobrequés, historiador i exsenador de l'Entesa dels Catalans, ens apropa a un dels fets més decisius i rupturistes de la Transició: el restabliment de la Generalitat de Catalunya, que lliga amb la legalitat republicana i esdevé anterior a l'establiment de l'Estat de les Autonomies configurat per la Constitució de 1978. Seguint aquest fil, el professor Àngel Castiñeira ens aproxima a un dels temes més controvertits (encara avui): la realitat plurinacional de l'Estat espanyol.

Cinc ponències constitueixen el bloc dedicat a l'ensenyament prenent com a objecte d'estudi i reflexió l'escola, des de la llar d'infants fins a l'escola rural passant per l'escola privada, ben arrelada en el mapa escolar català. Hi destaquen les contribucions de dues dones que han estat les màximes responsables d'ensenyament a l'Ajuntament de Barcelona, Eulàlia Vintró i Marina Subirats, i de dos gran especialistes, els catedràtics Miquel Martínez i Joaquim Prats, que incideixen, respectivament, en el canvi de valors de l'escola franquista i l'escola democràtica i de les diferents reformes educatives, de la LOGSE a la contrareforma de la LOCE.

El concepte de cultura és ampli i sovint es redueix al paper jugat pels intel·lectuals i l'anàlisi de les grans obres literàries. En aquesta ocasió, hem volgut incidir en la capacitat de mobilització social del Congrés de Cultura Catalana (Josep Espar Ticó), els ateneus populars (Ferran Aisa) i la iniciativa cultural de Ruedo ibérico (Marianne Brull i José Manuel Naredo), punt de referència indiscutible de la cultura democràtica durant el franquisme. Així mateix, podreu trobar un bon estat de la qüestió referent al teatre i el cinema de la mà de dos dels especialistes més prestigiosos, Ricard Salvat i Josep M. Caparrós. El catalanòfil Dominic Keown, professor de la Universitat de Cambridge, treu punta, en una ponència suggestiva, a la defensa creativa valenciana de la cultura catalana durant la Transició.

Els temes relacionats amb la justícia han estat sistemàticament ignorats en l'estudi i la recerca, si més no des de la perspectiva històrica. Calia, doncs, fer un esforç i posar fil a l'agulla. Eugeni Gay, magistrat del Tribunal Constitucional, ens parla del concepte de justícia dins de l'ordenament constituï-

nal. Fernando Ledesma, exministre de Justícia en els primers governs de Felipe González (1982-1988), expresident del Consell d'Estat (1991-1996) i actual magistrat del Tribunal Suprem, es refereix al desenvolupament constitucional en l'àmbit dels drets fonamentals i del poder judicial. Manuel Gerpe, catedràtic de Dret Constitucional de la UAB, valora el desenvolupament d'un estat de dret antinòmic amb l'esperit i la pràctica jurídica franquista. Federico Vázquez Osuna, autor d'una tesi doctoral pionera sobre l'Administració de justícia a Catalunya (1931-1953), ens ofereix el perfil de la judicatura franquista durant la Transició. Margarita Robles, exsecretària d'Estat del Ministeri de l'Interior i actual magistrada del Tribunal Suprem, posa el dit a l'ull en un dels temes més punyents: la manca d'una reforma profunda de les forces i cossos de seguretat de l'Estat.

Sovint, la Transició ha estat posada com a model de canvi polític pacífic, ignorant que altres models rupturistes, com la caiguda de la Junta dels Coronels a Grècia i la Revolució dels Clavells a Portugal, van provocar menys morts. Andreu Mayayo posa en evidència el clima de violència política angoi-xant durant aquests anys, més enllà dels centenars de morts i els milers de ferits.

Si de l'Administració de justícia i de violència política se'n parla poc, de les presons i els presos, polítics i comuns, se'n parla menys o gairebé res. L'advocadessa Gemma Calvet presenta una ponència agosarada sobre els centres penitenciaris durant la Transició i modera una taula rodona amb la participació de responsables polítics, presos comuns i polítics, entre ells un etarra, Ángel Rekalde, empresonat del 1981 al 1999, dotze anys dels quals en una cel·la de càstig.

Dues lleis van palesar el canvi democràtic: la Llei del divorci i la introducció de l'impost sobre la renda de les persones físiques (IRPF). L'impacte i desenvolupament de la primera llei és explicada per l'advocadessa i regidora de l'Ajuntament de Barcelona Magda Oranich i, la segona, dins del context de les reformes tributàries i el finançament de les comunitats autònomes, pel catedràtic Antoni Castells, actual conseller d'Economia i Finances de la Generalitat de Catalunya.

Finalment, ens ha semblat oportú incloure en un apèndix el llistat d'autors i autores (un centenar llarg) i les seves intervencions publicades (1.600 pàgines) en els anteriors cinc volums. Tots plegats, a més d'aquest volum doble, representen la contribució quantitativa i qualitativa més important referida als estudis sobre la Transició democràtica espanyola; amb una visió ideològica, territorial i social, plural i plena de matisos que, ben segur, enriqueixen els nostres coneixements i obren vies noves de recerca d'aquests anys decisius i transcendents per comprendre el nostre present. A tots ells i elles, el nostre més sincer agraïment per la seva disponibilitat i participació.

LES TERCERES VIES, 30 ANYS DESPRÉS

ANTON CAÑELLAS

En primer lloc vull felicitar els responsables del Centre d'Estudis Històrics Internacionals per la seva tasca de recuperació de la memòria viva de la Transició a Catalunya i a Espanya. Van ser anys molt importants per al nostre país i ara és el moment de recuperar els testimonis, quan encara som aquí i els podem oferir alguns dels qui vam prendre part en aquells esdeveniments decisius.

També vull felicitar els organitzadors d'aquest curs pel fet de dedicar una sessió d'aquest curs al cicle de conferències «Les terceres vies a Europa» que es van impartir la primavera de 1975 en el marc del Col·legi d'Advocats de Barcelona. Vull agrair que hagin pensat en mi per recordar avui aquells esdeveniments d'ara fa 30 anys. Tristament, la majoria dels que van impartir les conferències ja no són aquí. No hi és Josep Pallach, que va morir sobtadament poc després, ni Josep Solé Barberà, ni Ramon Trias Fargas, ni tampoc Joan Reventós, que se'n va anar ara fa poc. Per poder aportar un testimoni directe de com es van desenvolupar aquelles conferències només quedem en Jordi Pujol i jo, juntament amb la Maria Martinell, que va tenir un paper destacat en la seva organització.

Potser els més joves es preguntaran què és això de les «terceres vies» i com pot ser que un senzill cicle de conferències es recordi com un esdeveniment important de la Transició. Certament, en un marc democràtic com el que avui gaudim no té massa sentit que a un cicle de conferències se li atribueixi una rellevància tan destacada. Però han de saber que aquesta és una de les grans diferències entre democràcia i dictadura. En una democràcia l'ex-

pressió política té els seus canals específics on es desenvolupa amb normalitat. En canvi, en dictadura aquests canals no existeixen i els ciutadans converteixen en canal d'expressió política –que pot esdevenir fins i tot un canal important– qualsevol escenari on sigui possible un mínim debat amb contingut polític. Va ser així com, durant molts anys, les organitzacions i els locals de l'Església –que gaudia d'un mínim d'autonomia funcional durant el franquisme– van ser el lloc on es va poder desenvolupar l'activitat política, fins i tot aquells que tenien conviccions personals molt allunyades de l'àmbit cristià. Com veurem avui, aquest cicle de conferències va obrir una petita porta a un incipient debat polític i això va despertar immediatament un extraordinari interès entre els ciutadans. Els diaris van informar àmpliament de cada una de les conferències, que va fer que fossin seguides com un esdeveniment polític de primer ordre.

Però jo crec que volen que aporti avui el meu testimoni sobre allò que va passar aquells anys i per això els prego que em permetin dedicar uns minuts a recordar l'atmosfera política que hi havia al nostre país en els darrers anys de la dictadura.

Com saben vostès, a partir l'assassinat de l'almirall Carrero Blanco hi va haver un cert canvi en el clima polític de l'Estat espanyol. Franco era molt vell i acabava de desaparèixer la figura que garantia la continuïtat de la dictadura i tant els polítics de la dictadura com els de l'oposició van ser conscients que aviat hi hauria canvis importants. Cada vegada era més clara la percepció que una part molt important de la població se sentia molt distanciada del règim, volia el final immediat de la dictadura i tendia a prendre part de manera cada vegada més activa en les activitats d'oposició. Només l'avançada edat del dictador feia que molts acceptessin esperar encara uns anys més, amb la seguretat que, sense ell, els canvis serien més fàcils i potser menys violents.

És probable que sense la figura de Carrero Blanco des de les mateixes files del règim s'hagués perdut la confiança en la viabilitat de perpetuar la dictadura més enllà de la vida del seu fundador. D'aquesta manera es va començar a parlar de la necessitat de portar a terme una certa «obertura» del règim. Probablement els objectius d'aquesta obertura eren molt limitats. Tan sols pretenien introduir una certa aparença democràtica que fes homologable el nostre sistema davant els nostres veïns europeus i que facilités la nostra incorporació a algunes de les seves institucions. De fet, l'inici d'aquesta «obertura» va coincidir amb l'execució de Puig Antich, un missatge clar que no hi havia cap intenció que aquesta «obertura» portés a una vertadera democràcia. Però els seus efectes van anar molt més enllà del que havien previst els seus impulsors.

Com sabeu, l'expectativa de més llibertat de premsa –al marge del fet de si estava més o menys fonamentada– va animar la major part dels periodistes

a trencar tots els límits previstos, fins i tot quan temien que això els portaria a afrontar sancions severes. Aviat, el règim es va veure desbordat. La marea de la llibertat d'expressió només s'hauria pogut detenir amb innumbrables sancions o amb un reforçament de la censura que hauria estat enèrgicament rebutjada pels nostres veïns europeus.

No podem oblidar l'impacte que havia produït pocs anys abans l'èxit espectacular d'allò que aleshores acostumàvem a denominar Mercat Comú i que avui anomenem Unió Europea. Des dels seus inicis el règim franquista, per sobre de tot, havia tingut pànic a l'aïllament internacional. A més, hi havia una clara consciència que la prosperitat aconseguida en els darrers anys només podria mantenir-se amb més integració econòmica amb els països europeus més pròspers. Per assolir aquest objectiu el règim necessitava una major acceptació per part dels països europeus i això no era possible si es multiplicaven els conflictes interns i augmentava la repressió. Tot i que no gosaven dir-ho de manera explícita, era evident que molts polítics del règim començaven a considerar seriosament la possibilitat que després de la mort de Franco s'instaurés una mena de «democràcia vigilada» que exclouria els partits comunistes i nacionalistes, però que podia arribar a permetre la participació de socialdemòcrates, liberals i democratacristians, o sigui els principals corrents ideològics que havien governat Europa des de la Segona Guerra Mundial. Així, la generació més jove de polítics del règim es va convèncer de la inevitabilitat –i fins i tot de la conveniència– d'una Transició a la democràcia.

D'altra banda, l'espectacle del suport social a qualsevol mesura liberalitzadora, va generar un cert desànim en les mateixes files del règim. La Revolució dels Clavells portuguesa –sobrevinguda tot just dos mesos després d'iniciada aquesta «obertura»– va produir efectes contradictoris. D'una banda, va convèncer encara més tota la classe política que, sota la pell del règim franquista, hi havia una societat que s'identificava plenament amb els objectius democràtics. No obstant això, va introduir també entre molts d'ells la por que la més mínima tolerància donés pas a un procés revolucionari similar al portuguès.

Per això va ser aquesta una època caracteritzada per les contínues contradiccions, en la qual dins del règim es creuaven estratègies i, fins i tot, objectius diversos, a vegades oposats. Paradoxalment, tolerància i repressió van créixer simultàniament. El resultat és que es van anar guanyant incessantment espais de llibertat, però també la repressió va assolir la intensitat més alta dels últims quinze anys, com acrediten l'esmentada execució de Puig Antich o, més tard, el Decret llei antiterrorista, que va desembocar immediatament en la fulminant execució de cinc activistes d'ETA i FRAP.

Com sabeu, va ser en aquests últims anys del règim de Franco quan es van crear els organismes destinats a coordinar tota l'oposició espanyola, una

tasca similar a la que feia ja a Catalunya el Consell de Forces Polítiques. Primer va ser la Junta Democràtica –promoguda pel Partit Comunista el juliol de 1974– i després la Plataforma Democràtica, promoguda pel PSOE, i de la qual jo vaig formar part perquè, al meu entendre, aquest organisme es mostrava més predisposat al diàleg que la Junta. Més tard, ambdós organismes es van fusionar en una altra plataforma anomenada Coordinació Democràtica.

Obrir pas a la democràcia obligava sovint a forçar els límits de la legalitat i això comportava riscos, fins i tot per a aquells que defensàvem alternatives clarament moderades. Les reunions que celebràvem vulneraven la legalitat vigent, i nosaltres ho sabíem. Corríem el risc de ser detinguts, tot i que els contactes internacionals de què gaudíem alguns de nosaltres dificultaven l'adopció de mesures repressives. El règim es debatia entre la necessitat de reprimir les activitats polítiques de l'oposició –per evitar que la situació se li escapés de les mans– i la por a disgustar els països europeus, que s'havien convertit en els nostres principals socis comercials i que podrien adoptar sancions davant un increment de la repressió. Per això, es tolerava una certa activitat política clandestina però, alhora, es tractava d'intimidat l'oposició amb la possibilitat de ser detinguts i processats.

Així, en alguna ocasió els dirigents de l'oposició van ser detinguts i interrogats, encara que immediatament fossin posats en llibertat. Va ser aquest el cas de la cèlebre reunió celebrada al carrer del Segre de Madrid. Ens vam reunir allí alguns dels dirigents polítics de l'oposició moderada de Madrid i Barcelona. Entre altres, es trobaven allí Felipe González, Ruiz Giménez, Heriberto Barrera –dirigent d'Esquerra Republicana de Catalunya– i Dionisio Rídruejo. Iniciada ja la reunió, Ruiz Giménez va haver d'absentar-se perquè tenia concertat un sopar amb Álvarez de Miranda. Sens dubte, algú volia evitar l'escàndol de la detenció d'un exministre del règim d'indubtable prestigi ja que, després de la seva sortida, va entrar immediatament la policia i va detenir tots els que estàvem reunits allí.

Ens van emmanillar i ens van conduir a les dependències policials. Estava encara emmanillat quan em van prendre declaració. En sortir em vaig trobar Ruiz Giménez, que s'havia presentat per ser detingut, en solidaritat amb nosaltres, ja que ell havia estat també present a la reunió. Vaig voler abraçar-lo i no vaig aconseguir fer-ho perquè estava emmanillat. Em vaig sentir en aquell moment desanimat, gairebé enfonsat. Va ser només un petit detall, però un detall que em va fer sentir molt personalment la impotència i la humiliació de la repressió franquista. Afortunadament, vam ser posats en llibertat poques hores després.

Com podeu imaginar, aquesta petita experiència personal, tot i que personalment em va impactar molt, va ser insignificant en comparació amb la violenta repressió que van patir molts altres. En aquest sentit, cal subratllar que,

tot i les prohibicions existents, el règim tolerava sovint l'activitat clandestina dels polítics que pertanyien als corrents polítics dominants a Europa Occidental, com ara el democratacristià, al qual jo pertanyia. En canvi, la repressió que van patir els polítics comunistes va ser en general molt més dura. Tanmateix, la creixent feblesa del règim va fer que en aquests dos anys finals de la vida del dictador, fins i tot alguns dirigents comunistes gaudissin d'una certa possibilitat d'actuació sense haver d'acabar necessàriament a la presó, sempre que aquesta actuació no tingués cap transcendència pública. En tot cas, són ells qui han d'aportar aquí el seu testimoni sobre les dificultats que van patir aquells anys. Però esmento això perquè, com veurem, també en aquest àmbit el cicle de conferències de «Les terceres vies» va contenir elements molt innovadors.

Per aquelles mateixes dates, alguns diaris i revistes es decidien a parlar cada vegada més obertament de temes polítics, i a fer-ho des d'una actitud crítica amb el règim. Va ser un procés similar al que va experimentar en aquells dies la premsa madrilenya. En aquest sentit van destacar a Catalunya diaris avui desapareguts com *El Correo Catalán*, *Tele-Expres* o *Mundo Diario*, que tenien en general periodistes joves, predisposats al risc i desitjosos d'expressar les seves idees democràtiques. A poc a poc, van començar a sortir a la premsa els noms dels dirigents polítics dels partits més destacats de les diferents tendències.

No resulta fàcil avui entendre la passió amb la qual els ciutadans d'aquells anys demanaven més i millor informació política. Les publicacions més valentes veien com es multiplicava la seva tirada, tot i que –almenys en el cas de les revistes, que acostumaven a ser més arriscades– haguessin de veure de tant en tant segrestat algun dels seus números. Els ciutadans tenien veritable fam d'informació política. D'alguna manera, intuïen que les coses estaven canviant, que potser aviat podrien escollir entre un ventall de posicions polítiques i que havia arribat el moment de definir una certa identitat política. Volien saber quins plantejaments polítics hi havia per trobar aquells amb els quals es podien identificar més personalment. Jo crec que mai, almenys en la segona meitat del segle XX, el debat polític no ha estat tan viu en la ciutadania. Constitueix una notable paradoxa que, quan l'activitat política estava encara prohibida, la ciutadania mostrés un interès tan extraordinari per assolir un bon nivell d'informació política i ara que es pot debatre lliurement sobre aquests temes hi hagi un desinterès tan ampli.

La iniciativa de celebrar el cicle de conferències per donar a conèixer públicament els corrents polítics més destacats de la política europea va sorgir la primavera de l'any 1975, al si de l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona, l'ICESB. Com ja hem assenyalat, les institucions vinculades amb l'Església catòlica tenien en aquells dies un marge d'actuació més gran que les

institucions públiques i sovint eren el mitjà més eficaç per trencar els límits establerts per les autoritats policiaques. En aquest cas, aviat es va percebre que podia tenir una transcendència pública particularment important.

La idea, impulsada per Maria Martinell, aleshores responsable de l'ICESB, consistia a convocar els màxims dirigents de les organitzacions més representatives d'aquests corrents polítics a Catalunya i donar-los l'oportunitat d'explicar per primera vegada públicament als ciutadans els seus plantejaments. Els líders catalans eren coneguts, però s'havia de fer arribar als ciutadans unes pistes d'allò que pensava cadascun d'ells.

De seguida es va percebre que aquestes conferències tenien un cert caràcter fundacional: les forces polítiques amb més futur en una possible Catalunya democràtica presentaven públicament els seus dirigents que donaven a conèixer personalment els seus plantejaments. S'inaugurava així el debat polític públic a Catalunya. Tothom va considerar que es tractava d'un esdeveniment molt important i així es va reflectir en l'expectació amb què la premsa va seguir totes les conferències. De fet, de seguida es va percebre que les instal·lacions de l'ICESB no eren prou adequades. Les conferències es van iniciar en una sala del Col·legi d'Arquitectes, però aviat es va evidenciar que era insuficient per albergar el públic assistent. Per això es va decidir continuar les conferències a la sala d'actes del Col·legi d'Advocats de Barcelona, molt més gran i que va donar encara més relleu a l'esdeveniment.

Es tractava, com poden vostès comprendre, d'un fet insòlit per als hàbits polítics de la dictadura. De fet, no hi va haver res semblant a cap altre lloc de l'Estat en vida del dictador. Els organitzadors van desafiar dos dels tabús polítics més notables d'aquells dies ja que van convocar també els líders nacionalistes i comunistes. Amb tot, van ser conscients que la dictadura no deixaria mai traspasar certs límits i els comunistes catalans, a diferència de la resta de les forces polítiques, no van ser representats pel seu màxim dirigent d'aleshores, Gregorio López Raimundo, i va ser un altre dirigent, Josep Solé i Barberà, el que va presentar els seus plantejaments. En canvi, sí que hi va participar Jordi Pujol, el líder més destacat del nacionalisme català, encara que aquest era un altre tabú del franquisme. Els altres conferenciants van ser Joan Reventós, representant el socialisme català; Josep Pallach, representant la socialdemocràcia; Ramon Trias Fargas, representant el liberalisme; i jo mateix, representant la democràcia cristiana.

El cicle va ser autoritzat per Rodolfo Martín Villa, en aquells dies governador civil de Barcelona, un dels joves polítics del règim amb més futur i que, tot i venir de les files del partit únic, estava més clarament convençut de la necessitat d'obrir el diàleg amb l'oposició democràtica. Jo crec que va aconseguir dels seus superiors l'autorització de les conferències presentant-les com un fet experimental. Barcelona estava molt allunyada dels centres de poder

del franquisme i era el lloc idoni per veure què passava si es permetia una certa presència pública de les forces polítiques, amb la intenció de veure si podia ser possible establir amb elles un cert diàleg després de la mort del dictador, fet que no semblava ja llunyà, atesos els seus creixents problemes de salut.

Prèviament, Martín Villa ens va convocar a tots els conferencians i va posar diverses condicions, encara que alguna les va plantejar només com a suggeriment. Va demanar veure la conferència abans de ser llegida i ens va indicar que no podíem de cap manera atacar el règim polític vigent. Nosaltres volíem que els assistents poguessin fer preguntes al final de cada conferència, de manera que hi hagués un mínim debat, però només vam poder aconseguir que, un cop finalitzades totes, es permetés una reunió conjunta on les preguntes es plantejarien per escrit i haurien de passar un control previ.

L'ordre de celebració de les conferències es va decidir per sorteig i a mi em va correspondre intervenir en primer lloc. Com comprendran bé els qui, per la seva edat, recordin el que era la dictadura, això va constituir per a mi una gran responsabilitat. De mi depenia que el cicle tingués continuïtat o concludués amb la meva conferència. Per això, em vaig esforçar a ser particularment prudent.

Vaig exposar els eixos essencials de la proposta política democratacristiana a Catalunya. Com a primer eix vaig presentar la *catalanitat* i vaig afirmar que Catalunya era una comunitat nacional i que per a nosaltres aquest era un fet no negociable. Podríem negociar la sortida política –federalisme, autonomia– que es donés a aquest fet, però no el fet en si mateix. Convé recordar-ho perquè encara avui aquesta identitat nacional no és prou clarament reconeguda oficialment i forma part del debat obert entorn a la reforma de la Constitució i de l'Estatut. També vaig afirmar que formàvem part d'una comunitat humana i cultural, la dels Països Catalans, i que també era un fet la convivència històrica amb els altres pobles de l'Estat espanyol. En aquest sentit vull recordar que el catalanisme equilibrat i profund de Roca i Caball va ser sempre una referència fonamental en la meva trajectòria política.

Un altre eix va ser la *democràcia*, entesa com un valor personal i comunitari, on cada persona pugui realitzar-se i se senti plenament responsable. En aquest sentit vaig defensar tant l'esfera privada com la primacia del bé comú. Així, vaig insistir també en el concepte de *comunitarietat* en el sentit que la comunitat havia de controlar les realitats econòmiques i que l'organització econòmica no podia estar únicament al servei d'una minoria. Per això vaig defensar també el *sentit popular*, entès com la defensa preferent dels interessos de les classes populars, dels més desfavorits. També vaig creure imprescindible fer una professió de fe en el *projecte europeu*, insistint en la urgència que aquest projecte s'obrís al més aviat possible als països de l'àrea mediterrània.

Però també vaig recordar que nosaltres fonamentàvem tots aquests plan-

tejaments en una *concepció cristiana* de l'ésser humà i vaig explicitar el meu deute intel·lectual amb el personalisme comunitari i amb tot el pensament polític cristià orientat cap a l'alliberament de l'ésser humà. Vaig mencionar d'una manera expressa alguns dels pensadors que més han influït en el meu pensament polític, com ara Emmanuel Mounier o Jacques Maritain. El pensament d'aquests autors va ser la base que em va permetre exposar els nostres plantejaments doctrinals, fonamentats en una defensa tant de la persona individual, com de la comunitat en la qual viu.

Vaig ser molt prudent a l'hora d'expressar el nostre programa polític, insistint sobretot en els punts més essencials de l'Estat de dret, en l'europeisme i en la recerca de més igualtat social. Vaig defensar tant l'empresa pública com la privada i també la llibertat sindical. I, lògicament, vaig reivindicar la impecable trajectòria històrica de la Unió Democràtica de Catalunya i dels principals dirigents democratacristians.

El fet és que ara, per preparar aquesta ponència, he tornat a llegir el text d'aquella conferència i em sento prou satisfet d'allò que vaig dir ara fa trenta anys. I això sebeu que no és gens fàcil, perquè la vida –i especialment la vida política– dona moltes voltes, les circumstàncies ara són molt diferents de les d'aquell moment i no és fàcil que un text resisteixi bé el pas del temps. Però el més important en aquell moment va ser que no va arribar cap prohibició, que el cicle de conferències no es va interrompre i que aquell experiment tan inusual per al règim franquista va poder tenir continuïtat.

La segona conferència va ser la de Josep Solé Barberà, sens dubte la més delicada de tot el cicle. Però aquell veterà polític comunista català va evitar els problemes amb gran habilitat, parlant sobretot de l'experiència italiana i de la proposta del compromís històric. Solé Barberà va començar amb una reflexió sobre el títol del cicle, «Les terceres vies a Europa». En realitat s'havia posat per tractar d'esquivar la censura: Europa era un objectiu reconegut, un tema del qual es podia parlar amb alguna llibertat. Parlar de «terceres vies» comportava un distanciament respecte als qui des de l'interior del règim volien una integració en les institucions europees i al mateix temps es distanciava també, almenys aparentment, dels partits polítics que estaven prohibits.

Doncs bé, com ja hem assenyalat, l'hostilitat cap al partit comunista era molt més important que respecte als partits de tendències més moderades, que en aquell moment ja eren més o menys tolerats i ja s'apuntava la possibilitat que un dia el règim els acceptés, no com a partits polítics –aquesta expressió encara era tabú– però sí sota la forma d'algun tipus d'associació política autoritzada. Però en les preses de posició dels polítics del règim sempre quedava clar que el Partit Comunista mai no seria autoritzat. Per això, l'aspecte més innovador i arriscat d'aquest cicle de conferències era que incloïa també una representació del comunisme català.

Doncs bé, Solé i Barberà va presentar l'eurocomunisme italià com a una «tercera via» que el distanciava del temut comunisme clàssic. Vull recordar –sobretot per als més joves, ja que els grans ho saben prou bé– que en aquells anys finals de la dictadura es podia parlar amb certa amplitud de temes polítics, sempre que es parlés d'història o d'un altre país. El que estava prohibit –almenys fins en aquell moment– era parlar de política democràtica referint-se a l'Estat espanyol i al moment present. Per això Solé Barberà va optar per parlar de l'opció comunista en un altre país. I això no va buidar de contingut la seva intervenció, perquè allò que en aquells moments s'anomenava *eurocomunisme* constituïa una novetat important en el panorama polític europeu. Tradicionalment els partits comunistes d'Europa occidental havien defensat les dictadures del bloc comunista i les prenien com a model del que volien implantar en els seus països. El partit comunista italià va trencar amb aquest plantejament, va criticar les dictadures de l'Est i va anunciar la seva total adhesió a la democràcia i als drets humans. En alinear-se amb aquests plantejaments –que eren també els dels partits comunistes català i espanyol– Solé i Barberà s'allunyava de la imatge de comunisme revolucionari que tant espantava els partidaris d'un règim sorgit de la victòria sobre el comunisme en la Guerra Civil.

La tercera conferència, seguint l'ordre del sorteig inicial, va correspondre a Josep Pallach, que representava la tendència socialdemòcrata al nostre país i era el màxim dirigent del partit anomenat Reagrupament Social i Democràtic de Catalunya. No és fàcil avui entendre la distància ideològica entre la socialdemocràcia de Pallach i el socialisme de Reventós. Però com recordareu molts de vosaltres, en aquells anys el posicionament respecte al marxisme era un dels eixos fonamentals del pensament polític: els socialdemòcrates el rebutjaven i els socialistes l'acceptaven, almenys com a mètode d'anàlisi de la realitat, tot i que, ja en aquella època, hi havia en les seves files discrepàncies rellevants respecte a aquesta qüestió. Per això es va entendre que una presentació dels diferents corrents de pensament polític a Catalunya no quedaria pas completa si no hi eren representades separadament les dues tendències ideològiques. A més, la forta personalitat dels dos líders feia molt interessant que tos dos es presentessin davant de l'opinió pública catalana.

Pallach era un admirador dels èxits assolits per la socialdemocràcia en alguns països. Per això va voler subratllar que –a diferència del que deia un famós eslògan turístic dels anys seixanta, («*España es diferente*»)- Catalunya no era molt diferent d'Europa i que les solucions que funcionaven bé a Europa eren també les millors per al nostre país. A través de l'exposició dels trets principals d'aquests partits europeus va tractar de demostrar que el seu corrent ideològic es trobava més a prop de la majoria dels partits socialistes europeus que els que es decantaven cap al socialisme marxista.

Així, va destacar que la majoria de partits socialistes europeus utilitzaven amb normalitat el terme *socialdemòcrata* per referir-se a ells mateixos. Va subratllar també que la base social d'aquests partits incloïa diverses classes socials i no només la classe treballadora. Respectaven sempre la mútua independència amb el sindicat i no el posaven al servei dels seus objectius polítics. I quan havien governat havien atorgat la màxima prioritat al respecte i aprofundiment de la democràcia.

Va recordar el tradicional distanciament del moviment obrer català respecte a la tradició marxista i la seva més gran proximitat als plantejaments llibertaris. Va afirmar que el marxisme no va entrar a Catalunya fins a l'època de la Segona República, amb el Bloc Obrer i Camperol, que ell coneixia prou bé ja que hi havia militat en la seva primera joventut. Potser aquesta circumstància personal influïa en els seus plantejaments, ja que era un bon coneixedor de les idees marxistes i, com a resultat de la seva evolució ideològica personal, les havia abandonat molt temps abans.

La resta de la seva intervenció va estar dedicada a presentar els plantejaments programàtics del socialisme democràtic a Catalunya, posant l'accent en la idea de llibertat, que considerava un complement imprescindible de la idea socialista. Va defensar la planificació econòmica dins d'una economia de mercat, l'existència d'una banca pública preeminent, la prioritat de l'acció municipal –en la línia d'allò que avui anomenaríem *principi de subsidiarietat*– i totes les iniciatives autogestionàries, començant per una defensa entusiasta de les cooperatives de producció. Com a pedagog que era –i molt destacat– va defensar la prioritat de l'ensenyament públic i l'èmfasi en les etapes preescolar i bàsica. Finalment va acabar la seva intervenció manifestant el seu profund europeisme i la necessitat de trobar a Europa el model que volíem per al nostre país.

Pallach, tots ho sabeu, va ser un dels nostres líders més carismàtics i no hi ha cap dubte que estava destinat a tenir un paper molt important en la Transició i en la vida política catalana. Però, inesperadament, va morir poc després a conseqüència d'un atac de cor, quan només tenia 55 anys d'edat. Va ser, sens dubte, una gran pèrdua per a Catalunya.

El següent conferenciant, tot i tenir només 48 anys, tenia ja una llarga trajectòria en la lluita clandestina en defensa de Catalunya, de la democràcia i del socialisme. Parlo del meu amic Joan Reventós, que més tard va ser molts anys líder del Partit Socialista de Catalunya i més recentment president del Parlament de Catalunya. Un amic que tristament vam perdre ara fa dos anys. Joan Reventós i Carner va pertànyer a la generació de joves catalans que ja des de final dels anys quaranta vam lluitar activament contra la dictadura franquista. Va militar en el Moviment Socialista de Catalunya, fet que el va fer passar per la presó franquista. Va ser més tard l'impulsor de Convergència

Socialista de Catalunya, partit clandestí que dirigia quan van tenir lloc les conferències i que l'any següent va ser el nucli del nou Partit Socialista de Catalunya.

En la seva conferència, Joan Reventós va respondre amb particular energia als plantejaments de Josep Pallach. L'ordre de les conferències que havia sortit del sorteig l'havia afavorit i li donava l'oportunitat de respondre al seu rival en l'àmbit del socialisme català. Va proclamar la seva identificació amb el socialisme democràtic i va negar que hi hagués cap diferència substancial entre el «socialisme» sense adjectius i el «socialisme democràtic». En aquest sentit va sentenciar que «el socialisme o és democràtic o no és socialisme».

De tota manera va afirmar que, des de la seva perspectiva, en els partits socialistes dels diversos països mediterranis, els plantejaments tradicionalment socialdemòcrates havien estat excessivament moderats i havien portat a una certa decadència del socialisme. Per això proposava com a alternativa un «nou socialisme» que defensava abans de tot el pluralisme polític, la democràcia i l'autogestió, però que també incorporava elements del marxisme –sense mencionar-lo mai expressament, ja que encara estàvem en la dictadura–, com ara l'hegemonia de la classe treballadora o la col·lectivització dels mitjans de producció. En aquest sentit, va recordar el caràcter majoritàriament obrer de la població de Catalunya d'aleshores i les difícils condicions en què vivia encara aquest segment majoritari de la població.

De tota manera, en concretar les seves propostes va ser considerablement més moderat, insistint en la unitat d'acció de tots els demòcrates i en la necessitat de crear un gran partit socialista català articulat amb els socialistes de la resta de l'Estat. Aquesta estratègia bàsica es complementava amb un programa reformista que es desenvolupava en àmbits molt diversos: reforma fiscal, reforma educativa, redistribució de renda, entre d'altres, i hi afegia alguna altra de més arriscada, com ara la municipalització del sòl urbà.

El següent conferenciant va ser Ramon Trias Fargas, que va ser l'encarregat de defensar els plantejaments liberals i que va ser el dirigent de l'Esquerra Democràtica de Catalunya, partit liberal català que, com sabeu, més tard es va vincular al Pacte Democràtic per Catalunya, promogut per Jordi Pujol, i finalment es va integrar a Convergència Democràtica de Catalunya.

La seva intervenció va estar orientada sobretot a rebatre els plantejaments socialistes i marxistes i a declarar-se un entusiasta de la llibertat tant en l'àmbit polític com en l'econòmic. Amb tot, va mantenir una postura molt oberta de diàleg i col·laboració amb les organitzacions marxistes per assolir uns objectius comuns. Va posar un especial èmfasi a parlar del seu catalanisme i va posar en qüestió la compatibilitat entre els plantejaments marxistes i la defensa prioritària de la identitat de Catalunya. Bona part de la seva intervenció va estar dedicada a atacar les dictadures marxistes i feixistes i propo-

sar el liberalisme com el camí correcte entre aquests extrems. La defensa de l'individu, dels seus drets i de la iniciativa individual van ser els eixos dels seus plantejament programàtics.

Va correspondre a Jordi Pujol impartir la darrera conferència. Permeteu que m'estalviï presentar el qui ha estat 23 anys president de la Generalitat de Catalunya, una personalitat àmpliament coneguda per tots. Jordi Pujol va tenir la sort d'intervenir en darrer lloc. Com ja he assenyalat, jo em vaig veure obligat a ser extraordinàriament prudent perquè la meua era la conferència inicial i de mi depenia la continuïtat de la resta del cicle. Però Jordi Pujol intervenia l'últim i no tenia necessitat de ser tant cautelós. De fet, si no ho recordo malament, va ser l'únic que va esmentar explícitament el nom del partit polític que dirigia. De tota manera, el fet que el text de les conferències hagués de ser prèviament llegit i aprovat i la seva prudència natural van fer que la seva intervenció tampoc no traspassés els límits del que es podia permetre en aquell moment final de la dictadura.

Jordi Pujol es va presentar com el defensor dels plantejaments nacionalistes i de fet va subratllar, a diferència dels altres conferenciants, que no es trobava vinculat a cap de les organitzacions internacionals de partits polítics. Va presentar el nacionalisme català com una resposta democràtica i també com una resposta europea. Va dir que se sentia representat en els programes que havíem presentat Josep Pallach i jo mateix, però que a aquests programes ell hi afegia un component nacionalista molt més intens.

D'altra banda, va dedicar bona part de la seva intervenció a criticar els plantejaments del Partit Comunista –no va esmentar expressament el PSUC– i a exigir-li passos més decidits en la seva professió de fe democràtica. Tanmateix va defensar la necessitat d'establir pactes unitaris entre les diverses forces polítiques per assolir els objectius comuns de democràcia i de defensa de la identitat de Catalunya.

Com ja hem assenyalat, no es va permetre cap torn de preguntes i, en canvi, es va autoritzar una sessió conjunta final per respondre a les preguntes dels assistents. S'havia previst que les preguntes estiguessin filtrades per les autoritats, però evidentment no es podien controlar, fet que va convertir aquesta sessió en la més arriscada de totes, des del punt de vista governamental.

La sessió va tenir lloc el 12 de juny. Havien transcorregut ja gairebé dos mesos des que es va iniciar el cicle i arribava ja al seu final sense contratemps especials. El marc va ser una vegada més el Col·legi d'Advocats de Barcelona. Però en aquesta ocasió l'expectació va ser tan gran que es van haver d'habilitar més sales des d'on es podia també seguir la sessió.

Abans d'aquesta sessió conjunta final, ens vam reunir els conferenciants per tractar de coordinar-nos. Jo vaig destacar la necessitat de donar sensació d'unitat i vaig proposar realitzar una declaració conjunta. La meua proposta

va ser acceptada i vaig rebre l'encàrrec de preparar i llegir en públic el text. D'aquesta manera, vam aconseguir transmetre als ciutadans la sensació que, malgrat les nostres discrepàncies, estàvem d'acord en els aspectes essencials del que hauria de ser un sistema democràtic. Joaquín Garrigues Walker, que va assistir a aquesta reunió final, es va quedar vivament impressionat per aquesta sensació d'unitat i, posteriorment, ens va comentar que, en aquells moments, a Madrid no hauria estat possible un esdeveniment d'aquestes característiques.

La declaració insistia sobre la necessitat de superar definitivament la divisió entre vencedors i vençuts que havia existit des de la Guerra Civil. Demanàvem també el reconeixement urgent de les llibertats fonamentals que estaven definides en la Declaració Universal de Drets Humans i en els Pactes aprovats l'any 1966. Demanàvem expressament la democràcia, els partits polítics i els sindicats, reivindicacions que no era gens fàcil fer en un marc dictatorial. Així mateix vam demanar un òrgan d'autogovern per a Catalunya i l'obertura d'un procés constituent a l'Estat espanyol. Certament estàvem al límit d'allò que podia admetre un règim dictatorial, però la declaració es va poder llegir i la sessió va transcórrer amb normalitat.

Tal com estava previst, els assistents van formular les seves preguntes per escrit i, després de ser revisades, es van respondre des de la mesa. Sempre he participat de la idea que cap pregunta escrita va ser censurada, però altres participants no recorden amb precisió aquest detall i jo no el puc afirmar amb total seguretat. Hi van assistir nombrosos polítics de Madrid que van voler conèixer personalment un esdeveniment que semblava orientar-se –encara que de manera molt incipient– cap a la democràcia que volíem.

Les conferències van tenir una àmplia cobertura mediàtica. D'aquesta manera –i aquesta va ser la seva gran singularitat– ja abans de la mort de Franco, els ciutadans catalans van poder conèixer àmpliament els programes de les diferents opcions polítiques i també identificar els principals dirigents polítics de l'alternativa democràtica a Catalunya.

El cicle de conferències «Les terceres vies a Europa» va generar entre la societat catalana una atmosfera de llibertat que va ser determinant en el nostre procés polític. La manera assossegada com es va presentar l'oposició democràtica va allunyar alguns dels dimonis del franquisme i va contribuir a convèncer la majoria de la societat catalana que havia de realitzar-se, com més aviat millor, la Transició a la democràcia.

Però no podem oblidar que aquest diàleg civilitzat, aquesta bona entesa entre els polítics demòcrates a Catalunya no era de cap manera una novetat. Ben al contrari, era fruit de diverses dècades de dinàmica unitària i de treball conjunt. Des de dates molt primerenques, a Catalunya hi ha una clara voluntat de coordinar els esforços d'oposició democràtica al règim de Franco. No

ha d'estranyar, per tant, que, en arribar la Transició, a Catalunya duguin ja molts anys funcionant amb eficàcia organismes unitaris de l'oposició.

Com sabeu, ja als anys quaranta es va crear el Consell Nacional de la Democràcia Catalana, fundat i presidit per l'escriptor Ramon Pous i Pagès, un organisme que va agrupar la gairebé totalitat dels partits polítics catalans, amb excepció del PSUC, que havia tingut serioses discrepàncies amb la resta dels partits durant la Guerra Civil. Anys després vam tenir l'anomenat Comitè Ametlla i, ja en els darrers anys de la dictadura, l'Assemblea de Catalunya i el Consell de Forces Polítiques de Catalunya.

Jo vaig formar part de tots aquests organismes i vaig participar en les seves activitats –evidentment clandestines– representant Unió Democràtica de Catalunya i, per tant, la democràcia cristiana catalana. Per això estic en condicions de recordar que al si de tots aquests organismes no només es prenien decisions polítiques. De fet, el tracte freqüent i la solidaritat en la lluita per un objectiu comú van establir importants llaços personals d'amistat i van crear una atmosfera d'enteniment.

Va haver-hi abundants mostres d'aquesta complicitat i col·laboració entre nosaltres durant l'època de la dictadura. Així, per exemple, en els anys seixanta, arran d'una detenció massiva de militants socialistes –entre els quals es trobava el mateix Joan Reventós– vaig anar a París per recollir de mans de Josep Pallach els diners de la solidaritat socialista internacional. Vaig creuar la frontera amb aquests diners i la meva esposa es va encarregar personalment de repartir-los per les cases dels treballadors socialistes empresonats que no tenien recursos propis, i que els necessitaven per a la subsistència de les seves famílies.

Juntament amb els organismes polítics clandestins esmentats va haver-hi a Catalunya en temps del franquisme diverses associacions perfectament legals que van servir igualment perquè es mantingués aquest contacte humà entre la classe política catalana de l'oposició. Em refereixo a organitzacions com la Societat Catalana d'Estudis Jurídics i Socials, el Seminari d'Estudis Europeus o l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, que vaig tenir l'honor de presidir durant alguns anys.

És aquesta dinàmica de col·laboració i d'amistat, que havia començat molt abans, la que va permetre durant la Transició el bon clima que es va reflectir a «Les terceres vies». Tothom era capaç de defensar el seu programa i al mateix temps de col·laborar amb els altres per l'objectiu comú de la defensa de la democràcia i de recuperació de les institucions polítiques catalanes.

Aquesta manera de fer política a Catalunya va contribuir durant la Transició a l'acostament i a la coordinació de tota l'oposició política espanyola. De fet, durant algun temps vam estar acudint de tant en tant a diverses ciutats espanyoles, per explicar què era el nostre Consell de Forces Polítiques i posar

de manifest que era perfectament possible assolir aquesta unitat d'acció política. Així va ser com a Catalunya és on primer es van aplicar les propostes d'unitat d'acció de l'oposició i on es va poder comprovar que aquesta dinàmica conduïa a una situació més oberta, sense generar greus traumes polítics.

De fet, aquesta diferència en la manera de fer política a Barcelona i a Madrid s'ha mantingut durant l'etapa democràtica i ha donat lloc a allò que a vegades anomenem *l'oasi català*. El clima polític del nostre país ha estat diferent i això prové del treball conjunt de tants, del respecte que hi havia entre tots nosaltres. Aquesta bona relació personal i aquesta capacitat de col·laborar dels diferents dirigents polítics entre ells en defensa d'un objectiu comú s'ha mantingut a Catalunya, tot i que, en determinades ocasions, les dificultats plantejades per situacions molt concretes han fet més difícil mantenir aquest esperit.

Vull acabar recordant que, com posa de manifest el títol d'aquell cicle de conferències, durant la dictadura l'opció de tots els catalans demòcrates preocupats pel futur del nostre país, era Europa. Cal recordar que estàvem en plena Guerra Freda i que Europa suposava l'única oferta realment democràtica. L'Europa que admiràvem tenia, a més, una important dimensió social i estava assolint un elevat nivell de vida per als seus ciutadans. Era doncs a Europa on s'havia desenvolupat la democràcia que volíem. Molts de nosaltres viatjàvem amb freqüència a Europa per parlar amb els líders democràtics de les nostres tendències polítiques. Aquests contactes ens van permetre seguir l'evolució que Europa experimentava incorporant-la al nostre propi projecte. Així, la defensa dels drets humans, el desenvolupament de l'Estat del benestar o la unitat europea van formar de seguida part del nostre projecte.

Per això crec que Europa té, almenys des d'una perspectiva catalana, gran part del mèrit del que va ser la Transició. L'espectacular èxit polític, econòmic i social de l'Europa dels anys cinquanta i seixanta, va constituir per a Catalunya un referent clar, capaç d'actuar de revulsiu i de suscitar unanimitats. No hem de perdre aquest referent. Encara que a vegades hi hagi dificultats a no veure prou respectada la nostra identitat, Catalunya ha de continuar tenint un paper capdavanter en l'impuls del projecte europeu. Un projecte que —no hauríem d'oblidar-ho— ara fa trenta anys ens va ajudar a sortir de la dictadura i a assolir la democràcia i la recuperació de les nostres institucions.

LA RECUPERACIÓN DE LA DEMOCRACIA

Ponent:

NICOLÁS SARTORIUS

Yo pertenecía a la generación de 1956, y los oyentes ¿a qué generación pertenecen? [Es la generación de las movilizaciones contra la guerra.] Hoy es un buen día para hablar de la recuperación de la democracia, que es el título de mi intervención, el día que se celebra el 74 aniversario de la proclamación de la República. Unos años más tarde se pierde la democracia y ahora hablaremos de cuándo se recupera, por qué y en qué condiciones. A nosotros, por lo menos a mí, también me habría gustado que se hubiera recuperado la República. Pero aunque esto no fue posible, sí que recuperamos la *res publica*, el espacio público. Porque no existe espacio público si no hay democracia y libertad. Esta mañana le preguntaban a Zapatero, en la SER, si el Partido Socialista era republicano y qué pensaba sobre la República. Decía que es constitucional. Aquella experiencia republicana no pudo ser, fracasó (y hay que rendir homenaje a los que lo intentaron), pero en todo caso hemos recuperado lo fundamental y básico de aquella República: la democracia, la libertad, los estatutos de autonomía... También ha comentado que tenemos un rey republicano. En el fondo, acepta y se comporta como un jefe de Estado de una República democrática. No tiene más atribuciones que pueda tener el presidente de la República italiana, quizá alguna menos. Por tanto, vivimos en una monarquía, pero la sustancia o el contenido de la misma es como si fuera una República, en el sentido filosófico y político del término.

La primera cuestión sobre la que me gustaría preguntarme y preguntaros es un tema históricamente muy relevante: cuándo se recupera la democracia en España. Hay quien ha dado a entender que la democracia se recuperó cuan-

do murió el dictador, el 20 de noviembre de 1975. Otros dicen que fue cuando se proclamó a Juan Carlos I Rey de España. Y algunos dicen que fue cuando llegó Adolfo Suárez. Creo que no fue en ninguna de esas fechas. En la versión canónica y oficial da la impresión que, cuando Franco muere, ya llega la democracia. Pero no fue así. Tuvimos un período bastante largo, de unos 18 meses, en que en España sigue existiendo una dictadura. Por lo tanto, pienso que podemos hablar de democracia y libertad cuando se legalizan los partidos políticos, los sindicatos, cuando hay una campaña electoral libre con vistas a las elecciones de junio de 1977. Creo que el momento culminante es la legalización del Partido Comunista de España, en abril de 1977. Es el último eslabón que quedaba para que los partidos estuvieran legalizados y pudieran llevarse a cabo las elecciones de 1977. Por tanto, desde noviembre de 1975 hasta junio de 1977, el período del Gobierno Arias más una parte del Gobierno Suárez, hay un régimen que no es democrático. De hecho, como luego explicaré, el Tribunal de Orden Público sigue funcionando hasta enero de 1977; es decir, sigue condenándose a la gente por ejercer derechos fundamentales. Esa es una primera cuestión que comprendo que es difícil destruir, ya que la televisión insiste en mantener este presupuesto.

Toda la Transición no ha sido igual. El período que va del 20 de enero de 1975 a junio de 1976, que es cuando destituyen a Arias, es muy diferente del período que empieza con Suárez hasta las elecciones. Todos los historiadores deberían saber que, cuando se precipitan los acontecimientos históricos, hay momentos en que los días o las semanas son, como en otras épocas, los años. Lo digo también porque hay otra tesis, que procede de la historiografía norteamericana, que han avanzado la idea que, en el fondo, la historia de España ha sido muy parecida a la de Europa. Creo que esta es una tesis falsa porque España es el único país de Europa que, en el siglo XX, ha tenido 50 años de dictadura. La mitad del siglo ha sido dictadura, cosa que no ha ocurrido en ningún país del mundo. En la Alemania nazi, que fue terrorífica desde el punto de vista de los campos de concentración, duró muy poco tiempo. Desde el año 1933 al 1945, 12 años. En la Italia de Mussolini, que fue bastante más larga, empieza en 1922-1923 y acaba en 1943. La dictadura de Franco ha sido, con la portuguesa, la más larga en la historia de Europa. Y eso considerando que el período de la Restauración, desde principios de siglo hasta el 1922, año en que empieza la dictadura de Primo de Rivera, es una democracia. No se puede entender que fuera una dictadura, pero tampoco era propiamente una democracia. Era un régimen liberal y caciquil, con partidos ilegalizados y movimientos sindicales que eran perseguidos, como la CNT. No era una situación democrática, como la de Inglaterra u otros países más avanzados.

También ha habido otra tesis, que me interesa criticar, la del automatismo democrático. Esta tesis fue lanzada por los tecnócratas, encabezados por

un catalán, López Rodó, que era catedrático en Galicia. Mantenía que los países cuando llegan a un cierto nivel de renta ya pueden ser democráticos. Según esta tesis, «los tecnócratas creamos riqueza, creamos un desarrollismo a partir de los años sesenta y ello permitió que hubiera clases medias en España y llegara la democracia en este país». Esta tesis está muy extendida, hasta el punto de que López Rodó tiene un libro en donde dice que ellos ya tenían pensado cómo iba a ser todo el proceso hasta la democracia y sabían todo lo que había que hacer. En un libro que espero publicar el año que viene o el siguiente, haciendo un análisis comparativo, muy minucioso, sobre la situación económica y social que existía en España en el año 1975 y la que había en Europa, llego a la conclusión que España era un país enormemente atrasado. No es verdad que en ese año fuera un país avanzado como Francia o Inglaterra. Los datos no son esos.

Luego hay otra tesis, todavía más peligrosa, y es un poco la idea de que la recuperación de la democracia en España fue una tarea fundamentalmente de las elites políticas. Mantiene que la democracia la ha traído el Rey, Suárez, González, Carrillo, es decir, un grupo de gente que, en un momento determinado, decidieron dar la democracia al pueblo español. Esto es absolutamente falso. Aquí, la democracia la trajo la gente que se movilizó, sobre todo en el último período. Por tanto, ha parecido que los protagonistas públicos de la Transición son los que trajeron la democracia. Se ha llegado a hablar del Rey como motor del cambio; él estaba en el volante, pero no era el motor. En mi opinión, los protagonistas de la Transición son el pueblo y la sociedad españoles, especialmente el movimiento obrero, el movimiento estudiantil, de los profesionales y muchos otros sectores que empezaron a moverse. Hay que destruir un poco la idea, que ha contribuido a que no se genere una cultura democrática sólida en nuestro país, de que la Constitución española fue otorgada, igual como lo fue el Estatuto real de 1834 cuando murió Fernando VII. Esta es una versión muy extendida que, además, produce un daño muy relevante, porque da la sensación que el pueblo español aceptó la dictadura, no luchó contra ella y, cuando murió Franco, alguien nos dio la democracia.

Creo que la democracia se recupera por la conjunción de múltiples factores, externos e internos, que se pueden resumir de la siguiente manera. En España, en un momento determinado, el aumento de la presión social, especialmente del movimiento obrero y estudiantil, provoca un doble proceso. Por un lado, esa presión fomenta que las fuerzas políticas de la oposición se unan, ya que estaban absolutamente divididas. Las primeras fuerzas que se unen son las de los catalanes. Al mismo tiempo empiezan a crearse divisiones en las fuerzas que apoyaban a la dictadura. Todo movimiento social fuerte siempre provoca estos dos fenómenos. Si vosotros veis las fechas en que se crea la Junta Democrática y en que se crea después la Coordinadora de Fuer-

zas Políticas, son los momentos álgidos del movimiento obrero y del estudiantil. Cuando no había presión, hasta los años 1960-1962, aquí no se unió nadie. Todos estaban divididos. Como ya decía Quededo en su obra *Marco Bruto*, cuando una dictadura es presionada pueden pasar dos cosas: si se pone muy dura, se despeña y si se pone muy blanda, la despeñan. El Ejército, la Iglesia, el empresariado, la judicatura y los medios de comunicación empiezan a resquebrajarse y a tener contradicciones muy serias dentro de ellos mismos. Ahora bien, a mí me interesa destacar una cuestión. Es curioso observar que, cuando Franco muere, el Rey confirma a Arias. No sólo le confirma, sino que le suplica, en un momento determinado, que siga. Arias le presenta una dimisión cuando se entera que el Rey se ha reunido con los tres ministros militares y con el teniente general Díez Alegría y han enviado a éste a Estoril a decirle a su padre que el Ejército está detrás de Juan Carlos. Hay un momento en que, sea por la razón que sea, el Rey confirma a Arias. Éste era el candidato de la camarilla del Pardo cuando ETA asesina a Carrero Blanco. En ese momento Fernández Miranda era vicepresidente y estaba ejerciendo de presidente del Gobierno, y todo el mundo pensaba que sería el sucesor. Era el hombre que podía abrir el proceso democrático en España y, en cambio, la camarilla impone a Arias Navarro, que era ministro del Interior y que, evidentemente, mucho éxito no había tenido para evitar la muerte del presidente del Gobierno. Un hombre de la represión, que había sido ministro de la Gobernación y al cual le llamaban «el carnicero de Málaga» porque ejerció una terrible represión en Málaga después de la guerra. Estaba claro que él no iba a abrir España a la democracia. Hubo cierto movimiento a partir de lo que se llamó «Espíritu del 12 de febrero», y metió a algunos liberales en el Gobierno como Areilza, Garrigues y el mismo Fraga; algunos ministros intentaron hacer algo, especialmente Areilza. Pero en ese período de Arias Navarro, que para mí es el más importante de la Transición, él no sólo no abre el país a la libertad sino que no legaliza a los partidos ni a los sindicatos, sigue con el Tribunal de Orden Público, sigue deteniendo gente y, en el año 1976, el Tribunal de Orden Público incoa el mayor número de procesos de toda la historia. Concretamente, hubo 4.795 procedimientos. Más que en la época de Franco. Por supuesto, no da la amnistía y sigue reprimiendo.

Pero ¿qué ocurre durante el Gobierno de Arias Navarro? Lo que él pretendía era continuar el franquismo bajo otras formas, él quería ser fiel a la herencia de Franco. Cuando tiene que anunciar que se ha muerto por televisión, se echa a llorar. En su Gobierno, la presión del movimiento obrero y sobre todo de CCOO, los estudiantes y los profesionales, sectores de la Iglesia, el fuerte movimiento que se genera en Catalunya y el País Vasco por los estatutos de autonomía... Toda esa movida que surge durante ese período de tiempo provocó bastantes muertos, algunos por disparos de fuerzas del orden públi-

co. Creó una situación que, en mi opinión, fue la clave de por qué llega la democracia a España, en que el Rey y los que están con él tienen una disyuntiva: o se plantean destituir a Arias y nombrar a alguien que puede iniciar el proceso de verdad de la democracia o pone en riesgo la propia monarquía. Llega un momento en que las fuerzas políticas ya se han unido y existe un movimiento de la población española cada vez más fuerte a favor de la democracia. Por otra parte, el empresariado y sectores muy importantes de este país saben que no pueden entrar en Europa si no hay democracia. Europa ya había dicho a Franco, durante años, y a Suárez que o hay democracia o no entraba en el Mercado Común. Para la sociedad española, acceder a esta organización era una cuestión vital. Es un período de enormes luchas y huelgas en el País Vasco, Catalunya, Madrid, Andalucía, Galicia... Es decir, hay una gran movida que hoy se quiere ocultar o minimizar porque se quiere dar la idea de que esto se ha producido desde arriba. El Rey, en un momento determinado, comprende que la situación con Arias es insostenible; se va a Estados Unidos y allí viene a plantear con el Congreso y el Senado juntos cuál es su plan de democratización de España. En unas declaraciones al corresponsal de *Newsweek*, cuando le preguntan por Arias dice «es un desastre sin paliativos». A la vuelta, Arias le presenta la dimisión y el Rey la acepta. Pienso que el Rey lleva a cabo el acto más decisivo del período de la Transición desde el punto de los movimientos que vienen de arriba.

Mi tesis es que la caída de Arias y su sustitución por Suárez fue el momento clave en la recuperación de la democracia. ¿Por qué cae Arias? Arias cae por el movimiento social. Recuerdo una reunión de CCOO, en febrero o marzo de 1976, donde tomamos la decisión, entre otras, de hacerle la vida imposible a Arias. No era cierto que Arias fuera el hombre que haría evolucionar hacia un sistema de libertad. Tenía que existir una ruptura. Todo el mundo pensaba que Suárez iba a ser el hombre de la continuidad porque era el secretario general del Movimiento y, sin embargo, fue quien abrió el país hacia la libertad. Una vez el Rey elimina a Arias, creo que tenía dos opciones: seguir el mismo camino que había seguido con Arias, con lo cual el resultado habría sido aún peor, o pactar el final de la dictadura. Y es lo que hicimos, porque ni teníamos fuerzas para derribarles ni ellos tenían fuerza para continuar. A nosotros nos hubiera gustado una revolución política, no social ni económica. Es decir que el régimen de la dictadura hubiera caído como en Portugal, por ejemplo. Pero nosotros no teníamos fuerza para ello y los sectores del régimen tampoco podían continuar. Por lo tanto, había un equilibrio de fuerzas y un equilibrio de debilidades, como yo lo llamaba entonces. A partir de ahí pactamos las libertades, la democracia, la amnistía, los estatutos de autonomía y la monarquía. Nosotros aceptamos la monarquía, la bandera..., toda una serie de cosas que tampoco eran muy gravosas desde mi punto de vista y, en cambio, ellos

aceptaban que en España hubiera elecciones libres, legalización de los partidos y de los sindicatos, el reconocimiento de los estatutos de autonomía... Ellos optaron por el pacto por una razón que es interesante, desde el punto de vista de la historia, y es porque las fuerzas democráticas en ese momento ya eran más fuertes que las ultras. Esta fue la clave del asunto. Las fuerzas de oposición, o sea los partidos políticos y los sindicatos, ya teníamos más fuerza y éramos más peligrosos. Hubo intentos, por parte de los ultras, de evitarlo en los ambientes militares y del empresariado, como la matanza de Atocha, algunos secuestros y otros acontecimientos sangrientos.

También hay otra cuestión y es que los intereses de las fuerzas que habían sostenido el régimen de Franco, el Ejército, la Iglesia, el empresariado, la judicatura, los sectores del funcionariado, el Movimiento, ya no eran los mismos que los de la dictadura. El Ejército estaba dividido y creo que fue decisivo en el advenimiento de la democracia. Se dividió porque ya había un sector, representado por Gutiérrez Mellado o Díez Alegría, que comprendieron que una manera de mantener el régimen de Franco era haber dado un golpe, oponiéndose al camino que el Rey y Suárez iniciaban, pero en ese momento se habría cargado la monarquía. La mayoría del Ejército no apoyaba la opción de un golpe, pero sí había algunos tenientes generales que habrían escogido esta vía. La prueba es que Milans y otros lo intentan en 1981. Por lo tanto, la mayoría pensaban que era bueno que la democracia tirara hacia delante y que era necesario entrar en Europa.

La Iglesia ya estaba muy dividida desde hacía bastante tiempo. Era el período de Pablo VI del Vaticano y de Tarancón, y estos eran sectores que no estaban por la continuación de la dictadura. Hubo enfrentamientos enormes en aquella fase final. El Vaticano estuvo a punto de excomulgar a Franco con el tema de Añoveros. Éste era un obispo de Bilbao y, en un momento determinado, se enfrenta con la policía y con el régimen. No recuerdo si fue a propósito de unos fusilamientos de aquel momento o anterior a los de ETA, hacia el año 1973-1974, pero entonces se produce un enfrentamiento muy fuerte hasta el punto que lo quieren detener. El obispo les amenazó con excomulgarlos. Hubo un forcejeo y Franco, que por lo visto tenía mucho respeto por la Iglesia y su poder, sabía de qué hablaba y les dijo que le dejarán en paz. Había una cárcel, la de Zamora, que sólo era para los curas, la mayoría de los cuales eran vascos. Por tanto, la Iglesia tampoco estaba detrás de la dictadura.

Los grandes empresarios, que habían financiado el golpe militar en 1936, ya no eran los mismos y la mayoría sostenían que era fundamental entrar en Europa. Para entrar en Europa era fundamental tener libertad.

Por lo tanto, la situación había cambiado. Las fuerzas que sostenían el franquismo se habían ido diluyendo. Habían surgido, de manera incipiente pero minoritaria, movimientos muy interesantes en el Ejército, como la

Unión Militar Democrática (UMD). Todos ellos fueron detenidos. Este es un movimiento que nace en Barcelona y luego se extiende a otros puntos. Al calor de la revolución portuguesa de los claveles, empieza a desarrollarse. Pero truncaron ese movimiento, los detuvieron, los juzgaron y los echaron del Ejército. La democracia no ha sido capaz de devolverles al Ejército, y se lo merecían ya que fueron los que salvaron el honor del Ejército de este país. Teníamos un Ejército golpista, que lo único que hizo fue dar golpes y perder las guerras fuera. En cambio, estos militares que eran demócratas intentaron hacer alguna cosa y acabaron mal. También nace en Barcelona un grupo parecido en los jueces, Justicia Democrática. Los dos movimientos que empiezan a desintegrar los aparatos más duros del régimen, como es el Ejército y los jueces, empiezan en Barcelona. La propaganda que hace Justicia Democrática mediante documentos en contra del poder judicial franquista la edita en la Abadía de Montserrat, cosa que no se sabía hasta ahora. Allí empieza el resquebrajamiento de los aparatos del régimen más sensibles. También se sabe que había policías demócratas, pero no existió un movimiento contrario a la dictadura dentro de la politicosocial. Dentro de la policía criminal o de barrio, sé que ha habido elementos democráticos que hicieron algunas cosas. En todo caso, gracias a este resquebrajamiento y la presión popular, el que más y el que menos dijo aquello de «Fernando VII marchó el primero por la senda constitucional». Y aquí todo el mundo caminó por la senda constitucional y se hizo demócrata.

Sin embargo, en aquella fase final todavía hubo dudas, vacilaciones e intentos de que las cosas fueran de otra manera. El mismo Suárez pretendió que CCOO aceptara no ser legalizada. Y también lo pretendió con el PC. Recuerdo una reunión con Suárez y Enrique de la Mata Gorostizaga, ministro de Relaciones Sindicales, en la cual nos vino a plantear que más adelante legalizaría a CCOO. Primero lo harían con la UGT y luego con nosotros. También intenta que el PC no se presente a las elecciones de julio. En las memorias de Areilza esto se dice muy claramente. CCOO y el PC le dijeron que él podía intentarlo, pero que tendrían que meter en la cárcel a miles de personas porque no nos íbamos a estar quietos. ¿Qué credibilidad iban a tener unas elecciones con miles de comunistas y de sindicalistas en la cárcel? Yo siempre he dicho que estamos agradecidos a Suárez, pero creo que es un agradecimiento mutuo. Si nosotros no hubiéramos actuado de la forma que lo hicimos, él tampoco hubiera podido hacer lo que hizo. La prueba de ello es que, con la legalización del PC, CCOO, UGT y los sindicatos, hubo algunos coletazos delicados. Por ejemplo, el de De Santiago y Díaz y de Mendivil, teniente general y vicepresidente del Gobierno y ministro de la Defensa, que dimite cuando se legalizan los sindicatos. Él dice: «Yo ya empiezo a ver otra vez por las Ramblas y por la Castellana las masas obreras enloquecidas desfilando y la gente aterrorizada...» .

El almirante Pita da Veiga también dimite, y no solamente dimite sino que crea una situación tan tensa que Sáenz de Santamaría llega a decir, en un libro que acaba de publicar, que se estuvo a punto de un golpe militar. Hubo una reunión del Consejo Superior del Ejército, y allí hubo de todo. Al final la situación se calmó, pero existieron circunstancias muy delicadas. En todo ese proceso de impedir que el Ejército actuase, el monarca tuvo un papel esencial. Había un juego importantísimo: nosotros presionábamos por un lado, hasta un cierto límite, y el monarca, Suárez y Gutiérrez Mellado sostenían al Ejército.

¿Cuándo comprende el poder que es necesario legalizar al PC? Creo que el elemento decisivo fue el entierro de los abogados de Atocha en Madrid. Cuando asesinan a los abogados de CCOO y del PC en el despacho de la calle Atocha, hay una acción de masas impresionante en Madrid (decenas o centenas de millares de personas con un orden y un silencio tremendo). En aquel momento Suárez y todos comprenden que esto no puede estar fuera de la ley porque podía ponerse en marcha... Suárez me lo ha reconocido en una conversación que tuvimos no hace mucho en Asturias. Él me reconoció que, para él, existían dos opciones: o legalizaba al PC y se enfrentaba a los ultras del Ejército, o no lo legalizaba y debería actuar represivamente contra nuestras movilizaciones y meternos en la cárcel. Él comprendió que la mejor opción era legalizar al PC porque tenían clara la información, que luego resultó cierta, que en unas elecciones el PC no iba a sacar más del 10 %. Se legaliza al PC y, unos días después, al PSUC. Por lo tanto, ya queda expedito el camino hacia las elecciones del año 1977, que es cuando yo entiendo que se recupera la democracia. Después viene la Constitución, los estatutos de autonomía...

Quedan establecidas las libertades, por lo menos básicamente con la Constitución de 1978 y luego los estatutos. Hay quien ha planteado si ello era una ruptura o una reforma. Pienso que el método fue la reforma y el final fue la ruptura. Esa es mi síntesis del período de la Transición. Nosotros utilizamos reformas sucesivas, pero al final el resultado fue la ruptura. Fue así porque la Constitución de 1978 es la negación del franquismo. Es una revolución política. Gabriel Cisneros, muy malévolamente, me dijo en un debate que tuve con él: «Esa tesis que mantienes tú me parece muy brillante, pero te olvidas de una cosa: todo no se rompió porque quedó el Rey». Pero yo pienso que el Rey que quedó es también una ruptura respecto al Rey que nombra Franco. El Rey fue nombrado en 1969, cuando Franco lo nombra heredero con título de Rey, y en 1975 es cuando le sucede. Está claro que fue nombrado por Franco, y ese es su estigma originario, pero desde luego a partir de la Constitución ese Rey es otro.

La conclusión final que yo planteo es que el restablecimiento de la democracia fue el resultado de un proceso de luchas de largo recorrido, que tiene un

momento de aceleración a partir de los años 1975-1977 que hace absolutamente que la dictadura se perpetuase bajo otras formas. Hubo intentos muy serios de que en España se produjera un proceso semejante al turco, con unos partidos legales y otros no..., y con el Ejército dominándolo todo..., pero no fue posible gracias a la presión popular. Esa manifestación que se había ido construyendo a lo largo de muchos años y con mucho sacrificio se hace imparables y hay gente inteligente que comprende que es bueno para el país ponerse al frente de la manifestación y no enfrente de ella.

ADOLFO SUÁREZ

Ponent:

GREGORIO MORÁN

Tiene toda la razón el presentador cuando dice que para mí volver a Adolfo Suárez es retrotraerme a 1975-1978, el comienzo de la Transición. Salvo dos o tres personas que veo de mi quinta, en general creo que todos habéis nacido en democracia y, por lo tanto, muchas de las cosas a que voy a hacer referencia os sonarán un poco extrañas. Yo creo que lo más importante es extenderme lo menos posible para que, si es menester, luego tenga lugar un debate o una discusión. Así podremos entrar con mayor minucia en alguno de los temas del principio de la Transición. Cuando preparaba esta charla, me planteaba cómo se podía explicar ahora el movimiento nacional que llega al 1975, es decir, lo que podríamos llamar «el partido único del franquismo». Es difícil de explicar, hay que vivirlo. Es complejo y, políticamente, es uno de los rasgos que hacen más difícil de analizar la figura de Adolfo Suárez.

Hablar sobre él no es fácil porque, a diferencia de cualquier otro de los políticos de la Transición, tiene un aura. Conforme el tiempo ha ido pasando, como tantas cosas ocurren en la historia política española en general, y catalana también, se van cambiando sus elementos. El Suárez que algunos hemos estudiado y que algunos hemos conocido se está transformando en otra cosa. De forma voluntaria o involuntaria se produce una especie de hagiografía según la cual este personaje cada vez sube un peldaño más hacia los altares, con lo cual, al ritmo que va, antes de fallecer podría ser fácilmente canonizable. Yo he notado que cada vez que hago algún tipo de referencia a Adolfo Suárez en algún artículo de *La Vanguardia* es un tema prácticamente tabú. Lo digo porque inmediatamente uno recibe cartas de protesta diciendo que cómo es posi-

ble afirmar algunas cosas de Adolfo Suárez. Existe una especie de evocación, melancolía y nostalgia en torno a su figura, incluso en una sociedad como la catalana. A él se debe una de las frases más memorables de la política española en el comienzo de la Transición, que son aquellas famosas declaraciones a una revista francesa en las que decía que no pretenderían hablar de ciencia en catalán. Estas declaraciones generaron una gran polémica y reflejaban la concepción que tenía un hombre de Ávila sobre lo que significaba la política catalana y que él descubre a partir de Tarradellas.

Vamos a intentar entrar en el tema. ¿Quién es Adolfo Suárez? Nace el 25 de septiembre de 1932 y es presidente de Gobierno, dicho por él mismo, durante tres años, seis meses y 21 días. Es el período que va desde el verano del 1976 a enero de 1981. Suárez es un hombre brillante en sus expresiones, y sobre todo chusco y valiente. Como él mismo se definió, era un «chusquero de la política». Como no hay mili me resulta un poco complicado explicar qué es un *chusquero*. En el ejército, el chusquero es un hombre que se incorpora de recluta y termina de teniente, que es lo máximo a lo que puede llegar. En este caso, en política, realmente Suárez empezó de recluta pero llegó, evidentemente, a jefe de Gobierno, que es lo máximo a que puede aspirar un ciudadano que se dedica a la política. Su carrera política, hasta el 1976, es la de un prototipo de ese funcionario del franquismo, que empieza en el escalón más bajo, en Cebreros, en Ávila. A partir de allí no hay ningún dato importante en su carrera hasta junio de 1968. En ese momento es nombrado gobernador civil de Segovia. Hay un libro que, posiblemente, es el más conocido internacionalmente sobre la Transición, que se llama *El Rey, motor del cambio* y realizado por un hispanista anglosajón, que cuenta cómo Suárez, siendo gobernador civil de Segovia, contactó con la oposición que había en esta ciudad en junio de 1968. Solamente un hispanista anglosajón puede pensar que en junio de 1968 existía algún tipo de oposición, y más que el gobernador hubiera tenido la osadía (ya que hubiese sido fulminantemente destituido) de entrevistar a la oposición segoviana. Esto se aporta como un dato de su personalidad audaz y temeraria. De todas maneras, siendo gobernador de Segovia, hay un elemento en su carrera que es muy importante y a más de uno le puede divertir como anécdota. A los tres días de ser nombrado gobernador civil de Segovia, ocurre una desgracia. Primero, inaugura un gran edificio emblemático en Los Ángeles de San Rafael, cuyo promotor era Gil y Gil. Unos meses después el edificio se vino abajo, evidentemente porque Gil y Gil lo había construido sin aparejador, sin arquitecto, sin licencias... Este suceso provoca 52 muertos y 300 heridos. Este es un hecho importante en su carrera ya que significará el odio africano entre Gil y Gil y Adolfo Suárez, y sobre todo porque este asume toda la responsabilidad sobre el terreno y tiene un comportamiento heroico, según la prensa de la época, sacando heridos, etc. Estos gestos de acercamiento, a Franco le gusta-

ban mucho, independientemente del hecho que la responsabilidad política fuera del gobernador civil. Por tanto, hasta junio de 1968 es un funcionario con pequeños oficios de poca importancia. Hay algunos períodos, que ahora no explicaré, en los cuales Adolfo Suárez acumula fuerzas, para entendernos, con el fin de intentar subir un poco más en el escalafón político. Sin embargo, siempre hay unos meses en los cuales está «cesante» de la carrera política, pero habitualmente tiene un *ganapán* de lujo. Lleva a cabo las cosas más insólitas del mundo, como por ejemplo ser presidente del Instituto Social de la Marina. Su conocimiento sobre ello era cero, pero ocupa este cargo durante un período en la sede de Madrid, en la calle Génova, enfrente de donde está ahora el edificio del Partido Popular. Después de ser gobernador civil de Segovia, pasa a ser director general de Radiotelevisión Española. Este período es fundamental en su carrera política. Entonces la Televisión Española era la mejor de España, entre otras cosas porque no había más que una y tan solo un canal. Es muy importante cómo planifica ese período, que va de octubre de 1969 al verano de 1973. Es un director general con 37 años. La gerontocracia del franquismo tenía lagunas, y una de ellas era la promoción de determinados políticos de provincias, que se decía entonces, que iban a Madrid a hacer carrera y conseguían puestos tan importantes como la Dirección General de Televisión. En la carrera de Suárez, la Televisión Española representaba un trato especial hacia el príncipe Juan Carlos. Evidentemente, cualquier ministro ahora siempre puede pedir un favor; imagínense qué no pedirían entonces. Hay un montón de historias y de anécdotas, como los vídeos que mandaba Suárez al príncipe Juan Carlos, que reflejan cómo se va tejiendo el futuro político desde uno de los cargos de mayor responsabilidad social, como es el de la Dirección General de Radiotelevisión Española.

El siguiente salto que da es la vicesecretaria general del Movimiento Nacional. Éste se constituye como el partido único del franquismo. Es una especie de mixtura cuya única finalidad es trepar a un escalafón de la Administración del Estado. Por lo tanto, si uno quería hacer carrera política, no tenía otra opción que empezar en el Movimiento Nacional. En este partido no solamente había falangistas sino también Opus Dei y toda la gama que abarcaba el franquismo en el período que llamamos como el *tardofranquismo*. Es vicesecretario del Movimiento Nacional con un ministro que, casualmente, es miembro del Opus Dei y que era Fernando Herrero Tejedor. Es ministro en febrero de 1975 y vicesecretario del Movimiento unos pocos meses, pero ahora no puedo extenderme sobre ello. Suárez trabajó con sistema y con rigor para conseguir ser vicesecretario general del Movimiento, y como solía decir Fernando Herrero Tejedor: «No puedo decirle que no porque se muere». Fue una táctica de acoso, que diríamos ahora, pero a Herrero Tejedor le pareció un chico encantador. Si Suárez se afilió al Movimiento fue porque no había otra

cosa donde afiliarse, pero cada vez que Fernando Herrero Tejedor hacía un movimiento él lo seguía. Su jefe, Fiscal General del Reino, una gran figura de la Transición, era del Opus, y en aquel momento Suárez también se vincula a él absolutamente. De esa vinculación quedará como rasgo dominante su mujer, que seguirá siendo del Opus hasta su fallecimiento, y también su hija mayor. Cuando consigue ser vicesecretario general del Movimiento, y a partir de la gran desgracia en que Herrero Tejedor muere en un oscuro accidente de automóvil, su carrera sufre el golpe más grande de su vida. En julio de 1975, con Franco en las últimas, hay una crisis importante concentrada en dos grandes figuras para capitanear la Transición, que son Fernando Herrero Tejedor y Torcuato Fernández-Miranda. La muerte de Herrero Tejedor deja al príncipe Juan Carlos con solo uno de sus asesores en el momento en que Franco ya entraba en la larga pendiente final. Si hasta el fallecimiento de Herrero Tejedor, Adolfo Suárez era el más servicial de sus ayudantes, en el momento que aquél muere no quedaba otra opción que vincularse a Torcuato Fernández-Miranda. Éste es un hombre clave, el más importante del primer período de la Transición y, sin duda, decisivo en la carrera de Suárez.

Dada la particularidad que los secretarios generales del Movimiento eran, por supuesto, ministros del Gobierno de Franco, una vez muerto Herrero Tejedor y también Carrero Blanco, en atentado, Franco toma la decisión de poner a Carlos Arias Navarro como presidente del Gobierno. La relación entre Suárez y Arias Navarro era, sencillamente, inexistente. Para un veterano del franquismo, un tipo como Suárez era como un chaval aspirante a cabo; para él no tenía el más mínimo interés político. Incluso para un hombre como Manuel Fraga Iribarne, era un aspirante más en un proceso político en el cual los trepas se contaban a centenas. Muerto Franco el 20 de noviembre de 1975, Arias Navarro prepara un nuevo Gobierno y, como tiene la potestad digital de haber sido nombrado por Franco, el Príncipe, ya nombrado Rey, no está en condiciones de cesarle. Pero el Rey pensaba, con un candor escasamente borbónico, que Arias Navarro presentaría su dimisión al morir Franco. Evidentemente, no fue así porque a él le había puesto el Caudillo, que había sido quien había ganado la guerra, el que había mantenido el sistema y, en definitiva, el que había puesto al príncipe Juan Carlos como tal. En aplicación de sucesivas lógicas, no había ninguna razón para que Arias Navarro, siguiendo hábitos de la monarquía británica, cesara como presidente del Gobierno. Lo que sí hizo, a sugerencia del Rey y del hombre que empieza a manejar todos los hilos, Torcuato Fernández-Miranda, es nombrar un nuevo Gobierno en diciembre de 1975.

En este nuevo Gobierno de concentración de la Transición están las grandes figuras del franquismo. Está Manuel Fraga, José María de Areilza, Pepe Solís, Alfonso Osorio, Rodolfo Martín Villa, Leopoldo Calvo-Sotelo, Antonio

Garrigues y Díaz-Cañabate y Carlos Robles Piquer, un cuñado de Fraga. En ese Gobierno de grandes figuras de concentración, cuando Franco ya lleva dos meses muerto en el Valle de los Caídos y enterrado, hay una figura que a Arias Navarro no le preocupa absolutamente nada y que le ha colado Fernández-Miranda: Adolfo Suárez González. A partir del nombramiento de Suárez como ministro y secretario general del Movimiento, empieza la Transición.

Éste es uno de los debates académicos porque la realidad es incontestable. ¿En qué momento empieza la Transición? Para mí, no hay ninguna duda. La transición a la democracia no puede empezar hasta el día siguiente de la muerte de Franco. Entre otras cosas porque uno de los ejes son las figuras procedentes del franquismo (desde el príncipe Juan Carlos hasta Fernández-Miranda y Suárez), pero si Franco en su lecho de muerte hubiera detectado la más mínima veleidad de que alguno de ellos soñara con hacer algo similar a la más mínima transición a una democracia, habrían quedado fulminantemente cesados. Las cosas han llegado hasta tal punto que uno a veces duda sobre si Franco fue el primero que introdujo lo de la Transición o la democracia. Hay historiadores que incluso plantean que, ya a partir del año 1959, Franco está preparando la transición democrática. Pero al margen de las cábalas y estupideces, lo cierto es que el primer Gobierno que prepara la Transición es el de diciembre de 1975, en el cual aparece Suárez. Su tarea era fundamental. Asesorado por Fernández-Miranda, que es en aquel momento presidente de las Cortes franquistas, prepara lo que se llama el *desmontaje* del Movimiento, que será fundamental. Fernández-Miranda era un catedrático de derecho político, ultraconservador o reaccionario, formado a partir de Carlos Semir y de su discípulo en España, que era García Conde. Era un hombre muy esquemático, muy odiado, pero nunca despreciado. Parecía un tipo demasiado complicado para la personalidad de Franco. Era una persona culta, evidentemente. Él es el que plantea una línea teórica argumental que tiene mucho interés, que es cómo pasar de la ilegalidad franquista a la legalidad democrática con un sistema de referendos legales. Solamente un profesional del derecho político, y por supuesto un cínico de la talla de Fernández-Miranda, podía ser capaz de hacer este encaje de bolillos. Toda ruptura política exige un momento en el cual las leyes cambian para pasar a una situación nueva. Podía haber sido una ruptura revolucionaria, que era lo que exigía la oposición democrática al franquismo. Fernández-Miranda lo logra y esto tiene muchas ventajas para el Régimen y para la Transición. Creo que es el único caso en que una clase política se suicida voluntariamente. Esto es muy importante por diversas razones: en primer lugar para apreciar el talento político de Fernández-Miranda y, en segundo lugar, para ver las acémilas que había en el Gobierno de Franco, que fueron capaces de votar contra sí mismos. La mayoría fue aplastante. A partir de aquel momento quedaban cesados en los meses siguientes. Ellos pensaban que no

porque Fernández-Miranda lo había planteado tan bien que imaginaban que podrían seguir con elecciones democráticas, cosa que aún era mejor. Creían que la gente, después de votar su cese, entenderían que eran representantes del nuevo «sistema» que nacía en la Transición política. No todos se dejaron embaucar por la capacidad sofisticada de Fernández-Miranda, pero la inmensa mayoría de las últimas Cortes de Franco votaron la Ley de reforma política, según la cual se constituían partidos políticos. Esto no tiene precedentes. Siempre decíamos que no podía haber transición sin ruptura, porque era imposible que un régimen se suicidara voluntariamente. Pero no teníamos razón, eso era posible.

Suárez consigue ir introduciendo en el Movimiento la idea de que era necesario que algo cambiara para que todo siguiera absolutamente igual. Él no tenía talento político para ello ni prestigio, cosa que era fundamental en el franquismo. Pero sí lo tenía Fernández-Miranda, que había ganado la guerra, había sido alférez provisional, había sido herido... Era un hombre con un pedigrí, factor muy relevante en el franquismo. Ese período de Suárez va a significar el desmontaje de este instrumento político y el comienzo de un nuevo instrumento político, que es la Ley de la reforma política. Lo más importante que consigue Suárez en este período, como ministro y secretario general del Movimiento, es demostrar a todos que había un nuevo político que era el más abierto y joven de los ministros del Gobierno. Esto era un proceso de camaleonismo político que tuvo unos efectos decisivos. Suárez empezó a ser una figura política en ascenso. Se detectó que tenía futuro. A todo esto, el rey Juan Carlos y Fernández-Miranda, que de alguna manera eran los promotores de ese proceso de transición, deciden que ha llegado el momento de liquidar a Arias Navarro y cesarle, dado que no hay ninguna posibilidad de que el hombre entienda que debe pedir la renuncia. Y lo llevan a cabo con la crueldad con que se suele hacer esas cosas. Cuentan que la perplejidad de Carlos Arias Navarro al verse cesado fue realmente única.

Entonces se inicia un proceso sobre el cual hay poca cosa escrita, pero es uno de los más interesantes de la concentración de la Transición. En aquel momento empieza a tomar cuerpo. La Transición exigía dos condiciones de formas: de una parte, que pocas personas supieran qué era lo que se iba a hacer; y, de otra, que en ningún momento la gente supiera lo que se iba a hacer. Esta aparente paradoja es muy importante. Si la mayoría de la población y de la clase política del franquismo hubiera sabido lo que se estaba tramando, la Transición no habría podido ser. Pero, es más, si la base militante de la izquierda española, tanto en Catalunya como en el resto de España, hubiera sabido lo que los secretarios generales de sus propios partidos estaban tramando, tampoco hubiera sido posible hacer la Transición de la forma en que se hizo. A partir de este esquema del Rey y de Fernández-Miranda, la Transición se re-

duce de tal manera que es un juego en el cual no hay más de seis personas. La garantía del éxito está en que esas seis personas tengan la capacidad para pactar entre ellas y en el cinismo indispensable para explicar a la gente cosas diferentes de las que realmente estaban haciendo. Para ello, un hombre clave era Suárez. Él ya tenía ese pedigrí. Según las viejas formas, para nombrar presidente del Gobierno había una especie de senadores, que se llamaban consejeros del Reino, que proponían al Rey tres nombres con la finalidad que él escogiera uno de ellos. Este procedimiento, que ahora puede parecer churriguesco, era el *novamás* de lo que Franco llamaba *democracia orgánica*. Considerando este procedimiento, Fernández-Miranda podía hacer maravillas con el arte de marear la perdiz. Consiguió que las tres figuras que se presentaran fueran dos grandes elementos de la época política y uno de relleno. Nadie puso pegas a esta figura porque era un personaje menor, sin experiencia política y así se contentaba a la vieja gente del Movimiento. Era Adolfo Suárez. La perplejidad de la clase política española, salvo los seis (digo seis por decir un número) que conocían el secreto, es enorme cuando se entera de que el Rey, en el verano de 1976, ha nombrado como presidente del Gobierno a Adolfo Suárez, con 43 años. Él decía que tenía 18 días menos que cuando Franco consiguió ser el Caudillo.

A partir de aquí, del verano de 1976, empieza ya un proceso de la Transición muy especial. Una vez que ha entrado en vías de liquidación el viejo Movimiento Nacional, se trata de darle la puntilla definitiva mediante la Ley de reforma política, que se pacta en noviembre de 1976. Se discute en las Cortes de Franco y allí, por una mayoría aplastante, deciden cesarse y crear una cosa muy ambigua, que era ir hacia los partidos políticos. Pero lo interesante para Suárez, Fernández-Miranda y el Rey era celebrar el famoso Referéndum de 1976, que pasará a la historia como el Referéndum de la reforma política. Al estilo más franquista, fue aprobado por el 94,2 % de votos afirmativos. Pero lo cierto es que la reforma política ya estaba encauzada y que las Cortes de Franco quedaban absolutamente liquidadas y que, de lo único que entonces se trataba, era de empezar a negociar con la oposición.

Habrán notado que hasta ahora no he hecho referencia a la oposición democrática de entonces, porque en ese período de la Transición no se enteraba absolutamente de nada. Ahora sabemos, por supuesto, que Adolfo Suárez se entrevistó con Jordi Pujol, con Santiago Carrillo y con Felipe González, pero entonces lo desconocíamos. Entonces ninguno de estos dirigentes explicaba a sus bases políticas qué es lo que estaban tratando con el presidente del Gobierno, recién salido del Ministerio de la Secretaria General del Movimiento. ¿Qué se estaba tratando? Unas estructuras de partidos y unas elecciones el 15 de junio de 1977. En las primeras elecciones, Adolfo Suárez sufre un cambio importante. En su personalidad hay dos etapas: la primera, que es cómo pasa

de ser un *chusquero* de la política a ser presidente del Gobierno; y la segunda, cuando él asume por primera vez que es un genio de la política y que, por lo tanto, está en condiciones de acabar con la tutela de Fernández-Miranda y del propio Rey. Esto sucede con los resultados del Referéndum de la reforma política de diciembre de 1976. Con el resultado afirmativo del 94,2, cualquier partido político en el mundo puede dedicarse a hacer lo que quiera. A partir de esta fecha, Suárez se convierte en un líder político. Se trata de crear un partido y de ganar las elecciones. Las dos cosas van unidas porque no se crea un partido si no es para ganar las elecciones de junio de 1977. En aquel momento no se sabía que serían en junio, pero sí que conocían algunas de las condiciones que eran realmente importantes. En primer lugar, se plantearon si legalizaban o no a todo el mundo. Suárez miente como un bellaco cuando dice que él había planificado la legalización del Partido Comunista y del PSUC desde el primer momento. Esto es absolutamente falso. Hasta ese momento, diciembre de 1976, había que convencer a dos instituciones: los procuradores en Cortes del franquismo y el Ejército. Suárez se ve obligado a hacer una reunión, y en parte la fuerza él, que tiene lugar en noviembre de 1976 para explicar al alto mando militar lo que iba a ser la reforma. Aquí volvía a jugar con el secreto. Además, Suárez les daba un trato excepcional, mostrándoles una magnífica deferencia. Él tenía un talento especial para las relaciones públicas. Explicó a los altos mandos las líneas maestras de la reforma política en una reunión en la Castellana. Les expuso lo que no iba a suceder. Su objetivo era sumarles a la reforma política, ganar varios meses y sobre todo hacerles partícipes de que estaban en el secreto de Estado. Para convencer a un adversario, si tú le explicas que tienes confianza en él aunque no coincidas en muchos aspectos pero que quieres explicarle el meollo del asunto, consigues establecer una complicidad política importantísima entre él y tú. En ese sentido, hay un nivel diferente con el resto de la tropa, por decirlo de alguna manera, que no está en el secreto. Suárez lo hace tan bien que el Ejército queda fascinado por la explicación que aporta sobre el proceso de la reforma política. Les explica que España tendrá unas elecciones, que España será una democracia, pero que hay un límite infranqueable, que era la legalización del Partido Comunista. Los militares, evidentemente, por ahí no pasaban. En aras del entusiasmo y de esa capacidad de convicción y de cinismo que tenía Suárez, les promete que eso no va a suceder. Es cierto que Suárez piensa en los mismos términos, pero la ofensiva de la extrema derecha en enero de 1977 provoca una conmoción en la sociedad española. El asesinato de los abogados laboristas de Atocha es un gran golpe. ¿Cómo gestiona la crisis el Partido Comunista ilegal? Se juega una gran baza en aquel momento, porque la extrema derecha que había cometido los asesinatos lo que trataba era hacer una provocación para que se llevara a cabo una convocatoria de huelga general o bien que se pagara con la mis-

ma moneda. La reacción del Partido Comunista es exactamente la contraria, sumar el máximo de fuerzas posibles, entre otras cosas porque su política ya era otra y, sobre todo, porque había cambiado en la mente de su secretario general, Santiago Carrillo. Esa reunión con los militares le costará a Suárez el 23-F de 1981. La semilla del golpe del 23-F surge como reacción, evidentemente, en esa reunión. De alguna manera, Suárez se había burlado de ellos, porque no solamente les había prometido que no se legalizaría el PC, sino que cinco meses más tarde, aprovechando la Semana Santa, lo legaliza. Suárez no tenía más remedio que hacerlo, pero era una provocación. El estamento militar piensa que no puede confiar en él.

Enero de 1977 es un mes terrible, porque no solamente tiene lugar el asesinato de los abogados de Atocha, sino que el GRAPO, organización cuestionable desde todos los puntos de vista, secuestra a Oriol y Villaescusa, que era un militar de altísima graduación. La situación se vuelve absolutamente insostenible. La Policía había matado en dos manifestaciones a dos manifestantes; el GRAPO comete tres o cuatro asesinatos de policía armada o guardia civil... Tal como dijo Suárez, el mes de enero fue el más difícil de su carrera política. Él mantiene con habilidad el manejo de la situación hasta que aparece la necesidad de plantear quién va a participar en las elecciones del 15 de junio de 1977. Suárez, hasta prácticamente el mes de marzo, pocos días antes de la legalización del PC, sigue insistiendo en la posibilidad que el PC se legalice en las segundas elecciones. La coalición de fuerzas democráticas no lo ve nada mal. La actitud del PSOE y Felipe González es clarísima. Consideraban que tenían un *handicap* histórico y que el PC-PSUC había seducido parte del posible electorado en los últimos años de la lucha antifranquista y que, por tanto, necesitaban un tiempo para recuperarse y eso podía ser entre la primera y segunda elección. Prácticamente todos los grupos políticos lo aceptaban, lo cual es legítimo en términos de competitividad política. Si no se presentaba el PC-PSUC, tenían más posibilidades de recoger más cantidad de votos, entre otras cosas porque la imagen que daba este partido en enero de 1977 era la de arrollar. Se presentaba como la fuerza más seria, sensata, eficaz, etc. Y, evidentemente, el tejido social estaba muy impregnado por el Partido Comunista de entonces.

Llegamos a las elecciones de 15 de junio de 1977. A todo ello, Suárez no quiere presentarse a las elecciones. Siguiendo con esta táctica de la Transición, de decir lo contrario de lo que se va a hacer y solamente contarle a una ínfima minoría, hasta el día antes de cerrar las listas Suárez no va con la Unión de Centro Democrático, que es su partido, y lo hace con una expresión genial: «Yo soy un independiente que se suma a la Unión de Centro Democrático». UCD es un partido formado por los retales más diversos (OPUS, liberales, franquistas...), que parte de la Administración y obtiene la mayoría. Con-

sigue 165 diputados, que es el 35 %, seguido del PSOE y el PC. Suárez había sido un instrumento político importante en manos de Fernández-Miranda y del Rey, pero cuando se pone a hacer política por su cuenta las cosas ya no salen de la misma manera. Dirigir un partido y un Gobierno en una situación política como la que vivía entonces España está por encima de sus posibilidades. En el primer Gobierno se elaboran el Pacto de la Moncloa, el texto de la Constitución... Todo el mundo está dispuesto a echar una mano, incluso cuando no están de acuerdo, porque la situación es tan frágil que en cualquier momento puede descomponerse como ocurrirá el 23 de febrero de 1981. Suárez gana dos elecciones: la de 1977 y la de 1979. En estas vuelve a ganar con el mismo porcentaje de votos, pero con tres diputados más, 168. El PSOE también sube tres diputados. A partir de las segundas elecciones de marzo de 1979, a Suárez se le escapa de las manos el Gobierno y el partido. El carácter de prestidigitador de la política que tenía se escapa... Dicen los expertos en esto de la magia que cuando te falla uno de los inventos en una de las sesiones tienes que cerrar, porque aquel día todo te va a salir mal. A Suárez, el partido es lo primero que se le escapa de las manos. En el partido se empieza a plantear que él no es el hombre para seguir. Ahora en Catalunya hay una imagen muy curiosa de algunas figuras políticas de la Transición, como Herrero de Miñón, el cual tiene una actitud muy comprensiva hacia el nacionalismo. Precisamente él es uno de los liquidadores de Suárez porque entonces ocupaba una posición en la extrema derecha durísima. Posteriormente sufrió una evolución, que es bienvenida, pero entonces es uno de los que ejecuta a Suárez como político. Creo que la soberbia con que enfocó el segundo Gobierno le genera tal cantidad de enemigos que la situación es insostenible y el propio Rey se da cuenta de que no es el hombre para la nueva situación. Se abre una crisis brutal que desembocará en el intento de golpe de Estado del 23 de febrero de Tejero y Milans del Bosch. En enero de 1981 Suárez presenta su dimisión y decide retirarse de la política durante muy poco tiempo y que el partido elija un nuevo presidente, que sería Leopoldo Calvo Sotelo. El 23-F hay el golpe de Estado y posteriormente se vota a Leopoldo Calvo Sotelo, que dura hasta las elecciones de octubre de 1982, fecha en que podemos decir que la Transición termina con la victoria del PSOE. Es la victoria política más arrolladora de la época; eran 10 millones de votos que constituían una contundente mayoría absoluta. No hay oponentes en el panorama político; sólo hay las minorías nacionalistas y el PC-PSUC, que queda totalmente destrozado. En octubre de 1982 el PSOE, que había sido derrotado en la Guerra Civil, consigue hacerse con el poder de manera absoluta. Lo cierto es que Adolfo Suárez hace una interpretación digna de su personalidad: «Esto ha pasado porque yo ya no soy presidente del Gobierno, y Leopoldo Calvo Sotelo y Landelino Lavilla no tienen ningún futuro político, pero yo sí». Entonces Suárez crea un partido polí-

tico, el CDS (Centro Democrático y Social), que se presenta sucesivamente a todas las elecciones y lo hace hasta las autonómicas de mayo de 1991, en que da su último mitin de campaña en Ávila, donde obtendrá un porcentaje del 3,8. En las primeras elecciones en que se presenta el CDS, partido formado básicamente por familiares y amigos de Suárez, consigue dos diputados, uno por Madrid, que es él, y otro por Ávila, que es Agustín Rodríguez Sahagún (familiar suyo).

A partir de la salida del Gobierno de Adolfo Suárez, hay una decadencia y una caída política de su personalidad y, al mismo tiempo, se va fabricando socialmente la recomposición de su figura como una personalidad interesante, como una especie de nostalgia de la época más brillante y más democrática que vivió la democracia española, que fueron los años en que gobernó Suárez. Fue un político que como dirigente desempeñó su papel, cuando tuvo buenos asesores no lo hizo mal y ejecutó aquellas orientaciones que debía hacer durante el período de Transición, pero, evidentemente, no tenía ningún fuste político para asumir una responsabilidad más allá de lo que le habían encargado en el primer período de la Transición. A partir de que él asume su victoria en el Referéndum de diciembre de 1976 y se erige como líder, empieza su catástrofe.

Para terminar, creo que la imagen de su figura paternal, cálida y entrañable, viene a ser el reflejo de cómo entra en la Transición una buena parte, casi una mayoría, de la sociedad española. Esa identificación de un montón de españoles con la figura de Adolfo Suárez viene dada por un fenómeno que en política tiene lugar en algunas ocasiones –y no siempre para bien–: «Éste es como nosotros pero se explica mucho mejor». En el libro que le dediqué a Suárez en octubre de 1979, yo terminaba diciendo que Suárez era lo que nosotros queríamos que fuera. Su fragilidad, su éxito y su fracaso residen en que es muy fácil identificarse con él. Gracias.

EL RESTABLIMENT DE LA GENERALITAT I EL RETORN DEL PRESIDENT TARRADELLAS

Ponent:

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ

El triomf, a Catalunya, el 15 de juny de 1977, a les primeres eleccions democràtiques després de la mort de Franco, dels partits d'esquerres i nacionalistes va contribuir de manera decisiva a bandejar el projecte del govern de centredreta de l'Estat de concedir a Catalunya, a través d'un Consejo General de Catalunya, només una descentralització que servís de succedani a la voluntat autonòmica i al desig d'aconseguir el restabliment de la institució d'autogovern de l'època republicana, és a dir, la Generalitat de Catalunya, que tenien la immensa majoria del poble català i les instàncies unitàries que, durant el franquisme i immediatament després de la mort del dictador, s'havien creat per impulsar el procés de democratització: l'Assemblea de Catalunya (1971), el Consell de Forces Polítiques de Catalunya (1975) o l'Organisme Consultiu de la Presidència de la Generalitat (1977). L'aprovació, el 21 de gener de 1977, per part de la Comissió dels deu, organisme que aplegava representants dels partits democràtics espanyols, catalans i bascos, del *Document de les nacionalitats* –que exigia el restabliment, a les nacions històriques, dels estatuts d'autonomia i de les institucions d'autogovern– va significar el reconeixement, per part dels grups d'oposició de l'Estat, de les pretensions dels partits nacionalistes i catalanistes de Catalunya. Per a l'àmbit català, l'èxit d'actes com el Míting de la llibertat, celebrat pels socialistes catalans el 22 de juny de 1976 al Palau blaugrana, va comportar la recuperació d'espais de llibertat democràtica i va fer que el govern de Madrid, en aquell moment encara presidit pel franquista Carlos Arias Navarro, hagués d'acceptar l'abast de les preten-

sions autonòmiques dels catalans, les quals, amb independència de la valoració que puguem fer-ne anys després, tenien per a la dreta franquista espanyola un caràcter nítidament rupturista.

Les massives manifestacions de la diada de 1976 a Sant Boi de Llobregat –el Govern no va autoritzar-ne la celebració a Barcelona– i, al passeig de Gràcia de la capital catalana, el 1977 –és la manifestació anomenada del milió de persones– en suport de la voluntat d'assolir les plenes llibertats, l'amnistia, l'Estatut d'autonomia i el retorn de l'exili de Josep Tarradellas per presidir la Generalitat recuperada, decantaren de manera positiva les difícils, però ja molt avançades negociacions a tres bandes que portaven el govern centrista d'Adolfo Suárez, que a primers de juliol del 1976 havia substituït Arias Navarro, el president de la Generalitat encara a l'exili i els parlamentaris catalans elegits el 15 de juny de 1977.

El 25 de juny es va reunir, al Saló de Sessions del Palau del Parlament, recuperat de manera simbòlica pels partits democràtics des del seu tancament el gener de 1939, l'Assemblea dels parlamentaris catalans amb l'objectiu de posar en marxa el procés negociador pel restabliment de la Generalitat: s'hi va nomenar Tarradellas president de l'Assemblea, s'hi va rebutjar la violència d'ETA, s'hi va demanar la legalització de tots els partits –no oblidem que ERC no ho havia estat encara, de legalitzat– i s'hi varen reafirmar els objectius de recuperació de l'autonomia i de la Generalitat. A més a més l'Assemblea va crear una Comissió Permanent constituïda per tres representants de la coalició Socialistes de Catalunya; tres, del Pacte Democràtic (Convergència Democràtica de Catalunya, Partit Socialista de Catalunya-Reagrupament i Esquerra Democràtica de Catalunya); tres, d'Unió del Centre Democràtic; un, de la Unió de Centre i la Democràcia Cristiana de Catalunya; un, d'Esquerra Republicana de Catalunya, i quatre senadors, un per cada una de les circumscripcions electorals. Dos dies després, en un clar intent d'afirmar la seva preeminència en el procés de negociació, Tarradellas, sense coneixement dels parlamentaris catalans, va aterrar a Madrid, on es va entrevistar amb Adolfo Suárez, i amb el rei Joan Carles I. Tarradellas va acceptar que la recuperació plena de les institucions d'autogovern quedés supeditada a la prèvia aprovació de la Constitució espanyola i que, mentre això no succeís, i dins del marc legal de l'ordenament jurídic que regulava la vida local, es constituís un ens, amb el nom de Generalitat, que representaria la «unitat institucional de Catalunya». Tarradellas n'esdevindria el president. No deixava de ser un reconeixement de la legitimitat i de la legalitat històrica de Catalunya interrompudes pel franquisme.

Donar una concreció jurídica i política que fos acceptada per les tres instàncies negociadores als principis generals pactats a Madrid pel president i el govern Suárez no va ser fàcil. Els diputats i els senadors, reunits a la segon-

na sessió plenària de l'Assemblea de parlamentaris (11 de juliol), varen designar una Comissió Negociadora, a la qual un decret de Tarradellas va donar validesa «oficial», amb el benentès que actuava «sota la presidència del president de la Generalitat o de la persona que ell delegui», és a dir, supeditada des del punt de vista jeràrquic a qui feia el nomenament. Parlamentaris i president s'esforçarien a partir d'aquell moment a oferir una imatge d'unitat de criteris entre ells, cosa que no era real. Els parlamentaris elegits temien –no pas tots, perquè alguns eren tarradellistes incondicionals– que el govern d'UCD es decantés, com de fet va succeir, a potenciar la negociació bilateral amb Tarradellas i a deixar en un segon pla les exigències dels parlamentaris que volien que el decret de restabliment de la Generalitat els atorgués un major protagonisme polític, conservant les reunions, institucionalitzades, de l'Assemblea de parlamentaris. Els comunicats i les actuacions de l'organisme Consultiu, portaveu del president, i de la Comissió Negociadora no facilitaren l'existència d'una gestió dotada de plena unanimitat, i alentiren el restabliment de la Generalitat.

Com a element de pressió, els parlamentaris es varen reunir a Lleida el 23 d'agost a la tercera sessió plenària de l'Assemblea de Parlamentaris. Joan Reventós, el primer secretari dels socialistes, que actuava com a president de la Comissió Permanent, s'esforçà a presentar un panorama que no manifestés el caràcter difícil de les relacions polítiques entre la Comissió Permanent i la Comissió Negociadora, d'una banda, i el president Tarradellas. Socialistes i comunistes insistiren en un restabliment que mantingués l'Assemblea de Parlamentaris i que fos presidida per un consell executiu d'unitat d'acord amb els resultats de les eleccions del 15 de juny. Solé Tura, en nom del PSUC, i Jordi Pujol, del Pacte Democràtic, manifestaren la necessitat de portar les coses de manera que, en un tancar i obrir d'ulls, no s'ensorrés l'esforç d'oposició i de lluita de tants anys. Pujol, a més a més, va introduir en el seu discurs una distinció entre un restabliment que impliqués un reconeixement polític, i la dotació d'un autèntic contingut de la Generalitat restablerta, la qual dotació podia ésser posterior al mateix restabliment.

La impressionant manifestació del dia 11 de setembre del 1977, la més gran que havia registrat la història de Catalunya, va donar un nou impuls al procés negociador, bé que, en aquell moment, el decret de restabliment de la Generalitat es trobava pràcticament confegit en la forma que tindria quan, uns dies després, fos aprovat de manera definitiva.

El nerviosisme que vivia el país i els seus dirigents anava en augment en constatar el retard en el procés del restabliment de la Generalitat. El 29 d'agost el senador Josep Benet, sempre crític amb la figura de Tarradellas, va manifestar que s'havia deixat podrir la negociació. Va interpretar el comentari com una censura personal i el va destituir de membre de la Comissió Nego-

ciadora. A partir d'aquell moment serien els caps de fila dels partits catalans els únics interlocutors vàlids per al president i per al govern Suárez. De les incabables anades i vingudes de Barcelona a Madrid i de Barcelona a França, on residia Tarradellas, i sobretot dels contactes directes d'aquest amb els emissaris de Suárez, en va sortir, finalment, el decret de 29 de setembre que restablí la Generalitat.

El reial decret llei de restabliment provisional de la Generalitat de Catalunya començava amb un preàmbul on es definia la Generalitat com la institució secular en la qual el poble català ha vist el símbol de la seva personalitat dins la unitat d'Espanya. Després d'afirmar que fins que es promulgés la Constitució no seria possible l'establiment estatutari de les autonomies i que el restabliment de la Generalitat no condicionava el contingut de la futura constitució en matèria autonòmica, assegurava que aquest restabliment no suposava cap privilegi econòmic ni social per a Catalunya, i que la institucionalització de les regions havia de basar-se en el principi de solidaritat entre tots els pobles d'Espanya.

En el text articulat, es restablí amb caràcter provisional la Generalitat de Catalunya, fins a l'entrada en vigor del règim d'autonomia que aprovessin les Corts. El seu àmbit d'actuació serien les províncies de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona (art. 2). Els òrgans de govern i d'administració de la Generalitat provisional serien el president de la Generalitat i el Consell Executiu, que seria presidit per ell (art.3). El nomenament del president de la Generalitat es faria per reial decret a proposta del president del Govern espanyol (art. 4). El Consell Executiu seria format per un màxim de dotze consellers, designats pel president, més un representant de cadascuna de les diputacions catalanes (art. 5). Aquest punt mai no va portar-se a la pràctica en negar-s'hi els partits majoritaris. Corresponia a la Generalitat provisional administrar les funcions i els serveis que li transferissin l'administració de l'Estat i les diputacions, elaborar i aprovar les seves pròpies normes reglamentàries, i coordinar les funcions de les diputacions catalanes en l'àmbit de la Generalitat, sense que aquestes perdessin llur personalitat jurídica (art. 6). Els òrgans de govern de la Generalitat provisional podrien ser dissolts pel Govern per raons de seguretat de l'Estat (art. 8). En les disposicions finals, es derogaven la llei de 1938 que abolia la Generalitat de Catalunya i el reial decret del 18 de febrer de 1977 que instaurava el Consell General de Catalunya. Finalment, una disposició transitòria establí que, mentre durés el règim provisional de la Generalitat, el seu president exerciria també la Presidència de la Diputació de Barcelona. Per tal de posar en marxa la transferència a la Generalitat de la gestió de funcions i serveis de la competència de l'Administració de l'Estat es promulgà un nou reial decret llei (30 de setembre) pel qual es creaven dues comissions mixtes de transferències de funcions i serveis, una entre l'admi-

nistració de l'Estat i la Generalitat, i una altra entre aquesta i les diputacions provincials.

El primer d'octubre, els parlamentaris catalans, marginats finalment dels òrgans polítics de la Generalitat restablerta, varen aprovar, a la quarta sessió de l'Assemblea de Parlamentaris, el text del reial decret llei. El restabliment, rebut en un clima d'eufòria continguda, arribava en un moment d'aguda crisi econòmica del país, la qual cosa frenava el vessant positiu del reconeixement dels drets nacionals i històrics de Catalunya. Quan el 23 d'octubre Tarradellas cridà des del balcó de la Generalitat el seu conegut «ja sóc aquí», va començar una etapa nova, amb molta provisionalitat encara, de la història contemporània de Catalunya.

L'arribada de Tarradellas a la capital catalana havia anat precedida de la seva estada a Madrid, on aterrà el 20 d'octubre i hi va ser rebut pels membres de la Comissió Permanent. L'objectiu d'aquesta estada prèvia a la capital de l'Estat era visitar el rei Joan Carles I i el president del govern Adolfo Suárez (22 d'octubre).

Fins el 2 de novembre Tarradellas no va començar les consultes per a la formació del primer Consell Executiu de la Generalitat. La tasca no li va resultar fàcil, perquè els partits majoritaris volien una representació proporcional als resultats electorals del 15 de juny, i el president cercava un govern el màxim d'unitari possible. D'altra banda els partits volien imposar noms, i el president reivindicava el seu dret a nomenar qui considerés oportú. A la fi es va confeccionar un Consell amb cinc consellers polítics sense cartera, els representants del PSC-C, Federació Catalana del PSOE, PSUC, UCD, i CDC, i sis consellers més amb cartera, que eren membres d'ERC, UCD, EDC, PSC-C, i PSUC i un sindicalista d'UGT. En síntesi, hi havia set consellers d'esquerra, dos de centre, dos nacionalistes, un d'EDC, i un independent tarradellista.

Donar contingut a la tasca del nou executiu era el gran repte d'una institució que naixia sense cap competència. Aquestes provindrien dels traspassos de les diputacions i de l'Estat. Les comissions mixtes Estat-Generalitat i diputacions-Generalitat havien estat creades, com he dit, per un reial decret de 30 de setembre.

Per acabar de matar l'Assemblea de Parlamentaris, que destorbava tant el president com les direccions dels grans partits, el 4 de gener de 1978 es va acordar que l'Assemblea no es reuniria més, bé que formalment no restava dissolta. El caràcter presidencialista de la Generalitat era evident. La necessitat de mantenir l'equilibri i les formes va fer que Tarradellas assumís un paper preeminent enfront dels grans líders del país.

El 9 de gener de 1978, el Consell va aprovar el seu programa de govern. Els objectius que s'hi explicitaven eren: aconseguir l'Estatut d'Autonomia, que se celebressin eleccions municipals el més aviat possible, la cooficialitat del català,

el redreçament econòmic, i les transferències de l'administració de l'Estat i de les diputacions. Fins que això s'aconeguís, Tarradellas, com a president també de la Diputació de Barcelona, només tindria les atribucions que aquest càrrec li atorgava. Cal tenir en compte que la Comissió Mixta Estatut-Generalitat no es va constituir, a Madrid, fins el 23 de gener, i que fins el 23 de juny de 1978, vuit mesos després del retorn de Tarradellas, un reial decret no va transferir competències en matèria d'agricultura (extensió agrària, investigació agrària i denominacions d'origen), indústria (registre industrial, tramitació d'expedients d'instal·lació i ampliació d'indústries, verificació de controls i funcions de metrologia, vehicles per a certàmens esportius, estadístiques industrials, accions concertades i reestructuració sectorial, i polígons de localització preferent), urbanisme (règim del sòl i ordenació urbanes, i comissions provincials d'urbanisme) i comerç (certàmens fiscals d'àmbit català, comissions provincials de preus, disciplina del mercat, reforma de les estructures comercials i comerç interior). Fins un any després de l'arribada de Tarradellas, no entraren en vigor aquestes primeres competències.

Ni aquestes ni les transferències que varen seguir no permetien una acció de govern intensa i eficaç, però tenien, això sí, un gran valor polític, perquè marcaven un camí que s'aniria aprofundint en el futur, sobretot després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, i representaven el principi de la fi del centralisme. El 26 de juliol de 1978, el president Adolfo Suárez comunicà als governadors civils de les quatre províncies catalanes que Tarradellas tenia facultats per convocar-los amb l'objectiu d'intercanviar informació sobre les comeses respectives. El president de la Generalitat sempre va atorgar a aquesta competència un altíssim valor simbòlic, perquè els governadors civils eren la mateixa encarnació del centralisme. D'altra banda, el 1978 va acabar sense que s'hagués produït cap transferència de les diputacions. Per tal de compensar la frustració que provenia de la manca de competències, el govern català esmerçà el seu temps lliure en la creació de consells assessors i de centres d'estudis i de documentació. El debat constitucional ve servir de distracció als líders polítics i als consellers de la Generalitat, i també va desviar l'atenció de la ciutadania davant la manca decidida d'una acció de govern eficaç.

Aquells líders polítics passaren l'any 78 dient que el gruix de les competències arribaria un cop s'hagués aprovat la Constitució. No va ser així. Passaren l'any 79 intentant convèncer els ciutadans que les competències importants arribarien amb l'Estatut. Així, entre grans victòries simbòliques i un creixent desencís de la ciutadania, es va arribar a les eleccions al Parlament de Catalunya de l'any 1980.

El 1988 i 2002 vaig escriure: «En qualsevol cas, i malgrat aquestes limitacions i aquest ritme desesperadament lent, la majoria dels catalans, que ha-

vien esperat quaranta anys la recuperació de les institucions pròpies, veien el restabliment de la Generalitat com un gran èxit col·lectiu, i les crítiques, que varen existir, no assoliren mai una gran acritud. Malgrat els desenganys que es produïren després del restabliment de l'autogovern, una ja considerable perspectiva històrica permet de valorar de manera molt positiva per al conjunt del poble català allò que s'esdevingué a Catalunya durant els mesos als quals m'he referit». A la darrerria del 2005 crec que és, aquesta, una raonable interpretació d'aquell moment històric.

Bibliografia

El restabliment de la Generalitat de Catalunya. Diari de sessions de l'Assemblea de Parlamentaris de Catalunya (1977). Edició a cura de Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ. Amb la col·laboració de Josep FERRER, Joaquim NADAL i FARRERAS i Sebastià RIERA i VIADER. Barcelona, Grup Promotor d'Ensenyament i Difusió en Català, 1980.- Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ i Sebastià RIERA i VIADER. *L'Estatut d'Autonomia de Catalunya. Bases documentals per a l'estudi del procés polític d'elaboració de l'Estatut d'Autonomia de 1979*. Barcelona, Edicions 62, 1982, 4 volums.- Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ, *Fulls culturals d'un dietari polític*. Barcelona, Laertes, 1984.- *Història de Catalunya del segle XVII fins als nostres dies*. Dirigida per Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ. Volum XVI: «La transició democràtica i l'arrencada de la Catalunya autònoma». Amb capítols de Josep M. COLOMER, Manuel FÉREZ, Sebastià RIERA i Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ. Bilbao, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, 1984.- Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ, *Autonomia i democràcia a Catalunya*. Barcelona, Columna, 1986.- Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ (ed.), *Història contemporània de Catalunya* (Volum II). Barcelona, Columna, 1998.- Jaume SOBREQÜÉS i CALLICÓ «El restabliment de la Generalitat i el retorn del president Tarradellas», dins: *La Generalitat restablerta. 25 anys de la recuperació de l'autogovern*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002, pp. 11-17

PLURINACIONALITAT I ESTAT

Ponent:

ÁNGEL CASTIÑEIRA

Se m'ha demanat que intenti situar la temàtica de la plurinacionalitat en el marc de la Transició, i m'ha semblat que podria ser bo fer una mena de recordatori de coses i anar barrejant dos tipus de missatges, un de més reflexiu amb un altre de més gràfic simplement per recordar quin era el context. Intentaré presentar petits flaixos per anar seguint i entenent més a fons la problemàtica.

L'any 1973, als Estats Units, un excel·lent polític espanyol, Juan José Linz, va escriure el següent: «Espanya és un estat per a tots els espanyols, una nació-estat per a una gran part de la població, i tan sols és un estat, i no una nació, per a minories importants». És a dir, la consideració del polític és que determinades minories, bàsicament concentrades en aquest cas en l'àmbit dels Països Catalans, d'Euskalèria i indirectament o en menor mesura de Galícia, podien acceptar que estaven dins el marc polític de l'Estat espanyol però que l'Estat espanyol no era la seva nació. Per tant, molt abans d'iniciar-se el procés de la Transició alguns dels polítics més importants reconeguts internacionalment feien una descripció de la situació espanyola que, com es pot veure, feia la diferència entre estat i nació. Tot i que moltes vegades, en la tradició britànica, es parla d'estat-nació com si fos el mateix, nosaltres podem fer aquesta diferenciació, perquè moltes vegades la visió nacional es vincula a un procés d'identitat que incorpora òbviament elements culturals i també polítics però que no sempre implica una identificació amb l'estat.

Quan això ho traslладem a la Transició veurem que, per exemple, del període al qual ens referirem un dels *lehendakaris*, José Antonio Ardanza, manifestava d'aquesta manera aquesta expressió de Juan José Linz: «O nos enten-

demos reconociendo que España es un estado plurinacional o si no iremos pensando en el billete de ida; queremos un nuevo marco que sea bilateral, no el de café para todos». En aquesta declaració s'atribueix a l'Estat espanyol la categoria d'estat plurinacional.

Veiem ara les declaracions de l'expresident Pujol: «Catalunya és una nació i Espanya no». Pujol està pensant que Espanya és un estat i no pròpiament una nació, tot i que per ell Espanya és «quelcom formidable» i ho diu també des del coneixement històric; és, si voleu, «una comunitat». Segurament en la mala terminologia del president Pujol apareixen ja amagats de nou els parans de confondre o d'intentar diferenciar bé nació i estat, i a l'hora de comparar Catalunya i Espanya veure que Catalunya és clarament una nació perquè tindria un conjunt de característiques que la identifiquen com a tal, però en canvi Espanya seria més aviat un constructe polític clàssic, model que tindria el nom d'estat, però no pròpiament una nació perquè a dins, en el seu interior, hi hauria diverses nacionalitats.

I encara podríem veure'n una tercera declaració, la de Xosé Manuel Beiras, un polític que acaba de dimitir del BNG, i que representava un dels líders del galleguisme actual. És, segurament, de les tres opinions, la més encertada des del punt de vista de la concreció politològica. Diu: «En el nacionalismo gallego vemos la cuestión de España como un estado, pero hay una realidad sociopolítica que no tiene que ver con el estado. Galicia, Catalunya y Euskadi son realidades nacionales; España también. No niego la nación española; solo digo que esta nación, a diferencia de lo que dice la Constitución, no nos abarca a nosotros [no ens reconeix a nosaltres]. Yo soy de nacionalidad gallega y ciudadano del estado español. [Fixeu-vos, una diferència importantíssima entre nacionalitat i ciutadania.] Estoy dispuesto a seguir siendo ciudadano español si este estado reconoce mi identidad nacional».

De nou apareix la paraula reconeixement i el tema de la identitat nacional. Segurament fixant-nos més en el cas de Beiras perquè és qui ho diu d'una manera més clara, el que aquí trobem és en autors o en protagonistes que han viscut la Transició i després de la Transició una certa incomoditat nacional, perquè la qüestió és com acomodem les nacions dins un estat compost o dins un estat plurinacional; una certa incomoditat per part de diversos líders a l'hora d'admetre que el seu estat reconegui plenament aquesta pluralitat de nacions que hi hauria en el seu si.

La primera declaració, la de Juan José Linz, ens situa abans de la Transició, en el 1973, i aquestes òbviament són ja en el marc del període en què comença la Transició i arriba fins als nostres dies. La constatació que jo voldria fer a partir d'aquestes declaracions és que com a mínim per als líders o els representants de forces polítiques nacionalistes, del que podem anomenar les nacionalitats històriques, el tema de l'acomodació del pluralisme nacional

dins l'Estat espanyol no és acceptat en la situació que es va definir o es va acordar en la Transició. La pregunta és: això és així, és correcte, per què va passar, com es va desenvolupar? Intentaré donar simplement algunes pinzellades per situar-nos ben bé en aquest territori.

Ens situem ara al novembre del 1975, en el temps que va del novembre del 1975 al febrer del 1976. Arias Navarro inicia la Transició oferint als catalans el que aquí anomenaríem una mancomunitat: «ofrecemos un régimen administrativo especial para las cuatro provincias catalanas». És a dir, dins del procés de la transició que hauria de permetre el pas del franquisme a la democràcia, el que era pràcticament la continuïtat del franquisme, Arias Navarro, intenta, per dir-ho així, oferir una mena d'aterratge prou simpàtic per a les forces de la dreta que seria aquesta mena de règim administratiu que vindria a ser el que en temps passat va ser una mena de mancomunitat de diputacions; és a dir, un òrgan consultiu, regional, exclusivament regional, que intentaria coordinar les administracions locals o les diputacions sota la forma que ja van viure durant l'època de Prat de la Riba d'una mancomunitat. Això és en el marc de finals del 1975. El 20 de novembre mor Franco, i som al febrer del 1976, per tant iniciant la Transició.

Òbviament la gent del carrer es mou de manera molt ràpida. Poc temps després, de l'abril del 1976 al setembre d'aquell mateix any, tant per la diada de Sant Jordi, com en la diada nacional que se celebrarà a Sant Boi es pot constatar al carrer una gran mobilització popular a favor d'un Estatut d'Autonomia. I som en el temps de la Constitució, de l'Assemblea de Catalunya, i diversos col·lectius i partits polítics fins aquell moment encara no legalitzats mobilitzen moltíssima gent al carrer reclamant precisament l'Estatut d'Autonomia i la reincorporació o el restabliment de la Generalitat que havia estat perseguida, prohibida, des de l'època de la República.

El febrer del 1977 tenim ja el recanvi polític a Madrid. Arias Navarro cedeix el pas a Adolfo Suárez, que fa una primera proposta de constitució d'un consell general de Catalunya que tindria com a objectiu bàsicament, i aquesta és una idea important, una certa descentralització administrativa; és a dir, quan nosaltres ens referim a l'Espanya de les autonomies ens hem de formular si l'Espanya de les autonomies respon bàsicament a un criteri de descentralització administrativa que en una democràcia que pretén ser avançada i en el marc de les noves tecnologies permet, per dir-ho així, agilitar els gravíssims o els lentíssims problemes burocràtics a partir d'una bona descentralització, o si l'Estat de les autonomies respon no només a un criteri administratiu sinó també a un criteri polític que intentaria, per dir-ho així, reflectir fidelment la situació històrica reprimida durant l'etapa de la dictadura franquista i el reconeixement pràctic del que era la realitat històrica de les nacionalitats que existien en el marc de l'Estat espanyol. Per tant, aquesta proposta de Suárez era gairebé una continuï-

tat, un mirall fidel del que intentava realitzar anteriorment Arias Navarro. La resposta la trobarem immediatament, la mateixa primavera de l'any 1977 a Catalunya, però no només a Catalunya sinó també a tot l'Estat espanyol; primer quan l'Assemblea de Catalunya, que és una mena d'organisme que aplega la major part de les forces polítiques catalanistes i democràtiques del país, engega la campanya «Volem l'Estatut», una campanya que després òbviament es vincularà molt fàcilment a tres lemes, "Llibertat, Amnistia i Estatut d'Autonomia" que seran cridats com a gran lema del canvi democràtic a Catalunya. I l'abril del 1977 tenim per primera vegada un manifest que aplega totes les nacionalitats de tot l'Estat en què es reclama aconseguir els estatuts d'autonomia partint del reconeixement de la sobirania nacional dels diferents pobles; és a dir, que aquí ens apareix de nou una paraula o dues, el concepte de sobirania i els pobles d'Espanya, que després es vincularà també evidentment a la idea de nació, que implica que en un moment de certa fragilitat institucional i de certa feblesa tant entre les forces que representaven l'antic règim com les forces polítiques en procés de recomposició i de normalització dins el país intenten negociar el marc, l'estructura de la Constitució i el nou Estat espanyol, i un dels punts fonamentals és el de l'ordenació territorial. Per tant, aquí hi havia una reclamació que de nou xoca amb la primera iniciativa d'Adolfo Suárez en l'inici de la transició democràtica.

L'any 1977 serà un any decisiu. Per dues raons, el 15 de juny del 1977 hi ha eleccions generals, unes eleccions en què es pot fer una lectura molt diferent a banda de la victòria de la UCD, a tot Espanya, perquè en clau catalana tres de cada quatre votants voten partits clarament situats a l'esquerra o catalanistes, amb la qual cosa el missatge que arriba a l'Estat espanyol d'aquella època, de Suárez, és clarament que no hi haurà cap acord, cap consentiment, amb una visió descafeïnada d'un organisme que no representi veritablement el que era la Generalitat i l'Estatut d'Autonomia. Això quedarà plasmat en, segurament, la diada nacional més important pel que fa al nombre d'assistents, que serà la de l'11 de setembre del 1977, que fa sortir al carrer centenars de milers de persones, i això, quan és vist a totes les televisions de l'Estat espanyol, veritablement obliga el govern espanyol a fer un canvi importantíssim pel que fa als primers plantejaments d'una pura cessió administrativa descentralitzada com s'havia pretès inicialment.

Què farà en aquell moment Adolfo Suárez? Doncs intenta desactivar les forces del catalanisme inventant-se una operació que s'anomenarà «operació Tarradellas» que tindrà una doble cara, una cara negativa i una cara positiva. L'operació Tarradellas té l'intent de frenar tot aquell moviment i aquella iniciativa desenvolupada per l'Assemblea de Catalunya i que veritablement arrossega darrere seu una immensa massa de població catalana, i aquesta desactivació significa que en bona mesura s'intenta fer una negociació bilateral amb el que

era l'antic president de la Generalitat a l'exili, en Josep Tarradellas; però té una cara positiva que segurament no és prevista pel govern de Suárez, i és que en reconèixer l'autoritat política de Tarradellas el mateix govern espanyol jurídicament està reconeixent i restaurant la vella legitimitat republicana. És a dir, que ens podem trobar en la situació curiosa que el govern de Suárez, acceptant la legitimitat política que tenia el vell president de la Generalitat, el que fa és establir un pont que, per dir-ho així, no trenca amb la Transició sinó que connecta amb l'etapa prèvia al règim franquista, perquè això vol dir que entre el temps de la República i el temps de la Transició la mateixa Generalitat amb el mateix darrer president pràcticament és reconeguda; la qual cosa òbviament implicaria que amb una discussió sobre els famosos drets històrics o el paper fundador constitucional desenvolupat durant la Transició aquí hi hauria un element que no quadraria dins de l'esquema de l'enginyeria constitucional desenvolupada.

Sigui com sigui, la situació és prou madura pel que fa a la constitució dels nous partits democràtics a Catalunya com perquè l'Assemblea de Catalunya s'autoliquidi. Molts dels seus membres formaran o aniran a integrar-se en el primer «govern Tarradellas» i altres òbviament ja s'incorporaran directament a cadascun dels partits que representaran les diverses opcions democràtiques que arriben fins al dia d'avui al Parlament que tots coneixem.

El 1977, doncs, guanya les eleccions la UCD i Suárez; s'estableix el nou marc constitucional i pràcticament es fa la legislació de les autonomies. A finals del 1978 hi ha l'aprovació de la Constitució i en el seu Títol vuitè hi ha una definició de l'organització territorial de l'Estat mitjançant un vague, ara ho veurem, reconeixement de nacionalitats i regions que entre els que s'anomenen pares de la Constitució provocarà un autèntic debat i desacord intern sobre si la paraula nacionalitat ha d'aparèixer i si aquesta paraula no grinyola amb la paraula nació espanyola en la mesura en què, òbviament, la major part de representants de les institucions espanyoles, no de les nacionalitats històriques, pretenen que en la redacció d'aquest títol hi hagi una diferenciació clara entre la sobirania exclusiva de l'Estat espanyol i aquest reconeixement de segon nivell o ordre que tindrien les nacionalitats i regions.

La imatge que ara evoco és interessant. Representa els reis i el príncep Felip, pràcticament encara un infant, que mira atentament el moment de la signatura de la Constitució. El text que trobarem en l'article dos de la Constitució diu així: «la Constitució es fonamenta en la indissoluble unitat de la nació espanyola, pàtria comuna i indivisible de tots els espanyols, i reconeix i garanteix el dret a l'autonomia de les nacionalitats i de les regions que la integren i la solidaritat entre totes elles». Per tant, diguem que aquest títol, des del punt de vista polítològic, voldria sortir al pas d'atribuir la sobirania única a la nació espanyola, de tal manera que l'Estat espanyol seria estat i alhora nació per a tots els ciutadans espanyols, i en segon lloc reconèixer un grau d'autonomia que en aquell moment, com després veurem, implicava diverses velocitats i diversos graus d'aprofundiment entre les nacionalitats històriques, que serien les de primera velocitat, i les regions, que tindrien, per dir-ho així, un nombre més reduït de competències i un grau d'accés o de velocitat menor.

Fixeu-vos que avui la distinció entre nacionalitats i regions pràcticament no existeix; no existeix des del punt de vista competencial, perquè pràcticament el que s'anomenarà després la fórmula del «café para todos», és a dir gairebé la uniformització de competències, ha estat, llevat de casos molt concrets, com el del País Basc, la norma. Per tant, el que en el seu moment, i això és important a l'hora de fer la interpretació de la Constitució espanyola durant la Transició, el que en el seu moment volia ser una mena de pacte diferenciador d'una certa plurinacionalitat que volia atorgar un grau de reconeixement i de diferenciació a les nacions històriques que formaven part de l'Estat espanyol, amb el pas del temps s'acabava diluint.

Per aquell mateix temps, Xabier Arzallus insistia a incorporar a l'Article dos de la Constitució la sobirania originària dels pobles d'Espanya i recordem que Euskadi serà l'única nacionalitat històrica o l'única part del territori espanyol que manifestarà la seva desaprovació a la Constitució espanyola.

Si ens fixem en un dels partits històrics de Catalunya, ERC, i en el seu líder de llavors, Heribert Barrera, la declaració que aquest fa és també important: «defensem un estat plurinacional amb sobiraniaes distintes». Per tant, hi havia també clarament en el moment de l'elaboració del text constitucional i de l'Article vuitè una posició molt diferenciada entre el que eren les visions dels líders nacionalistes bascos i catalans i les visions que representaven els líders espanyols.

La segona imatge evocada és peculiar i divertida. És del congrés socialista encara en la clandestinitat, del congrés de Suresnes del Partit Socialista Obrer Espanyol; aquí hi podem veure el tercer per la dreta del mig, el que s'anomenava «Andrés» en la clandestinitat, és a dir l'Alfonso Guerra, més prim, i a l'esquerra de tot el ja traspassat François Mitterrand, que després seria el president de la República Francesa. Som a l'octubre del 1974, és interessant veure

la declaració que fa el Partit Socialista Obrer Espanyol sobre el futur de l'ordenació territorial d'Espanya. Deia: «defendemos el derecho de autodeterminación de las nacionalidades ibéricas y la constitución de una república federal de las nacionalidades que integran el Estado español». O sigui, som a un any exacte de la mort de Franco i pràcticament poc temps després a l'inici de les negociacions sobre l'ordenació territorial de l'Estat espanyol, el canvi que farà el PSOE en relació amb el tema de la naturalesa de l'Estat espanyol serà formidable. Però és important deixar constància aquí que per part del Partit Socialista encara a la clandestinitat el dret a l'autodeterminació, per exemple, o la visió federal plurinacional de l'Estat espanyol eren temes importants.

També podem recordar les declaracions del que serà un dels pares de la Constitució, Miquel Roca, perquè és de l'època en què també en aquesta mena de confusió en els termes proposava «acceptar dins la Constitució la realitat plurinacional de la nació espanyola». Fixeu-vos que això implicaria com una nació pot ser plurinacional o bé en aquest sentit que parlàvem d'Espanya nació de nacions o bé en el sentit del títol de la sessió d'avui de l'estat plurinacional.

Aquestes declaracions em serveixen per intentar traslladar-vos quin podia ser l'esperit que s'estava vivint en aquella època, bàsicament en el moment de la negociació en els passadissos sobre aquest article vuitè. Valdria la pena recordar que dels tres grans temes que eren motiu de preocupació en l'arquitectura de la Constitució espanyola, que serien 1) el model d'estat –monarquia o república o democràcia parlamentària–; 2) el model econòmic, si Espanya havia de ser una economia lliure de mercat o una economia social de mercat –és a dir, una societat del benestar–, i 3) el tema de l'ordenació territorial, és precisament aquest tercer el que provocarà, des de la Transició fins als nostres dies, un grau més elevat de crítica, de desacord, i segurament el que en determinats moments ha tensat més la corda i ha provocat més crisis internes, a banda d'altres episodis que indirectament hi tenen a veure, com podria ser el de l'intent de cop d'estat del 23-F.

L'octubre del 1979 té lloc el referèndum de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, que serà aprovat amb una participació molt pobra, no arriba al 60 %, en-

tre el 58 i el 59 % si no ho recordo malament, però majoritàriament positiva, i el gener del 1980 entra en vigor l'Estatut. Entre el gener del 1980 i el 23-F del 1981 pràcticament disposarem només del marge d'un any per iniciar un procés o una interpretació en clau autonòmica en què la institució de la Generalitat es creu veritablement que l'esperit de la Constitució és el reconeixement d'una certa plurinacionalitat dins l'Estat espanyol, i per tant el reconeixement també d'un grau de competències i de marge d'actuació profunda per part de la Generalitat. Això canviarà radicalment a partir del 23-F; és a dir, el cop d'estat fallit de Tejero tindrà entre altres conseqüències òbviament una certa reculada i un canvi en els plantejaments inicials sobre el paper de les autonomies.

Saltem al març del 1982, un moment decisiu, perquè abans, entre el 23-F i el març del 1982, hem viscut la crisi de la UCD i pràcticament la dimissió d'Adolfo Suárez, l'arribada al poder de Leopoldo Calvo Sotelo i pràcticament el març del 1982, com dirà Carrillo gairebé d'amagat, aquests dos grans partits que en aquell moment eren la UCD i el PSOE, d'esquena o d'amagat dels partits nacionalistes i del mateix partit comunista, acorden una llei, la LOAPA, una llei d'ordenació de les autonomies, que pràcticament diluirà o posarà un sostre claríssim al primer esperit plurinacional o al primer esperit realment autonòmic que s'havia desenvolupat en el moment de la redacció de la Constitució. Aquesta situació pràcticament conclourà, i és el final del que s'anomena clàssicament la Transició, amb la famosa fotografia, suposo que és al carrer Ferraz, de l'octubre del 1982 en què Alfonso Guerra aixeca la mà de la victòria de Felipe González, perquè aquell octubre del 1982 el PSOE guanya per majoria abassegadora i representa pràcticament el relleu del que havia estat aquella UCD que havia intentat fer un cert aterratge des del franquisme fins a la democràcia.

La finalització, per tant, de la Transició, i he anat molt ràpid perquè em semblava que són dades ja conegudes, implica al meu entendre el tema de la plurinacionalitat, òbviament una mena de punt d'inflexió molt important després del 23-F i fonamentalment després de la LOAPA.

De quina manera han interpretat aquest període alguns autors que han seguit de prop el moment o l'ordenació territorial de l'estat de les autonomies. Un col·laborador d'*El País* i un expert també en la història contemporània, Antonio Elorza, en fa aquesta valoració, una valoració des d'Espanya en clau bastant positiva: «la Constitució o aquell moment va representar un ordre constitucional on la persistència del reconeixement d'una nació espanyola no significava la negació d'altres processos nacionals, subordinats, però reconeguts políticament; uns, els espanyols, continuaven fidels al seu projecte nacional, i altres, bàsicament bascos i catalans, proclamaven l'especificitat de la pròpia nació i emprenien sense reserves una política de reconstrucció nacional». És a dir, el que podríem dir l'esperit dels pactes de la Transició permetia amb tota l'ambigüïtat del text constitucional, des de la interpretació positiva d'Antonio Elorza, aquesta mena de doble reconeixement de la nació espanyola d'una banda però sense negar del tot la possibilitat d'aquesta reconstrucció nacional que bàsicament es desenvoluparà inicialment a Catalunya i a Euskadi.

Aquí tenim una segona lectura, també en clau positiva però que també podria ser discutible, la d'Eliseo Aja, amb un llibre sobre la federalització d'Espanya; diu: «Espanya era fa vint anys l'estat més centralista d'Europa i avui és un dels més descentralitzats i presenta el major grau de reconeixement dels fets diferencials de les nacionalitats i regions que l'integren». És a dir, dues versions bastant favorables a dir que, veritablement, el balanç que podem fer en el període de la Transició i després del que podríem dir l'ordenació territorial de l'Estat espanyol en autonomies és òbviament el d'un dels estats més descentralitzats i que fa un major reconeixement del que podríem dir fets diferencials de nacionalitats i regions.

Una altra lectura també procedent de l'Estat espanyol, però ja no tan positiva, és la de Miguel Herrero y Rodríguez de Miñón, també una de les persones que va participar en la redacció de la Constitució i que en aquell moment representava els partits conservadors. Fixeu-vos què diu: «hi ha gent a qui pel que sembla no li molesta formar part d'una nació, Espanya, que en força una altra a integrar-s'hi, a assimilar-s'hi; tal és el cas d'aquelles formes plurinacionals d'estat com l'Estat espanyol que es converteixen en presó de nacions». És a dir, la lectura que aquí estaríem fent de la manera d'interpretar l'estat de les autonomies és que després de la LOAPA Espanya esdevé una mena de presó de nacions, en el sentit que obliga o força la resta de nacionalitats a integrar-se a una mena de motlle únic.

Encara una quarta lectura d'un dels representants del que serà la coalició

de Convergència i Unió, que liderarà en bona mesura molts anys del govern català que apel·la a un cert esperit, que és el que recollia amb ambigüitat la Constitució. Diu Josep Antoni Duran i Lleida: «el 1978 existí un pacte entre les diferents forces que impulsaren la Constitució en el sentit que aquesta acceptava la plurinacionalitat de l'estat i que se'n derivava el reconeixement del caràcter nacional d'alguns territoris espanyols». Aquí sembla que el que és important és no només la idea del pacte sinó una cosa que no diu, que és una determinada manera d'interpretar la Constitució i un cert esperit que en el moment de diferenciar nacionalitats i regions volia veritablement donar-li un caràcter pròpiament nacional a Catalunya, a Euskadi i en tercer lloc a Galícia.

Òbviament, entre les lectures o valoracions que fan Duran i Lleida i Herrero de Miñón i les d'Eliseo Aja i Antonio Elorza veiem les diverses versions que en el tema de la plurinacionalitat podríem trobar en l'Estat espanyol. És a dir, si féssim una enquesta sociològica a l'Estat espanyol veuríem que la majoria de persones que identifiquen Espanya com el seu estat i la seva nació donen per tancada la Transició i se senten plenament còmodes dins el seu estat, i si la mateixa entrevista la féssim segurament a Catalunya i a Euskadi podríem trobar grups, no sabem fins a quin grau de representativitat, grups, deia, que manifestarien clarament un grau d'incomoditat dins la manera d'interpretar i de formular precisament aquest article de la Constitució espanyola i després el desplegament de les competències.

Per tant, jo crec que en la Constitució, i fonamentalment en la Transició bàsicament després de la LOAPA del 1981, es van vertebrant, es van consolidant, dues lògiques diferents per no dir oposades, que són les que arriben fins al dia d'avui i que es manifesten en el que podríem dir la lògica de la majoria nacional i la lògica de les minories nacionals, dintre de l'Estat espanyol.

La lògica de la majoria nacional espanyola construeix un argument sobre l'ordenació territorial de l'Estat espanyol que podríem resumir-lo en diversos punts. Primera característica d'aquesta lògica: l'Estat espanyol és uninacional i s'articula a través de comunitats autònomes, i per tant privilegia els símbols i els elements identitaris de la seva base homogènia, el de la seva majoria nacional, i també la llengua i la cultura d'aquesta base homogènia, i utilitza procediments administratius d'uniformitat i simetria. Si no fos així la pregunta de per què el meu DNI si jo sóc català no està escrit també en català, o el meu passaport, o les monedes espanyoles o els segells no estan en totes les llengües de l'Estat espanyol no seria pertinent fer-la, és a dir, si els organismes i les publicacions oficials de l'Estat espanyol estan només en llengua espanyola seria en bona part perquè respon a aquesta lògica; perquè l'Estat espanyol privilegia els símbols i els elements identitaris de la seva base homogènia, de la seva majoria nacional, i per tant òbviament no intenta acomodar la cultura i les característiques de les seves minories nacionals.

Segona característica d'aquesta lògica: l'estat autonòmic és el resultat d'un únic subjecte constituent, la nació espanyola. Per tant hi hauria un únic *demos*, un únic actor legítimat per construir la sobirania. Per tant, les comunitats autònomes no participen en la reforma constitucional ni en la designació, per exemple, dels membres del Tribunal Constitucional, ni en l'estructura del poder judicial o en l'àmbit fiscal financer, mentre que el poder central sí que intervé en la reforma dels estatuts d'autonomia, perquè els estatuts d'autonomia són, per dir-ho així, un producte derivat d'aquest subjecte constituent que és la nació espanyola. Les comunitats autònomes no són actors fundadors de l'Estat espanyol. Per tant, les regions i nacionalitats integrades en la nació espanyola poden constituir-se en comunitats i tenen dret a l'autonomia, però disposen d'un poder sempre delegat, mai originari. L'estatut d'autonomia, qualsevol estatut, no és una constitució, sinó que és un reglament intern que necessita l'aprovació del Parlament espanyol; per tant, disposen d'un poder limitat d'autogovern i de finançament dins aquesta unitat estatal superior. I diria que aquesta és la lògica que es consolidarà bàsicament com la lògica de la majoria nacional, com una de les interpretacions dins el text mínimament concret o ambigu que recull la Constitució espanyola sobre l'ordenació territorial.

En paral·lel s'anirà desenvolupant tota una altra lògica, bàsicament des de les nacionalitats històriques, que respon a una altra visió del que podria ser l'estat de les autonomies. Aquesta lògica, si també l'haguéssim de resumir, vindria a dir el següent: l'Estat espanyol és un estat plurinacional i Espanya és una societat diferencial formada per diverses nacions; per tant, en els seus símbols, institucions, monedes, etcètera hauria de representar la pluralitat de les identitats nacionals que la componen. Fixeu-vos-hi que dic «ho hauria de fer», cosa que podríem avaluar si es compleix o no es compleix.

Segona característica: l'estat autonòmic és fruit de l'acord de diverses comunitats nacionals, a les quals s'ha de reconèixer constitucionalment una sobirania prèvia. Recordeu aquí les paraules i les declaracions d'una banda d'Arzallus en el moment de la redacció de la Constitució i les mateixes apel·lacions no només per part de bascos i de catalans sinó per exemple de gent com Herro de Miñón quan parla de drets històrics. Per tant, la reforma de la Constitució requereix el consentiment de les parts constituents. La composició del Tribunal constitucional i la mateixa estructura de la judicatura espanyola haurien de respondre també al caràcter plurinacional de l'estat, cosa que ara per ara no passa; és a dir, tenim una autonomia política però no hi ha una autonomia judicial; tenim un estat central pel que fa per exemple al tema de la judicatura.

I tercera idea, les nacions no són elements delegats, o segregats, o derivats de la nació espanyola, sinó que són fragments d'estat, són copropietàries o cofundadores del mateix estat; per tant disposarien d'un estatut legal igual

entre elles i diferenciat de les entitats regionals. És a dir, si les nacions i les regions són el mateix no hauria calgut diferenciar-les en la Constitució espanyola, i si són diferents se suposa que de la mateixa manera que una administració local no té les mateixes competències que una regió, tampoc hem de confondre regions i nacions; i per tant, la uniformització o l'homogeneïtzació de competències obligaria o implicaria precisament el no reconeixement d'aquestes nacions històriques com a parts fundadores de l'estat.

Per tant, dins aquesta lògica, les nacions han de poder fixar de manera incondicionada les pròpies polítiques i el seu propi model de finançament dins el seu propi territori, alhora que es coordinen òbviament amb la resta d'instàncies estatals. És a dir, això què implicaria? Això implicaria, òbviament, la visió i implementació de polítiques clarament diferenciades per a nacions diferenciades dins un mateix estat.

En aquest sentit, i encara que ho plantegi com si fos una caricatura, jo crec que no podrem entendre el resultat i el «semifracàs» de la Transició pel que fa al tema de l'ordenació territorial de l'Estat espanyol si no entenem que aquestes dues lògiques, en graus diversos de manifestació –jo aquí hi he posat els extrems–, han estat presents en els arguments, les disputes, les negociacions i discussions entre els líders polítics d'una banda i d'una altra.

Això vol dir que de l'etapa que va d'Arias Navarro fins a pràcticament la victòria socialista l'octubre del 1982 hem intentat resoldre tensions o dilemes entre Espanya, o, en el cas de Catalunya, hem d'acceptar o hem de constituir una certa descentralització administrativa model mancomunitat o hem de reconèixer la Generalitat. Aquest és un tema que afortunadament ja vam resoldre.

Un segon dilema que anava vinculat al primer era si estem parlant simplement d'una descentralització burocràtica, i per tant aquest estat de les autonomies respon només a una causa tècnica o administrativa o respon també a un profund coneixement de la història política dels pobles que constitueixen l'Estat espanyol i al reconeixement de les seves característiques. Això jo penso que també queda bastant ben resolt en la Constitució.

Una tercera caracterització i diferenciació serà entre regions i nacionalitats. Jo crec, i òbviament és una valoració, que la Constitució feia aquesta diferenciació però que progressivament aquesta diferenciació s'ha anat diluint; per tant, penso que amb la perspectiva que tenim avui podem avaluar si l'esperit i la lletra de la Constitució espanyola ha mantingut aquesta diferenciació que constava en el Títol vuitè.

I la quarta característica, i aquesta no l'hem resolt del tot o quan l'hem resolt ha estat sempre amb tensions, és si s'acceptava la lògica del «café para todos» o bé si s'acceptava la asimetria competencial. Jo crec que en el fons o en el rerefons d'aquesta disputa hi ha una confusió terminològica molt impor-

tant, i la confusió és que moltes vegades confonem igualtat *versus* desigualtat amb igualtat *versus* reconeixement de les diferències. És a dir, quan parlem d'igualtat de drets estem dient que tots els ciutadans espanyols haurien de tenir els mateixos drets; però que l'Estat espanyol combati les desigualtats materials, econòmiques, jurídiques, polítiques no vol dir que l'Estat espanyol tingui, per dir-ho així, un motlle únic, que en el cas nord-americà podria ser el WASP (*white, anglo-saxon and protestant*), és a dir un patró únic per a tothom que implica l'anul·lació de les diferències, sinó que un estat plural i alhora plurinacional hauria d'assegurar la igualtat de drets dels ciutadans i el reconeixement de les maneres diferents d'entendre les identitats nacionals, culturals i polítiques i de desplegar-les. I moltes vegades la tensió entre el «café para todos» i la asimetria competencial ve d'esperar que quan alguna autonomia o alguna nacionalitat reclama alguna competència més i una altra nacionalitat o una altra regió no la té hi ha un greuge comparatiu. S'havia arribat fins a la caricatura o la broma que quan la Generalitat havia fet una llei sobre política lacustre, és a dir sobre els llacs, alguna comunitat autònoma que no té llacs, simplement, per no ser menys que la Generalitat havia copiat la mateixa llei i l'havia aprovada. Per què? Doncs per aquesta por a la asimetria competencial. Per tant, jo penso que això ens permet veure quin és el tipus de debat que tenim al darrere d'aquests dilemes.

Aquests són els dilemes fonamentals que jo crec que hi havia en l'esperit inicial de la Transició, i em sembla que en tenim uns quants encara sense resoldre. Jo n'apuntaria com a mínim tres.

El primer, com entendre la relació entre la nació espanyola i les nacions perifèriques; jo crec que el problema no és de les regions sinó clarament de les nacions històriques, i bàsicament de la nació catalana i basca.

El segon, aclarir el batibull de conceptes que hi ha, com ara estat unitari, estat compost i estat plurinacional. En aquest moment l'Estat espanyol és de *iure* un estat compost, però de *facto* és un estat plurinacional, però molt pocs polítics espanyols accepten que l'Estat espanyol sigui un estat plurinacional, i en bona mesura les reformes dels estatuts i les discussions que hi ha a Espanya sobre les reformes dels estatuts vénen per si podem incorporar en el preàmbul o en alguna altra banda del nou Estatut que Catalunya és una nació o una comunitat nacional.

I el tercer, òbviament, té a veure de nou amb una paraula a la qual m'he referit abans, el concepte de sobirania. Si parlem d'un únic *demos*, el poble espanyol, llavors la sobirania rau només en aquest *demos*; però si identifiquem Espanya com un estat plurinacional és possible que per als catalans el *demos* originari i primer sigui el *demos* format per aquelles persones la nacionalitat de les quals és la catalana, i aquí la diferenciació que vèiem abans de Beiras entre nacionalitat i ciutadania és molt important. De la mateixa manera que la

nostra manera de ser europeus és des de la nostra ciutadania espanyola, podríem dir que la nostra manera de ser ciutadans espanyols hauria de ser des de la nostra nacionalitat catalana, però òbviament aquest reconeixement de diversos *demos* implicaria des del punt de vista constitucional també el reconeixement de graus diversos de sobirania. I, per tant, no hauríem de parlar ja de sobirania exclusiva sinó de sobiranies compartides, que de fet és l'experiment, de moment reeixit, de la Unió Europea, on per primera vegada, voluntàriament, un nombre molt important de països accepten compartir sobirania.

Per tant, la pregunta seria: això que voluntàriament ha fet l'Estat espanyol per integrar-se a la Unió Europea, fins i tot transformant o modificant la Constitució espanyola, i ho ha fet per sobre de l'estat, no ho podria fer per sota, no ho podria fer cap avall també? Aquest seria un dels temes encara en tensió avui.

Aquests temes que acabem de veure no s'aturen l'any 1982, evidentment, sinó que arriben fins al dia d'avui. Passen per moments crítics quan el govern espanyol de torn no té majories i aquestes majories s'han d'enfortir amb la col·laboració d'un o diversos partits nacionalistes, bàsicament catalans més que bascos, perquè els catalans, per dir-ho així, disposen d'una representació parlamentària en nombre, quantitativament parlant, més gran.

Quan a finals dels anys 90 hi ha la visió espanyola que la finalització de la Transició és un fet, i que per tant no hem de tornar a reformular el contingut de la Constitució, que ja s'hauria de donar per acabat, quan això passa, i en canvi en les nacions històriques no passa, alguns intel·lectuals espanyols que havien estat simpatitzants de l'estat de les autonomies, com per exemple Emilio Lamo, comencen a manifestar públicament a la premsa afirmacions com aquestes: «és imprescindible un pacte d'estat dels dos principals partits PP-PSOE que tanqui definitivament l'estat de les autonomies. Mentrestant podria ser convenient tancar l'aixeta de les transferències. Tan sols s'hauria de pactar el darrer pacte». És a dir, no estem parlant dels sectors més clarament «conservadors» o «espanyolistes» de l'Estat, sinó de persones que havien defensat de manera progressista el retorn de la democràcia, el retorn de les llibertats i el desenvolupament de l'estat de les autonomies i que ara veuen que la gran pedra a la sabata que té l'Estat espanyol per poder-se projectar cap al món és precisament aquest conflicte territorial. I per tant, autors com Emilio Lamo o Andrés de Blas Guerrero o altres aconsellaran directament a les dues grans forces polítiques d'àmbit espanyol, el PP i el PSOE, el tancament definitiu del tema de les autonomies i per tant la finalització de negociacions i de cessió de competències cap a Euskadi o cap a Catalunya.

I això és el que proposaran ja en l'època més radical del segon govern d'Aznar: dues estratègies ideològiques que seran motiu de combat per part del Partit Popular.

Una, que l'he recollit d'un text de Rajoy però que primer la utilitzarà Aznar, és interessant com a plataforma ideològica, i diu: «España es constitucionalmente una nación plural articulada en nacionalidades y regiones pero una, insisto, una nación». La idea de «nación plural» ve precisament de l'any 1999 en un congrés del PP i és formulada per Alejo Vidal-Quadras. Fixeu-vos que no és el mateix parlar de plurinacionalitat que de nació plural. Si parlem de plurinacionalitat, com dèiem abans, estem reconeixem en l'estructura bàsica i fundadora de l'estat diverses nacions. Si parlem, en canvi, d'«España nación plural» estem dient que Espanya és una i després té un conjunt «folkloric» de diferències culturals en totes les regions i territoris. Per tant, en la primera plataforma de combat en l'època de la majoria absoluta del segon govern d'Aznar es propugna que no hi ha cap més nació que una.

Aquesta primera estratègia vindrà acompanyada d'una segona, que curiosament Aznar manlleua del Partit Socialista, la idea de patriotisme constitucional, i que el Partit Socialista alhora manlleua d'un gran pensador, d'un gran filòsof alemany, que és Jürgen Habermas, que és la idea de patriotisme constitucional.

Anem als orígens: per què Habermas parla de patriotisme constitucional? És important situar-nos en l'Alemanya actual. Habermas, que és l'hereu per dir-ho així de la derrota i el malson de l'alemanya nazi, sap que la idea de la *bildung*, la idea de la gran civilització alemanya i de la gran cultura alemanya, no la podem convertir en memòria de futur per a les noves generacions alemanyes, perquè aquesta memòria hauria d'anar vinculada a l'holocaust, i per tant no podem constituir un patriotisme, diu Habermas, pensant en la memòria avergonyida dels alemanys basada en la cultura alemanya, perquè aquesta és una cultura penedida, una memòria penedida. Per tant diu que intentem desenvolupar un patriotisme que no provoqui un nou genocidi i aquest patriotisme el podem constituir a Alemanya si ens sentim fidels als valors que segrega la nostra Constitució; o sigui, és un patriotisme no només constitucional sinó contractual. Els individus signem un contracte i, encara que sembli una cosa molt mercantil, podem tenir una certa simpatia pels valors de la nostra Constitució perquè ja no podem sentir-nos fidels a la *bildung* alemanya. Per vergonya (amb el referent del nacionalcatolicisme de Franco), els espanyols, els espanyols d'esquerres, traslladen la idea del patriotisme constitucional de Habermas a Espanya, i pretenen dir, i després òbviament Aznar, que l'Espanya integrada a Europa ja no pot ser una Espanya d'essències culturals o nacionals, sinó que ha de ser una Espanya contractual; per tant podríem oblidar el vell mite del nacionalisme espanyol, també vergonyant, perquè el nacionalisme espanyol va vinculat al nacionalcatolicisme, i podem imaginar-nos també situar-nos de manera moderna i democràtica al bell mig d'Europa, també defensant valors pròpiament constitucionals.

Quin és el parany al meu entendre? Cito: «hablemos pues de España sin complejos, hablemos pues de España como lo que es, como una gran nación plural [el mateix concepte] forjada a lo largo de los siglos. El patriotismo constitucional es valorar y defender la España constitucional». El parany per a mi és que l'Espanya constitucional que es recolza darrere d'aquest patriotisme no és una Espanya contractual, com diu el senyor Aznar, sinó que és una Espanya imposada i profundament cultural; és a dir, és l'Espanya d'un conjunt d'essències. I per tant, que s'oposa com a valor d'un *demos* a altres valors culturals d'altres *demos*; per tant, òbviament, el problema que podríem trobar aquí és que se'ns imposa un patriotisme constitucional perquè, com deia Herrero de Miñón, Espanya esdevé presó d'altres nacions, perquè òbviament el pas previ i no negociable per als espanyols seria el reconeixement d'aquesta plurinacionalitat. I aquí el parany és que no és idèntic o no és el mateix parlar de nació plural o parlar de plurinacionalitat.

La nostra petita història està a punt d'acabar, però arriba fins al moment present. Un polítòleg molt conegut a Catalunya, Miquel Caminal, en un dels seus darrers llibres escriurà el següent: «tots els partits nacionalistes, és a dir tots excepte el PP, conceben Espanya com una comunitat política plurinacional, i defensen el seu reconeixement constitucional com un estat plurinacional. Comparteixen la necessitat d'impulsar una nova cultura política basada en la plurinacionalitat».

Què ha representat això des del punt de vista de la interpretació de la lectura de la Transició per als catalans? Doncs tres ofertes, tres estratègies.

Una, que ja hem viscut perquè és la darrera etapa del president Pujol, que és l'estratègia del peix al cove. En què va consistir aquesta estratègia? Doncs primer a aprofitar les conjuntures favorables, és a dir, quan l'Estat espanyol i el govern siguin febles, per fer millores parcials, per fer negociacions bilaterals que ens permetin aconseguir punt per punt petites millores. I això vol dir que en algun moment determinat, quan podrem flirtejar amb el govern espanyol, podrem fer relectures molt més favorables a aquell vell esperit de la Constitució truncat després del 23-F.

En l'última etapa del president Pujol l'antic rector de la universitat Pompeu Fabra, Enric Argullol, i Antoni Bayona, llavors director de l'Institut d'Estudis Autonòmics, van ser les dues persones, grans professionals —un, catedràtic de dret administratiu, i l'altre, un expert constitucionalista—, que van espremer al màxim, fins a la darrera gota, la llimona constitucional i de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya per respondre al president de la Generalitat quines podien ser totes les competències portades al límit que l'Estat espanyol podria concedir sense violentar o forçar la Constitució i l'Estatut.

L'estratègia era saber, en un marc de conjuntura favorable, quants peixos al cove podíem aconseguir. Crec que l'última etapa del govern convergent,

amb els pactes que recordareu amb el PP i l'etapa de radicalització profunda del mateix Aznar, no només en la política internacional sinó també en la política espanyola, pràcticament van fer impossible –perquè a més a més el PP tenia majoria absoluta– aquesta conjuntura favorable i la continuïtat d'aquesta estratègia del peix al cove.

Això va provocar que el delfí, el substitut de Pujol, d'una banda, Artur Mas, i en bona mesura també els partits catalans que estaven a l'oposició, d'una altra, anunciessin en l'etapa que ara som una segona estratègia que teòricament voldria deixar enrere l'etapa del peix al cove. Aquí, i atès que és impossible acceptar per part d'Espanya una relectura favorable de l'espirit de la Transició, és on som. Es tractaria d'anar cap a la reforma de l'Estatut, un nou Estatut que ens blindi les competències, que ens amplii les possibilitats de competències, i alhora desenvolupar un gran pacte institucional d'autogovern entre la majoria de les forces polítiques i, si és possible, a partir d'aquí impulsar un nou consens constitucional. Òbviament, aquí el que es farà ara és, amb l'ajuda dels anteriors i amb el nou director de l'Institut d'Estudis Autonòmics, que l'any 1989 va ser vicepresident del Tribunal Constitucional, Carles Viver Pi-Sunyer, i parcialment (perquè ja ha dimitit) del subdirector, un altre excel·lent constitucionalista, Enric Fossas, posar la màquina a tota marxa per reescriure l'Estatut d'Autonomia d'acord en bona mesura amb les intuïcions dels anteriors, Argullol, Bayona, etcètera, i intentar ampliar aquest Estatut, amb l'esperança que tots podrem veure que si hi ha un gran pacte institucional d'autogovern de Catalunya aquest nou Estatut, després fins i tot de les promeses de Rodríguez Zapatero, difícilment seria rebutjat a Espanya.

La tercera opció, que de moment queda anul·lada, seria per a aquells que tenen una visió més clarament plurinacional el fet de dir que hem d'anar directament a la reforma de la Constitució; és a dir, defensar que la Constitució ha de reconèixer en el seu capítol primer clarament la plurinacionalitat i el paper de les nacions històriques. Només des d'aquest reconeixement constitucional hi haurà la possibilitat d'anar cap a un model federal o confederal d'Estat espanyol que superaria o seria l'etapa última de l'estat de les autonomies. Aquí podríem trobar diversos pensadors, com ara Ferran Requejo, que és qui segurament ha treballat més els temes de la asimetria federal, i que òbviament també és un bon col·laborador ara de la redacció del nou Estatut, però que ell pensa com altres que segurament l'Estatut o la reforma de l'Estatut no acabaria resolent el tema del reconeixement de la plurinacionalitat.

Per tant, mentre que un nombre indeterminat de catalans, no sé quants, consideren o considerem que estem vivint enmig d'una segona Transició, la majoria del poble espanyol no només considera que la Transició ja s'ha acabat sinó que aquella mateixa majoria que va veure amb bons ulls i de manera positiva la primera Transició veu ara de manera negativa aquesta segona Transició.

És a dir, que el grau de complicitat que podíem tenir amb la resta de l'Estat per afirmar l'Estatut i l'estat de les autonomies difícilment el tindrem en els propers anys amb la resta de la majoria nacional espanyola que sent que l'arquitectura constitucional ja està travada i acabada, acabada fonamentalment perquè després del 1982 hi haurà l'entrada d'Espanya a la Comunitat Econòmica Europea, l'entrada a l'OTAN i pràcticament la inclusió d'Espanya dins del club de potències europees.

Si ens situem en la segona de les opcions, i amb això acabo, que seria la reforma de l'Estatut, jo crec que dels temes que aquí apuntem, la Constitució, l'Estatut, les competències, el finançament, la projecció i la presència internacional, les noves atribucions que podrien tenir les autonomies, etc., podríem presentar un programa de mínims i de màxims.

	CONSTITUCIÓ	ESTATUT	MÉS COMPETÈNCIES	FINANÇAMENT	PRESENCIA INTERNACIONAL	ATRIBUCIONS ESTATALES
MÀXIMS	reforma	reforma	SÍ	Administració tributària única	participació en l'elaboració de les decisions i intervenció en les polítiques de la UE. Representació en organismes internacionals.	Intervenció en la designació del TC i del CGPJ
MÍNIMS	relectura	relectura	NO	manteniment del sistema actual	manteniment del sistema actual	participació indirecta en la designació del TC i del CGPJ

He posat ombrejats els mínims i els màxims que segurament recollirà el futur nou Estatut; és a dir, la qüestió és si el nou Estatut pretén una reforma de la Constitució o una relectura. Evidentíssimament, una relectura; és a dir, intentar proposar avui una reforma de la Constitució és suïcida, perquè ni les autonomies ho poden proposar ni hi hauria prou majoria per fer-ho possible; al contrari, en cas que s'iniciés és possible, ateses les anteriors circumstàncies del govern del PP, que fins i tot la nova situació autonòmica fos comparativament pitjor de la que tenim ara.

L'Estatut es reformarà, encara que sigui per raons estratègiques, hi haurà demanda de més competències, segurament amb el model de finançament ani-

rem cap a la demanda no sé si aconseguida o no d'una administració tributària única semblant o propera a la basca, en el tema de la presència internacional hi haurà en el nou Estatut una reclamació de més participació en l'elaboració de les decisions i més intervenció en les polítiques de la Unió Europea i representació catalana en diversos organismes internacionals com per exemple la UNESCO, i per últim, amb la presència catalana al Tribunal Constitucional o al Consell General del Poder Judicial s'intentarà una participació indirecta i no una intervenció directa. Per què?, també per una raó conjuntural, perquè una intervenció directa en aquests organismes tornaria a obligar a una reforma de la Constitució. Per tant, la segona situació, que és en la que ens trobaríem, la de la segona Transició, juga la combinatòria de mínims i màxims d'acord amb les possibilitats de reeixir que ens trobem dins el context actual tant català com espanyol.

Sembla, doncs, clar que el tema no s'ha resolt. El debat sobre la plurinacionalitat, una de les peces clau de la Transició, arriba fins al dia d'avui amb l'última declaració de l'últim president de l'Estat espanyol, que és la que obligaria a una interpretació que jo ara no faré, però que obriria una nova etapa dins aquesta llarga discussió que hem tingut: «mi concepción de España es la de la España constitucional, no solo porque sea garantía de unidad sino ante todo porque es garantía de libertad y de convivencia. Mi concepción de España es la de una España plural, una España que reconoce las identidades de sus pueblos». Aquí l'hermenèutica que s'ha de fer, i gairebé serien deures per fer a casa, és què vol dir el senyor Rodríguez Zapatero quan parla d'Espanya plural. Però aquesta ja és una altra història que, si algun dia em conviden, intentaré explicar.

ENSENYAMENT

DE L'ESCOLA FRANQUISTA A L'ESCOLA DEMOCRÀTICA: UNA REFLEXIÓ SOBRE L'EDUCACIÓ EN VALORS¹

Ponents:

MIQUEL MARTÍNEZ I ENRIC PRATS²

Les propostes pedagògiques es generen, adquireixen sentit i significat, i es concreten en contextos específics. Així, les propostes d'educació en valors ho fan de forma intensa i estan influenciades de forma notable pel món dels valors propis de cada context sociocultural, i pels diferents nivells que, des d'una perspectiva constructivista i contextualista, caracteritzen el sistema de vida i l'aprenentatge en què creixem i ens eduquem. Malgrat tot, la formació de la persona i, en concret, la seva dimensió axiològica no són fruit exclusiu d'intervencions perfectament programades amb un objectiu precís sinó que hi intervien un conjunt de factors que sovint fan imprevisibles els resultats. Una posició bel·ligerant en defensa d'uns valors contraris al desenvolupament de l'autonomia personal, el conreu del diàleg i el reconeixement de la diferència, no garanteix que el *producte* educatiu final sigui realment com estava previst, sinó sovint tot el contrari.

Els resultats de l'educació a l'etapa franquista no van ser, afortunadament, coincidents amb els objectius inicials de l'aparell escolar i ideològic del règim. La resistència social, els espais d'educació informal i no formal, impermeables al sistema dominant, van contrarestar i, fins i tot, van fer possible que les generacions dels anys cinquanta i seixanta fossin els actors del canvi i de la Transició, la qual

1. Aquest text desenvolupa la conferència pronunciada el 24 de febrer de 2004 amb el mateix títol per Miquel Martínez.

2. Professors de la Facultat de Pedagogia i membres del Grup de Recerca sobre Educació Moral (GREM) de la Universitat de Barcelona.

cosa posa en el seu lloc el potent però limitat paper de l'escola en l'educació en valors. Amb tot, l'educació i, en especial, l'escola va ser un dels escenaris socials on el context històric de la Transició democràtica espanyola dels setanta va deixar una petjada considerable per entendre el model escolar actual.

Posar límits temporals a períodes històrics no és una tasca fàcil; en aquest cas, sembla que hi ha un consens per situar el final dels seixanta com l'inici d'aquella Transició, amb el creixement econòmic i les crisis governamentals successives que donaven entrada a dirigents franquistes amb perfils més tècnics i menys polítics; quant al final, el podríem tancar a principi o mitjan dels vuitanta, amb la primera victòria socialista a les eleccions generals espanyoles i l'entrada als organismes internacionals (CEE i OTAN, especialment).

Des del punt de vista pedagògic, delimitar aquell moment històric exigeix analitzar les dinàmiques socials i econòmiques que explicarien un canvi d'orientació o de tendències en el pensament i sobretot en les sensacions i percepcions dels seus protagonistes, educadors i educands, principalment, però també d'autoritats educatives i de professionals vinculats al món de l'ensenyament. En el terreny estrictament educatiu, la Transició també sembla començar al voltant de 1970 amb dos fets que avui podem considerar transcendents: l'aprovació de la Llei general d'educació, la primera de caràcter global després de més de cent anys, que significava un canvi de rumb en l'escola franquista, i els intents de renovació pedagògica des de dins de l'escola, amb la creació de l'Associació de Mestres Rosa Sensat i la proliferació d'escoles d'iniciativa social que, aprofitant les esclatxes del règim, defensarien un model autènticament alternatiu. Resulta més difícil, però, establir el final de la Transició en aquest terreny: des del punt de vista legislatiu, l'aprovació de les dues primeres lleis educatives del govern socialista, la LRU (1983), que regulava el sistema universitari, i la LODE (1985), que regulava el dret a l'educació, podrien ser considerades dues fites que tancaven el procés de transició; però també des del punt de vista social, mestres i educadors que havien protagonitzat experiències de renovació pedagògica en la darrera etapa del franquisme van entrar en un procés de consolidació professional, allò que s'ha anomenat la *funcionarització* del magisteri, procés que es cristal·litzaria a Catalunya el mateix 1983 amb la llei que permetria la integració de les escoles del Col·lectiu d'Escoles per l'Escola Pública Catalana (CEPEPC) a la xarxa pública.

En aquest text tractarem d'establir uns criteris d'anàlisi que permetin esbrinar els valors implícits i explícits que podrien distingir el model d'escola franquista i el model d'escola democràtica. La fotografia de l'escola franquista ha estat profundament analitzada en importants treballs³ i sem-

3. De consulta obligada, MONÉS, Jordi, *L'escola a Catalunya sota el franquisme*. Barcelona, Rosa Sensat: Edicions 62, 1981.

bla haver-hi un acord tàcit sobre la misèria moral que transmetia aquell model d'escola. En canvi, sobre el model d'escola en democràcia els estudis no són tan abundants, potser per la dificultat de definir les variables que la defineixen; a més, establir les característiques d'una autèntica escola democràtica supera les pretensions d'aquest treball, i ens haurem de limitar a parlar de l'escola sota el sistema democràtic acabat d'estrenar a la dècada dels vuitanta a casa nostra.

1. La «misèria moral» de l'escola franquista

El règim franquista promovia un estil de vida caracteritzat per la indignència i la pobresa culturals que l'escola reproduïa de manera mimètica i transmetia directament i sense embuts a infants i joves, les expectatives dels quals fora del que ofería el mateix règim eren inexistents: l'horitzó moral era força limitat i les possibilitats al marge i per suposat contràries al règim eren impensables. Aquesta misèria moral col·lectiva serà el germen del dèficit més pervers que una escola pot generar: l'anul·lació del ple desenvolupament de la personalitat.

Amb tot, ni el règim franquista va ser monolític ni uniforme durant els gairebé quaranta anys d'existència, ni l'oferta d'escoles tampoc no va ser estrictament única en tot el període. Veurem com, a més, el contingut doctrinari del franquisme deixava força espais per a la innovació amb l'aparició de propostes alternatives. Fem un breu repàs a alguns dels trets més destacats de l'escola sota el règim franquista.

El franquisme va confiar que l'educació, no només l'escola sinó també l'Església i les organitzacions juvenils, seria una de les eines més eficaces en la involució ideològica i social que va pretendre impulsar des del primer moment, un cop acabada la guerra. En l'àmbit escolar, això suposava almenys tres coses: depurar els mestres, canviar els llibres de text i fomentar un model pedagògic basat en l'obediència cega a la jerarquia, encarnada en el director de l'escola i en el mestre. Una educació en blanc i negre, sense matisos, i amb més ombres que llums.

Com se sap, la depuració dels mestres va significar un trencament profund amb els plantejaments que a Catalunya s'havien iniciat amb la Mancomunitat. Els mestres que havien estat traspassats al govern de la Generalitat durant la República van quedar automàticament suspesos per una ordre publicada l'endemà de l'entrada a Barcelona de l'exèrcit insurrecte. Aquests mestres podien, però, demanar el reingrés a la carrera docent si superaven un procés de depuració. Així, a més dels mestres morts durant la guerra, els que van ser afusellats a la postguerra i els que van decidir

exiliar-se, els altres havien de passar per un turment denigrant que consistia a ser valorats segons el seu grau d'adscripció ideològica als valors i principis del *Alzamiento Nacional*.

El 1939, sis de cada deu mestres eren dones; també sis de cada deu tenien menys de 49 anys; el 75 % eren nascuts a Catalunya, i més del 60 % exercien en poblacions de més de 5.000 habitants, al contrari dels seus col·legues espanyols, on hi havia un predomini d'escoles rurals unitàries (Morente, 1996: 71). Ens trobem, per tant, amb un magisteri relativament equilibrat en gènere i edat, i sobretot arrelat al país. Això canviarà substancialment en els anys següents.

Com recorda Morente, els intel·lectuals del franquisme no es cansaven de proclamar que els mestres havien estat els autèntics ideòlegs i transmissors dels ideals republicans, promovent fins i tot amb el seu exemple formes de vida anticristianes i contràries als bons costums. És indiscutible que les autoritats republicanes van donar un impuls ferm a una professió que fins al 1931 presentava una situació endarrerida culturalment i empobrida econòmicament; però, segons Morente, encara està per demostrar la suposada adhesió incondicional a la causa republicana per part del magisteri català i espanyol, que no es correspon ni amb les dades d'afiliació a les centrals sindicals i als partits polítics durant la República, ni amb els motius al·legats per les mateixes comissions depuradores. D'entrada, la comissió depuradora de la província de Barcelona va acceptar el 60 % dels mestres que van demanar el reingrés i els motius adduïts per al 40 % restant no responien a arguments polítics de pes. Com a motius més destacats, destaca la relativa importància de la militància republicana, catalanista o separatista («només» un de cada tres dels rebutjats), un contenidor que tot ho admetia, «actituds contràries a la causa nacional» (50 % dels rebutjats), i els de caràcter religiós (33 %); aquí cal recordar que les fonts delatores de les comissions van ser majoritàriament alcaldes, procedents gairebé tots de la Falange, i capellans de poble. En aquell recull de despropòsits, la maçoneria, com a fantasma del franquisme que tot ho corrompia, va tenir molt poca rellevància (1,1 %), com també el capítol de la «conducta privada immoral», que havia estat una de les raons més invocades contra la degradació provocada per la República, i on, a més, es va donar una diferència important entre sexes: només un 3 % dels homes van ser rebutjats per aquest motiu, contra un 6 % de les dones. Per tancar aquest insidiós capítol, els motius estrictament pedagògics o professionals no arribaven al 8 %, amb una diferència notable també entre homes (5 %) i dones (10 %).

Repetim, però, que les dades ens diuen que dos de cada tres mestres van superar el procés de depuració, i que només un de cada cinc no el va passar per motius polítics. Ens trobaríem, així, amb una classe magisterial potser no tan

dolenta i endimoniada com l'havien pintada, influïda per idees gens espanyoles ni cristianes, com defensava el tinent d'alcalde de l'Ajuntament de Barcelona, Bonet del Río, en una arenga dirigida als mestres en un suposat curs de formació: «*Se ha de lograr la transformación entera de aquel Magisterio que se llamó español, sin serlo más que por residencia, porque prescindía de la luz que irradiaban los propios pedagogos nacionales como Luis Vives, San José de Calasanz, San Ignacio de Loyola y el moderno Padre Manjón, y buscaba ser reflejo de las orientaciones extranjeras de los Pestalozzi y de los Froebel, de los Decroly y de los Montessori; de aquel lastimoso Magisterio que se inspiró exclusivamente en los principios de la revolución francesa, de la libertad, la igualdad y la fraternidad, a través de los cuales llegó a la escuela sin Dios*» (IME, 1988).

Per acabar-ho d'adobar, a partir d'aquell moment, els mestres «depurats» van haver de compartir aules amb un seguit d'interins delerosos de revenja, «*a los que les unía un acendrado catolicismo y fervor patrio (excombatientes, mutilados, excautivos, cruzados de la enseñanza, etc.)*», com recorden Fernández i Agulló (1999: 417). «*Primero Dios y España. Así no se concebía ni un maestro ateo ni un maestro separatista*», deia el jesuïta Enrique Herrera en un llibre dirigit a mestres,⁴ els principis pedagògics del qual responia en termes generals a la màxima de «*la letra con sangre entra*», tant a les escoles estatals com a les escoles privades, amb falangistes o capellans fent de professors d'educació física o de *Formación del Espíritu Nacional*. En suma, el lema del professorat que va haver de sobreviure a l'escola nacionalcatolicista era «doblegar-se per no trencar-se» (Fernández i Agulló, 1999: 405), intentar resistir amb un mínim de dignitat i algunes dosis de col·laboracionisme; mestres, ara ja «nacionals», poc formats en general i mal pagats.

Amb una desconfiança tan gran per part del règim cap als mestres, l'altre mecanisme de control ideològic i d'emotllament moral consistia en la revisió exhaustiva dels llibres de text, les famoses enciclopèdies escolars, autèntics macrocontenidors, els continguts dels quals han estat àmpliament analitzats en diversos estudis.⁵ Fidels a la doctrina autoritzada per l'Església i les autoritats falangistes, a més del dogma estrictament polític i religiós, i de l'eradicació absoluta del català en els llibres de text, la metodologia didàctica més habitual d'aquests materials de llengua, història, geografia i ciències, era la repetició sistemàtica de frases sense sentit per als infants i farcides d'asseveracions absurdes i plenes de disbarats. En una enciclopèdia de tercer de primària, s'explica així el concepte de llenguatge i paraula: «*Hablar es ex-*

4. HERRERA, ENRIQUE. *Educación tradicional y España nueva* (recollit a IME; 1988: 45).

5. És interessant consultar la publicació IME, *L'escola sota el franquisme. Què s'aprenia amb els llibres de text*. Barcelona: Publicacions de l'Institut Municipal d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona, 1988. El text recull el més destacat d'una exposició sobre els llibres de text del franquisme que va recórrer Catalunya a mitjan dels vuitanta.

presar lo que sentimos, pensamos o queremos por medio de la palabra [...]. La palabra fue el regalo más espléndido que Dios hizo al hombre al crearle. Las palabras son las vasijas en que vaciamos el contenido de nuestra alma [...]; son el vehículo con que expresamos a Dios la adoración y a nuestro prójimo el amor».⁶

Els tòpics més arcaics i antiquats s'escampaven pels llibres de geografia i d'història: «Las trece regiones españolas representan toda la complejidad de la vida espiritual y forman como un pequeño mapa moral y físico del mundo. Recuerda Castilla un poco a la vieja Esparta; Andalucía y Valencia, a Grecia; Vasconia y Cataluña, a Inglaterra; Murcia es casi mora; el gallego es el saboyano español, y el aragonés, el germano nacional»; i remata: «Bendigamos a quien los juntó para que como hermanos se amaran y a la patria común sirvieran».⁷ La revisió de la història servia per recordar que Espanya havia estat «martillo de herejes, brazo derecho de la Cristiandad, espada de Roma», en les lluites religioses contra el luteranisme, amb un rigor historicista que no deixa lloc al dubte pel que fa a l'hispanocentrisme sobre el qual gira la història de la humanitat: «Abarca la Edad Moderna tres siglos y pico, o sea, desde la proclamación de los Reyes Católicos, en 1474, hasta la guerra de la Independencia, en 1808».⁸

Més enllà de l'anecdòtic i del recull de despropòsits, el més greu des del punt de vista pedagògic era considerar l'infant com el dipositari de l'herència que tants esforços havia costat de recuperar per part del *caudillo* i que ara calia mantenir; com recordava l'exposició de l'Ajuntament de Barcelona, «es responsabilitzava l'infant en la continuació del procés, se l'estimulava en la imitació i l'emulació d'uns personatges modèlics, de línies de conducta extremades [...]; se l'adoctrinava en el més pur maniqueisme i se li inspiraven sentiments xovinistes i antisolidaris, pel fet de pertànyer a l'únic país bressol d'herois i hereu d'un passat incommensurable de gestes glorioses» (IME, 1988: 112). Estimar Espanya i Déu es convertia en l'objectiu i alhora en l'espasa que penjava sobre els caps de nens i nenes per assolir la salvació i sobretot no quedar en ridícul davant dels altres: «Piensa que si algún niño no ama a Dios y a España es porque es un cobarde» (IME, 1988: 113).⁹

El reguitzell d'estirabots no es limitava a les disciplines de caràcter humanístic; les ciències naturals i les matemàtiques tampoc no quedaven lliures de les tisores dels censors i de les ofuscacions dels seus ideòlegs. El material recollit a l'exposició de l'IME remarca el dogmatisme i la manca de rigor científic com a

6. FERNÁNDEZ, A. *Enciclopedia práctica. Grado Tercero*. Barcelona, Miguel Salvatella, 1955, pàg. 11 (recollit a IME, 1988: 91).

7. SOLANA, E. *La Patria Española*. Madrid, Escuela Española, 1955, pàg. 191 (recollit a IME, 1988, pàg. 106).

8. *Historia de España. Segundo grado*. Saragossa, Luis Vives, 1948, pàg. 120 (recollit a IME, 1988, pàg. 115).

9. RODRÍGUEZ PÉREZ, L. *Patrimonancias*. Terrassa: Jefatura comarcal del SEM, 1955 (recollit a IME, 1988, pàg. 113).

característiques principals d'aquells materials. Les teories creacionistes inundaven els textos de ciències, atribuint al déu catòlic l'autoria exclusiva del que passa a l'entorn natural; Darwin ni existia, no cal dir-ho: «*Son seres naturales todos los que ha formado Dios*»; «*la naturaleza es obra de Dios*» (IME: 1988; 127), en serien alguns exemples. Aquesta atribució de responsabilitat divina descansava, no ho oblidem, en un rerefons ideològic que menyspreava les creacions humanes considerades com a posseïdes i dominades per les passions; la racionalitat, quan es reconeixia com a característica humana, venia acompanyada sempre per l'espiritualitat en forma d'ànima: «*El hombre tiene, además de su parte física, un alma inmortal, creada por Dios a su imagen y semejanza*».¹⁰ La insistència en aquest misteri de l'ànima, que ningú veia per enlloc, contribuïa naturalment a rebutjar la curiositat, l'interès per indagar i la recerca com a principis pedagògics: no calia investigar perquè tot venia donat per la mà bondadosa de Déu. En el terreny de la sexualitat i del reconeixement del cos aquest principi seria portat a les darreres conseqüències, anul·lant qualsevol intent d'indagació i, naturalment, d'exploració física, no fos cas que el nen i la nena arribessin a tocar el pecat.

La falta de rigor científic era una altra de les característiques d'aquells materials. La cita més il·lustrativa la trobem en el material recollit per l'exposició de l'IME, referida a una de les enciclopèdies del grau preparatori: «*Se llama célula a una especie de huevo tan pequeño que varios millones de ellos reunidos alcanzan sólo el tamaño de un grano de trigo*»;¹¹ sense comentaris. També les matemàtiques rebien, sens dubte, el flagell del dogmatisme i de l'obscurantisme més abrandat: «les "veritats" són úniques i immutables i, encara que no s'entengui, no cal fer gaires preguntes: s'ha de creure i prou», recorda el text de l'exposició de l'IME (1988: 139).

No és que l'escola franquista entrés de ple en la categoria d'escola «tradicional»,¹² sinó que caldria qualificar-la d'escola dolenta, sense més adjectius, que promovia «avorriment, monotonia, tedi, rutina, tristesa, infelicitat», com recorda Trilla (2002: 28), tot i que els infants i joves de l'època maldaven per divertir-se, passar-s'ho bé, trencar la rutina i ser feliços, malgrat l'escola del règim. Més que defensar una pedagogia tradicional, el model d'escola franquista volia ser tradicionalista però era pedagògicament mesquí i mediocre: aïllament internacional en el terreny de les idees pedagògiques i depuració d'influències estrangeres; desarrelament de l'entorn i desaparició de la llenya pròpia a les escoles; anul·lació de la iniciativa personal i en equip tant de

10. FERNÁNDEZ, A. *Enciclopedia práctica. Grado preparatorio*. Barcelona: Ed. Miguel Salvatella, 1948 (recollit a IME, 1988, pàg. 132).

11. FERNÁNDEZ, A. *Enciclopedia práctica. Grado preparatorio*. Barcelona: Ed. Miguel Salvatella, 1948 (recollit a IME, 1988, pàg. 137).

12. Per a una aproximació a l'escola tradicional, vegeu TRILLA, Jaume, *La aborrecida escuela*. Barcelona, Laertes, 2002.

mestres com d'infants; ideologització del professorat i desinterès per la innovació pedagògica; persecució de la coeducació, separació de sexes¹³ i inferiorització de les nenes.

Precisament, l'educació de les dones sota el franquisme, que en aquest treball ens limitarem a recordar de passada, mereixeria un capítol propi. La consideració que en tenia el règim franquista queda resumida en una ja històrica afirmació de Pilar Primo de Rivera: «*Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador, reservado por Dios para inteligencias varoniles; nosotras no podemos hacer nada más que interpretar, mejor o peor, lo que los hombres nos dan hecho*». De perles com aquesta, els llibres de text de l'escola franquista n'anaven plens: «*A través de toda la vida, la misión de la mujer es servir. Cuando Dios hizo el primer hombre, pensó: "No es bueno que el hombre esté solo". Y formó a la mujer, para su ayuda y compañía, y para que sirviera de madre. La primera idea de Dios fue "el hombre". Pensó en la mujer después, como un complemento necesario, esto es, como algo útil*».¹⁴ Sobre la dependència sexual de la dona al marit, els llibres de text també en parlaven. Un text de 1958, d'economia domèstica, per a batxillerat i magisteri, després d'explicar com la dona ha de rebre l'home quan arriba de la feina i de descriure el procés de retirada cap a l'habitació, recorda: «*Si tu marido quiere la unión, entonces accede humildemente, teniendo siempre en cuenta que su satisfacción es más importante que la de una mujer. Cuando alcance el momento culminante, un pequeño gemido por tu parte es suficiente para indicar cualquier goce que hayas podido experimentar. Si tu marido te pidiera prácticas sexuales inusuales, sé obediente y no te quejes*». No deixa de ser simptomàtic que en tot el text no es faci cap esment a mots com tendresa, amor, etc.

Amparo Moreno, en el quart número de *Cuadernos de Pedagogía*, publica un breu estudi sobre la presència de les dones en l'educació. L'article comença recordant la doble discriminació de què eren motiu les dones en aquest àmbit: de participació, per la poca presència en els diversos nivells d'instrucció, i de tipus ideològic, perquè assumeixin, de ben petites, el «*rol que la sociedad le tiene adjudicado: el de un ser inferior, pasivo y siempre dependiente*» (1975, p. 2). El problema té el seu origen en la «*mentalitat del país*», que la legislació franquista va saber arrodonir; tampoc el llibre blanc que serviria per redactar la llei Villar-Palasi, de 1970, considerada progressista en el seu plantejament, abandonava aquesta línia quan defensava la necessitat de «*feminitzar*», per exemple, determinades branques de la formació professional, especialment

13. Curiosament, una ordre de la Inspecció Provincial de Barcelona recordava als mestres, després de prohibir-los expressament reunir nens i nenes a la mateixa aula, que «*la edad escolar para los párvulos que pueden ser coeducados termina a los seis años*» (IME, 1988: 42).

14. *Formación Político-Social* (1962). Sección Femenina. Llibre de text de primer curs de batxillerat. Recordem que al batxillerat s'hi accedia després de la prova d'ingrés als nou-deu anys d'edat.

«de la administración y la industria que mejor se acomoden a la psicología de la mujer» (la remarca és nostra). A més, la situació subsidiària de la dona, l'abnegació de la qual vers la família no es podia posar en dubte, es reflectia a la frase que tancava el capítol destinat a les dones: «*Se procurará facilitar la reincorporación de la mujer al trabajo fuera del hogar, cuando sus circunstancias familiares lo hagan posible o necesario*» (MEC, 1969: 234).

Tancarem aquest apartat fent un breu esment al que ara coneixem com a educació no formal, on el control del franquisme també va ser estricte. L'Església i les organitzacions juvenils controlades per la FET-JONS (Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista), tant l'Organización Juvenil Española com la Sección Femenina, com veiem, van intentar controlar ideològicament fins i tot la vida privada i tots els espais d'oci d'infants i joves. En l'àmbit de l'associacionisme, on Catalunya havia destacat força, la repressió fou dura i sistemàtica; com recorda Solà, durant la dècada dels quaranta van tancar prop de la meitat de les entitats de les comarques gironines que funcionaven la dècada anterior a la Guerra Civil: «Les més "compromeses" en els projectes de transformació social i política del període anterior, evidentment [que van tancar]. El franquisme, però, no podia pas acabar amb *totes* les entitats difusores de cultura popular i d'educació no formal: però les va buidar de contingut, d'espontaneïtat i de democràcia interna, per bé que no pas del tot. En van quedar al marge, per suposat, les entitats vinculades al clergat, les mútues i els monts de pietat que lideraven accions socials.» (Solà, 1983).

En dues paraules, els infants i joves del primer franquisme vivien en blanc i negre, sense matisos cromàtics. El clima social i moral que es respirava a les escoles era espès i gens procliu a la diversitat o a la discrepància de cap mena, on la jerarquia havia de ser temuda, més que respectada, amb una obediència cega al director, normalment home, que al seu torn devia acatament a les autoritats que l'havien nomenat. Un règim escolar que encarnava aquella simbiosi que Unamuno, com recorda Lozano en el relat que el va enfrontar amb Millán Astray al paranimf de la Universitat de Salamanca, va proclamar de manera molt gràfica: «*En realidad esta gente que viene representa muy bien el maridaje de la sacristía y el cuartel*» (Lozano, 1994: 132); dogma i disciplina, partit únic i religió única, un dirigent, un *caudillo*.

2. Alternatives emergents: preparació de la transició pedagògica

El règim franquista, però, va tenir necessitat d'una certa obertura, si més no derivada de la situació econòmica internacional, que va propiciar intercanvis a tots nivells i, per tant, va permetre l'entrada de noves perspectives. El mateix ministre d'Educació Nacional, Joaquín Ruiz-Giménez, mostrava interès el 1954 per comen-

çar a trencar l'aïllament internacional quan, en el discurs d'entrada a la UNESCO, apel·lava als més de dos milions de visitants estrangers d'aquell any. Després d'insidioses campanyes orquestrades pels enemics del règim a l'estranger, el ministre convidava els «homes de ciència» que havien visitat el país per assistir a congressos, que hi tornessin, «*que sin debida información tuvieron erróneas visiones sobre la presente realidad cultural de España*» (Ruiz-Giménez, 1954: 159).

Es produeixen, des de dins del règim i des de les instàncies universitàries que controlava, tímides aproximacions a models educatius més moderns i d'acord amb els temps que corrien. No pot sorprendre, per exemple, que el mateix 1954 Fernando Garrido, catedràtic de dret administratiu, afirmi que «*la estructura de la sociedad de nuestros tiempos justifica la consideración de la enseñanza como un servicio público*» (1954: 167). Efectivament, com que augmenten les necessitats, augmenten les raons per intervenir en un sector privat dominat per l'Església. De fet, Garrido estudia el procés experimentat a diversos països europeus des del segle XVIII en què l'Estat s'ha fet càrrec del servei públic d'ensenyament, i també explica el desenvolupament legal espanyol, des de la Llei Moyano fins a la Llei del batxillerat popular (1949), com un procés d'assumpció de responsabilitat per part de l'Estat, en detriment de la família, els municipis i l'Església. Aquesta afirmació, en plena efervescència nacionalcatolicista, on la jerarquia catòlica defensava el seu dret a inspeccionar les aules de totes les escoles, també les estatals i les privades (poques) no religioses, no deixa de ser interessant i reflecteix les tensions internes per controlar determinades quotes de poder.

La necessària obertura econòmica del règim, que havia adoptat un model de creixement expansionista i desenvolupista, va venir acompanyada d'un relaxament relatiu en els plantejaments ideològics. Segurament molts factors van intervenir en l'explosió demogràfica dels seixanta, però la imprevisió ministerial va ser incapaç de detectar la necessitat que caldrien més escoles i més professorat per escolaritzar els productes del *baby boom*. Com recull Puelles, en set anys, entre 1961 i 1968, la població escolar de batxillerat a Espanya es va duplicar: de poc més de mig milió va passar a més d'un milió dos-cents mil alumnes (Puelles; 1991: 404). La conseqüència era doble: construcció ràpida de centres escolars, que molts arrossegarien condicions infrahumanes durant força anys i en plena competència amb l'escola privada que reclamava assumir més protagonisme, i contractació en massa de professorat, sense la formació adequada en la majoria dels casos i amb condicions precàries.

Potser per això i també per una certa tendència en altres països, aquella dècada serà protagonista de la proliferació d'una autèntica oferta escolar «alternativa» que, aprofitant les esclatxes del règim, anirà traient el cap amb iniciatives civicosocials i perspectives polítiques diverses però amb la idea fixa no només de sobreviure sinó de començar a posar les bases d'una certa transformació educativa al país.

Aquesta resistència activa ja havia començat durant els quaranta i cinquanta, amb la creació d'escoles com Nausica i Betània (1941), Andersen (1946), Roig Tesàlia (1952), Laietània (1953), Sant Gregori (1955), Orlandai, Talitha, i Costa i Llobera (1956). A partir dels seixanta, i sense cap ànim de ser exhaustius, s'obriran moltes més escoles, amb plantejaments pedagògics diversos, però amb la idea comuna de revitalitzar l'oferta escolar i on la catalanitat serà un dels seus motors principals: Escola Decroly (1960), Ton i Guida, Gitanjali (1962), Proa (1966), Icària (1968), etc.

En aquest procés de revitalització, segons Gay, Pascual i Quitllet, hi va tenir un paper destacat l'escoltisme com a «catalitzador del catalanisme de resistència i simbòlic» (1973, pàg. 66), que crearia una fornada de futurs dirigents a la clandestinitat, catalanista i d'esquerres, fins al punt que es calcula que un 60 % dels protagonistes de la *Caputxinada* tenien un passat escolta (Gay, Pascual i Quitllet, 1973, pàg. 68). També els moviments cristians de base hi van tenir una funció important, «fet que contrastava amb l'actitud de la jerarquia eclesiàstica que es mostrava col·laboradora amb el franquisme quan no era a més anticatalanista» (González Agàpito, 1994: 146).

El 1965 es funda l'Associació de Mestres Rosa Sensat, com a entitat que volia aplegar moltes experiències educatives innovadores i promotora de moltes altres a partir d'aquell moment. Sota els seus auspicis, el 1966 es crea Coordinació Escolar, que aplegarà un munt d'escoles, que el 1976 desembarcarà en el Col·lectiu d'Escoles per l'Escola Pública Catalana (CEPEPC), i el 1968 la Cooperativa Abacus. Com relata González Agàpito, moltes d'aquelles iniciatives anaven dirigides a una classe social de tipus mitjà-alt, i sovint amb inspiració cristiana, llevat d'experiències clarament contràries en tots dos sentits, arrelades a classes populars i d'orientació laïcista. Això generà una crisi interna, entre els partidaris de no forçar excessivament les coses a final dels seixanta i els que volien radicalitzar els processos de transformació de l'escola. Segurament aquesta tensió es mantindrà fins a mitjans dels vuitanta, protagonitzada per dos sectors clarament diferenciats: els que apostaran per models educatius alternatius des de fora del sistema públic, i els que defensaran que cal integrar-se a les escoles públiques per canviar-les des de dins.¹⁵

Tanmateix, aquest període és fructífer en iniciatives de tota mena, a més de la de creació d'escoles, especialment en el terreny de l'elaboració de materials nous i en la formació del professorat. Quant a l'elaboració de materials alternatius als llibres de text «oficials», a Catalunya cal destacar les iniciatives sorgides sobretot del grup de Rosa Sensat, amb una bilingüïtzació en ca-

15. A la vista dels resultats de la posada en marxa de la llei que permetria la integració de les escoles del CEPEPC a la xarxa pública, amb vint anys de perspectiva, la història potser ha donat la raó als primers i ha desencisat els segons: determinades capes socials fugen de l'escola pública i aquesta queda com un romanent assistencial que difícilment pot cobrir les seves funcions educatives.

talà i castellà, traient partit de la nova llei de 1970, que permetia l'aparició de les llengües «vernáculos» a l'ensenyament primari, plantejament recollit de les recomanacions de la UNESCO d'iniciar la lectoescriptura en la llengua materna dels infants.

En l'àmbit de la formació del professorat, després de moltes iniciatives semiclandestines, liderades per Alexandre Galí, Marta Mata, Teresa Codina, Anna Roig, Pere Darder i altres personatges destacats del moment, una fita important se situa el 1966, amb l'organització de la primera Escola d'Estiu, per part de l'Associació de Mestres Rosa Sensat, que recuperava l'esperit de les escoles d'estiu iniciades durant la Mancomunitat i seguides amb la Segona República. A partir de 1968 se'n celebraran a diferents punts de Catalunya, País Valencià, Balears i la resta d'Espanya.

El moviment de renovació pedagògica no era un fenomen aïllat i responia a una tendència generalitzada en l'època, també en l'àmbit sindical i del moviment veïnal. Així, les organitzacions sindicals de mestres comencen a trencar el model monolític imposat pel sindicat vertical franquista, i el febrer de 1973 es produeixen els primers moviments vaguistes a l'escola estatal i a l'escola privada. Per la seva banda, el moviment veïnal tindrà un protagonisme puixant des de principis de la dècada, donant suport a iniciatives pedagògiques més orientades a sectors populars. El 1975, es crea l'Institut Nacional de Batxillerat Can Tunis, el primer a tot Espanya creat a instàncies d'una associació de veïns, on va tenir un paper destacat l'eminent pedagoga Teresa Codina (Bisquerria, 1997). El moviment veïnal seguiria fent pressió de manera contundent per aconseguir més escoles en els barris més necessitats. Abans de les vacances de Pasqua de 1975, una escola acabada d'inaugurar al Carmel havia de tancar durant algunes setmanes per un problema nou: l'aparició d'esquerdes a causa de la construcció del túnel de la Rovira. El cronista relatava, en una breu notícia recollida a *Cuadernos de Pedagogía*, la manifestació que pares, mares i alumnes de l'escola havien protagonitzat pels carrers del barri per exigir-ne la reobertura immediata, i aprofitava per recordar «una historia lastimosa que es signo de cómo va la educación popular...» (*Cuadernos de Pedagogía*, 5, 1975, pàg. 46).

En el terreny de les idees pedagògiques, es produeix un intent d'enllaçar i recuperar la tradició truncada amb la Guerra Civil. El desembre de 1974, l'AM Rosa Sensat publica la revista *Perspectiva Escolar*, que apareix gairebé de manera simultània amb *Cuadernos de Pedagogía* (gener de 1975); el primer número de *Guix* apareixerà el 1977. Aquell primer número de *Perspectiva Escolar* era tota una declaració de principis amb un monogràfic sobre la formació del professorat, amb informacions relatives al model italià, que en aquell moment significava un punt de referència pedagògic indiscutible. Les dues revistes encarnaran, a parer de González Agàpito, dues posicions en certa mesura enfrontades, com veurem més endavant.

Com a reflex de les inquietuds d'una bona part dels professionals de l'ensenyament, l'abril de 1975 el Centre d'Amics de la Futurologia, amb el suport de Banca Catalana i la Fundació Europea de la Cultura, organitza la Segona Setmana de l'Educació, sota el títol d'«Alternatives a la crisi de les institucions educatives», i convida Ivan Illich com a figura destacada. Precisament el número d'estiu de *Cuadernos de Pedagogía* d'aquell any acollirà un dossier sobre Illich i Freire, «concientització» i «desescolarització», dues de les idees pedagògiques més notòries de la Transició. Gairebé al mateix temps, el VI Congrés de la Sociedad Española de Pedagogía, de 1976, recollia unes conclusions sobre l'educació en valors, en el sentit que «*la tarea educativa hace referencia, en última instancia y de modo necesario, a los valores físicos y morales*», i reclamava la necessitat que tots els educadors, «*teniendo en cuenta la crisis social de nuestros días*», siguin conscients dels valors en què educaran. La conseqüència més interessant és que el document evita pronunciar-se sobre uns valors concrets, de tipus religiós o polític, però insta a ser coherents i sobretot que els professionals de l'educació treballin de manera coordinada i en consonància amb les opcions fetes per pares i mares (SEP: 1977; 71 i seg.).

També des de l'educació no formal les alternatives pedagògiques començaven a aflorar i centraven la seva tasca en aquelles àrees desateses per l'escola, tant les d'ordre més creatiu, com l'expressió corporal i plàstica, com les més relacionades amb l'educació en valors, la convivència i les relacions entre iguals. A part de l'escoltisme, emergeix un model socioeducatiu d'ocupació del temps lliure amb el nom d'esplai, acollit inicialment en parròquies més o menys regentades per capellans progressistes, que buscaran un espai d'identificació propi. L'organització de colònies d'estiu i d'activitats durant els caps de setmana centraran uns esforços dirigits a oferir una educació alternativa i complementària. Certament, l'alternativa a l'oferta educativa franquista de temps lliure i, en general, d'educació fora de l'escola, va tenir un seguiment relativament important durant aquells anys, en principi dirigit a capes socials mitjanes, però que a poc a poc es va estenent a sectors més populars.

3. D'escoles estatals a escoles públiques

En els cinc anys que transcorren entre 1975 i 1980, entre la mort del dictador i les primeres eleccions de la Generalitat restaurada, conviuen tres perfils ideològics força dispars: *i)* el franquisme nostàlgic, encarnat en el búnquer, que rebutjava qualsevol modificació dels privilegis adquirits durant prop de quatre dècades; *ii)* el rupturista, que advocava per un trencament absolut amb el règim anterior, una depuració dels responsables polítics, i la recuperació del model republicà; *iii)* el reformador, que al capdavant s'imposaria

i que significava assentar un model de democràcia representativa sobre les bases del règim monàrquic hereu del franquisme. Simultàniament, el procés que porta des de la creació de l'Assemblea de Catalunya, el 1971, fins al retorn del president Tarradellas, el 1977, és viscut a Catalunya amb una triple expectativa: el trencament amb el passat en forma d'amnistia, la represa de les institucions abolides pel franquisme, i la recuperació i normalització de la llengua i la cultura pròpies.

Els darrers episodis del règim franquista, entre desembre de 1973, amb l'assassinat de Carrero Blanco, i juny de 1977, amb les primeres eleccions generals en 41 anys, signifiquen un tancament de files cap a posicions autènticament reaccionàries i contràries a qualsevol plantejament reformador. El 1970, en el procés de Burgos contra militants d'ETA, Franco és convençut pels seus assessors de no imposar-los la pena de mort; en canvi, tant el març de 1974, tres mesos després de l'atemptat contra Carrero Blanco, com també el juliol de 1975, Franco autoritzarà l'execució, respectivament, de Puig Antich i de cinc militants d'ETA i el GRAPO. El canvi d'actitud és contundent, i les pressions internacionals però sobretot els interessos particulars de les diverses famílies polítiques del règim provocaran una situació d'incertesa i d'ambigüitats en els governs franquistes amb el dictador encara viu.

L'assassinat de Carrero posa Arias Navarro al cap del govern, que el febrer de 1974 farà una declaració d'intencions de reformar el règim des de dins per evitar de canviar-ne el més essencial, la famosa declaració de l'esperit del 12 de febrer. Les famílies polítiques del franquisme comencen a agafar posicions en aquest procés tímid d'obertura, encapçalats per una amalgama de persones vinculades a grups diversos, des de l'Opus Dei, com López Rodó, a posicions més socialdemòcrates, com Fernández Ordóñez, o centristes, com Pío Cabanillas o Barrera de Irimo, i democratacristians, com Osorio.

Els primers signes de contrareforma, però, es fan més evidents a partir de l'estiu de 1974, quan José Antonio Girón, defensor de les essències franquistes, publica un article al diari *Arriba* en contra de qualsevol intent d'obertura del règim. Una altra mostra n'és la destitució fulminant, el juny d'aquell any, del general Díaz Alegría, màxim responsable de l'exèrcit, després del cap d'Estat, per haver intentat entrevistar-se a Romania amb Santiago Carrillo, dirigent del Partit Comunista. L'octubre de 1974, després del primer episodi de flebitis de Franco, dimiteix una part del govern, conscient dels entrebancs per reformar el règim des de dins, fet que obre la part final del franquisme, amb una difícil situació econòmica (una inflació propera al 15 %), i una situació social no menys difícil, amb diverses convocatòries de vaga (il·legal, en aquell moment), increment de les accions d'ETA, segrestos de la premsa, etc.

En aquests anys, per tant, cohabitaven dins del règim franquista dos discursos polítics força contradictoris que generen sobretot una gran incertesa en-

tre la ciutadania però també una absoluta desconfiança sobre l'autèntica voluntat de canvi o de transformació. Mentrestant, però, els grups i partits clandestins ja han començat a fer moviments en diverses direccions: els uns, intenten una aproximació a les posicions més reformistes del règim, i s'organitzaran al voltant de la Plataforma de Convergència Democràtica creada el juliol de 1975 per iniciativa del Partit Socialista; els altres, advoquen per un trencament radical sense cap negociació amb el règim, liderats pel Partit Comunista, que s'aplegaran en la Junta Democràtica, creada un any abans.

La mort de Franco, al llit, posa en evidència totes les contradiccions internes i dona ales als opositors. La nostàlgia franquista del búnquer, representada per Girón, Blas Piñar, Iñesta Cano i altres personatges vinculats a les posicions més dures del règim anterior, es torna violenta i protagonitza un període dramàtic amb atemptats a llibreries, despatxos d'advocats laboralistes, etc. La jerarquia eclesiàstica, tan pròxima en altres èpoques a posicions ultraconservadores, abandona l'immobilisme i comença a plantejar-se la necessitat de modificar el seu discurs, fortament criticat des de dins per part d'organitzacions obreres catòliques, com l'HOAC. El gener de 1979, cinc dies més tard de la publicació al BOE de la Constitució espanyola, se signa l'acord entre el govern espanyol i el Vaticà, que revisava el Concordat de 1953; l'acord, encara ara vigent, perpetuarà la posició de privilegi del catolicisme en el sistema educatiu. Amb tot, la posada en marxa de la Constitució posarà en primer lloc les bases per a l'aprovació dels estatuts d'autonomia del País Basc, de Catalunya i de la resta de comunitats autònomes, però sobretot servirà per legitimar el procés de desballestament ideològic del model imperant els anteriors quaranta anys.

A més, en l'àmbit educatiu, significarà donar reconeixement a tota la tasca de renovació pedagògica iniciada la dècada anterior i que enllaçava amb la tradició republicana. La tesi que s'apunta és que els sectors més actius de l'educació van mantenir les expectatives rupturistes fins molt avançades les legislatures democràtiques, però els fets socials i polítics dels vuitanta sepul·taran aquelles intencions i alimentaran una sensació de desencís.

En concret, com avançàvem en l'apartat anterior, els moviments de renovació pedagògica mantenien una tensió interna força acusada que denotava visions diferents de la funció social de l'escola, que reflectien les orientacions reformista i rupturista que cohabitaven en el terreny polític. La qualitat de l'educació, per a uns, significava aprofitar al màxim les possibilitats socials, econòmiques i polítiques del moment per bastir ofertes escolars alternatives a les oficials. Això suposava inversions econòmiques importants que no sempre estarien a l'abast de tothom; el règim cooperativista, allà on va funcionar, significava un esforç financer notable per a les parts implicades, normalment les famílies dels alumnes, que havien de satisfer sumes importants. A més, com

posava de relleu l'estudi de Gay, Quitllet i Pascual (1973), i hem suggerit lleugerament, la creació de dos tipus d'escoles, les més cares i més grans, dirigides a una classe mitjana-alta, i les més barates i menys dotades, en zones suburbials, generaven unes relacions difícils. En la mateixa línia, Carbonell i Monés (1977: 265 i ss) identifiquen cinc tipus d'escoles presents a Catalunya a meitat dels setanta: escoles de l'Estat; escoles religioses; escoles privades de caràcter minifundista; escoles privades específicament classistes; escoles privades actives.¹⁶ El diagnòstic coincideix amb l'estudi de Gay *et al.* en el sentit que a aquestes darreres escoles actives «hi assisteixen els fills de la petita burgesia, professions liberals i sectors assalariats més qualificats» (Carbonell i Monés, 1977: 288).

El punt d'inflexió en els moviments de renovació pedagògica sembla ser la declaració de la X Escola d'Estiu de Barcelona, de 1975, que seria l'inici del compromís obert i públic per encarar una aposta decidida per l'escola pública. El tercer punt de la declaració defensava la necessitat de canviar l'escola estatal i deixar de reforçar l'escola privada, amb l'objectiu immediat de passar a formar part de la xarxa pública. L'XI Escola d'Estiu de Barcelona, l'any següent, significa un canvi substancial en el compromís establert l'any anterior i una constatació de la divisió interna del moviment.¹⁷

Amb tot, hi havia força coincidències en l'orientació pedagògica i sobretot en el substrat de valors educatius que dirigien les accions educatives. El setè punt de la declaració de 1975, «Pluralisme ideològic i llibertat d'ensenyament», reclamava la necessitat d'introduir els alumnes a la realitat social, diversa i plural, en l'àmbit religiós i polític: «el mestre posarà el nen en contacte amb les diferents opcions, sense amagar les pròpies. L'adoctrinament concret quedarà fora de l'escola, però el mestre ha d'estimular en l'alumne els valors d'una societat democràtica: solidaritat, respecte a l'altre, actitud de diàleg, etc.», tot plegat amb el règim agonitzant (Rosa Sensat, 1977: 8). S'aposta per un model d'escola allunyat de qualsevol plantejament asèptic, que rebutja la idea d'una escola neutra i apolítica, per promoure precisament una educació inserida en el context social i polític, compromesa amb l'entorn i que formi persones crítiques, amb criteri, i capaces de transformar la realitat. La declaració de 1976 insistirà

16. Els documents de treball de l'XI Escola d'Estiu de Barcelona (1976) recullen una altra tipologia, que se solapa amb la que hem descrit, a més de les escoles estatals, es recullen cinc possibilitats: escola religiosa; escola de gran empresari; escola d'empresari mitjà; escola minifundista de petit empresari; escola privada no lucrativa amb plantejaments i voluntat de pública.

17. El text inicial de la declaració deixava la porta oberta a iniciatives diverses, sempre sota control econòmic públic però sense descartar la titularitat privada i manteniment l'opcionalitat de les privades a ser públiques; una esmena total proposava, en canvi, que l'escola havia de ser pública i única, «entesa com un model únic», amb desaparició de la privada i el seu progressiu traspàs a la xarxa pública. Va guanyar l'esmena per 595 vots contra 526 que va tenir el text inicial proposat per la mesa, amb 79 abstencions. Com hem dit, la divisió quedava recollida en documents (ROSA SENSAT, 1977: 20).

en aquests aspectes de neutralitat política i religiosa, però de presa de posició davant dels valors d'una societat democràtica, però introduirà dos matisos: el primer, sobre el caràcter aconfessional de l'escola, que alguns volien canviar pel caràcter laic, proposta que no va prosperar; el segon, la necessitat d'intervenció de pares i mares (en el document, només els pares) en la gestió dels centres, que hauria de servir per obrir i democratitzar també els objectius i continguts educatius. En síntesi, el model de gestió i direcció dels centres que es proposava preveia dos òrgans, consell d'escola i claustre de professorat, gairebé com els hem conegut en els darrers vint anys, segons va instaurar la primera llei educativa del govern socialista, la LODE (1985), inspirada en els plantejaments dels moviments de renovació pedagògica.

De fet, però, les dues llavors que els moviments de renovació pedagògica van plantar van ser la qualitat i l'equitat, consignes que han planat per les successives reformes dels darrers vint anys. Precisament, l'afany de superar l'herència de les escoles estatals o nacionals del model franquista per transformar-les en autèntiques escoles públiques sota un sistema democràtic seria el tret identificatiu encara ara dels renovadors de l'escola.

4. Els valors, les lleis d'educació i l'educació moral

Durant la història del sistema educatiu espanyol del segle passat, l'educació en valors ha estat objecte de rancuniosos enfrontaments, tant en el terreny de les idees com en el de la pràctica. Sense cap mena de dubte, aquest fet no ha estat privatiu del cas espanyol, però el particular context polític i social en què s'ha desenvolupat l'educació a Espanya ha fet que aquest problema adquirís una peculiaritat especial i distintiva respecte a altres països del nostre entorn socioeconòmic.¹⁸

De forma succinta i simplificant, fins a l'adveniment de la democràcia, la història de l'educació en valors a l'escola de l'Espanya del segle passat ha d'explicar-se a partir de, entre altres, les realitats contextuals següents.

En primer lloc, el predomini de sistemes polítics totalitaris que imposarien models educatius de caràcter fortament adoctrinador. Amb això, els objectius de l'educació moral generalitzada a l'escola es reduïen a la voluntat d'inculcar unilateralment els valors i les normes pròpies de les ideologies polítiques i religioses al poder.

En segon lloc, la potent implantació de l'Església catòlica com a poder fàctic real, tant pel que fa a la seva influència a les estructures polítiques com a

18. El que segueix es pot trobar més desenvolupat, especialment per Jaume Trilla, a MARTÍNEZ M., PUIG, J. M., TRILLA, J., «Escuela, profesorado y educación moral», *Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 15, 2003, pàg. 57-94.

la seva presència a la societat civil, decantà de forma molt excloent els continguts de l'estructuració moral cap als valors propis del catolicisme, llegits sovint en versions reaccionàries.

En tercer lloc, durant els períodes de funcionament polític democràtic, l'escassa durada d'aquests i la crispació dels enfrontaments entre les diferents posicions socials, polítiques i religioses presents al panorama espanyol, dificultaren l'establiment d'unes coordenades favorables per a la generalització d'un plantejament realment pluralista, obert, tolerant i no doctrinari de l'educació moral. Així, la lluita entre posicions confessionals molt tancades i un laïcisme antireligiós molt bel·ligerant, només atenuada per les posicions de «neutralitat» o de laïcisme respectuós com les de la Institució Lliure d'Ensenyament, marcà molt considerablement l'educació moral a l'escola durant, per exemple, el curt període de la II República Espanyola.

Tot això motivà que la controvèrsia sobre el lloc, els continguts i els mètodes de l'educació moral i de l'educació en valors a l'escola espanyola estigués constantment penetrada per connotacions i interessos sectaris que, sovint, distorsionaven el que havia de ser una polèmica pacífica, racional i dis-tesa de caràcter ètic i pedagògic. Així, per exemple, durant la dictadura franquista la identificació de l'educació moral amb l'educació religiosa, exclusivament catòlica i, sovint, amb una orientació força retrògrada, motivà, fins fa encara pocs anys, un descrèdit considerable de la primera entre els sectors educatius i pedagògics més progressistes i innovadors.

Com molt bé assenyala Jaume Trilla (Martínez, Puig, Trilla, 2003), l'educació moral era percebuda per aquests sectors com un terreny quasi privatiu de l'àmbit religiós i dels corrents pedagògics més emparentats amb les ideologies que anaven legitimant l'Estat franquista. Fins i tot la pròpia expressió *educació moral* apareixia contaminada per les adherències religioses i polítiques que va anar acumulant durant els pràcticament quaranta anys de règim dictatorial.

Certament l'escola va ser, juntament amb les organitzacions juvenils i els sindicats, un dels aparells de l'Estat franquista eficaços en l'adoctrinament i control ideològic que va caracteritzar-lo amb duresa com a mínim fins als anys seixanta. A partir d'aquests anys, algunes escoles treballen en la clandestinitat; en el marc legislatiu, s'aprova la Llei general d'educació (LGE), com a resultat del Llibre Blanc de l'Educació a Espanya (1969) i, a partir dels seixanta, es comença a debilitar de manera progressiva el poder reproductor del règim en els espais d'educació no formal i informal. Aquesta debilitació va ser conseqüència lògica de la feblesa pedagògica i del rebuig social del qual gaudien les organitzacions juvenils del règim, cosa que va provocar la seva feblesa com a factors d'educació moral i política fins i tot en el si del mateix règim; de la presència activa i compromesa de moviments democràtics que

van promoure altres opcions al lleure dels infants i joves; de l'acció d'escoles «políticament correctes» a la llum del règim, però convençudes que el seu paper educatiu era un altre de més profund i no d'adoctrinament pur i dur i que aquest el podia desenvolupar cada vegada amb menys problemes i més acceptació social; i dels canvis en els estils de vida familiar, en el món de la moda, la cançó, el cinema i els estils de vida en general generats probablement a partir, entre d'altres, de la possibilitat d'ús d'anticonceptius, del Maig del 68 a París, de la projecció de pel·lícules prohibides a Espanya però que es podien veure a prop o de la lectura de publicacions censurades aquí i per això encara més interessants d'aconseguir.

Aquests són probablement els tipus de canvis que fan possible que canviï una cultura i els estils de relació en una societat i que possibiliten resistir i fins i tot oposar-se a la imposició d'un sistema de normes i a autarquies polítiques, culturals i pedagògiques com va ser el franquisme. Però en tot cas, i conscients que un marc legal o normatiu no canvia la realitat, convé que centrem aquest darrer apartat en dues qüestions. La primera es refereix a la Llei general d'educació de 1970 abans esmentada. La segona, a com l'educació en valors i l'educació moral, tal com dèiem al principi d'aquest apartat, van quedar tocades al llarg del franquisme i en la Transició.

Pel que fa a l'LGE, hem de deixar constància que malgrat la manca de debat sobre els continguts del Llibre Blanc i de la mateixa LGE, aquesta és la llei que situa l'educació a Espanya fora de la ideologia i de la pràctica pròpies del nacionalcatolicisme. Obre un nou marc legal on no desapareixen alguns dels trets fonamentals del model social i polític del règim però en canvi s'introdueixen components clau, alguns força tímids, que obriran possibilitats per a la renovació i el canvi en l'educació a Espanya. Tal com ens indica Jaume Carbonell (Carbonell, 2003), és una llei que manté els privilegis de l'Església catòlica (per cert encara avui mantinguts tant econòmicament com curricularment), la falta de democràcia a l'escola, la separació dels alumnes a partir dels 14 anys, la no-gratuïtat i el caràcter selectiu del sistema educatiu. Però, en canvi, és una llei que imposa condicions als centres per anomenar-se escoles o col·legis, concep l'educació com a servei públic i estableix el paper de l'Estat respecte d'això, es preocupa per la formació permanent del professorat (destaca en aquest aspecte el sentit i les funcions dels Instituts de Ciències de l'Educació creats l'any 1969 a moltes universitats de l'Estat), apunta cap a innovacions en materials i llibres de text, en la metodologia, en l'avaluació defensant un model d'avaluació contínua, i fins i tot formula la conveniència d'educar en un conjunt de valors propis d'una societat, si no democràtica, com a mínim respectuosa amb les persones i més tolerant.

Amb aquesta llei i amb la debilitació del conjunt d'institucions que formaven l'aparell reproductor del sistema educatiu del règim va iniciar-se el prin-

cipi del canvi que portaria de l'escola autoritària, reproductora i conservadora del franquisme a l'escola pluralista, democràtica i oberta que va començar amb la Transició, que cal continuar defensant i per la qual cal lluitar encara.

Malgrat el canvi, l'apropiació indeguda i esbiaixada del terme *educació moral* i, per proximitat, *d'educació en valors* per part del nacionalcatolicisme del franquisme i de l'Església catòlica, ha dificultat i dificulta, encara avui, abordar la formació en valors i l'aprenentatge ètic en societats democràtiques i plurals com seria desitjable. Per això, pot ser convenient identificar quins valors, estratègies i estils educatius caracteritzaven l'escola franquista, i quins valors, estratègies i estils orientaven el canvi i haurien de caracteritzar l'escola democràtica avui.

L'escola franquista i per extensió els altres agents d'educació no formal i informal que l'acompanyaven es basaven en un model d'educació en valors totalment heterònom d'imposició de la veritat política i religiosa que quasi ignorava l'educand. Tan sols li prestava atenció per formar-lo en hàbits i reproduir virtuts associades a l'esforç, la memorització, la modèstia, la docilitat i la laboriositat (això darrer especialment a les noies), la uniformitat, la disciplina, l'ordre i el silenci i fomentava també les discriminacions per raó de gènere, ideologia política i religiosa. Els valors ideals que orientaven el canvi eren els propis d'un model d'educació en valors que conreava l'autonomia i reconeixia la diversitat com a valor.

L'escola franquista procurava estils docents afavoridors de la reproducció de models, imitació de conductes i vides exemplars, acceptació de l'autoritat i identificació amb els rituals patriòtics i religiosos. Els estils que promovia el canvi en la Transició apuntaven cap a un estil dialogant basat en el respecte i el reconeixement de l'altre.

Les estratègies del model franquista eren estratègies bel·ligerants que defensaven una posició i negaven qualsevol altra, ja fos perquè l'amagaven o perquè la desautoritzaven mitjançant els sistemes més variats. Eren estratègies propagandistes, que pretenien manipular, fer proselitisme i adoctrinar. Però, a més, i si seguim la terminologia sobre formes de neutralitat i bel·ligerància del professorat en abordar les qüestions socialment controvertides de Jaume Trilla (Trilla, 1992), es tractava d'una forma de bel·ligerància encoberta i coactiva que intimidava tant intrínsecament com extrínsecament perquè associava la desviació o discrepància amb càstigs i pors o pèrdues d'afecte de l'educador envers l'alumne. Es tractava en el millor dels casos d'una forma de bel·ligerància persuasiva que practicava el xantatge emocional i que amagava per sistema qualsevol opció alternativa que pogués posar en dubte la veritat que es proclamava. En definitiva, silenciava el que no interessava i evitava els temes controvertits. Una escola que emprava tots els mètodes il·legítims i il·lícits des d'un punt de vista ètic i inacceptable pedagògicament. Les

estratègies que convenia adoptar eren precisament les oposades i en aquest sentit la Transició cap a la democràcia ha significat un autèntic canvi en el tarannà i l'estil de relació interpersonal present en els contextos de vida quotidiana a les escoles i les aules.

Com sempre, hi ha excepcions tant en les escoles franquistes, com per desgràcia en algunes actuals. Al marge del que està oficialment establert, la pràctica pedagògica l'estableix realment el mestre i l'educador. Sortosament en l'etapa franquista hi va haver mestres excel·lents i espais educatius protegits per aquests que van ser excepció en el sistema i bons llocs on créixer i educar-se; malgrat tot, avui continuen algunes pràctiques pedagògiques que no són ni democràtiques ni promotores de respecte en societats plurals i diverses com les nostres.

La Transició política que s'inicia amb la mort del general Franco el 1975 i la promulgació el 1978 de l'actual Constitució posarien les bases polítiques i jurídiques per remodelar el sistema educatiu espanyol per tal d'adaptar-lo a la nova situació democràtica.

La Constitució espanyola de 1978 va ser fruit del consens entre la majoria de les forces parlamentàries del moment. L'elaboració d'un text constitucional que fos assumible per la major part possible de les forces polítiques del país va ser, sens dubte, un encert. Allò obligà, naturalment, que tots els partits que van consensuar el text fessin concessions parcials, de manera que la Constitució resultant, tot i que no fos sencera del gust de tothom, pogués ser acceptable per tots. Però aquesta voluntat de consens donà lloc també a la introducció en alguns articles d'un notable grau d'ambigüitat amb la consegüent possibilitat d'interpretacions no només diferents sinó fins i tot antagòniques. Precisament, una de les parts del text constitucional a què resultà més difícil arribar al consens fou la destinada a la qüestió educativa. Com a conseqüència de tot això, els epígrafs constitucionals sobre educació han estat entre els que han generat més controvèrsies als desenvolupaments legislatius subsegüents i de manera especial aquells que es refereixen a qüestions relatives a educació en valors i educació moral.

Bibliografia

BISQUERRA, Rafael (1997) «Maria Teresa Codina i Mir. Una aproximació biobibliogràfica», *Temps d'Educació*, 17, pàg. 293-317.

CARBONELL, Jaume; MONÉS, Jordi (1977) *Escola única-unificada. Passat, present i perspectives*. Barcelona: Editorial Laia.

CARBONELL, Jaume (2003) *Recorregut per un segle d'escola a Barcelona 1900-2003*. Barcelona: Octaedro- IME de l'Ajuntament de Barcelona.

FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, María del Carmen

(1999) *Maestros valencianos bajo el franquismo*. València, Diputació de València [Institució Alfons el Magnànim].

GARRIDO FALLA, Fernando (1954) «Intervencionismo estatal y educación nacional» *Revista de Educación*, vol. IX (26).

GONZÁLEZ AGÀPITO, Josep (1994) «La renovació pedagògica durant el franquisme» *Educació i Història*, 1, pàg. 131-136.

IME (1988) *L'escola sota el franquisme. Què s'aprenia amb els llibres de text*. Barcelona: Publicacions de l'Institut Municipal d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona, 1988.

LOZANO, Claudio (1994), «La ideología de la escuela franquista», *Educació i Història*, 1, pàg. 131-136.

MARTÍNEZ, M.; PUIG, J.M., TRILLA, J. (2003) «Escuela, profesorado y educación moral», *Teoría de la Educación. Revista Interuniversitaria*, 15, pàg. 57-94.

MEC (1969) *La educación en España. Bases para una política educativa*. Madrid: Secretaría General Técnica, Ministerio de Educación y Ciencia; 1969.

MORENO, Amparo (1975) «La educación de la mujer o cómo modelar seres pasivos y dependientes», a *Cuadernos de Pedagogía*, 4, pàg. 2-4.

MORENTE VALERO, Fernando (1996) *Tradición y represión. La depuración del magisterio de Barcelona (1939-1942)*. Barcelona, PPU.

PUELLES, Manuel de (1991) *Educación e ideología en la España contemporánea*. Madrid: Labor.

ROSA SENSAT (1977) *Per una nova escola pública catalana. Planteig, discussions i conclusions dels grups de treball del Tema General de l'XI Escola d'Estiu de Barcelona*. Barcelona: Publicacions de Rosa Sensat; 1977.

RUIZ-GIMÉNEZ, Joaquín (1954) Discurso a la VII Conferencia General de la UNESCO, Montevideo, *Revista de Educación*, vol. IX (26), pàg. 157-160.

SEP (1977) «Conclusiones del VI Congreso Nacional de Pedagogía», *Bordón. Revista de Orientación Pedagógica*, 216, (XXIX), gener-febren 1977, pàg. 71-81.

SOLÀ GUSSINYER, Pere (1983) *Cultura popular, educació i societat al nord-est català (1887-1959). Assaig sobre les bases culturals i educatives de la Catalunya rural contemporània*. Girona, Col·legi Universitari de Girona.

TRILLA, Jaume (1992) *El profesor y los valores controvertidos*. Barcelona, Paidós.

TRILLA, Jaume (2002) *La aborrecida escuela*. Barcelona, Laertes.

LES LLARS D'INFANTS

Ponent:

EULÀLIA VINTRÓ

Voldria que les meves primeres paraules fossin d'agraïment als responsables d'aquest curs per haver-me invitat, de nou, a participar-hi, i de felicitació pel fet d'haver considerat l'educació com un tema important en el moment de la Transició. Si bé, avui, i probablement després de la primera campanya electoral de Tony Blair fa sis o set anys, quan l'educació es veié convertida en l'eix fonamental de la seva proposta regeneracionista i de l'anomenada *tercera via*, si bé avui, deia, no sembla estrany que l'educació ocupi un lloc central en les propostes programàtiques dels partits i esdevingui un tema important de les campanyes –tot i que després, val a dir-ho, desaparegui de l'escenari prioritari i pressupostari de qualsevol govern–, no era ben bé així fa trenta anys i escaig, quan la presentació del Llibre blanc, l'any 1969, titulat exactament *La educación en España. Bases para una política educativa* i l'aprovació l'any 1970 de la Ley General de Educación (LGE), sí havien commocionat el panorama de l'educació espanyola i havien provocat abundants discussions i reprimides manifestacions en el món universitari. Pel que fa a la resta del sistema educatiu, no hi havia cap canal per expressar l'opinió, fos aquesta favorable o contrària, ja que el sindicat vertical o els col·legis professionals de doctors i llicenciats encara estaven totalment dominats pel règim.

L'educació, tanmateix, en la dècada dels 70 tindrà un paper rellevant en el procés de la Transició política, com estic segura que hauran pogut comprovar al llarg del desenvolupament d'aquest curs i aniran veient en les sessions pro-

peres. No em correspon a mi, doncs, de parlar-ne de manera general, tot i que algunes referències seran inevitables, i sí de fer-ho d'un aspecte que ha adquirit notorietat els darrers deu anys, quan, sortosament, els principals dèficits de la resta del sistema educatiu, almenys pel que fa a places i professorat, han estat superats.

En efecte, si es llegeix per primera vegada o es repassa la documentació de l'època i la bibliografia dedicada a analitzar aquest període,¹ la dècada dels 70, no deixarà de sorprendre el fet que l'etapa anterior a l'educació general bàsica, és a dir els 0-6 anys, pràcticament no existeix i, quan se'n parla, si se'n parla, és d'una manera imprecisa, amb una terminologia diversa i reduïda a l'etapa d'un preescolar per a infants de quatre i cinc anys. En algun moment s'esmenten infants entre dos i quatre anys, en cap cas hi ha referències a la petita infància, és a dir, els nadons fins a dos anys. Per aquest motiu, doncs, em congratulo per la inclusió de les llars d'infants en el curs sobre educació i Transició, malgrat que, ja els ho adverteixo, jo no sóc una especialista en la història d'aquesta etapa, a vegades educativa, a vegades només assistencial –ja tindrem ocasió més endavant de comentar-ho–, ni tampoc no he trobat cap monografia respecte a aquest tema i els meus mèrits deriven més aviat de responsabilitats institucionals i polítiques en aquella dècada i de la meva posterior condició de regidora d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona, els anys 1984-1987 i 1995-1999, moments en els quals vaig tenir la responsabilitat de gestionar unes quaranta escoles bressol municipals i vaig, a més, intentar dur a terme una planificació de l'atenció educativa adreçada a la petita infància que, per raons que no vénen al cas, no reeixí.

Com els deia fa uns instants, la primera constatació sorprenent és la terminològica. Trobem, indistintament, almenys en aparença, els noms de guarderies, llars d'infants, jardins d'infància, escoles bressol, maternals, parvularis, preescolar, *casas nido*, *casas cuna*, *escuelas de miga*, maternitats, asils, *escoles de caganers*, per identificar uns espais, uns equipaments, uns serveis adreçats a les criatures que no han arribat a l'edat de l'escolarització obligatòria. Recordem que l'edat d'inici de l'escolarització obligatòria, tant abans com després de l'LGE, inclosa la LOGSE de l'any 1992 i vigent encara, es fixa als sis anys i que els canvis, pel que fa a l'obligatorietat, s'han produït en l'edat d'acabament, catorze anys amb l'LGE i setze anys amb la LOGSE.²

La primera cosa que cal, doncs, és tractar de conèixer l'origen o la causa

1. Cfr. V. BOZAL; L. PARAMIO; E. ÁLVAREZ; MAGDALENA PÉREZ i M. PÉREZ GALÁN, *La enseñanza en España*, Madrid, 1975. També les revistes *Cuadernos de Pedagogía* i *Perspectiva Escolar* que comencen a publicar-se l'any 1975 i on sovintegen articles sobre l'educació, el sistema educatiu, el seu finançament, etc. i el catàleg-monografia de diversos autors, *Un segle d'escola a Barcelona. Acció municipal i popular. 1900-2003*, Barcelona, 2003.

2. La Llei Moyano ja va fixar els sis anys com a edat d'inici d'escolarització, obligatòria llavors fins als nou anys. A començaments del segle XX s'amplia l'etapa obligatòria a dotze i l'any 1965, a catorze anys.

del servei i veure si el nom fa la cosa o no. Tenim notícia que el segle XVIII, i a conseqüència de la Revolució Industrial, necessitada de més mà d'obra, moltes dones s'incorporen al mercat de treball productiu i es veuen obligades a reduir la seva dedicació al treball reproductiu, específicament l'atenció als seus fills i filles. Les grans concentracions del tèxtil a Anglaterra, Alemanya i Rússia provoquen, també, l'aparició de les primeres guarderies, amb una funció clarament assistencial, substitutiva, per *guardar*, com el nom indica, els nadons mentre la mare treballava a la fàbrica. A Barcelona, en els barris on hi hagué aquesta indústria (Sants, Hostafrancs, Gràcia, Sant Andreu) les *casas cuna*—alguna de les quals encara funcionava després de la Guerra Civil, com la de Can Fabra a Sant Andreu—eren la continuació de les anomenades *escoles de caganers*, que acollien els fills de les dones que treballaven, al voltant de la mestressa de la casa que tenia cura dels petits, a l'entrada de l'habitatge, on realment es guardaven els carros, i s'hi posava una tanca com a protecció.³

Les *escuelas de miga* andaluses, dedicades a tenir cura dels infants mentre les mares treballaven al camp, complien una funció similar i són conegudes des de fa molts i molts anys.

Podem, doncs, concloure que en els seus inicis aquests serveis substitutoris de la mare natural no tenien altra funció que vigilar i atendre l'infant com ho faria la seva pròpia mare, perquè aquesta pogués complir el seu horari a la fàbrica o al camp. No hi ha, doncs, una voluntat educativa, ni pedagògica i tampoc, consegüentment, cap requisit ni pel que fa a les instal·lacions físiques ni pel que fa a la preparació de la dona, sempre una dona, que se'n fa càrrec. Aquesta situació es mantindrà al llarg del segle XIX i començament del segle XX, almenys a Espanya, on, d'altra banda, i malgrat la Llei Moyano, l'escolarització era molt migrada i les taxes d'analfabetisme, molt elevades.

A Catalunya, tanmateix, a l'inici del segle passat, comença a obrir-se camí un procés de renovació pedagògica que maldava per trencar l'autoritarisme i l'encarcament de la pedagogia tradicional i per incorporar una pedagogia més activa, ja vigent en altres països europeus. En aquest sentit, i pel que fa a la nostra etapa, fou particularment important l'aplicació del mètode Montessori, que considerava l'infant, des del primer moment, com a subjecte actiu d'un procés educatiu i defugia radicalment el caràcter beneficoassistencial de les guarderies. Al llarg de vint anys, entre 1913 i 1933, el model Montessori s'estengué per tot Catalunya, gràcies a l'impuls de la Diputació de Barcelona i de l'Ajuntament barceloní, i el nombre de centres que l'adoptaren superà la trentena.

Ara bé, aquestes iniciatives, meritòries però parcials, no havien modificat ni la legislació educativa vigent, ni havien incrementat substancialment el

3. Cfr. *Recuperem les escoles bressol*. Coordinadora d'Escoles Bressol. Barcelona, 1978, pàg. 2.

nombre d'infants atesos sota els nous paràmetres educatius. Havien servit, això sí, i és prou important, per influir de manera decisiva en la primera planificació de la Generalitat republicana que a partir del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) edità, l'any 1936, el Pla general d'ensenyament, en què s'aposta clarament per l'Escola Nova, el secret de la qual és «portar l'infant des de la seva primera iniciació en el món de la cultura, fins a la plena formació de la intel·ligència i el caràcter», en coherència amb els quatre ideals de l'ensenyament que l'Estatut de Catalunya assenyala a l'Escola Nova: treball, llibertat, justícia social i solidaritat.⁴

El primer punt del Pla defineix que la tasca de l'ensenyament comença en el moment en què neix l'infant i no s'acaba fins a una total formació de la persona, sense solució de continuïtat. Això per a tots, més ben dotats o menys, i no solament quant a una formació intel·lectual, sinó també social i psicològica. L'etapa inicial queda estructurada en dos nivells: escola bressol (infants fins a tres anys) amb un triple servei, sanitari, social i pedagògic, i escola maternal (infants de tres a sis anys), on cal incrementar els jocs i la vida a l'aire lliure. És recomanable la lectura d'aquest Pla ja que la majoria de conceptes i criteris que avui encara considerem vàlids hi són formulats amb rigor, claredat i amplitud de perspectives. Si la guerra i la dictadura no ho haguessin truncat de la manera brutal que coneixem, la situació seria, avui, totalment diferent.

El que va succeir, però, fou tota una altra cosa. Es derogà tota la normativa republicana i estatutària, l'Estat es declarà subsidiari de la iniciativa privada, majoritàriament religiosa, pel que fa a l'educació i, per tant, només feia escola pública, estatal, allà on l'Església no anava, tot reservant-se la part d'adoctrinament ideològic propi del règim. Les escoles Montessori desapareixen o passen a *Auxilio Social* i el nostre sector torna a caure en el terreny de l'assistencialisme més tronat i rònc. La nomenclatura ressuscita el nom de *guarderies* i segons de qui depenien en trobem de beneficència parroquial, d'*Auxilio Social*, de la Caixa d'Estalvis, d'empreses, d'ajuntaments, laborals amb subvenció del Ministeri de Treball, de privades lucratives i de privades sense afany de lucre.

Un panorama, doncs, desballestat, sense cap coherència ni normativa clara pel que fa a condicions físiques de l'espai, ni a titulació del professorat o, més ben dit, de les *guarderes*, ni a horaris ni a retribucions. Panorama, a més, que no es veurà modificat per l'LGE, l'any 1970, i que haurà d'esperar fins a l'any 1992, quan la LOGSE reconeix el caràcter educatiu de l'etapa 0-6, encara que no la considera obligatòria.

4. Cfr. *A l'avantguarda de l'educació*, Departament d'Activitats Culturals de l'ETSEIB. Permanent del Congrés de la Formació, Barcelona, 1972, pàg. 147-152.

Anem, però, més a poc a poc i mirem què deien les lleis del franquisme sobre aquesta etapa i, després, el *Libro blanco*.

Com a primera i determinant novetat cal advertir que l'etapa 0-2 queda fora de l'estructura educativa i que les guarderies depenien de la Direcció General de Sanitat del Ministeri de Governació i, per tant, preval el vessant sanitari i no el pedagògic.

La Llei d'ensenyament primari de 1945 (BOE 18-VII-1945) li dedica dos articles, el dinou i el vint, que reproduïm:

«*Tipos de Escuela. Maternales y de párvulos*. Art. 19. Las escuelas maternales y de párvulos serán creadas en los núcleos de población que permitan matrícula suficiente. La instalación, disciplina y desenvolvimiento reflejarán la vida del hogar limpia, cuidada y alegre. Los conocimientos proporcionados en estas escuelas no excederán nunca de aquellas experiencias y prácticas formativas propias de la psicología y corta edad de los párvulos. El profesorado será exclusivamente femenino.

«Las escuelas maternales y de párvulos estarán en la relación constante que se reglamente con las instituciones sanitarias puericultoras de la localidad.

»La creación en suficiente número de estas escuelas será obligatoria en los centros industriales y agrícolas donde el trabajo condicionado de la madre exija el cuidado y custodia inteligente de los niños menores de seis años.

»Una disposición especial determinará los títulos o certificados que habiliten para el desempeño de esta función.»

«*De niños y niñas*. Art. 20. Las escuelas de párvulos podrán admitir indistintamente niños y niñas cuando la matrícula no permita la división por sexos...».

La llei, doncs, demostra la incúria del règim per aquesta etapa, la inexistent planificació i el menyspreu per la qualificació professional dels mestres. És lògic, per tant, que l'any 1950 la taxa d'analfabetisme als sis anys fos del 65,9 %, amb oscil·lacions, en les zones urbanes, una taxa més baixa, i en les zones intermèdies i rurals, una taxa més alta. O que la població de 2 a 5 anys escolaritzada, el curs 1959-60, només arribés al 25,23 %, unes cinc-cents mil criatures d'una mica més de dos milions d'infants.⁵

Pel que fa a la qualitat, J. Monés, en l'article acabat d'esmentar en la nota, argumenta de manera convincent que poc podia demanar-se a unes instal·lacions deficientes, a un nombre d'infants que podia moure's entre 36 i 70 per aula i a un professorat el 95 % del qual no tenia formació específica sobre l'educació infantil.

Mirem ara el *Libro blanco* i algunes de les poques estadístiques de l'època. Cal, tanmateix, que es prenguin aquestes xifres amb prevenció, ja que si enca-

5. Cfr. J. MONÉS, «La educación preescolar en España desde el final de la Guerra Civil hasta los años 60», *Historia de la educación*, Revista interuniversitaria, 10, Salamanca, 1991, pàg. 155-185.

ra avui no disposem de dades estadístiques seriades i fiables, parlar de números els anys 60 i 70 és tota una temeritat.

El *Libro blanco*, pàgina 43, explica que l'educació primària, segons la llei 169/21-12-1945, abans comentada, comprèn dos períodes: 1r, preescolar, subdividida en escoles maternals, fins als quatre anys, i pàrvuls, per a nens de quatre a sis anys; 2n, d'ensenyament obligatori, de sis a catorze anys. I segueix, cito literalment:

«La población correspondiente al grupo de edad de dos a cinco años era de 2.388.507 en el curso 1966-1967, de los cuales estaban inscritos en el sistema educativo el 27 %. La proporción de número de inscritos varía con la edad: así, solo un 1,8 % de los niños de dos años tienen plaza en escuelas maternales, y un 9,4 % de los de tres años. En las escuelas de párvulos la proporción alcanza el 40,4 % de niños de cuatro años y el 57,4 % de los de cinco...».

Tot i que les xifres són escandalosament baixes, els percentatges resulten enganyosos. En efecte, aquests 2.300.000 i escaig d'infants de dos a cinc anys, indiquen que cada cohort estava formada per 597.127 infants, i que dels de dos anys només eren atesos 10.748; dels de tres, 56.129; dels de quatre, 241.239, i dels de cinc, 342.750. En total, doncs, 650.876 infants inscrits, paraula que tampoc no és gaire entenedora...

El text continua dient:

«Existe una fuerte presión social para la creación de escuelas maternales y de párvulos, originada, entre otros factores, por la creciente incorporación de la mujer a la población activa. La conveniencia de atender esta demanda es evidente por diversas razones sociales y pedagógicas. Una de ellas, muy importante, es que ese tipo de escuelas contribuye a reducir el absentismo escolar en el período de enseñanza obligatoria, puesto que no pocos niños del grupo de edad correspondiente a este ciclo tienen que quedar en casa cuidando de sus hermanos pequeños por la ausencia de la madre, que trabaja. Esa demanda de educación preescolar no ha sido debidamente atendida en los últimos años por haberse dado prioridad a la escolarización de los niños del grupo de edad de enseñanza obligatoria. Si bien este criterio es defendible en términos generales, es evidente la necesidad de prestar una atención especial a la extensión de la educación preescolar en las zonas donde se da con mayor frecuencia la ocupación de la mujer, y de modo preferente a las habitadas por los sectores sociales de mayor necesidad económica. Por otra parte, la falta de instituciones preescolares constituye un obstáculo para la prestación de trabajo por parte de la madre, y origina perturbaciones en el cuidado y educación de los niños en el caso de que la madre tenga que ir, necesariamente, al trabajo».

És clar, doncs, que el mercat de treball és qui mana i no els interessos o els drets de l'infant.

L'any 1975, el ministre Martínez Esteruelas, en una compareixença a les Corts Generals, reconeixia que

«El Estado no se encuentra en España –igual que sucede en prácticamente todo el mundo– en condición de asumir plenamente la Educación Preescolar..., no obstante, concentrando los recursos disponibles en la segunda etapa de dicha Educación Preescolar, es decir en el período de cuatro y cinco años de edad, puede iniciarse una acción de gran trascendencia social y cultural, porque ello equivale a que la escolarización empiece para todos los niños españoles a los cuatro años».⁶

Abans, però, d'aquest reconeixement d'imptència, hauríem de dir que fixà l'LGE de 1970 en relació amb l'etapa 0-6. La llei regula tres nivells educatius: educació preescolar i general bàsica, batxillerat i educació universitària. La formació professional, no considerada com a nivell educatiu, apareix com la culminació laboral dels tres nivells esmentats.

L'educació preescolar és concebuda com la iniciació de l'infant en l'aprenentatge, dividida en dues etapes de contingut pedagògic diferent: jardí d'infància, per a infants de dos i tres anys, on es donarà una formació semblant a la vida de la llar, i escola de pàrvuls, per a infants de quatre i cinc anys, on la formació tendirà a promoure les *virtualitats* de l'infant...

La llei imposa a l'Estat la gratuïtat d'aquest ensenyament en els seus propis centres docents.⁷ Deu anys després, a més de l'afirmació del ministre Esteruelas, els estudiosos ja reconeixien que no s'havien complert les previsions relatives al preescolar, tant perquè la mateixa llei donava prioritat a l'etapa obligatòria, de sis a catorze anys i a l'FP de primer nivell, com perquè el finançament global de la llei era insuficient.

En efecte, el curs 1976-77, a tot Espanya només s'havia escolaritzat un 10,8 % dels infants de dos i tres anys i un 63,5 % dels de quatre i cinc. Els països industrialitzats, que el ministre Esteruelas no coneixia, se situaven entre el 90 % i el 100 %. Atès que el 60 % de l'escolarització era privada i, per tant, el preescolar calia pagar-lo, només hi accedien les classes benestants.⁸

Pel que fa a Barcelona, les dades no són gaire més optimistes. De fet, hi ha un document editat pel Centre de Documentació de Rosa Sensat⁹ i un estudi de l'estructura escolar d'EGB i preescolar al municipi de Barcelona, docu-

6. Cfr. C. MARTÍNEZ ESTERUELAS, *Política educativa*. 10/2/75, Madrid, 1975.

7. Cfr. M. PUELLES BENÍTEZ, *Educación e ideología en la España contemporánea*, Barcelona, 1980, pàg. 433.

8. Cfr. *Ibidem*, p. 447 i seg. El *Plan Nacional de Guarderías* de 1974, de caràcter assistencial, fou la primera planificació sistemàtica des del sector públic que tampoc no tingué gaire èxit, ja que l'any 1978 el 70 % dels infants que entraven a l'EGB amb sis anys no havien anat mai a cap escola prèvia. El creixement del sector entre 1970 i 1981 fou de 152 guarderies a 233 i de 16.333 places a 27.851. Poden trobar-se més dades a *Las Guarderías*, ja citat, pàg. 9 i 28.

9. Cfr. *L'escolaritat als barris de Barcelona*, maig 1977, Barcelona, 1977.

QUADRE 1
INFANTS ESCOLARITZATS AL CURS 1974-1975

<i>Preescolar</i>	<i>Estatat</i>	<i>Religiosa</i>	<i>Privada</i>
Barcelona	13,1	24,2	62,7
Catalunya	25,4	27,9	46,7
Espanya	37,8	33,5	28,7

ment no editat i que fou distribuït als membres de la Comissió Municipal de Política Educativa de l'Ajuntament de Barcelona, aquell mateix any, 1977, que ho confirmen.

Segons Rosa Sensat, les dades fan referència al curs 1974-75, els infants escolaritzats entre dos i cinc anys eren el 53,3 %, 67.915 de 127.273, però d'aquests només un 13,1 % a l'escola estatal –hi havia un 24,2 % a la religiosa i un 62,7 % a la privada. La proporció d'escola estatal, pública en diríem avui, sempre ha estat molt més baixa a Barcelona que a Catalunya i a Espanya. Veiem el quadre 1.

Cal recordar que en aquells anys el Ministeri fixava com a mòdul quaranta alumnes per aula, mentre la UNESCO, i per a aquelles edats, en fixava vint. Tanmateix, a divuit barris de la ciutat la mitjana estava entre quaranta i cinquanta alumnes i vuit barris superaven els cinquanta alumnes. Com a conclusió, i per absorbir el dèficit físic, el document instava la construcció de 3.974 aules noves, a les quals caldria afegir-ne unes 1.337 per resoldre el dèficit funcional, és a dir, infants escolaritzats en condicions dolentes.

En resum, hi havia 61.500 alumnes sense escolaritzar, faltaven unes 4.000 aules per escolaritzar-los i unes 1.300 més per donar bones condicions a una part dels escolaritzats. Pel que fa a la necessitat de mestres, l'estimació superava els 2.600.

Les dades de la Inspecció Tècnica de desembre de 1976 ens diuen que el sector públic escolaritzava el 14,66 %; el religiós, el 22,92 %, i el privat, el 62,32 %, d'un total de 59.116 infants, nou mil menys que el curs 1974-75... La densitat mitjana d'alumnes per aula era de 40,02 a l'estatal, de 38,94 a la religiosa i de 30,47 a la privada. Si bé el document no informa de les aules que superen els quaranta alumnes a preescolar, sí que ens diu que a EGB eren 7.436... i que la subvenció exigia quaranta alumnes per aula.¹⁰

10. A tall anecdòtic, la delegada provincial del MEC, Sra. Cebrían, assegura que trenta alumnes per aula és una utopia i que cap país els té, llevat d'alguns dels nòrdics i no s'alarmar pel fet que a l'escola Pere Vila de Barcelona els pàrvuls, vuitanta, estiguin junts a la sala d'actes del centre mentre es fan obres de remodelació al parvulari. Així consta en una de les actes, no publicades, de la Comissió Municipal de Política Educativa de l'Ajuntament de Barcelona, de la qual vaig ser membre i conservo la documentació.

QUADRE 2
ESCOLARITZACIÓ ALS PAÏSOS EUROPEUS

	<i>Realitat</i>		<i>Model mínim</i>		<i>Model òptim</i>	
	<i>Infants</i>	(%)	<i>Infants</i>	(%)	<i>Infants</i>	(%)
0-1	2.413	4,25	5.670	10	11.340	20
1-2	12.385	23,55	13.625	25	27.250	50
2-3	25.432	47,18	26.950	50	43.120	30

Permetin-me, ara, donar les darreres xifres d'escolarització disponibles per tal de posar punt i final a aquest ball de números i també per veure que, tot i els dèficits existents, s'han produït uns avenços molt i molt significatius.

En primer lloc, i des de fa gairebé deu anys, l'escolarització des dels quatre anys s'ha universalitzat, i des de fa uns cinc anys cobreix també tots els infants a partir dels tres anys. Les xifres de la primera etapa, 0-3, presenten encara un perfil baix i clarament insuficient. En efecte, l'any 1999, la Diputació de Barcelona publicà un estudi sobre les escoles infantils –i cal agrair-li-ho, perquè encara és l'hora que la Generalitat, administració competent en la matèria, doni dades– on quedava clar que el 67 % eren privades i un 33 % públiques, la majoria de les quals municipals.

Pel que fa a l'escolarització es proposa, seguint les pautes d'altres països europeus, un model de mínims i un d'òptim que es comparen amb la realitat existent (Quadre 2).

És a dir, manquen 5.565 places, la majoria de 0-1 per a arribar als mínims i 41.030 per assolir els òptims, per sota, doncs, de les trenta mil places anunciades pel conseller Hernández fa cinc anys, incomplertes pel darrer Govern de la Generalitat i tornades a prometre en l'actual legislatura.¹¹

Ens havíem quedat, però, en l'LGE i en les seves nul·les previsions pel que fa a l'etapa anterior als dos anys, així com en la preeminència del criteri assistencial de cara als infants, mentre les seves mares treballaven. Atès que ni aquesta necessitat es podia satisfer i que, tanmateix, la societat anava canviant i calia, com fos, fer front a les seves demandes creixents i adreçades no solament a places escolars sinó també a una qualitat diferent de la simple custòdia o *pàrquing* d'infants, la dècada es caracteritza per l'eclosió de tota mena de guarderies privades, per l'aparició dels primers moviments de reno-

11. Cfr. *L'educació dels més petits*. Estudi sobre serveis per a la infància. Anàlisi de la demanda i de l'oferta de serveis educatius. Orientacions i propostes per a la intervenció municipal, Barcelona, 1999. El document de la Diputació ofereix el model, les xifres sobre escolarització real procedeixen de l'*Informe 2002. La infància i les famílies a l'inici del segle XXI*, Institut d'Infància i Món Urbà, Barcelona, 2002.

vació pedagògica i les conseqüents escoles privades catalanes hereves, fins a cert punt, de la bona tradició pedagògica de la Segona República, i per la potència de l'associacionisme veïnal i sindical que, progressivament, anirà incorporant la reivindicació educativa en les seves demandes.¹²

Val a dir, tanmateix, que algunes d'aquestes organitzacions havien iniciat la seva tasca a mitjans de la dècada anterior, com l'Escola de Jardineres Educadores del CICF o l'escola de mestres Rosa Sensat, que dedicarà, també, especial atenció a la llengua catalana i al parvulari, amb una secció dedicada específicament a l'etapa 0-3, o com el nombre creixent d'escoles privades que aposten per la renovació pedagògica. L'efervescència del Maig francès de 1968, la gradual politització de la societat i l'arribada del marxisme generen també una crisi en el moviment educatiu, en què uns grups de mestres abandonen les escoles privades renovadores, per considerar-les elitistes, i en creen d'altres a les barriades populars, i d'altres grups opten per incorporar-se al sector públic i lluitar, des de dintre, per canviar-lo.¹³

A Barcelona ciutat el fenomen es desenvolupa de manera especialment aguda, tant en el vessant privat-elitista com en el vessant social-popular, amb totes les variables intermèdies i incloent tot el sistema educatiu previ a la universitat. La ciutat disposava de nou guarderies municipals dependents de la delegació de serveis socio-sanitaris, alguna de les quals s'havia creat abans de la guerra, i a la província de Barcelona n'hi havia set de l'Instituto Nacional de Asistencia Social, que l'any 1981 ja eren deu, amb un total de 970 places...¹⁴ No se'n coneix el nombre de privades, però sí que a finals dels 60, un grupet de guarderies, tretze, inicià un procés de coordinació a partir de set criteris: educar, no emmagatzemar; treball en equip per part dels educadors; col·laboració amb els pares i el barri; servei no lucratiu; obertura econòmica; obertura ideològica i lingüística, i col·laboració amb altres guarderies.

També tenien en comú la seva ubicació en barris populars on no hi havia aquest servei, les dificultats econòmiques per subsistir malgrat les elevades quotes dels pares –elevades en comparació amb la seva capacitat adquisitiva– i el baix salari dels mestres, majoritàriament sense seguretat social, i la necessitat de recórrer a totes les administracions per obtenir algun ajut o subvenció.

D'aquí neix la Coordinadora de Guarderies, l'any 1973, preocupada pel fet que no arribaven a tota la infància, que les quotes no eren accessibles a to-

12. Cfr. J. GAY; R. QUITLLET i A. PASCUAL, *Societat catalana i reforma escolar*, Barcelona, 1973.

13. Cfr. J. GONZÁLEZ-AGAPITO, «Educación infantil e industrialización en Cataluña», *Historia de la educación*, Revista interuniversitaria, 10, Salamanca, 1991, pàg. 151-154.

14. Cfr. *Las guarderías*, Cuadernos INAS de Asistencia y Acción Social, 1, Madrid, 1981, pàg. 28. La publicació ofereix dades interessants sobre aquesta etapa.

tes les famílies, per definir uns objectius pedagògics i per establir i qualificar els seus llocs de treball.

Reprodueixo literalment la seva concepció de la guarderia:¹⁵

«És una institució educativa, destinada a nens de 0-3 anys, que respon a un plantejament pedagògic, a les necessitats del nen d'aquesta edat i a la dimensió social de l'educació.

Per tant, és erroni entendre la guarderia com una qüestió de beneficència.

»Importància d'aquesta etapa:

»L'etapa que el nen passa a la guarderia no és, com potser s'havia pensat, una etapa sense importància *perquè el nen és petit*. El període d'edat fins a tres anys és fonamental per a la vida del nen i del futur adult.

»Afirmem que eduquem. Rebutgem la confusió entre educació i instrucció. Creiem que tota persona durant la seva vida és susceptible de ser educada; per tant el nen des que neix, es vulgui o no, és objecte-subjecte d'aquesta educació.

»En aquesta edat el nen:

a) Forma els seus esquemes bàsics: Interioritza uns valors. Fa la seva primera afirmació del *jo*. Fa el seu primer descobriment del món d'una manera activa. Comença la seva relació amb els altres. Ha d'afrontar conflictes i això ho fa d'una manera determinada, segons la situació que visqui. Etcètera.

b) Fa els seus aprenentatges bàsics: Aprèn a caminar. Aprèn a moure's lliurement. Aprèn a controlar els esfínters. Aprèn a parlar. Etcètera.

Diem que la guarderia és una institució educativa perquè és un lloc pensat per als nens d'aquesta edat i perquè és on les relacions que s'estableixen entre adult i nen són intencionades (sense que això es contraposi amb l'espontaneïtat).

»El medi físic, l'ambientació i el grup estan pensats per afavorir el desenvolupament total del nen d'aquest edat.»

Aquesta definició és fruit del treball de la Coordinadora amb l'Ajuntament de Barcelona, Rosa Sensat i la Societat Catalana de Pediatria i la van estenent per la ciutat amb la contribució de la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona i d'altres entitats ciutadanes. Aquesta tasca de sensibilització adopta diversitat de formes, des d'articles als diaris fins a ponències en el congressos educatius, des de festes populars de barri fins a tancades i mani-

15. Cfr. *Recuperem les escoles bressol*, Coordinadora d'Escoles Bressol, Barcelona, 1978.

festacions al carrer, des d'entrevistes amb totes les autoritats locals i estatals fins a fer-se presents en qualsevol acte públic rellevant.

En pocs anys el moviment s'estén, s'amplia el nombre d'escoles coordinades fins a trenta i es concentra la reivindicació en la creació d'un Patronat Municipal de Guarderies que fou aprovat pel Consell Plenari de l'Ajuntament de Barcelona a finals de 1977, després d'un procés d'elaboració dels estatuts per una Comissió Gestora de Guarderies i de l'informe favorable de la Comissió Municipal de Política Educativa.

De fet, però, el Patronat només serveix per garantir-ne el finançament, cosa important, i caldrà esperar a les eleccions municipals de l'any 1979 i el nou consistori democràtic per traspasar a l'Àrea d'Educació les escoles bressol municipals i el Patronat de Guarderies i per iniciar el camí de la reordenació i unificació del sector, avui encara no completat.

L'any 1987 l'Ajuntament publica el catàleg de l'exposició *Barcelona ensenya*, on, entre d'altres dades, es pot llegir que hi ha quaranta escoles bressol finançades pel municipi i que les places són 2.453,¹⁶ així com que l'oferta municipal de preescolar és de 1.290 places corresponents a setze centres.

Si parlo només de la ciutat de Barcelona és perquè en aquell moment fou l'administració més sensible a la reivindicació social, sense que això exclouï que d'altres ciutats catalanes també creessin o assumissin com a pròpies guarderies d'iniciativa social no lucrativa, però el pes i la magnitud de la capital són molt més significatives, i perquè la Generalitat provisional i la definitiva encara no han abordat amb rigor la definició i el planejament d'aquesta etapa, ni el seu finançament.

Els anys de la Transició foren creatius pel que fa a la formulació i difusió de propostes alternatives en diversos camps d'actuació: sanitat, educació, cultura, llengua catalana, museus, urbanisme, universitat, etc. De les educatives, segurament ja comentades en altres sessions, cal destacar la Declaració de l'Escola d'Estiu de Rosa Sensat, l'any 1975, l'elaboració de la qual portava més d'un any de reflexió, i on participaren totes les forces vives, incloses les clandestines, del moment. L'etapa 0-3 hi és reivindicada, òbviament, des de la perspectiva educativa, però per a tothom era evident que l'èmfasi en la reivindicació política i social calia posar-lo en la generalització, la gratuïtat i la qualitat de l'ensenyament general bàsic. A finals de la dècada dels 70 cada inici de curs posava de relleu les mancances: escoles sense condicions, edificis a mig construir, barracons provisionals, excessiu nombre de criatures per aula, retards en l'adjudicació dels mestres... i les manifestacions eren constants als carrers de diverses poblacions, alguna memorable com la de Montjuïc l'any

16. Cfr. la publicació on hi ha una fitxa per a cada escola bressol, amb diverses informacions històriques i actuals.

1979. Els Pactes de la Moncloa, de la tardor del mateix any, signats per totes les forces polítiques parlamentàries, incorporaren, també, compromisos en matèria de construccions escolars que incloïen, en les escoles d'EGB, dues aules de parvulari per a quatre i cinc anys, fins a unes 400.000 places, però no feien esment dels infants més petits.¹⁷

La dècada, doncs, acaba amb el reconeixement explícit que no s'havien complert les previsions de l'LGE, ni en matèria d'escolarització, ni de gratuïtat, ni de qualitat. Les llars infantils, per la seva banda, amb l'excepció de Barcelona i d'algunes altres escoles bressol disseminades per la geografia catalana, seguien el seu difícil camí al marge del reconeixement oficial com a etapa educativa, de cap mena de regulació clara i unificada sobre espais, titulació, retribució dels mestres, continguts pedagògics i, també, de la prioritat reivindicativa popular ja que, ho repetim, encara hi havia buits més greus per satisfer.

L'any 1985, es redefineix el model d'escola pública que s'havia aprovat a la X Escola d'Estiu, deu anys abans, i en parlar dels cicles es diu literalment:

«33. *Recursos educatius per als 0-3 anys.* Abans de l'edat d'escolarització obligatòria, l'educació escolar no ha de respondre a un únic i rígid model, ha d'existir per tant una pluriformitat de fórmules escolars però totes elles hauran de respondre a la mateixa rigorositat i a la mateixa serietat pedagògica que la resta de cicles educatius escolars obligatoris. Urgeix l'elaboració d'un pla d'ampliació de recursos escolars en aquesta etapa.

»34. *Incorporació a l'escola bressol.* Cal acabar amb el concepte escola substitutiva de la família. Aquestes dues institucions per als infants són complementàries, conseqüentment és en les zones amb més dèficits socials on esdevé urgent oferir als infants poder anar a l'escola en les primeres etapes de l'organització escolar».¹⁸

La Constitució de l'any 1978 i l'Estatut d'Autonomia de Catalunya fixen, com és ben conegut, els drets i les llibertats en educació així com l'àmbit competencial. La seva formulació, per raons òbvies, és de caràcter general i deixa en mans de la legislació que se'n derivi la concreció. Ni l'Estat ni la Generalitat, però, optaren a partir de l'any 1980 per redactar lleis generals d'educació. L'Estat, amb majoria relativa d'UCD, perquè no li interessava reobrir una guerra de religió en matèria educativa ni confrontar l'escola pública amb l'escola privada subvencionada, una vegada que la Constitució havia deixat por-

17. Es preveia l'escolarització d'infants de quatre i cinc anys fins a arribar al 90,7 %, cosa que havia de permetre, després, l'abordatge de l'etapa 2-3. Cfr. *Pactos de la Moncloa*, Informe sobre el programa de construccions escolares, MEC, Madrid, 1979.

18. Cfr. *Perspectiva Escolar. Annex, 95*, Barcelona, 1985.

tes obertes als interessos de la dreta; es limita, doncs, a promulgar un Estatut de Centres Docents (LOECE) que garanteixi els concerts educatius, un funcionament jeràrquic dels centres i que no alteri l'estructura de la Llei Villar.

Els successius governs de CiU a la Generalitat, per la seva banda, malgrat la promesa emfàtica del president Pujol a la primera sessió d'investidura i a l'inici del seu segon mandat, en el sentit que faria la llei catalana d'educació, tampoc no s'hi posen i encara és l'hora, vint-i-quatre anys després, que es presenti aquesta llei al Parlament.

Tampoc no s'arriba mai a discutir la llei de finançament del sistema educatiu a les Corts. Si l'LGE havia quedat amputada de la segona part del seu títol «*y de financiación del sistema educativo*», l'Estatut de Centres Escolars havia d'anar seguit de la llei de finançament de l'educació que tampoc no s'aprovà en la primera legislatura constitucional dels anys 1979-82. La victòria del PSOE, aquell any, marca l'inici d'una nova etapa política que portarà, finalment, canvis importants. D'una banda, la LODE, l'any 1985, que derogà la LOECE, tot mantenint els concerts i democratitzant el funcionament dels centres públics; de l'altra, la LOGSE, l'any 1992, que finalment deixava enrere la Llei Villar i fixava no solament unes noves etapes i una nova ordenació del sistema educatiu previ a la universitat, sinó que les dotava d'uns nous criteris psicopedagògics estretament vinculats a la millor tradició i pensament contemporanis, anticipant-se en alguns aspectes a reformes educatives d'altres països europeus.

En el nostre camp, i després de moltes pressions del sector arreu, ara sí, de totes les comunitats autònomes, especialment Catalunya, País Valencià, Madrid, Andalusia i País Basc, la LOGSE reconeixia l'etapa 0-6 com a educativa no obligatòria i, consegüentment, la situa dins l'estructura del nou sistema encara avui vigent. L'educació infantil esdevé la primera etapa de l'educació, des dels primers mesos de vida fins a l'escolaritat obligatòria als sis anys, amb un inequívoc sentit educatiu pel que fa a l'atenció dels infants en els centres extrafamiliars i superant el concepte de *prealumne* de la legislació anterior.¹⁹ No em correspon tampoc a mi, ara, fer l'anàlisi de les aportacions de la llei ni dels resultats de la seva aplicació, i menys encara comentar els canvis aparentment lleus, però gravíssims, de la recentment aprovada Llei de qualitat de l'educació (LOCE). Només, i de manera telegràfica, comentaré que la LOGSE tampoc no s'ha desenvolupat exactament tal com preveia la llei pel que fa a l'educació infantil. De fet, no s'han arribat a crear els centres de l'etapa 0-6, més aviat s'ha generalitzat l'etapa 3-6 en els centres preexistents de primària, on avui, com ja he dit, l'educació és universal, i s'han mantingut els

19. Cfr. VV.AA., *La educación infantil. Una promesa de futuro. Documentos de un debate*, Madrid, 1992. Un bon resum històric i de criteris es pot llegir en la contribució d'A. MARCHESI, pàg. 75-82.

centres de 0-3 sense, en la pràctica, crear-ne de nous. Per tant, no hi ha una entitat pròpia d'educació infantil associada a un centre escolar determinat. En els darrers anys a Barcelona i altres poblacions catalanes, l'aplicació de la LOGSE amb la sortida dels nois i noies de dotze i tretze anys i la minva de la natalitat –tot i que molt recentment torna a créixer–, les aules buides s'estan reconvertint en escoles bressol integrades dins els centres de primària. Es tracta, a parer meu, d'una bona solució, ja que aprofita espais, prestigia el centre de primària i fidelitza l'alumnat cap al sector públic. No perdem de vista que algunes escoles privades ja fa anys que ho practiquen i amb èxit, bé en espais comuns bé per acords entre la bressol i la primària.

Tanmateix, estem lluny de donar cobertura a la demanda existent, que a més creix com demostren any rere any les sol·licituds no ateses per a les escoles bressol.

Ni l'Estat ni la Generalitat han considerat imprescindible invertir en aquesta etapa. I si fa trenta, vint o deu anys podia acceptar-se l'explicació que hi havia altres etapes prioritàries, ja fa temps que aquesta no és l'única raó. Podríem parlar de la insuficiència pressupostària global, que demostra una escassa voluntat política i que ens situa a la cua d'Europa pel que fa a percentatge del PIB destinat a educació, de la feble i poc coordinada exigència popular per donar cobertura a aquesta etapa, a la gairebé inexistent política de família en el nostre país –més enllà de les enfàtiques i patriòtiques proclames de l'expresident Pujol a fer més catalanetes i catalanets o de la subhasta de promeses en èpoques electorals–, de la tradició catòlica i social de valorar per damunt de tot la cura maternal i familiar en els primers mesos i anys de vida. Sí, podríem parlar de tot això i més, com els canvis en l'estructura familiar i social, en els models de família, en la immigració, en la concentració de la població a les ciutats, en la nova societat de la informació i el coneixement... Però no ho farem. En el fons del fons, els partits que avui ens governen o ens han governat, PP a Madrid i CiU, fins fa poc, a Catalunya, no saben ni volen saber la importància que té per al desenvolupament de l'infant l'atenció educativa en aquesta primeríssima etapa i segueixen creient, interessadament, que res no substitueix la mare biològica. Per això, no hem d'estranyar-nos que la mal anomenada *lleï de qualitat* del PP torni a obrir la porta a les guarderies laborals, recuperant no per casualitat la idea de simple guarda i custòdia de l'infant mentre la mare es veu obligada a treballar i com a mal menor. La dona en aquest cas, però també en la cura de les persones grans i dels membres de la família malalts o discapacitats, és molt més econòmica que la provisió generalitzada, universal, gratuïta i entesa com a dret, dels serveis propis d'un Estat del benestar avançat.

No hem parlat, tanmateix, del professorat d'aquesta etapa, de la seva formació inicial i permanent, del seu reconeixement social i de la seva retribució.

Tampoc del cost d'una plaça escolar a bressol ni de les quotes que paguen les famílies.

Si les dades estadístiques pel que fa a l'escolarització són tan deficientes com hem vist, encara és més difícil generalitzar unes pautes en aquests dos aspectes a partir d'una informació fraccionada i no sistematitzada.

Hem apuntat ja que la inexistència de reglamentació normativa deixava les portes obertes a qualsevol iniciativa privada. De fet, encara als anys 80, era més fàcil obrir una guarderia a un pis de l'Eixample que una botiga de queviures o de confecció. No estava fixat el nivell ni el tipus de formació per a les persones que atendien els infants, estudis de puericultura, d'ATS, d'assistència social, de magisteri, de pedagogia, de psicologia i, per tant, s'hi podia trobar una mica de tot, incloses persones que estaven estudiant o que no tenien cap títol. La retribució, baixa, com ho era la dels mestres de les etapes obligatòries, depenia sovint de les condicions socioeconòmiques de l'entorn i era infreqüent la cotització a la Seguretat Social.

Caldrà esperar la LOGSE, les lleis universitàries i la creació d'especialitats en les antigues escoles de magisteri avançada la dècada dels 80 per fixar les pautes formatives i els coneixements adequats a la tasca educativa de les escoles bressol i per disposar de models de gestió, de titulació mínima i de ràtios de personal per grup d'infants. Algunes discussions abrindades, però, de finals dels anys 90, a Barcelona, demostren que encara no s'ha arribat a una formulació satisfactòria i assumible pressupostàriament.

En matèria de quotes les fragmentàries dades que es poden consultar són absolutament insuficients i només em permeten dir que sempre hi ha hagut quotes a l'escola bressol municipal, majoritària dins el sector públic català, recordem-ho, acompanyades, tanmateix, d'un sistema de beques i d'una ponderació de la renda familiar, que les privades no lucratives també en tenien i que les privades lucratives, com el seu propi nom indica, s'havien de pagar.²⁰

Recapitem, doncs: l'educació infantil ha oscil·lat des dels seus inicis entre el caràcter simplement assistencialista i la consideració d'etapa educativa, entre la necessitat de custodiar les criatures mentre les mares –mai els pares– treballaven per imperatiu del mercat de treball i les exigències del sistema de producció capitalista i la consciència, aquí minoritària però sòlidament establerta en els estudis psicopedagògics occidentals, que és un benefici indiscutible per a l'infant disposar d'uns espais de relació, de socialització, d'estímul i d'aprenentatge guiats amb voluntat educativa per part d'uns professionals ben formats. Si els orígens estan clars i el final també ho hauria d'estar, almenys si mirem el nostre entorn europeu, la història espanyola i catalana ens

20. Cfr. M. SIGUÁN i J. ESTRUCH, *El precio de la enseñanza en España*, Barcelona, 1974. I també, T. ZAMARRIEGO, «1970-1980: Historia de la gratuidad en la enseñanza», *Razón y Fe*, febrer, 1981.

demostren que ha triomfat una o altra opció segons la preeminència en els governs i en la societat de les idees progressistes o conservadores. Les primeres, sembla innecessari subratllar-ho, a favor dels drets de l'infant, les segones, proclamant cínicament el valor insubstituïble de l'atenció maternal i assumint com a mal menor l'assistencialisme mentre la mare treballa. Quan aquest assistencialisme és clarament insuficient, la societat s'enginya i crea altres recursos, a vegades, a més, sensibles a les innovacions pedagògiques i que, també, poden arribar a impregnar el sector públic.

Com hem vist, potser d'una manera excessivament ràpida i superficial, així van néixer en els segles XVIII i XIX les primeres guarderies assistencials. El CENU els donà, aprofitant tot el moviment renovador precedent, naturalesa educativa. El franquisme marcà l'anorreament i la paralització del procés retornant-les a la beneficència i a l'imperatiu laboral, sense que l'LGE, modernitzadora a la seva època, hi tingués especial incidència. La democràcia constitucional, amb les lleis socialistes, va permetre tornar-les a situar en el sistema educatiu i el PP aspira, si la societat es deixa, a recuperar l'assistencialisme.²¹

L'escola bressol, no la guarderia, és encara una fita pendent.²² La Transició va tenir un paper clau en els canvis educatius del nostre país, però les reivindicacions populars i la gran pressió exercida en la dècada dels 70 no podia, per raons ben evidents, concentrar la seva lluita en aquesta etapa. No ho va fer, i per això encara estem com estem. Avui, tanmateix, la situació és ben diferent i resulta ja imprescindible, des de tots els punts de vista inclosa la perspectiva del dret a la igualtat de les dones, abordar la planificació de serveis educatius adreçats a la petita infància. Dins d'aquests serveis, l'escola bressol és una peça clau, però tampoc no hauríem de prescindir de recursos educatius, aplicats amb èxit a d'altres països, que s'adapten tant a les necessitats dels infants com a les demandes que van canviant de les famílies.

21. Cfr. J. TORRES, «Educació infantil, equitat i justícia social. Des de la Llei orgànica de qualitat de l'educació», *In-fân-ci-a*, 130, gener-febrer, 2003.

22. Cfr. «L'educació des de la Renovació Pedagògica. Document de referència», *Renovació Pedagògica*, 11, 1995. A la pàg. 26 llegim: «L'educació infantil (0-6) concebuda, tant en el primer com en el segon cicle, com una etapa educativa de gran valor en el desenvolupament dels nois i les noies, ha d'augmentar la seva oferta fins a cobrir totes les demandes... El primer cicle de l'educació infantil ha quedat desvinculat de l'etapa primera, qüestió que caldria solucionar». També, pàg. 28-29 del document de treball de la Federació de MRP, *El sistema educatiu, avui. Situació actual i perspectives*, Barcelona, 2001.

L'ESCOLA RURAL A CATALUNYA

Ponent:

MARINA SUBIRATS

Us agraeixo que hàgiu fet aquest cicle en què parleu de tot aquest temps i de l'escola a l'època de la Transició, perquè hi ha gent jove que no ho va viure i, segurament, poden estar interessats a investigar sobre això. Va ser un temps molt interessant. Fa dos dies que vam fer un acte dels 25 anys d'ajuntaments democràtics; també vam veure què havia passat en el terreny de l'educació i ens vam trobar molta gent que havia participat en aquella època. És un aspecte que no ha estat gaire estudiat. La gent que vam participar en el camp de l'escola i l'educació vam guardar molts documents d'aquella època, però després, quan es va acabar el franquisme, vam veure que era molt més interessant actuar. Recordo que vaig deixar de banda tots aquells papers que volia haver treballat i publicat. Era molt més interessant el que passava que tornar a mirar enrere. Crec que molt del que es va fer ha quedat sense recollir i s'ha fet d'una manera molt precària. Per tant, penso que és un àmbit que es podria estudiar. Des de l'Institut Municipal d'Educació de Barcelona intentarem recollir coses, però aniria bé que algú hi posés ordre, i encara seria millor si fos algú que no ho hagués viscut perquè seria la manera d'objectivar-ho.

No sé fins a quin punt us podré donar una visió suficient sobre el tema de l'escola rural perquè per a mi ara queda molt lluny. Vaig escriure el llibre *L'escola rural a Catalunya* en aquell temps i és un tema que sempre ha estat poc tractat. L'escola rural en aquella època tenia una història molt diferent de l'escola urbana. El gran impuls inicial de l'escola pública sorgeix a Espanya a les Corts de Cadis, on es fa un programa que després, amb moltes dificultats,

anirà tirant endavant al llarg del segle XIX. Aquest moviment respon a impulsos de l'Estat més que no pas a reivindicacions locals. A Barcelona sí que es produeixen reivindicacions locals i l'Ajuntament fa algunes coses des del pressupost de 1906. Però així com a la ciutat hi ha reivindicacions per les escoles, al camp no perquè, en realitat, si mirem la funcionalitat que té l'escola per al món rural, veiem que durant molts anys als pobles ni la necessitaven ni la utilitzaven gaire. Per tant, en certa manera, la difusió de l'escola ve més de l'impuls burocràtic d'una Administració que no pas d'una voluntat decidida de fer una bona escola al món rural. Això fa que l'escola al món rural a Catalunya i a altres llocs sigui extremadament pobra. Hi ha uns articles dels anys 1929-1930, que sempre m'han interessat molt, de Luis Bello, periodista gallec, que durant la República crec que va ser ministre d'Educació. Just després de la Dictadura publica uns llibres titulats *Viaje a las escuelas de Galicia* i *Viaje a las escuelas de Extremadura*, en els quals descriu unes històries patètiques. Els pobles són molt pobres, no tenen diners per arreglar l'escola, en molts casos l'escola està mig ensorrada, els mestres han marxat... En fi, un panorama terrible. Cap al 1980 vaig voler reproduir d'alguna manera aquells articles periodístics. He buscat els meus articles per portar-los, però no els he trobat. Vaig fer viatges als pobles i vaig visitar el Priorat, l'Empordà, les terres de Lleida, els Pirineus, el Pallars Sobirà... Em vaig posar en contacte amb un dels diaris perquè em publicuessin aquells articles. Realment el que vaig veure era gairebé el mateix que havia explicat Luis Bello quaranta anys abans. Recordo que hi havia algunes escoles del Priorat on els nens anaven a classe amb un tronc que portaven de casa seva per no pelar-se de fred l'any 1980. Eren escoles de primària, unitàries. En altres escoles, ara no recordo exactament quina era, els vàters estaven tan malament que no s'hi podia anar. Per tant, els nens si havien de fer pipí anaven a fora i el feien en un racó, i si havien de fer caca se n'anaven a casa. I així successivament. No tenien la massificació de Barcelona, on jo he vist una aula de 100 criatures, cap al 1973, però patien una gran misèria. Quan veies els llibres que tenien, eren tres o quatre exemplars espellifats i molt vells.

Què havia passat en els anys anteriors al 1980? Hi havia hagut una llei, que era la d'educació de 1970. Però abans vull esmentar una altra cosa. Les escoles rurals, en gran part, eren escoles unitàries. Això vol dir que tenien una única aula, o dues o tres, en funció del nombre de criatures que hi havia al poble. Anteriorment, havien tingut dues aules, la de nens i la de nenes. En funció de la mida del poble, podia ser que cada escola comptés amb dues aules. Amb la llei de 1970, queda prohibida la discriminació de tota mena. Això implica que, encara que no s'accepta formalment l'escola mixta, la realitat és que es va anar convertint en una escola d'aquest tipus. Aleshores, les aules de nens i nenes s'ajunten i fan una única escola. També va ser amb aquesta llei que es viu que l'escola ha de ser graduada, i això vol dir que hi ha d'haver una aula per

cada curs. Per tant, la Llei general d'educació instaura l'EGB (Ensenyament General Bàsic), que comença als 6 anys i acaba als 14. Hi ha vuit cursos i per cada curs hi ha d'haver una aula. Les escoles dels pobles no s'ajusten al model establert, perquè són aules unitàries, que comprenen criatures de diferents edats i la graduació és molt imperfecta (és a dir, hi ha tres nens de primer, un de segon, cinc de tercer...). A més a més, es considera que una aula unitària és una barbaritat. En realitat, quan estudies les aules unitàries t'adones que no és així; els mestres que sabien treballar amb aules unitàries el que feien era utilitzar les criatures grans per ajudar les petites i això és un sistema excel·lent. Per tant, això no vol dir que a les aules unitàries s'aprenguéssin menys, però tenien un entorn desfavorable a la cultura, no disposaven de llibres, mitjans ni informació; i l'ambient dels pobles no era precisament inclinat a la il·lustració. Per aquest motiu, els resultats eren més baixos.

Què passava respecte al batxillerat? El batxillerat era gairebé impossible als pobles. Per exemple, la meua família és d'un poble molt petit del Priorat. Els meus cosins que vivien allà, als anys 50, no podien fer el batxillerat, perquè haurien hagut d'anar a la capital de comarca i això volia dir viure fora de casa; en aquells temps la gent era massa pobre i això era inviable. Només s'ho podien plantejar les classes mitjanes, però n'hi havia poques a Catalunya, sobretot als pobles amb una agricultura més precària. De manera que recordo un cosí meu que agafava cada dia la bicicleta i feia 10 quilòmetres per anar fins a un poble una mica més gran, on hi havia un mestre una mica més il·lustrat, i en acabar tornava. Però al cap d'uns mesos ja no ho va poder aguantar i ho va deixar córrer. Això era una història molt generalitzada. L'única via tradicional que hi havia perquè els nois (les noies, evidentment, no) més llestos dels pobles sortissin i estudiessin era a través del seminari, que comptava amb el suport dels capellans. Els altres no tenien cap mena de possibilitat d'estudiar.

A partir dels anys setanta, ens trobem que aquella escola unitària no és adequada. I aleshores es planteja immediatament el fet de realitzar concentracions escolars. Molts pobles comptaven amb un nombre de criatures molt baix, però sobretot semblava que era una escola massa pobre, una escola que no donaria prou rendiment. Per tant, el Ministeri va promoure les concentracions escolars, que consistien a reunir les criatures de diferents pobles en una escola. Això es podia fer de diferents maneres i, en general, es va fer de la pitjor manera. Una possibilitat hauria estat muntar una escola descentralitzada, de manera que si s'havien d'impartir vuit graus, hi haguessin un o dos graus a cada poble, i així l'escola hauria estat present en tots. Les criatures s'haurien desplaçat però no haurien marxat de l'àmbit rural. En realitat, no va ser així. Les concentracions es van fer als pobles grans i a les ciutats mitjanes, i això va implicar el tancament de les escoles dels pobles. Aquest fet va tenir moltes repercussions. Volia dir anar més lluny i en alguns llocs representava recórrer

trajectes molt llargs, fins al punt que de vegades esdevenia impossible. En aquests casos es van crear unes escoles on els nens s'hi quedaven tota la setmana. En aquells moments, les famílies deien: "si la criatura se'n va, nosaltres també". Eren pobles que ja estaven en un procés de decadència demogràfica, i els pares tenien clar que les criatures que s'acostumaven a viure en una població més gran o a la ciutat ja no tornarien mai més al poble d'origen. Aquí hi ha tota una sèrie de circuits que ara no tinc temps d'exposar, però que són molt comprensibles. Si la gent havia de treballar al camp, en aquell moment les formes eren reproduïdes d'una generació a una altra per imitació. El fill anava amb el pare a pasturar les vaques, a munyir o al que fos en cada comarca. No passava per l'àmbit de l'aprenentatge acadèmic. En aquesta etapa en què vaig fer l'estudi, cap a l'any 1980, al Pallars Sobirà no hi havia absolutament cap mena de formació professional agrària. L'únic que hi havia era de secretariat o d'auxiliar administratiu, ocupació en la qual, precisament, hi havia poquíssima feina. Per tant, ni tan sols és cert que s'estigués responnent a una demanda del mercat. Com que tota la lògica és burocràtica, s'escampen les especialitats indiscriminadament, encara que la base de la producció local no hi tingui res a veure. Per tant, fins i tot si s'hagués volgut anar cap a un aprenentatge agrari acadèmic, no hi havia res en aquest sentit. D'aquesta manera, el nen que estava fora de casa quinze dies i només tornava el diumenge ja no aprenia a fer la feina amb els ritmes de producció que s'havien seguit tota la vida. I, a més a més, s'acostumava a menysprear tot el món rural. A partir d'aquí, intentaria trobar una altra via mitjançant altres oficis. Recordo moltes converses de les famílies en aquell moment en què deien que ells també marxarien, perquè, en molts casos, mantenir les explotacions en uns nivells de productivitat molt baixa no tenia sentit si no existia un futur. Per tant, el tancament de les escoles als pobles va ser un factor de despoblament de les zones més pobres de Catalunya en aquella època. El procés de tancament va ser molt intens. El 1971-1972 hi havia 2.092 escoles a Catalunya; el 1978-1979 en quedaven 1.489 (s'havien reduït en un terç). Només el 1974-1975, de les 38 comarques de Catalunya, 30 havien perdut les escoles estatals. En tres anys s'havien tancat 189 escoles i s'havia desenvolupat el transport escolar. Aquí hi ha una qüestió interessant que també vaig intentar explorar una mica. Va arribar un moment en què, efectivament, es va donar la volta a la situació. Els pobles van protestar i es va començar a reivindicar l'obertura de les escoles rurals. Però en analitzar els costos es va veure que el que passava és que el preu del transport escolar pujava més de pressa que els costos dels mestres, i això va fer que arribés un moment en què potser era més rendible anar eliminant el transport escolar i tornar a obrir les escoles i pagar els sous als mestres (encara que només tinguessin cinc alumnes...). A partir del 1981 s'inverteix la tendència i es comencen a obrir més escoles.

En aquest llibre vaig incloure, com a monografia, les escoles del Pallars Sobirà i les de l'Urgell com a exemple de dos àmbits molt diferents. Un era un àmbit de muntanya molt pobre, com és el Pallars Sobirà, i l'altre el de les escoles de l'Urgell, que és una zona de regadiu, molt innovadora, molt mecanitzada ja en aquell moment i amb una forta necessitat de coneixement. La zona del canal d'Urgell en aquell temps era molt interessant, perquè els pagesos d'allà s'havien adonat de la rendibilitat de la innovació. Tots rebien les revistes alemanyes agràries, coneixien les darreres innovacions i gairebé competien entre ells per veure qui era el més innovador. Per això vaig agafar dues zones agràries de característiques molt diferents, però, en canvi, el tractament era molt similar.

No us explico els detalls, però al Pallars Sobirà fins als anys seixanta només hi havia hagut escoles primàries, amb dues aules (la de nois i la de noies) i a Sort hi havia algunes classes de batxillerat per a alguns alumnes que s'anaven a examinar a Lleida. Després hi va haver la concentració de centres, i de 29 escoles es va passar a sis. D'aquestes, tres eren graduades (localitzades a Sort, Ribera de Cardós i Esterri); dues eren estatals i una municipal. I a Esterri hi havia l'escola llar, que era la que concentrava els nens durant la setmana. No hi havia FP i Esterri comptava amb un centre habilitat per a BUP. Era una situació extremadament precària. A l'Urgell hi havia dos instituts públics (a Tàrrrega i a Bellpuig) i tres de FP, però, de tota manera, eren uns nivells molt baixos d'educació.

Com us deia, tota aquesta concentració va provocar un malestar i, a partir d'aquí, es van anar reobrint les escoles rurals. Alhora, les concentracions van donar lloc a un moviment a l'escola rural, perquè aquesta política no solament es va seguir a Catalunya sinó també a tot Espanya. En aquell moment jo recordo haver anat a algunes trobades de mestres d'escoles rurals que tenien els seus líders. I, com va passar molt a l'etapa de la Transició, es va iniciar tota una feina per veure quines podien ser les alternatives organitzatives. És veritat que el problema que es plantejava era crucial: com es podia fer que existissin al món rural unes institucions suficientment capaces i dotades de personal i de mitjans quan hi havia tan poca gent. Calia donar un nivell educatiu similar al de les ciutats i, per tant, fer realitat la igualtat d'oportunitats, però sortia molt més car perquè era per a poques persones. El moviment de mestres va intentar trobar unes alternatives. En aquest llibre vaig formular aquesta mena de qüestions a partir del que havíem parlat amb ells i vaig plantejar el que semblava més lògic, que era passar a districtes escolars. Això vol dir que l'escola no era només aquella aula aïllada i perduda, sinó que era un conjunt d'institucions; l'aula podia estar dispersa en els pobles, però, en canvi, hi podia haver per cada comarca o districte tota una sèrie de serveis que donessin suport a aquestes escoles rurals. És cert que hi ha comarques molt petites. En

aquell moment, recordo que la comarca del Pallars Sobirà, la més petita, tenia uns 5.000 habitants; per tant, desenvolupar uns serveis d'educació per a aquesta població resultava car. El Priorat tenia uns 12.000 habitants. Això feia difícil desenvolupar uns equipaments d'alt nivell. Però, en qualsevol cas, estava molt pensat perquè hi pogués haver la possibilitat de crear aquesta mena de districtes. Alguns d'aquests intents van ser duts a terme pel mateix moviment de mestres de l'escola rural. Recordo que a Vila-rodona, tocant a Valls, hi havia un d'aquests mestres líders, que va muntar tot un sistema en què hi havia rotacions entre els mestres dels pobles, de manera que s'especialitzaven una mica i feien coses en comú. Això és, bàsicament, el que us podia explicar del que va ser aquella etapa.

L'etapa posterior l'he seguit poc. És cert que es van fer districtes, però tinc la impressió que mai no van acabar de funcionar del tot. Suposo que les coses deuen haver anat millor, perquè aquell moviment de l'escola rural es va anar difuminant i no ha tornat a donar signes de vida. D'altra banda, l'augment de les comunicacions i de la circulació d'informació també deu haver canviat les condicions perquè sigui diferent. La realitat és que avui tenim moltes escoles rurals obertes i que, per tant, aquella idea que les escoles quedarien fora dels pobles o que els pobles es quedarien sense escola semblava inexorable i ara sembla haver desaparegut. Tinc la impressió que l'accés de les criatures de l'àmbit rural al món educatiu és molt més fàcil del que era en el passat. Per exemple, veient l'origen geogràfic dels titulars universitaris joves queda clar que hi ha molta gent procedent del món rural, cosa que abans era impensable. D'altra banda, no crec que les probabilitats d'accés d'una família rural o una urbana siguin iguals, perquè hi ha altres variables que hi intervenen com l'origen cultural, els ingressos familiars, etc., però, en tot cas, han augmentat les probabilitats que algú que neix al món rural pugui tenir accés a estudis mitjans o superiors.

L'ESCOLA PRIVADA

Ponent:

IGNASI GARCIA CLAVELL

Introducció

Durant la segona etapa del franquisme, i fins a la fi del règim, el terme *escola privada* era ambivalent i podria allunyar-nos del que fou autènticament tota la realitat. Des del sector privat, almenys una part de l'escola privada maldava per bastir una escola nova que enllacés amb la tradició pedagògica catalana de finals del XIX i principis del XX, recuperada en els anys 30 per la Generalitat republicana, i amb una voluntat de reinstauració dels corrents pedagògics.

És evident que l'objectiu essencial del que en podríem anomenar *escola nova* fou la renovació pedagògica a Catalunya, la qual es va anar gestant en els anys 40 i 50, però sobretot a partir dels 60 i 70, per arribar a l'any 1981, quan la Generalitat recuperada obtingué del govern de l'Estat totes les competències en matèria d'educació.

L'escola religiosa que durant el franquisme havia mantingut una actitud en les dues primeres dècades d'una certa col·laboració, especialment pel que fa als ordes femenins i a alguns de masculins de tradició marcadament centralista, prenia una certa prevenició envers la nova situació política. Hi havia por de perdre els privilegis que el règim atorgava. Cal remarcar, però, que l'Escola Pia de Catalunya, i més endavant la Companyia de Jesús i d'altres, dugueren a terme una ferma voluntat de renovació pedagògica arrelada al país. També hem de destacar les escoles parroquials, la majoria de qualitat molt discreta, i estructurada pedagògicament en aules unitàries.

Un altre grup molt significatiu d'escoles són totes aquelles que es van vertebrar a l'entorn del moviment pedagògic Rosa Sensat, més endavant esdevinguda Associació de Mestres Rosa Sensat. Així mateix, les escoles agrupades en el Col·lectiu d'Escoles per l'Escola Pública Catalana (CEPEPC).

Durant els anys 40, 50 i 60, era molt freqüent l'existència d'acadèmies i centres docents de barri de potència empresarial diversa, algun dels quals tenien bon nom. D'altres, tenien bona fe i ganes de fer-ho dignament, i un gran nombre pretenia fer negoci amb l'ensenyament.

Finalment, l'escola oficial –avui en diríem escola pública– era la del règim, que es nodria d'uns mestres formats en la filosofia del *Movimiento*. I aquells que no ho eren s'havien d'adaptar, si és que no havien estat depurats prèviament. Alguns d'aquests mestres depurats havien pogut conèixer les escoles de la República, fins i tot hi havien treballat, i mantenien viva l'esperança d'una recuperació pedagògica autèntica a casa nostra.

L'escola oficial tenia presència en el món rural a través de les escoles de poble, moltes de les quals eren unitàries i on trobem exemples d'abnegats mestres, sovint joves, amb il·lusió d'iniciar un camí professional amb molta dedicació. També hi havia mestres que es consagraren tota la vida en un mateix poble i educaren diverses generacions de ciutadans. Una bona part d'aquests mestres treballaren amb una gran precarietat i solitud, suplint les mancances materials, estructurals i pedagògiques.

Aproximació sociològica de les famílies

L'escola religiosa, enfront de l'escola oficial, tenia un prestigi pedagògic, de rigor acadèmic i de disciplina que era molt valorat per les famílies. És cert que les famílies benestants amb sensibilitat catalana no trobaven la col·laboració de l'escola per formar els seus fills en el que és la història, la cultura i la llengua de casa nostra. Però això se suplia per altres sistemes, als quals després em referiré. Les famílies més modestes optaven per les acadèmies senzilles de barri o per l'escola parroquial, que cobrava unes quotes molt discretes, tenia establertes beques i era possible trobar-ne alguna de bona qualitat.

A partir dels anys 60, comencen a aparèixer escoles bàsicament freqüentades per famílies amb preocupació per l'educació dels seus fills, tot fugint dels estereotips de l'escola oficial i de cert tipus d'escola religiosa. En el fons, intentaven trobar nous mètodes d'ensenyament i aprenentatge, que potenciessin l'esperit participatiu i crític. Mètodes que valoraven molt més el raonament que no pas l'aprenentatge memorístic, sense deixar d'exercitar, però, la memòria.

Vull referir-me principalment a aquestes escoles, que, tot i tractar-se d'escoles privades, com no podia ser d'una altra manera, són les que obriren camí, connectant, com ja he dit, amb la tradició pedagògica del passat. Vull deixar constància d'alguns inspectors conscients del moment que els tocava prestar el seu servei, durant la dictadura. Inspectors que van valorar i ajudar el naixement del que van ser aquestes escoles noves. Cito el nom d'una persona que tots coneixem prou bé, que és la senyora Sara Maria Blasi.

L'escola nova no sorgí com un moviment espontani, sinó que hi hagué prèviament una sensibilitat social, que ajudà a preparar-la. Un conjunt d'esdeveniments culturals que conduïren sens dubte a la renovació pedagògica del país. Cito com a elements importants la presència i el contacte del moviment de l'escoltisme catòlic (Minyons Escoltes i Guies Sant Jordi de Catalunya) que en la tasca de suplència que les esglésies diocesanes aportaren a la societat civil, connectà amb el moviment incipient de mestres renovadors per mitjà de jornades i publicacions de caràcter pedagògic.

L'any 1963 aparegué la revista *Cavall Fort*, liderada per Albert Jané entre d'altres. També en aquest mateix any inicia la seva tasca de col·laboració amb el moviment pedagògic Andreu Dòria, que funda l'editorial La Galera. Una altra editorial important fou la Teide, amb Frederic Rahola i d'altres impulsors, que es preocupà de renovar textos per al batxillerat d'un contingut i metodologia més actuals i d'acord amb aquells temps.

Una de les iniciatives en el camp cultural que influïrien moltíssim fou la creació d'Òmnium Cultural, que entre altres aportacions es preocupava de l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes en entitats i parròquies de barri. Molts dels qui érem nens en els anys 50 donàrem els primers passos gramaticals en la nostra llengua gràcies al treball abnegat de molts mestres de català vinculats a l'Òmnium Cultural. Un paper important el va tenir l'escriptor Joan Triadú, que treballà incansablement en aquest àmbit entre molts d'altres.

No hem d'oblidar tampoc l'aparició de la música pop en llengua catalana, presentada pels Setze Jutges, el fenomen de la Nova Cançó. També la tasca desenvolupada pels ateneus de barri i entitats musicals que en el seu nivell més alt es manifesten per mitjà de l'Orfeó Català, l'Orfeó de Sants i la Coral Sant Jordi, fundada per Oriol Martorell, fill de l'insigne pedagog Artur Martorell, represaliat pel règim franquista, i moltes d'altres.

Aquest ambient que es respirava a partir de mitjans dels 60, que culminà amb el Congrés de Cultura Catalana l'any 1975, afavorí sens dubte la creació i la consolidació d'un conjunt d'escoles que aportaren la riquesa pedagògica tradicional de Catalunya. Esmentem-ne unes quantes: Costa i Llobera, Talitha, Tau, Ton i Guida, l'Escola de Can Tunis, Sant Felip Neri, Patmos, Betània, Sant Gregori, Decroly, Proa, Aula i tantes d'altres que més tard s'hi va-

ren anar afegint per tot el territori català, especialment en els anys 70, moltes de les quals fundades per pares.

Aquesta relació d'escoles que acabo de presentar no exhaureix ni de bon tros totes les que existien i volien treballar d'acord amb les noves orientacions pedagògiques. I fins i tot és molt evident també que entre totes elles no hi havia un fil conductor únic. Però sí que hi havia un gran consens sobre la renovació escolar que calia fer a casa nostra en el sentit més ampli de la paraula *renovació*. Pel que fa a l'estatus social, bàsicament hi acudien famílies de classe mitjana i alta. La presència de famílies d'economia més feble va ser possible gràcies a un sistema de quotes lliures que alguns d'aquests centres implementaren.

Ara bé, la sensibilitat i la tasca de mestres com ara Maria Antònia Canals i Maria Teresa Codina, Jordi Cots, Pere Darder, Carme Serrallonga, Pau López Castellote, Anna Maria Roig, i Marta Mata, impulsora i fundadora de Rosa Sensat, va propiciar el naixement de l'escola nova. Tots ells, entre molts d'altres actors que no esmento, van sentir la preocupació de portar aquest tipus d'escola a barris obrers, com per exemple el Verdum o Can Tunis. En aquest darrer barri, l'any 1977, mitjançant la col·laboració de l'Associació de Veïns i l'Ajuntament de Barcelona, s'arribà a crear un institut de batxillerat adreçat principalment a persones d'ètnia gitana.

Voldria retre homenatge a aquells insignes pedagogs que varen facilitar la connexió amb la tradició escolar de casa nostra. Hem de parlar d'Alexandre Galí, Artur Martorell i Àngels Garriga. A més, dos professors universitaris de relleu intentaren orientar vers plantejaments de nova pedagogia els alumnes que volien dedicar-se a l'ensenyament; em refereixo al doctor Jaume Bofill i Bofill, de Filosofia, i Antoni M. Badia i Margarit, de Llengua.

La formació dels mestres

Com tots sabem, els mestres es formaven a les escoles normals de Magisteri, en les quals les inquietuds que poguessin tenir els futurs mestres quedaven somortes en molts casos. Depenia només de la bona voluntat d'alguns professors de l'escola normal que, jugant-se-la, trenquessin els patrons i esquemes servits pel règim. Fou als anys 70 que amb la creació de l'Escola de Mestres «Sant Cugat», vinculada a la Universitat Autònoma de Barcelona, i nodrida per bona part de professors que havien creat el seguit d'escoles que abans he esmentat, pogueren començar a fer fornades de nous mestres. Així, doncs, la carrera de Magisteri, que s'anomenà *del professorat*, tornà a tenir el rang previst en el Pla professional del temps de la República, que fou el que donà peu a l'Escola de Mestres «Sant Cugat».

Abans, però, hi hagué una iniciativa privada eclesial, el Centre d'Influència Catòlica Femenina (CICF), liderat per Maria Rosa Ferrer, que posà en funcionament una escola de magisteri i una altra de periodisme, dirigida en els seus inicis pel sacerdot Joan Alemany.

Un altre element de formació molt important en aquests anys, des de mitjans dels anys 60, fou l'aparició de les escoles d'estiu per a la formació dels mestres, desenvolupades en el si de Rosa Sensat i recollides més endavant pels instituts de ciències de l'educació (ICE), que s'implantaren a totes les universitats catalanes.

Amb totes aquestes iniciatives i amb un esforç de renovació que féu el Col·legi de Doctors i Llicenciats, es començà a treballar també per millorar la qualitat dels docents de batxillerat. Si l'entitat Rosa Sensat va preocupar-se inicialment de la formació dels mestres de parvulari i primària, sumant esforços, més tard, amb doctors i llicenciats, arribaren a oferir unes escoles d'estiu que ajudaren significativament a la renovació dels ensenyaments secundaris.

A partir de 1981, quan la Generalitat comença a desenvolupar les seves competències en matèria educativa, l'Associació de Mestres Rosa Sensat, els col·legis professionals de docents i la Federació de Moviments de Renovació Pedagògica de Catalunya, juntament amb les associacions de pares d'alumnes, es marquen com a fita posar-se d'acord amb l'Administració competent, cercant nous camins per avançar en la consolidació de l'escola que prepararà els alumnes dels inicis del segle XXI. Hem de reconèixer que aquest camí no s'ha desenvolupat del tot però hi ha hagut avenços molt importants.

Així doncs, la col·laboració entre pares i mestres en aquells anys 60 i 70 va ser clau per a la vertebració de l'escola nova. Fins i tot, quan algunes escoles tenien serioses dificultats de continuïtat, es trobava sempre el suport dels pares que, tot privilegiant en la seva economia familiar el fet de l'educació dels seus fills, ajudaven a tirar endavant aquestes escoles, que altrament no haurien estat possibles. No cal dir que encara ens trobem a deu anys llargs de la mort de Franco i que si comptem que la Generalitat recuperada no comença a actuar amb plenes competències, com ja s'ha dit, fins a 1981 i que necessitarà un temps d'adaptació i elaboració de projectes de futur, estem parlant de més de quinze anys necessaris per arribar a una escola pública com cal i a una escola subvencionada primer, i concertada després, tal com preveu la Constitució. És a dir, la doble presència en el sistema educatiu espanyol, i també català, d'escola pública i escola privada.

Escoles en la resistència vers la normalització

Aturem-nos un moment per reflexionar sobre les escoles que varen aparèixer en les darreries dels 50 i que varen infondre un tremp nou en el

nostre sistema educatiu. Els pares de l'època, molts anys asfixiats per l'escola oficial, i no conformes amb una escola religiosa poc decidida envers el canvi, exceptuant-ne algunes de concretes com ja s'ha dit, intentaren connectar amb mestres, institucions, tant culturals com religioses, per tal que es donés resposta a la seva inquietud, és a dir, una escola que preparés els seus fills per viure en democràcia. Una escola que ensenyés a pensar, més que a retenir conceptes memorístics. Una escola que fos dinàmica i dinamitzadora i que potenciés la riquesa personal de cada nen i nena, de cada noi i noia.

Aquesta escola havia de ser capaç d'educar els seus fills amb respecte, valoració i coneixement del fet religiós, però en cap cas havia de suplir «per a aquelles famílies que fossin creients» el que en podríem dir la catequesi que havia de ser pròpia de les famílies i de les comunitats parroquials. Així doncs, es veia molt clar que calia una cultura religiosa en el sentit més ampli i respectuós del concepte, però que no es podia fer viure la fe des de l'entramat escolar. Malauradament, aquesta qüestió encara avui continua oberta i més aviat s'intenta trobar una solució retrocedint a posicions que ja creïem superades.

S'assajaren models d'escola de titularitat diversa. Direm, a tall d'exemple, les cooperatives de pares i mestres, les cooperatives estrictament de mestres o aquelles altres titularitats que eren de patronats o institucions. Les tensions en aquells anys, especialment en els 70, abans d'acabar amb la dictadura franquista, eren molt fortes. Tot bullia i tothom volia trobar la solució més idònia pel que feia a la participació dels estaments implicats en la comunitat educativa. Se sabia molt bé el que es volia, però moltes vegades perdíem el nord en dificultats internes de definició de model i de gestió. Tot i que hi hagueren algunes fractures importants en equips escolars, i les consegüents separacions i trencadisses, no podem jutjar aquesta situació com un mal, sinó més aviat com la proliferació d'altres escoles que anaven naixent a partir d'equips fragmentats, però sempre amb un esperit comú: maldar per una escola nova, renovada, valenta, crítica i activa.

Dos problemes importants

Si ens parem a pensar en les relacions de les direccions pedagògiques de les escoles que estem analitzant en els anys previs a la Transició i a la Transició mateixa amb els poders públics, és a dir amb el *Ministerio*, a través de la inspecció de la *Delegación Provincial*, veurem que no resultava gens fàcil trobar una via de comprensió per part de l'oficialitat dels nous intents que les escoles d'aquesta època tímidament duïen a terme.

Abans ja he fet menció d'algunes actituds magnífiques d'inspectors que sí que entenien i ajudaven la nova escola de la clandestinitat i que caminava vers la seva normalització, tot esperant l'adveniment de la democràcia. Ja he esmentat concretament una inspectora, que va ser model i guia per a aquestes escoles. Tant és així que totes intentaven pertànyer a la zona assignada a aquesta persona i aquelles a qui no els corresponia cercaven sempre el seu consell per tal de trobar el camí més adient, d'acord amb la legalitat, que els permetés conciliar les aspiracions pedagògiques amb la normativa vigent.

No obstant això, s'havien de fer autèntics equilibris quan la inspecció visitava un centre docent i observava no tant la metodologia amb què es treballava, sinó el grau de catalanitat de l'escola o si els nens i nenes estaven barrejats. Alguns d'aquests centres ja tenien una certa dinàmica de separació immediata dels dos sexes, per evitar la sanció corresponent. Tanmateix, la coeducació que en algunes escoles es començava a dur a terme fou una mesura per normalitzar les relacions entre els nens i les nenes des de les edats més primerenques.

Aquesta experiència coeducativa no la dugueren a terme totes les escoles per dues raons. La primera, no considerar-se prou preparades per afrontar el repte. La segona, una certa por a les represàlies que el *Ministerio* pogués prendre contra el centre docent que practiqués la coeducació.

D'altra banda, pel que fa a l'ensenyament de la llengua catalana no cal dir que se solien impartir les classes en català, encara que els llibres de text eren en llengua castellana. I aquelles escoles que no s'atrevien a fer-ho, per raons diverses o perquè el mestre no es veia prou preparat per explicar una matèria en llengua catalana, vetllaven perquè l'ensenyament del català fos tingut com la primera llengua de l'alumne. Igualment, també es procurava que el català fos la llengua vehicular normalitzada a l'escola.

L'aprenentatge de la lectura i l'escriptura s'acostumava a fer en la llengua materna per tal de no crear traumes en l'infant. A partir dels nou o deu anys, les escoles que havien optat per desenvolupar les classes en català feien que tots els nens passessin a aquest idioma. El sistema educatiu de casa nostra, quan la competència recaigué en la Generalitat recuperada, prengué el model d'escola única pel que fa a la llengua vehicular. I no cregué mai, com una opció vàlida, en la doble línia castellà-català. Si això és així ho hem d'agrair, entre d'altres, a aquelles escoles primerenques que des de la clandestinitat veieren clar el camí que calia seguir, i a les autoritats acadèmiques de la Generalitat recuperada que hi donaren validesa. L'altra intuïció digna d'agraïment fou la instauració de la coeducació en tot el territori català i també espanyol, que ha aportat normalitat en la relació dels nens i nenes, nois i noies de casa nostra.

La coordinació escolar

Aquestes escoles que havien nascut en la segona etapa del franquisme sentien la necessitat de coordinar-se. Hi havia una àmplia coincidència en la metodologia i els objectius però calia posar-los en comú. Els fundadors de Rosa Sensat cregueren important formular el que s'anomenaren *principis de coordinació escolar*, apareguts l'any 1967. Es tractava d'una formulació escrita d'orientacions bàsiques que anaven configurant la constitució i les activitats del col·lectiu.

La finalitat del document fou la d'establir els termes del treball de coordinació entre diferents escoles. En aquesta coordinació hi van participar un nombre de gairebé mig centenar d'escoles. Aquests principis constituïen la columna vertebral de les escoles noves. S'hi deia textualment que «la tasca de l'escola en la formació de l'infant s'entén com un servei a la societat. Queda descartada l'escola amb afany de lucre».

Pel que fa als mestres, s'insistia en la preparació i la possibilitat de progressar professionalment i, a més, dignificar la remuneració. I pel que fa a la pedagogia, es remarcava la importància del que s'anomenava *pedagogia activa*, refusant tota *pedagogia immobilista*. L'educació, per tant, havia d'estar fonamentada en l'activitat del nen, fent-li descobrir tot allò que estava al seu abast i no donant-li els resultats fets. Així, l'activitat de l'infant havia d'anar adreçada a la formació de la seva llibertat personal, amb una pedagogia adaptada al medi ambient i preparant-lo també per a la descoberta social.

Tot això no es podia aconseguir si no era amb la limitació d'alumnes per classe segons l'edat, amb el treball estructurat en equip dels mestres en el si de la mateixa escola i amb una col·laboració efectiva dels pares. Calia també considerar la diversitat econòmica i la diversitat lingüística de les famílies. De cap manera aquests dos factors podien ser obstacle per a la integració de l'infant a l'escola.

Finalment, cal fer una referència a la diversitat religiosa. Així doncs, l'escola havia d'acceptar les opcions religioses de totes les famílies, però l'escola havia de tendir a l'obertura dels seus alumnes als valors transcendents, conscienciant les famílies del seu paper irrenunciable en aquest aspecte de l'educació.

Escola religiosa, escola cristiana

L'escola religiosa tradicional, a partir dels inicis dels 70, va reformular la seva presència en un món social i polític que s'endevinava canviant. Així neix el Secretariat de l'Escola Cristiana que avui aglutina més de 400 esco-

les amb més de 250.000 alumnes. Aquesta realitat que, si fa no fa, existia com a escola religiosa durant el franquisme, havia de transformar-se i adequar-se als temps.

Dues forces impulsaven aquest canvi. D'una banda, el Concili Vaticà II i l'esperit que propagà en tots els àmbits, especialment pel que fa a la llibertat religiosa i, de l'altra, la presència en un món socialment i políticament canviant de l'escola d'inspiració cristiana. De fet, escoles cristianes no vinculades a ordes religiosos n'hi havia molt poques, ja que la majoria estaven inscrites en el moviment de l'escola renovada a l'entorn de Rosa Sensat. Professionals de l'educació que es confessaven creients volien ser presents en el món educatiu, amb normalitat i sense cap distinció. Realment, l'escola cristiana recollia tota l'antiga escola religiosa i li donava un nou impuls, tot aportant un caràcter propi i buscant la manera de compaginar els nous objectius i mètodes, l'arrelament al país, l'educació en els valors cristians per a aquells pares que lliurement triessin aquesta escola. Avui, com ja hem posat de manifest, continua tenint un alt reconeixement social i un pes específic molt important, alhora que aporta un alt esperit de servei.

L'esforç renovador que ha fet l'escola cristiana ha estat molt significatiu. Vull posar de relleu el fet d'encomanar la direcció pedagògica a molts laics i de confiar l'educació a uns claustres de professors majoritàriament integrats per seglars. Això ha succeït per opció i també, per què no dir-ho, per una manca notable de vocacions religioses.

S'ha de fer una menció especial a les escoles parroquials, englobades dins de l'escola cristiana, sorgides a redós de moltes parròquies i que en un primer moment van ser impulsades per l'aleshores mossèn Joan Carrera. Tanmateix, s'ha de remarcar la precarietat d'algunes d'aquestes escoles, en barris obrers i que compten amb pocs mitjans.

Finalment, l'escola amb finalitat lucrativa i precària que existia durant el franquisme pràcticament ha desaparegut. Subsisteixen acadèmies d'ensenyaments secundaris i professionals i de preparació universitària.

La pedagogia activa

Es feia servir aquest terme amb molta normalitat entre els pedagogs que maldaven per l'escola nova. Ben bé potser no se sabia què es volia dir, però la intuïció hi era. Hi havia mestres que la invocaven com a desig renovador, i d'altres que s'havien format teòricament o que havien estat alumnes de l'escola activa en el temps de la República, i que havien rebut influències directes de qui l'havia protagonitzat durant el primer terç de segle. Ja hem esmentat el senyor Alexandre Galí i el senyor Artur Martorell.

Però, què es volia dir exactament amb *pedagogia activa*? Com diu Pere Darder, «no es concebia pas com un mètode a seguir, sinó com una orientació que havia de ser present en tota l'escola [...]. Tota l'activitat del noi/noia intel·lectual, afectiva, social, moral i física... era la condició necessària perquè es formés i arribés a ser autònom i lliure».

L'educació havia de ser integral, que afectés totes les dimensions de la persona i no únicament els coneixements tècnics i científics que aportaven les diverses matèries. És per això que la paraula *mestre* esdevé plena en tot el seu significat. Durant el franquisme, parlar d'un mestre sovint era parlar d'una persona que s'havia dedicat a la docència com a refugi. Sense menystenir tots els magnífics professionals que també existiren durant el període de la dictadura, és veritat que el mot inspirava poc reconeixement social, tot i la seva importància. A partir d'aquest moment, ser mestre es pot aplicar a tothom, vull dir mestres i llicenciats. La substància del mot es troba en el fet d'acompanyar globalment el creixement i maduració de la persona humana i no únicament en la transmissió de coneixements.

Els mestres i alumnes havien de treballar conjuntament i tots els temes que s'estudiessin s'havien de relacionar amb la realitat viva i contemporània, partint del més proper per arribar al coneixement més universal.

Conclusions

Aquesta exposició té mancances i no pretén ser un inventari de tot el que va ser aquell temps magnífic, ple d'il·lusió, de projecte i de realització vers l'escola nova, des de l'escola privada. Haver-hi participat, modestament, des d'una escola concreta, probablement em fa magnificar i idealitzar aquell temps que fou certament engrescador. He deixat de parlar de moltes persones que tingueren protagonisme i un nom propi, però sobretot vull tenir presents totes les que col·laboraren i s'engrescaren a redós de les escoles d'estiu i a redós de totes les agrupacions de mestres, molt especialment de l'Associació Rosa Sensat. Tot i això no me'n puc estar de citar, per acabar, polítics i professionals de l'ensenyament, a més dels que ja he citat abans, com Octavi Fullat, Josep Pallach, Jordi Pujol, Maria Rúbies o Joan Triadú, que defensaven l'escola catalana confessional i la promoció del sistema escolar mixt d'escola pública i escola privada.

Entre les eines que es feren servir per acompanyar els primers passos d'aquest moviment pedagògic, encara que aparegueren més tard, voldria citar la revista *Perspectiva Escolar*, que no hi ha dubte que ha estat de molta utilitat per als mestres.

També voldria valorar el paper de molts pares que apostaren per una es-

cola diferent i hi cregueren i no es resignaren a acceptar, per als seus fills, l'escola franquista. Fins i tot n'hi havia de pensament polític divers, però estaven convençuts que convenia educar els seus fills per a la llibertat i la democràcia i així ho feren. Les escoles de pares en foren un bon instrument. És veritat que en algun moment es produí confusió entre el paper que havien de desenvolupar els pares en el si de la mateixa escola i el dels mestres, però amb la perspectiva dels anys hem de dir que la participació dels pares en la vida de l'escola, avui a través de les AMPA, ha estat positiva i ha implicat la societat en el fet educatiu.

Avui continuem tenint reptes importants al davant, que no podíem preveure en aquells anys. La immigració ha desbordat el panorama de moltes escoles de les ciutats de la gran conurbació barcelonina i ha introduït un fenomen de multiculturalitat que ben portat i ben situat pot ser enriquidor, però que cal que l'Administració pública i la societat sàpiguen atendre adequadament. Altrament, ens podríem trobar amb una situació irreconduïble.

El model d'escola pública i escola concertada crec sincerament que és encertat, atesa la realitat sociològica del nostre país. S'ha fet un gran esforç per dignificar l'escola pública i en part s'ha aconseguit. Cal recórrer encara més camí. Pel que fa a l'escola concertada, s'han de revisar aspectes importants, amb relació al seu finançament, dedicant en els pressupostos públics tants diners com sigui possible per a l'educació, així no hi haurà detriment de l'escola pública, que és la que ha de ser per a tothom, i l'escola concertada, que també ho ha de ser, però per a aquells pares que lliurement la vulguin escollir.

DE LA CRISI DE LA LOGSE A LA CONTRAREFORMA DE LA LOCE*

Ponent:

JOAQUIM PRATS CUEVAS

Precedents

Una de les aspiracions més sentides per la societat espanyola, al començament de la Transició (1975-82), va ser la reforma del sistema educatiu. De fet, els canvis en l'organització educativa es van abordar ja des dels inicis del període en els Pactes de la Moncloa (octubre de 1977). Aquests pactes, un acord entre tots els partits polítics del Parlament espanyol pel que fa a l'educació, van constituir el primer pas d'un camí que tenia per finalitat homologar el sistema educatiu espanyol amb els estàndards europeus.

En virtut dels Pactes de la Moncloa, els governs presidits pel centrista Adolfo Suárez es van comprometre a democratitzar la direcció dels centres educatius (Estatut de Centres) i a crear més de quatre-centes mil places d'educació general bàsica, dues-centes mil d'educació preescolar i cent mil d'educació secundària. També es va iniciar una reforma dels plans d'estudis (Programes renovats) que només va arribar a afectar els primers cicles de l'educació general bàsica.

Quan el 1982 el Partit Socialista Obrer Espanyol va guanyar les eleccions generals i el seu líder, Felipe González, va ser investit president del Govern, es va iniciar un llarg període de govern socialista (1982-1996) en el qual es

* Atès el caràcter de transcripció d'una conferència que té aquest escrit, no hem incorporat aparat crític ni referències bibliogràfiques en el text. De totes maneres, al final de l'escrit, hi figura una llista de llibres i articles que ens ha servit com a base bibliogràfica per redactar aquesta intervenció.

van produir canvis importants en tots els ordres de la societat i la política espanyoles. El Ministeri d'Educació, ocupat al principi pel socialista José Antonio Maravall, es va proposar un ambiciós pla de reforma educativa que es plantejava un triple repte, el qual, en paraules del mateix ministre, tenia els objectius següents: la universalització de l'educació gratuïta i obligatòria per a una franja d'edat semblant a la dels països europeus; fer del sistema educatiu un instrument per neutralitzar les desigualtats socials; i, finalment, promoure una reforma de mètodes i continguts de programes i didàctiques amb vista a millorar els resultats de la població escolar. Aquestes idees van ser l'impuls central que va informar les principals lleis que intentaven donar forma jurídica a la reforma educativa impulsada pels socialistes: la Llei orgànica del dret a l'educació (LODE) i la Llei d'ordenació general del sistema educatiu, (LOGSE). La LODE fixava els drets a l'educació, recollits a la Constitució, i establia un sistema de gestió dels centres bastant insòlit en la legislació europea, si fem excepció dels canvis que en aquest aspecte es van legislar a Itàlia durant els anys 70. D'altra banda, consolidava una doble xarxa de centres: una de pública (escoles i instituts) i una de privada mantinguda amb fons públics en la qual es finançaven les places dels nens i nenes des dels sis als catorze anys i, a partir dels anys 90, fins als setze anys.

Des del punt de vista de l'ordenació del sistema, la LOGSE va ser la segona llei que es va elaborar per aconseguir els objectius abans esmentats. En aquesta nova llei, l'educació secundària comprenia les etapes següents: en primer lloc, una etapa obligatòria (ESO) per a alumnes de 12 a 16 anys que completava l'ensenyament bàsic (educació primària de 6 a 11 anys) amb ensenyaments comuns per a tots els estudiants i que atorgava, a l'acabament, un únic títol de graduat per accedir a les etapes posteriors; en segon lloc, dos cursos de batxillerat, a partir dels 16 anys d'edat, amb quatre modalitats diferents; alternativament, l'alumnat que no volgués anar al batxillerat o no volgués accedir al món del treball, tenia la possibilitat de cursar una formació professional específica de grau mitjà, sempre que hagués assolit el títol de graduat al final de l'ESO; finalment, aquells alumnes que haguessin superat el batxillerat podien accedir a una formació professional superior. Aquesta formació professional, de fet, s'equiparava ja als estudis superiors o universitaris.

La LOGSE, doncs, va incorporar canvis substancials que han estat motiu de polèmica des que va aparèixer. Les qüestions més discutides han estat, entre d'altres, les següents: la desaparició de les disciplines acadèmiques a l'ESO (12-16 anys) i la seva substitució per les anomenades *àrees curriculars*; la promoció directa de l'alumnat de curs acadèmic i fins i tot de cicle (cada període de dos anys acadèmics), tant en educació primària com en secundària obligatòria, amb independència que l'estudiant hagués superat o no satisfactòriament totes les àrees curriculars; la prescripció per part de l'Administració

educativa d'un sistema de programar i organitzar la didàctica del professorat aliè a la tradició que tenien els col·lectius docents a Espanya; la creació d'una formació professional que exigeix la superació amb èxit de l'ESO o el batxillerat, deixant fora d'aquests ensenyaments un sector ampli d'estudiants a qui s'ofereixen uns estudis no reglats de preparació per a la incorporació a la vida activa, anomenats *programes de garantia social*, etc.

Però la novetat més important que va incorporar la LOGSE va ser la concepció del nou sistema en l'etapa de l'educació secundària obligatòria (ESO) com un sistema no selectiu ni competitiu. Es va optar pel que s'ha denominat en els tractats de polítiques públiques d'educació *educació comprensiva*. D'una manera potser una mica simplista, es pot definir aquest concepte com un sistema que pretén ensenyar les mateixes coses, amb els mateixos objectius, a tots els alumnes, en les mateixes classes. En aquest sentit, l'ESO es va conformar molt més com una prolongació de l'educació primària (o bàsica), que no pas com un estudi amb perfil propi i diferenciat d'altres etapes educatives. A la xarxa pública, a més, aquestes novetats es van generalitzar sense modificar els sistemes de gestió de centres, els quals, comparats amb els dels països de la Unió Europea, eren i són encara molt febles i poc estructurats. Res no té d'estrany que bona part del professorat de la secundària pública procedent de l'antic BUP (batxillerat unificat i polivalent) percebés i visqués els canvis imposats com un retrocés clar en les seves condicions laborals davant els quals ha sabut adaptar-se fàcilment i enfront dels quals no s'ha sabut dur a terme una política d'estímuls i de formació realment operativa.

Els èxits de la reforma educativa

La reforma del sistema educatiu, vista al cap de pocs anys, ha estat una de les operacions socials, polítiques i culturals més interessants i transcendents de la democràcia espanyola. Com en tota gran transformació social són moltes les llums i també les ombres que s'hi poden detectar. Encara que una part important del professorat no ho vegi així, es pot afirmar que després de vint-i-cinc anys de democràcia a Espanya, mai no havia existit, històricament parlant, una situació millor que la d'ara en el terreny educatiu. En aquest sentit, el sistema democràtic ha significat per a l'educació l'etapa més daurada que mai no ha existit.

Faig aquesta afirmació perquè no es vegi la més mínima existència de nostàlgia dels temps passats en les crítiques que a continuació s'indicaran. La comparació actual del sistema educatiu espanyol no ha de fer-se amb la situació del sistema educatiu en altres èpoques, sinó respecte de les expectatives i objectius de la Reforma impulsada pels socialistes. És cert que són molts els

problemes que s'han de solucionar i transcendentals els objectius que encara han de ser assolits, però la Reforma ja ha estat, i està sent, un èxit evident. Citaré alguns aspectes que es poden considerar sens dubte com a grans avenços en l'educació espanyola.

En primer lloc s'ha produït una expansió històrica de l'oferta educativa en tots els àmbits del sistema, la qual cosa ha significat ni més ni menys que doblar les places d'ensenyament superior, escolaritzar el cent per cent dels nens i joves de 6 a 16 anys i oferir places per a tots els qui ho sol·liciten en l'educació infantil de 3 a 6 anys. Aquí cal esmentar com un dels èxits importants la concepció d'etapa educativa per a l'educació infantil.

En segon lloc, la institució del concepte de *comunitat educativa* al si de cada centre docent. Aquesta idea, inspirada en els famosos *Decreti Delegati* italians, ha estat una autèntica aportació en el marc dels sistemes educatius occidentals. Una altra cosa és el camí que s'ha triat per fer realitat la participació eficaç i constructiva de cadascun dels estaments de la comunitat escolar. En la meua opinió no s'ha estat capaç d'articular de manera adequada els nivells i els graus de participació de cada sector. En molts casos s'ha magnificat una determinada versió del contingut del concepte de participació en perjudici d'altres elements també importants per al funcionament del sistema, com ho són, per exemple, la professionalització de la funció directiva, l'eficàcia de la gestió, la millor organització dels centres públics, la distinció entre control, gestió i direcció, etc. Així, per exemple, amb relació a les funcions del Consell Escolar potser s'ha pecat d'un excés de «democratització» en la presa de decisions que ha alentit el procés restant-li eficiència; d'altra banda, és una evidència l'escassíssima participació dels pares i mares en les eleccions al mateix Consell Escolar...

En tercer lloc, s'han produït evidents avenços en el camí cap a una progressiva descentralització de l'Estat espanyol. Per a això s'han establert molts procediments nous en la nostra història educativa, tant en la mateixa ordenació del sistema, com en l'estructura de presa de decisions fonamentals en àmbits territorials concrets.

En quart lloc, s'ha produït una decidida i potent acció en pro dels sectors escolars amb més dificultats: em refereixo al tractament dels alumnes d'educació especial, tradicionalment marginats del dret a l'educació. Malgrat els molts problemes tècnics sobre els avantatges i els límits de l'anomenada *integració*, crec que es pot afirmar que en aquest tema s'ha avançat molt.

En cinquè lloc, la incorporació a l'estructura del sistema d'elements de qualitat: formació permanent del professorat, creació de serveis d'orientació als centres de secundària, etc. Si bé és cert que aquests elements estan definits i exigits en la LOGSE, el seu compliment no està garantit ni la llei ben valorada per amplis sectors dels docents, però ha d'assenyalar-se que, malgrat tot,

els canvis en la seva definició i en la mateixa realitat poden ser considerats un pas important cap endavant.

En sisè lloc, i dins de les llums de la Reforma, cal incloure la incorporació al sistema, i la seva consegüent dignificació, dels ensenyaments tradicionalment marginats com ho són l'educació artística i musical.

Finalment, des d'un punt de vista laboral, la Reforma va provocar al principi dels anys 90, millores significatives dels nivells retributius del professorat, encara que en els últims anys la tendència no ha continuat i els salaris no han crescut al ritme del cost de la vida.

Aquesta valoració tan positiva, però, no impedeix el deure de tot professional preocupat per l'educació del seu país de ser crític amb la marxa del sistema que ha propiciat la Reforma. És exigible –i constitueix un deure moral i polític indefugible– reflexionar públicament sobre els punts febles, o fins i tot potser retrocessos parcials, que encara té aquest procés amb la clara voluntat de superar-los i millorar-los.

Es varen aconseguir els principals objectius de la Reforma?

Totes les lleis que constitueixen el nucli de la reforma del sistema es van promulgar per iniciativa dels governs socialistes. Per aquesta raó, i segons el meu punt de vista, recullen els principis que formen una visió progressista de l'educació i que són, sens dubte, els punts més importants que han d'orientar un canvi progressista. Són també aquests principis els que han de servir de criteri per avaluar el major o menor èxit que ha tingut el procés de reforma dut a terme en les últimes dues dècades.

Els objectius que van inspirar les mesures normatives que s'han adoptat en els quinze anys que va durar la fase legislativa de la Reforma són els següents:

- En primer lloc, el sistema educatiu hauria de garantir el principi d'igualtat d'oportunitats entre tots els ciutadans i ciutadanes. Això implica, no sols que tot ciutadà o ciutadana ha d'aconseguir una instrucció i una educació bàsica i suficient per defensar-se en la vida i exercir com a ciutadà lliure i amb criteri, sinó també que la promoció de les elits socials (en tots els camps) s'ha de realitzar amb independència de l'origen cultural i la condició social de cadascú. És a dir, no es pot menystenir en una política progressista de l'educació el conreu i preocupació per assolir l'excel·lència dels alumnes que per capacitat i voluntat hi puguin accedir, sobretot entre les persones que procedeixen de medis socials o de circumstàncies personals més desfavorides.

- En segon lloc, el sistema educatiu ha de ser un element important per propiciar la cohesió social, cohesió que suposa coordinar interessos i compartir objectius fonamentals entre els diversos grups socials. Això és més important encara en l'horitzó pluricultural que es dibuixa en la primera dècada del tercer mil·lenni, derivat de la nova immigració.
- En tercer lloc, el sistema educatiu en relació amb l'aprofundiment de la idea de solidaritat, ha de tractar de manera desigual el que és desigual, o dit d'una altra manera, el sistema haurà de compensar amb tot tipus de mesures i recursos les desigualtats culturals, socials o personals, perquè tots tinguin la possibilitat de progressar en la seva educació i en la seva instrucció.
- Finalment, el sistema ha de ser, per si mateix, una peça clau de progrés social; ha de preparar els estudiants per poder realitzar una transició positiva i amb possibilitats al món del treball i de la producció.

La consecució d'aquests objectius, segons el meu parer, és el que pot determinar les diferències entre una política progressista enfront d'una altra conservadora. Ara bé, la Reforma que van dissenyar els governs socialistes, ¿ha aconseguit o està aconseguint tots aquests objectius? Com resulta evident no hi ha una resposta simple que es limiti a un sí o un no. Encara que, com he assenyalat anteriorment, la Reforma, globalment, pot ser valorada com a reeixida, hi ha indicadors que fan témer que en algun dels aspectes fonamentals citats no s'ha encertat plenament. Es pot dir, per exemple, que el sistema de concerts amb els centres privats, que va ser considerat una peça fonamental de la viabilitat del sistema, ha provocat un efecte pervers en la mesura que ha beneficiat les tradicionals reivindicacions dels sectors més conservadors de l'educació, històricament partidaris d'un ensenyament classista, sense oferir contrapartides per aconseguir un sistema que garanteixi les finalitats que acabo d'apuntar, alhora que el disseny del finançament del sistema i, sobretot, els greus errors en l'ordenació i l'organització escolar han perjudicat sensiblement la xarxa pública, més ben dotada, en principi, per realitzar una reforma educativa avançada.

Aquests aspectes són encara més evidents en l'etapa de l'educació secundària obligatòria. Hi ha dades, com les tendències de matriculació en centres d'educació secundària (públics o privats concertats), que avalen aquesta idea. Investigacions recents confirmen que enfront de la gran diversitat d'alumnat dels centres públics, els privats només recullen alumnes procedents de capes socials mitjanes, mitjanes altes, o altes. Els centres privats concertats, malgrat que estan finançats amb fons públics, només recullen un 13 % de les classes baixes; el 87 % restant van als centres públics. Les polítiques d'aquests centres concertats amb relació a l'admissió o a l'acomiadament d'alumnat

(subtils, i en ocasions de dubtosa legalitat) han aconseguit fer recaure en els centres públics la responsabilitat d'escolaritzar la major part d'un ampli sector de la tipologia d'alumnat que, abans de l'aplicació de la LOGSE, abandonava el sistema educatiu. Per aquesta raó, i d'altres, és lògic que els nivells de fracàs als instituts siguin més alts. Els últims estudis realitzats sobre resultats d'instrucció, estan oferint gairebé un punt més de mitjana a l'alumnat dels centres concertats respecte als dels centres públics. A més a més, els centres públics tenen algunes dificultats afegides que es desprenen de la seva deficient organització: poca potenciació de la funció directiva, escassa autonomia organitzativa i pedagògica, falta d'estímuls al professorat, etc.

S'ha produït, i s'està produint, un procés de selecció social que afecta de manera determinant els resultats educatius. Es pot afirmar que el mateix disseny del sistema (que menysprea implícitament la instrucció i mata la innovació educativa amb un disseny didàctic invàlid) ha provocat en àmplies zones suburbials (i no suburbials) que hi hagi una doble xarxa de centres (sobretot d'educació secundària): una de més assistencial a la qual acudeix un alumnat molt divers que pel seu origen social i cultural té menys possibilitats d'èxit escolar; i una altra xarxa a les mans de la iniciativa privada, finançada amb fons públics, a la qual acudeixen les classes mitjanes, les mitjanes altes i, en llocs com a Catalunya, també les altes. Si a aquesta tendència del mateix sistema li afegim les polítiques educatives que han aplicat els governs dels partits de dreta o centre-dreta (PP, CiU, CC o PNB) es pot concloure que la tendència que ha seguit la Reforma ha afavorit, de manera evident, el sector privat, i no ha ajudat a superar la crisi que ha provocat l'aplicació de la LOGSE en el sector públic.

És possible afirmar, doncs, que els principis d'oferir una igualtat d'oportunitats, d'afavorir la cohesió social, i de compensar la desigualtat no han estat precisament un èxit. No s'han abastat plenament els objectius que expressaven les lleis citades. I, des del meu punt de vista, pitjor encara, amb lleis socialistes i les que ha promulgat el govern del Partit Popular, podríem arribar a tenir un dels sistemes educatius més reaccionaris i classistes de tota la Unió Europea.

Hem de repetir, doncs, la pregunta: ¿és possible aconseguir que tinguin èxit els principis que informaven la reforma del sistema educatiu, sobretot aquells que fan referència a la igualtat d'oportunitats en educació per a tots els ciutadans i ciutadanes, amb independència de la condició social, econòmica o cultural? En el temps present és cada dia més difícil però cal posar els mitjans per evitar la tendència a la dualització del sistema. Un primer pas és, sens dubte, fer una reflexió autocrítica i general dels grups polítics progressistes i dels sectors de la comunitat educativa que defensem una educació basada en els principis de la socialdemocràcia avançada.

És una gran responsabilitat dels sectors progressistes no haver sabut reaccionar a temps davant aquest rumb negatiu que, en alguns aspectes, han pres els camins de la Reforma. Un dels elements que més ha impedit una reacció a temps ha estat el fet de confondre Reforma amb l'aplicació de models didàctics o sistemes psicopedagògics concrets. La qüestió sobre l'ocupació d'uns o altres models pedagògics és un debat interessant en el món professional i acadèmic, però no es pot fer dependre de les qüestions epistemològiques ni tècniques, com en moltes ocasions s'ha fet, el sentit més o menys progressista de la Reforma. Aquest desafortunat fenomen que s'ha produït a Espanya és un fet insòlit als països de tradició democràtica.

També s'han produït altres errors d'aplicació del procés de reforma del sistema. Un d'aquests errors és la incapacitat d'incorporar amb il·lusió al procés reformista els sectors professionals implicats, en especial el del professorat d'educació secundària, que és el col·lectiu que més esforç ha de fer per integrar a la seva feina diària els difícils reptes que suposa el treball a les aules, en especial, en l'etapa obligatòria de la secundària. Si a això li sumem l'exigència d'aplicar un determinat model de presa de decisions curriculars que complica innecessàriament la programació didàctica dels centres i que no ha partit de la tradició pedagògica i la cultura professional dels nostres docents, podem dir que les solucions que proposava la LOGSE per als principals problemes didàctics (diversitat, assumpció de competències i coneixements, criteris de promoció, etc.) no s'han ajustat a les exigències que imposa la realitat.

Problemes en l'aplicació del model curricular

Els problemes més destacats en l'aplicació del sistema de presa de decisions curriculars que es produeixen en l'ordre pràctic a l'hora d'aplicar el model curricular oficial són quatre. Pot dir-se, de manera rotunda, que el model curricular que proposava la LOGSE no ha estat acceptat, a la pràctica, per la majoria del professorat, en especial el d'educació secundària, i, entre moltes altres, per les causes següents:

- En primer lloc cal dir que el nou sistema curricular, sistema al qual no se li pot retreure incoherència i que fins i tot ha estat qualificat de brillant en alguns fòrums acadèmics, suposa una visió que, tal com està formulada, està molt allunyada de la nostra tradició escolar. Si l'educació és part de la cultura d'un país, les propostes fetes per la LOGSE no formen part de la nostra cultura pedagògica, la qual cosa no vol dir que el que es proposa sigui pitjor o no pugui superar el que hi ha. El cert és, però, que el nostre tradicional sistema educatiu és més

reglamentista i, al mateix temps, molt més descontrolat. Aquesta contradicció és el que ha produït la possibilitat de moltes i interessants aportacions dels grups de professorat, els quals, a la pràctica, han pogut actuar amb una gran llibertat. Sense estar explicitats, una gran part de les finalitats educatives, dels valors socials que es transmeten pel sistema educatiu i, sobretot, el relatiu consens sobre el que s'havia d'ensenyar suplien, en gran part, molts dels elements que avui es demana que s'explicitin.

En la frase que, desgraciadament, hem escoltat en ocasions: «el professorat ha de formar-se urgentment, ja que no està prou preparat per afrontar la Reforma», es tanca ja el fracàs de la proposta que es llança, sobretot si tenim en compte l'acceptable preparació de la majoria dels docents, la qual es pot comprovar en qualsevol estudi de sociologia educativa o d'educació comparada. El problema no és ni està sent del professorat, sinó de qui s'hi ha dirigit com a dogmàtic posseïdor de la veritat pedagògica. Per tant, el primer problema sorgeix com a conseqüència d'haver proposat un model que no prové de la natural i estimulada evolució de la nostra cultura pedagògica i que recull malament, i de manera pedant, els avenços que, en la pràctica, havíem realitzat nombrosos grups de renovació pedagògica, molt compromesos amb la innovació didàctica. De fet, a ningú no se li ocurreria llançar una reforma mèdica en la forma d'operar i d'organitzar els hospitals si cregués que els metges no estan prou preparats per dur-la a terme. Com a actitud no deixa de ser evidentment suïcida.

- Un segon problema és la contradicció que es produeix entre una presentació del currículum com un model molt obert –evidentment sobre el paper ho és molt més que els tradicionals qüestionaris oficials– i la realitat de la pràctica diària. El currículum semiobert pot permetre, almenys en teoria, una evolució gradual dels continguts sense necessitat d'haver d'acudir, com era tradicional, a les periòdiques reformes dels programes escolars i això, perquè atorga una gran llibertat al professorat a l'hora de programar. Aquest fet permet, almenys en teoria, un canvi progressiu i intern de les programacions d'acord amb, entre d'altres causes, l'evolució progressiva dels sabers científics, socials i culturals.

En realitat, però, el model curricular és, en alguns aspectes, molt tancat. Les raons són diverses. En primer lloc perquè el model està molt orientat per la tendència psicopedagògica per la qual opta –la constructivista–; i, en segon lloc, perquè, a més, ha optat per aspectes que són, com a mínim, molt discutibles. M'estic referint a una perceptible, encara que no explícita, desatenció pel que acostumem a anomenar *co-*

neixements o *continguts específics* en raó d'una orientació bàsicament funcional dels aprenentatges i a una gairebé forçada orientació de certes estratègies didàctiques que resulta del tot inútil voler imposar. Crec que resulta una evidència que no es poden aprendre procediments (per cert, concepte equívoc i poc homologables conceptes epistemològics) sense continguts disciplinaris; i que no es poden aprendre valors en el buit des de la ignorància. En definitiva, a l'escola secundària s'hi va a aprendre allò que no es pot aprendre ni a la televisió ni al carrer. Un pot mirar el mar i experimentar sentiments diversos; però només mirant mai no atribuirà un sentit al fet que l'aigua està composta d'hidrogen i oxigen i que es formula com a H₂O. I només coneixent els ecosistemes marins podrà adquirir una actitud de respecte pel medi ambient que doni suport a polítiques de preservació de la natura. En definitiva, i d'una manera senzilla, a l'escola cal aprendre i memoritzar *coses*.

- Les administracions, davant el temor de no ser obeïdes en les seves prescripcions, han establert sistemes de control a través de quadres-resum, formularis o peticions d'ofici que converteixen els projectes educatius dels centres en una mena d'exercici nominalista que dificulten i, en ocasions, entrebanquen un tipus de renovació didàctica més interessant, encara que probablement menys formalitzada. A això cal sumar algunes polítiques de l'Administració central (recordeu el canvi de currículums realitzats recentment), i de les administracions autonòmiques que han portat el grau de prescripció curricular a extrems que poden ser considerats clarament com a pertanyents al segon nivell de concreció, per la qual cosa una part important de decisió, competència dels centres (segon i tercer nivell), és furtat per l'Administració educativa. Per tot això, pot afirmar-se que, en la pràctica, el caràcter del currículum es converteix en un instrument molt tancat de manera tal que el professorat no pot exercitar el seu propi criteri educatiu i didàctic. Això provoca, com sempre ocorre en un sistema educatiu bastant descontrolat, que existeixin dues realitats: l'oficial, que serveix per omplir els formularis i les plantilles, i la quotidiana, que és la que configura l'acció docent i que es configura al marge del que es prescriu, independentment que es tinguin en compte elements solts o s'acceptin idees que estan promogudes per la normativa o per les orientacions oficials.
- En tercer lloc, el caràcter integral de la decisió curricular al si dels centres hauria d'afectar, si es portés al seu últim extrem, no sols qüestions didàctiques, sinó també organitzatives. El model entra aquí en clara confrontació amb l'actual realitat dels centres: dels públics, per unes raons, i dels privats, per d'altres. El nivell de coordinació al si dels departaments didàctics, entre els diversos departaments, al claustre de

professors i al Consell Escolar, no acostuma a ser de tal intensitat i grau de reflexió comuna com per prendre les decisions dels diversos nivells de concreció curricular que li són competència. Per poder desenvolupar aquest enginyós edifici curricular és una condició necessària tenir un nivell de coherència i de discussió pedagògica que no és freqüent en la majoria dels centres. En els privats la dificultat rau en el fet que l'estructura més jerarquitzada de l'organització professoral pot dificultar la participació compromesa i la implicació voluntària de molts dels docents dels claustres respectius.

- En un altre ordre de coses, la necessitat que tradicionalment té l'Administració (administracions ara) de controlar organitzativament els centres, produeix uns estàndards normatius que xoquen amb una organització que exigiria un hipotètic pla curricular de centre molt personalitzat. S'han fet alguns passos de cara a l'autonomia dels centres, però, com sempre, aquest tipus de qüestions no són tan sols tema d'ordenació i norma, sinó d'evolució de la mateixa cultura pedagògica de la comunitat escolar. Per això podem dir que s'està produint una clara inadequació de les estructures i tradicions organitzatives dels centres per al tipus de presa de decisions que exigeix el disseny dels currícula tal com estan pensades les prescripcions curriculars de l'Administració.
- A tot el que precedeix s'hi afegeix que la terminologia que va arribar amb la proposta curricular sembla produir un cert rebuig i disgust a sectors amplis del professorat, en especial a l'educació secundària. Aquesta qüestió no ha contribuït gens a propiciar una entusiasta i compromesa aplicació, per part del professorat, del nou model curricular. Dit d'una altra manera: independentment del contingut que inclouen alguns dels termes que s'empren, el metallenguatge –des de l'òptica dels destinataris sembla que es veu d'aquesta manera– que s'ha creat constitueix, des del meu punt de vista, un obstacle gens menyspreable per aconseguir acceptació i complicitat. En alguns casos s'han importat (o inventat) termes per poder definir accions o llocs educatius que ja existien en la realitat, probablement mal definides amb les paraules que les descriuen, però que servien amb més eficàcia l'objectiu comunicatiu entre els docents. Per exemple, el mateix mot *currículum* en els moments originaris de la Reforma era entès com a sinònim de l'expedient de mèrits del professorat o de l'alumnat. Probablement l'expressió *pla d'estudis* –que en definitiva vol dir *currículum* en llengua anglesa– hauria estat més operatiu en la percepció del professorat. Què ha passat a la pràctica respecte de les decisions curriculars? Doncs ha passat que els documents que han de presentar els centres i que so-

len ser elaborats a requeriment de l'Administració no reflecteixen la realitat. L'actuació pràctica del professorat respon més a la seva manera habitual d'impartir les classes que no pas als ritualismes que promou la literatura terminològica que acompanya el currículum oficial. La Reforma ha provocat algunes perplexitats entre el professorat i, en el millor dels casos, li ha fet replantejar algunes qüestions que han fet evolucionar la seva pràctica. En aquest sentit ha actuat com un cert revulsiu ideològic. Malauradament, molt bons i experimentats professors i professores han reaccionat negativament davant la «doctrina oficial» ja que la consideren ofensiva al seu provat bon fer. En la seva opinió la reforma curricular ha estat pensada per persones que no coneixen la tradició de les aules: no era necessari omplir de noms i ritus per a iniciats les pràctiques renovadores que habitualment ja es feien als instituts i a les escoles. Altres, potser els que han participat en algunes estructures de formació o d'experimentació de la Reforma, pensen que el nou model curricular els ha aportat elements positius en la seva acció docent.

Principals problemes del sistema en els últims anys

Un dels fenòmens que ha provocat alguns dels forts problemes que ha viscut el sistema en els últims vint anys és l'intens creixement quantitatiu i qualitatiu del mateix sistema. Aquest fort creixement es deu a les reformes dissenyades als anys 80 i principis dels 90, que van suposar de fet un augment espectacular de la població escolaritzada, gràcies a l'obligatorietat i gratuïtat de la franja d'edat de 6 a 16 anys, encara que, en la pràctica, el sistema va engolir no sols aquest tram d'edats sinó també, amb aquestes mateixes condicions, tota la població d'entre 3 i 6 anys i, en gran part la de 17 i 18.

L'augment —ràpid i nombrós— d'estudiants es va veure acompanyat d'una notable ampliació dels objectius educatius del sistema. El creixement havia de suposar en molt pocs anys el creixement i la millora corresponents dels equips escolars, però aquest és un objectiu encara no assolit. Des del punt de vista del funcionament s'han produït greus problemes d'adaptació tant dels sistemes pedagògics com dels sistemes d'organització dels centres escolars. D'altra banda, la necessitat d'una transformació important de la tasca docent, no ha estat ben entesa per amplis col·lectius de professors i professores. Fins al moment, ni les normes bàsiques d'ordenació i de funcionament, ni les polítiques de les administracions competents es poden valorar com les més adients per respondre a les exigències que demanava el creixement quantitatiu i qualitatiu del sistema educatiu.

En paral·lel a l'esmentat creixement del sistema, els darrers anys hem

viscut uns canvis socials i culturals que demanaven també una adaptació i modernització del sistema. Es tracta de canvis sociològics que afecten la vida dels joves i de les seves famílies, canvis tecnològics, que modifiquen els sistemes d'informació i comunicació, canvis en la concepció del coneixement i en la forma de transmetre'l, etc.

Finalment, la no sempre encertada política de les administracions competents i el fracàs de les solucions pedagògiques impulsades pels governs central i autonòmic al llarg de tot aquest complicat procés d'adaptació, han fet que el sistema educatiu continuï patint una forta crisi de creixement, que es tradueix en greus problemes que afecten la seva pròpia estructura i el seu funcionament.

Els problemes concrets són diversos, però es poden resumir en cinc de principals:

- El primer problema detectat és que els escolars de primària i de secundària tenen un baix nivell d'instrucció i d'educació en els aspectes fonamentals.

Tenim moltes dades del conjunt català en relació amb els estàndards europeus, les dades que ens ofereix l'OCDE o dictàmens especialitzats com l'informe PISA. Segons totes les dades més fiables, Catalunya es troba situada en la banda baixa pel que fa a les principals competències i als nivells instructius. En el conjunt dels escolars, les recerques més especialitzades i concretes reflecteixen que el pitjor nivell es dona als centres educatius que pertanyen a la xarxa pública. Quan s'han fet estudis singulars de centres concrets, els instituts i els col·legis públics de les zones suburbials de Barcelona i de poblacions veïnes obtenen una puntuació encara més baixa i, en casos molt determinats, alarmant.

- En segon lloc, s'està produint un accelerat procés de dualització del sistema educatiu.

Per una banda, una xarxa pública, amb una presència d'un 78 % d'estudiants de famílies de classes baixes o molt baixes, i de l'altra, una xarxa privada concertada que acull la majoria dels escolars de les classes mitjanes i mitjanes altes. La segregació social de l'alumnat està produint un efecte descohesionador del sistema educatiu amb greus conseqüències socials i educatives.

Si a aquest fet li afegim la vertiginosa allau de fills d'emigrants, molts d'ells de fora d'Europa, el problema tendeix a agreujar-se. I s'agreuja en la mesura que aquesta població s'escolaritza en centres molt determinats que veuen així com es compliquen encara més els problemes que ja tenien, si considerem el tipus de població que assistia a aquestes

escoles i instituts. L'ensenyament privat, encara que concertat, no ha aollit més que un petit percentatge d'aquesta nova població emigrant amb greus problemes d'adaptació escolar.

Són nombrosos els indicadors que demostren aquesta tendència i, per exemple, és un fet contrastable en les tendències a Catalunya, de la mateixa manera que certs estudis evidencien la relació directa entre la matriculació i el nivell sociocultural dels estudiants. El resultat és que baixa el nivell d'instrucció, s'incrementa el nivell de fracàs i es condiciona la distribució de l'alumnat en estudis posteriors.

Però la conseqüència més greu es produeix per l'aparició d'un fenomen nou al nostre sistema educatiu, com és la violència i la forta conflictivitat escolar a les zones «calentes», zones que es corresponen amb les que recullen els nens i joves dels barris més marginals i que coincideixen amb les que acullen les fortes onades migratòries dels últims cinc anys. És evident que aquest fet complica la trajectòria dels centres –en aquestos casos, sempre de la xarxa pública– agreujant els problemes d'adaptació a les noves exigències educatives del sistema esmentades anteriorment.

Un tercer problema que es fa cada dia més patent és la insuficiència dels centres per resoldre els problemes.

- I aquesta insuficiència es manifesta, en primer terme i de manera més patent, en els centres de la xarxa pública. Una de les causes d'aquesta incapacitat és la seva manca d'autonomia de gestió, deguda en gran part a l'excessiu reglamentisme exercit per l'Administració educativa. Cal afegir també l'evident debilitat de les estructures de gestió i direcció d'aquestes institucions. Una dada, prou explícita encara que indirecta, que justifica aquesta afirmació, és el fracàs del sistema de designació de les direccions dels centres: en els tres últims anys (per manca de candidats) només s'han pogut cobrir el 50 % de les direccions dels centres seguint el procés ordinari, l'altre 50 % ha estat designat directament per l'Administració educativa. És un símptoma que posa de manifest la inestabilitat i la manca d'atractiu que té la funció directiva. No deixa de ser curiós que a tots els àmbits socioeconòmics hi hagi lluites per accedir a càrrecs de direcció i de poder i només sigui l'ensenyament públic el nucli on això no es produeix.

Un altre element problemàtic en la direcció dels centres és la manca d'implicació dels pares dels alumnes, peça clau en el model de gestió dissenyat per la LODE. Cal recordar que la participació en l'elecció dels representants de pares i mares als consells escolars, màxim òrgan de decisió dels centres, no ha sobrepassat a Catalunya el 10 %, i en les zones més problemàtiques, el 5 %. Aquesta alta abstenció demostra, en

part, el poc encert del model de participació de la comunitat en els òrgans de direcció i gestió dels centres escolars. Són cada dia més generals les opinions que coincideixen a considerar que caldria repensar les formes d'implicació del conjunt de la comunitat educativa en la gestió dels centres docents i, fins i tot, del mateix model directiu dels instituts i de les escoles de la xarxa pública.

- En quart lloc, totes les dades obtingudes demostren l'escassa activitat innovadora dels professionals del sistema per resoldre els problemes d'instrucció i d'educació als centres.

Encara que podem trobar algunes iniciatives força interessants, no existeix, però, un marc institucional adequat per situar la innovació al davant de l'actuació professional dels docents i dels responsables dels centres. Un ampli sector del professorat, especialment a secundària, viu la professió docent amb un evident malestar que es fa palès, sovint, amb un nombre elevat de baixes laborals, jubilacions anticipades i altres manifestacions més subjectives que es copsen a les reunions de docents.

Als arxius de les més veteranes institucions de formació permanent i de renovació educativa constatem l'espectacular descens de mobilització i d'experiències renovadores per cercar solucions als problemes escolars i d'aprenentatge i per a la motivació dels alumnes actuals. I això en un moment en què l'activitat innovadora és més necessària que mai.

- En cinquè lloc, situem el retard que Espanya i Catalunya, que no n'és una excepció, tenen en qüestions bàsiques com l'adaptació de l'ensenyament a les noves exigències econòmiques, socials i laborals, en un context cultural cada vegada més globalitzat.

Podem constatar diversos factors que hi influeixen de diferent manera. Un primer factor és l'escassa incidència que les noves tecnologies de la informació i la comunicació tenen en els centres de la regió. La informació amb la qual comptem per il·lustrar aquesta afirmació parteix d'estudis en curs o en recerques en alguns centres de la zona. Les dades obtingudes ens situen una mica per sobre de la mitjana espanyola, però si considerem que Espanya ocupa un dels últims llocs dels països de l'OCDE en l'ús de les noves tecnologies en el marc escolar, la conclusió és que l'escola està en una situació molt retardada en la incorporació dels recursos i de les metodologies imprescindibles per incorporar l'alumnat als nous sistemes d'obtenció i tractament d'informació i de creació de noves formes d'obtenció de coneixement. Dit d'una altra manera, els centres de la regió, amb algunes notables excepcions, no han assolit un nivell d'alfabetització elemental en l'ús de les noves tecnologies.

Un segon factor succeeix en l'aprenentatge dels diferents llenguatges, com és el cas dels idiomes estrangers, l'anglès especialment, o altres llenguatges com el matemàtic o el semiòtic, que són absolutament necessaris per consolidar un capital humà que sigui competitiu en l'entorn social i econòmic en què estem inclosos.

Podríem afegir a aquesta exposició un ampli ventall de problemes derivats dels canvis socials i culturals que s'estan produint en els últims anys: canvis en les estructures familiars i en la implicació dels pares en l'educació dels seus fills; canvis dels valors, deixant enrere alguns dels que tradicionalment sustentaven el funcionament del sistema educatiu (esforç, èxit escolar igual a promoció social, reconeixement social de l'autoritat dels educadors, etc.).

Si a aquests fenòmens interns s'hi sumen els efectes de la immigració, tant de l'est d'Europa com d'altres continents, ens trobem amb centres (quasi sempre públics) amb una problemàtica pedagògica, i molt sovint també social, que requereix una gran complexitat en la cerca de solucions. La nova societat multicultural que s'està construint en el nostre àmbit territorial comporta dificultats de cohesió i integració, que s'expressen de forma evident en els centres on es dona aquesta diversitat d'alumnat. Cada vegada és més evident que el sistema educatiu (els centres educatius), no pot abordar tot sol la solució a aquests problemes; cada vegada es fa més necessària la creació de sistemes d'educació en xarxa, que suposin la implicació d'altres institucions i entitats socials en la tasca educadora.

La contrareforma conservadora (2000-2004)

Davant d'aquests problemes, què han fet el govern espanyol i el català en els últims anys? Si ens referim a l'Administració que té competències plenes en educació, el govern català de la Generalitat gairebé no ha exercit la seva capacitat normativa, i la seva gestió del sistema és qualificada per amplis sectors dels professionals i experts en el sistema educatiu d'autèntic desgavell. Però no és sols un problema de gestió; el pitjor ha estat que no han existit polítiques adequades per solucionar els principals problemes esmentats. De fet, el govern català de CiU, titular de la xarxa pública d'ensenyament, ha afavorit, probablement amb plena consciència, la xarxa privada concertada. La degradació de l'escola pública viscuda en els anys finals dels 90 i primers del 2000, ha estat una responsabilitat primera de la Conselleria d'Ensenyament del govern de Convergència i Unió.

Des del 1996, en què el PP va guanyar les eleccions i va accedir al govern d'Espanya, es va iniciar una agressiva política educativa consistent en

clares contrareformes. El principal factor que les feia possibles era la constatació del malestar docent i la inexistència d'organitzacions professionals amb veu i implantació. Tot això deixava les mans lliures al Ministeri d'Educació. Davant la insatisfacció que els factors assenyalats anteriorment produïen en sectors del professorat i en un sector dels mitjans de comunicació de massa, el Govern, presidit per José María Aznar, va realitzar una reforma de la Reforma del període socialista (1982-1996). Així, l'any 2002 es va promulgar una nova llei que afectava l'organització i l'ordenació del sistema educatiu, a més de canviar radicalment els plans d'estudis. Aquest nou gir del sistema educatiu s'ha fet amb la llei anomenada Llei orgànica de qualitat de l'educació (LOCE).

De fet, les contrareformes del PP no es poden valorar en la seva aplicació ja que una de les primeres decisions de l'inesperat triomf electoral del PSOE a les eleccions del 2004 va ser aturar bona part de l'aplicació de la polèmica llei, sobretot com a conseqüència de la decisió de la consellera d'Educació de la Generalitat de Catalunya quan encara el govern del PP estava en funcions. Tanmateix, en la meua opinió, els canvis que es proposaven tampoc no anaven en la línia adequada per superar les dificultats i els problemes esmentats en l'epígraf anterior.

Si convenim que el que s'ha assenyalat en aquesta ponència són els principals problemes que cal resoldre, sembla evident que la reforma que cal no passa, com semblava que feia l'esmentada Llei, per dissenyar la trajectòria escolar com una carrera d'obstacles amb l'argument que aquestes mesures elevarien el nivell d'instrucció. Amb tot, possiblement, l'anul·lació de la promoció automàtica de curs, les fórmules flexibles d'agrupament a l'ESO [recordem que una de les grans dificultats didàctiques de la Reforma és l'atenció a la diversitat de capacitats i interessos a la mateixa aula, pràcticament impossible a partir dels 14 anys] i fins i tot la implantació de proves finals al final del batxillerat que avaluin la maduresa i els coneixements poden ser molt convenients, segons com es plantegin. No són, però, ni de bon tros, l'única solució als problemes assenyalats.

La Llei que es pensava aplicar semblava desconèixer els actuals problemes socials, els contextos culturals en què ens movem i, sobretot, les noves dinàmiques d'una societat com l'espanyola. El seu principal error de plantejament, sobretot pel que fa als continguts curriculars, consistia a voler tornar a una situació anterior que ja no existeix. I aquesta situació anterior es corresponia al moment en el qual a Espanya l'educació era patrimoni d'una minoria de la població i al moment en què no existia una educació universal i d'alta qualitat educativa per afrontar els problemes d'un món desbocat. La LOCE era una llei nostàlgica amb el passat que, segons la meua opinió, no hauria resolt els problemes apuntats.

I ara, què?

Crec que la reforma de la Reforma en la nova situació política ha de preveure i ordenar l'execució de polítiques diverses que, sens dubte, poden ser més eficaces que la prevista en la LOCE. Algunes podrien consistir a:

- Millorar l'atenció a la diversitat creixent d'alumnat amb recursos suficients, sobretot amb la recent entrada d'estudiants fills d'emigrants extraeuropeus.
- Potenciar de manera decidida la innovació didàctica realitzada pel professorat, a fi de superar l'atonía professional en què es troba aquest col·lectiu, deixant endarrere el fracassat model curricular psicologista que va imposar l'Administració socialista.
- No concentrar en uns mateixos centres els estudiants amb més dificultats; exercir una discriminació positiva i compensatòria en recursos, en formació i en personal als centres que tinguin més nivells de fracàs escolar, i evitar caure en l'error de la fal·làcia ecològica que tan freqüentment ha acompanyat les reformes educatives en tots els països.
- Reformar els sistemes de gestió, atorgant més autonomia als centres docents.
- Deixar els currículums oberts, amb prescripcions mínimes i racionals en quantitat i formulació, de manera que es doni confiança a les comunitats autònomes per dissenyar i anar canviant les polítiques educatives i, al seu torn, que aquestes deixin també prou autonomia als centres també en el camp curricular.
- Investigar a fons les possibilitats del tractament de la diversitat de capacitats i interessos i dissenyar possibilitats per cultivar l'excel·lència, especialment entre els sectors més desafavorits.
- Apropiar-se del concepte *cultura de l'esforç* com un signe positiu i progressista.

A més d'aquestes polítiques, també són necessàries mesures legislatives que incideixin en el terreny de l'ordenació (derogant el fracassat model curricular), en l'organització interna dels centres, en la millora del finançament de l'ensenyament públic i en altres aspectes del sistema.

Hi ha, però, una acció que és fonamental i imprescindible i que tots els governs, els anteriors i els actuals, han oblidat: la promoció de l'impuls professional dels docents perquè se'ls consideri, a diferència d'allò que ha ocorregut en les últimes dues dècades, actors privilegiats per a la millora del sistema; només així serà possible recuperar la tradició de renovació educativa que ha

caracteritzat el sector durant molts anys, i que serà l'instrument fonamental per encertar en la solució dels problemes actuals.

Bibliografia

ESCUADERO MUÑOZ, Juan M., *La reforma de la reforma ¿Qué calidad para quiénes?*, Barcelona, Ariel Social, 2002.

ESTRUCH TOBELLA, Joan, «La promoción de 1977. La trayectoria profesional del profesorado de la secundaria pública», *Escuela Española*, setembre 2001.

GIMENO SACRISTÁN, José, *Los retos de la enseñanza pública*, Madrid, Universidad Internacional de Andalucía/Akal, 2001.

MARCHESI, Álvaro, *Controversias en la educación española*, Madrid, Alianza Ed., 2000.

PASTOR, Bárbara, *¿Qué pasa en las aulas?*, Barcelona, Ed. Planeta, 2002.

PRATS, Joaquim, (Ed.), *La Secundària a examen*, Barcelona, Editorial Proa (Col·lecció Debat), 2002.

PRATS, Joaquim i PIBERNAT, Lluís, «La LOGSE. Una reforma de l'esquerra al servei de la dreta?», *Pensament i Política. Revista de Reflexió Política i Social*, núm. 1, Barcelona, primavera de 2000.

CULTURA

EL CONGRÉS DE CULTURA I LES SEVES REPERCUSSIONS POSITIVES DE CARA AL FUTUR

Ponent:

JOSEP ESPAR TICÓ

El moment històric a Catalunya quan es convoca el Congrés (dècada dels 70) és d'una gran efervescència.

La virior repressora de la dictadura franquista es va esmoreint i paral·lelament els partits polítics clandestins i la mobilització de la societat civil van fent forat. En un determinat moment (tardor de l'any 1974) es produeix una negativa del consistori de Barcelona a dotar econòmicament l'ensenyament del català. El secretari del Col·legi d'Advocats, Josep Pi-Sunyer, com a resposta a aquesta agressió a la llengua proposa un congrés de defensa de la cultura catalana que estudiï els obstacles que tenen en tots els seus aspectes la llengua i la cultura catalanes. I troba un primer ressò favorable en els altres col·legis professionals. El 28 de gener de 1975 convoca el Congrés el Col·legi d'Advocats. El governador civil de Barcelona és Rodolfo Martín Villa.

A partir d'aleshores el Col·legi d'Advocats es preocupa de configurar una futura junta executiva i definir el que hauria de ser el Congrés. Mentrestant comencen a ploure adhesions i més adhesions de les entitats petites o grans, previsible o impensables.

El rebombori que es va produir entre els medis intel·lectuals va ser considerable. El juny del 1975 es van reunir a Montserrat uns cent cinquanta intel·lectuals i van redactar un document que reclamava una popularització del Congrés. Es feia una crida als *treballadors de la cultura* que s'hi incorporessin. Mentrestant el Col·legi d'Advocats havia convocat una reunió de *caps clars* per dissenyar el futur del Congrés.

En aquesta reunió hi va assistir també una representació dels intel·lectuals que havien estat a Montserrat i segons relata Jaume Fuster en el seu llibre sobre el Congrés «va ser un autèntic desgavell». S'hi discutí el tema del nom (uns a favor i uns altres en contra de si s'havia de dir Congrés de Defensa de la Cultura Catalana o si s'havia de dir Congrés de Cultura Catalana i prou), es va rebutjar la presència de l'Església com a tal en el Patronat d'Honor, s'insistí a incloure la totalitat de l'àmbit territorial (de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó) i en el caràcter popular que havia de tenir, però sense obviar el rigor científic.

Recullo el que jo vaig escriure al meu llibre *Catalunya sense límits* sobre aquella sessió...

«El Congrés de Cultura Catalana va passar una època conflictiva durant tota la primavera del 1975. L'equip promotor del diari *Avui* ens vam adherir al CCC entrat l'estiu del 1975. La tardor d'aquell mateix any, ens van convocar juntament amb una sèrie de persones estretament lligades a la cultura catalana. Vaig anar a aquesta reunió amb Enric Cirici. La presidència de la taula era ja pràcticament el que seria després el Comitè Executiu del Congrés. Preguntaven les opinions de la gent del públic sobre com hauria de ser el Congrés. Hi va haver intervencions de Maria Aurèlia Capmany, de Josep Porter, de Ricard Salvat... Precisament un important home de teatre va preguntar per què hi havia un representant de Montserrat a la taula —es referia a dom Marc Taxonera. Realment no sé què li devia passar al qui feia la pregunta, un home entès i intel·ligent, per poder qüestionar que en un Congrés de Cultura Catalana hi hagués un representant de Montserrat, que havia acollit gent de tots colors sempre que havia calgut, durant tots els anys de la dictadura que encara patíem. Després hi intervingué Pere Portabella, que si defensa que si no defensa, i Josep M. López Llaví defensant que s'havia de fer una cosa de tipus popular.

»També hi va haver una intervenció d'aquelles apocalíptiques d'algú que jo no coneixia, que es va embolicar sobre el fet que el Congrés havia de ser una cosa absolutament i exclusivament popular, que havia de sortir dels grups de base, que no havia de ser elitista, que havia de ser un congrés sense votacions, sense ponències, que havia de ser un congrés totalment diferent dels que s'havien fet fins aleshores. Es repetia tota la problemàtica que s'havia plantejat a Montserrat. La meva impressió fou que resultaria molt difícil d'engegar una cosa coherent, perquè en el món ja estaven inventades gairebé totes les coses i trobava francament complicat d'inventar un congrés especial en el seu funcionament.

»Al darrer moment vaig demanar la paraula. Vaig afirmar que el fet que es digués o no es digués *defensa de la cultura catalana* tenia molt poca importància, perquè en el fons el que fèiem era defensar-la; que això m'era absolutament igual, però que no veia cap mena d'inconvenient a parlar de defensa. Després vaig dir que, un cop acabat el procés del diari *Avui*, em podria dedicar a la tasca més agra, més difícil, més problemàtica i més llunyana de qualsevol plantejament intel·lectual, que era la qüestió econòmica del Congrés, per si podia interessar. Fins en

aquell moment em semblava que això no s'ho havia plantejat seriosament ningú. Perquè era un fet certíssim que al marge d'unes aportacions econòmiques prèvies dels col·legis professionals, el més calent era a l'aiguera. Ens trobem, doncs, amb un congrés en marxa que tots els partits polítics volen aprofitar com a cobertura de les seves activitats en aquells temps difícils. I no solament es multipliquen les reunions, també es fa un autèntic proselitisme polític dintre les entitats que es tenien a l'abast.»

El Congrés és aleshores una mobilització de la societat civil amb centenars i centenars d'adhesions, però amb un equip organitzatiu i econòmic feble i dispers.

La secretaria general era més representativa que gestora. Els col·legis professionals representats actuen com una mena de comitè executiu més de nom que de fets. I s'arriba a l'inevitable enfrontament entre ells i el món intel·lectual més derivat cap a posicions assembleàries.

Calia una ordenació urgent. Calia una direcció executiva que *executés*. I es va proposar la figura d'un gerent, que jo vaig assumir amb goig. Tot el potencial que havia desvetllat el Congrés podia encarrilar-se si els àmbits culturals treballaven amb rigor i per separat de la immensa força sorgida al carrer. Calia trobar els canals perquè pogués exercir-la sense interferències. Immediatament vaig proposar unes jornades de debat i definició amb totes les forces disponibles del Congrés per decidir de manera definitiva tota la mecànica que calia seguir. La reunió es féu a Lloret els dies 17 i 18 de setembre i fou un èxit absolut. Com diu Jaume Fuster, «A Lloret es va fer la planificació exacta del Congrés de Cultura Catalana. Es decidí que els àmbits presentarien els seus treballs a diverses poblacions dels Països Catalans i en dates escalonades; s'aprovaren les cinc grans campanyes de sensibilització i mobilització populars; s'acordà realitzar unes accions culturals de teatre i de cinema; s'acordà que el Congrés acabaria el novembre de 1977; s'estudià la proposta de Joan Triadú d'elaborar una carta magna o manifest de la cultura catalana, que resumís els treballs culturals dels àmbits; s'aprovaren els models dels carnets de congressista i el preu mínim de 1.000 pessetes; s'acordà fer un audiovisual de promoció i un fullet d'inscripció i propaganda...».

Amb plena consciència que s'havia agafat un camí viable, es va fer un gran acte de presentació amb el desig d'intentar que l'Ajuntament de Barcelona (l'alcalde era Socias Humbert) s'adherís al Congrés no pas de manera testimonial sinó també econòmica. L'acte es va fer el 8 de desembre del 1976 i va tenir dues parts. A la primera es va passar un audiovisual que havíem preparat per fer actes i més actes de presentació per tot Catalunya per explicar no solament què era el Congrés sinó també com s'havia arribat a l'estat de postració de la llengua i la cultura catalanes després de 300 anys de contrarietats. Calia cons-

cienciar prèviament a qualsevol altra cosa. A l'audiovisual es desmuntava visualment i sense possibilitat de rèplica la idea d'unitat d'Espanya, teòricament aconseguida amb els Reis Catòlics. L'audiovisual era impactant: Com podia parlar-se d'unitat si amb Amèrica només hi podien relacionar-se els membres de la corona castellanolleonesa? Hi havia els uns i hi havia uns altres. Dos reis s'havien unit en matrimoni, però els regnes respectius continuaven diferents i amb la seva personalitat política pròpia. D'unitat, res, d'unificació, res de res. Pot semblar que aquestes puntualitzacions de l'audiovisual quedaven descol·locades. Però nosaltres vàrem aprofitar tot el Congrés per fer pedagogia a la ciutadania com si comencéssim de zero.

El resultat fou que l'Ajuntament de Barcelona va atorgar-nos dues coses: espais per fer actes i exposicions i uns quants milions de pessetes. Val a dir que la presència de personalitats com Josep Pi-Sunyer Cuberta, secretari del Col·legi d'Advocats; Miquel Casals Colldecarrera, president del Congrés i degà del Col·legi; Francesc de Borja Moll; Joan Fuster; Joan Martí Alanís, copríncep d'Andorra; Pau Vila, el geògraf de renom universal; Manuel Sanchis, el gramàtic; M. Aurèlia Capmany; Marta Mata; Joan Triadú; Jordi Carbonell; Josep Benet; Oriol de Bolòs; Josep Pintó Ruiz; Bartomeu Barceló; Antoni Badia Margarit; el pare Batllori; Joan Albaigés; Josep M. Castellet; Xavier Folch; Marc Taxonera, representant Montserrat; Jordi Porta; Agustí Bassols; Oriol Casassas; Oriol Vergés; Francesc Vicens; Rosa M. Malet; Josep Fontana; Josep M. Cadena; Joan Anton Benach, amb una rècula de polítics que despuntaven; Rafael Ribó; Miquel Roca Junyent; Narcís Serra; Anton Canyellas, i Heribert Barrera, impactava. Tot plegat presidit amb els cartells de Joan Miró i d'Antoni Tàpies denotava la importància i la vigència d'aquella convocatòria del Congrés.

Crec que el CCC ha estat la darrera instància unitària col·lectiva que ha tingut una eficàcia popular de gran abast. A partir del Congrés ha quedat reblat en el món polític, intel·lectual, de l'ensenyament i a les més diverses entitats que la llengua catalana és una amb varietats, però una sola, que l'abast territorial cultural va de Salses a Guardamar i de Fraga a Maó, que hi ha hagut una preocupació centralista des de 1709 i 1714 per arruïnar la llengua catalana i una obsessió malaltissa per imposar la idea d'una sola nació, Espanya i punt.

L'àmbit d'institucions del Congrés va redactar i aprovar al castell de Cardona unes «Bases per a l'autonomia de Catalunya», que van servir després per a la redacció ràpida de l'Estatut de Sau, perquè gran part de la feina ja s'havia fet des d'una instància unitària i amb consens.

Del Congrés en va néixer un desplegable amb la cronologia historicopolítica cultural dels nostres països.

I també en va sorgir la popularització del terme *Països Catalans* que a la meua manera de veure ha estat un gran error: els ciutadans conscienciats d'aquest àmbit fora del Principat no se senten *catalans* de cap manera, tot i que

saben que parlen una modalitat de la llengua catalana. A mi em va caure la bena dels ulls en un acte de l'àmbit de música a Menorca, a Ciutadella, i vaig veure com era de contraproduent usar el terme de *Països Catalans*. Joan Sales ja havia advertit Joan Fuster dels perills d'enfrontament que el terme comportaria. Tot va ser inútil. La lliçó no s'acaba d'aprendre i els més fonamentalistes van insistint tant sí com no. I així ens van les coses.

Per a l'acte de clausura del Congrés vaig treballar per relligar Barcelona, València i Palma amb pantalles gegants de televisió i fer un acte conjunt des de les tres capitals. Vaig sol·licitar a Madrid, al ministre de Cultura Pío Cabanillas, la connexió. Ens va contestar tard i negativament però a la seva carta acceptava l'àrea comuna; en efecte, deia: «Me consta que el centro directivo de TV ha hecho todos los esfuerzos para intentar complacerle pero lamentablemente nuestra red no se encuentra todavía en condiciones de atender las necesidades reconocidas en época relativamente reciente. Si la emisora de Aitana solo sirviera a la región valenciana podría pensarse en un enlace ocasional Tibidabo-Aitana, por la difusión, en el *área común*, de actos procedentes de otra región...».

La clausura del Congrés va anar precedida d'actes multitudinaris de signifiació europea i fins i tot americana. Representants de Flandes, Escòcia, Quebec i Occitània varen palesar que les nacions sense estat tenien un futur incert.

Altres actes remarcables previstos foren protagonitzats per Joan Fuster, Pierre Vilar, Francesc Candel, Vargas Llosa... Quan es va fer l'acte de clausura (27 de novembre de 1977), Franco feia *un any* que ja era mort i enterrat, i la Transició acabava. Va comptar amb la presidència de Josep Tarradellas que hi va assistir convalescent i de més de 40 parlamentaris elegits a les primeres eleccions (15 de juny de 1977). Aplegà tres mil persones, bona part dretes omplint tots els racons. L'acte fou un farcit inacabable de discursos, Pascual Scannu de l'Alguer, Miquel Casals Coldecarrera, Geoffrey Ribbans (Anglaterra), Josep Tarradellas... També es distribuï el Manifest de la Cultura Catalana proposat per Joan Triadú a Lloret.

I es va acordar continuar les tasques del Congrés, tant en la part pedagògica (es va crear Acció Escolar del Congrés de Cultura Catalana) com de projecció a l'interior i a l'estranger amb la Fundació Congrés de Cultura Catalana feta sobre la base de la donació de Pau Vila d'un premi seu i de l'aportació de milers de congressistes d'entre els 13.000 que havien obtingut el carnet. Es va celebrar la clausura amb una espectacular exposició «Què és i què ha estat la cultura catalana», que va comptar (gràcies al gran ressò del Congrés) amb aportacions de l'Abadia de Montserrat, de la Biblioteca de Catalunya, de la Fundació Miró, de diversos museus comarcals, del Museu d'Art de Catalunya...

Marc Taxonera, Martí Alanís, Rosa M. Malet, Francesc Vicens, Antoni Mercadé, Alexandre Cirici Pellicer, Joan Ainaud de Lasarte... tothom hi va col·laborar.

I La Caixa en va assumir la despesa i va ajudar a portar l'exposició per tot Catalunya. La nostra recent Acció Escolar del Congrés, amb Maite Manyé al capdavant, va portar-hi nens de totes les escoles i va agafar quatre monitores perquè expliquessin a través de l'exposició que l'esperit del Congrés era el que Manuel de Pedrolo havia dit: «Venim de lluny i sortim de silencis provisionals per donar fe de vida, com sempre hem fet en el passat, per a dir d'una manera senzilla, però amb fermesa conscient: Som i tenim la voluntat d'ésser també en el futur». Aquella exposició va tenir uns grans valedors i fou reconfortant. La visitaren milers de nens de tot Catalunya, que quan han estat grans han estat ciutadans conscientment catalans a les urnes i arreu.

Abans d'acabar aquest brevíssim resum voldria destacar un moment del Congrés que fou d'autèntica desbandada. Després de la mort de Franco (20 de novembre de 1975), tots els participants del Congrés que hi participaven amb una intenció política en el rerefons, es van trobar amb les mans lliures i amb la necessitat urgent de configurar els seus propis quadres per una possible futura contesa electoral. I es van decantar per fer política en directe. I van deixar desassistides les instàncies que ocupaven al Congrés de Cultura. Les eleccions del 15 de juny de 1977 van ser l'epicentre de la desbandada momentània.

La força i la inèrcia del Congrés era tan gran que un cop passades les eleccions i assolides les urgències polítiques es va fer un acte impressionant, la Cloenda. Els efectius generals es van tornar a reagrupar, i això va fer possible que es redactés, s'aprovés i es presentés en públic, a l'acte de cloenda, un «Manifest de la Cultura Catalana» compendiat i resumit, que dona la mesura del pes intel·lectual i alhora jurídic del Congrés. Els conceptes d'unitat lingüística, de coincidència entre reivindicació nacional i reivindicació social, de reconeixement del dret a l'autogovern, de legitimitat democràtica i control democràtic, d'autosuficiència d'infraestructures per al desenvolupament, de necessitat absoluta de presència internacional... hi són recollits amb contundència. A la meua manera de veure són vàlids plenament avui, i podrien servir de referència a les altes instàncies polítiques que ens governen.

El Manifest acaba amb una crida:

«Afirmem que aquests objectius inajornables que exigeix el progrés de la nostra societat només seran assolits per la lluita unida de tot el poble, i per això demanem a tots els ciutadans del Principat de Catalunya, del País Valencià, de les Illes i de la Catalunya Nord, que s'apleguin a l'entorn d'aquest programa bàsic de reivindicació cultural i nacional».

El fet de repassar el que va ser el Congrés i les seves repercussions en tots els ordres fa pensar que amb unitat i amb accions concretes per fer, els camins són oberts de cara al futur.

«TO BE OR WHAT TO BE?»
LA DEFENSA CREATIVA VALENCIANA
DE LA CULTURA CATALANA

Ponent:
DOMINIC KEOWN

Bicefàlica, esquizofrènica, amfíbia, són tots adjectius que s'han aplicat –i no sense justificació– a l'experiència de la terra de les meravelles que és el País Valencià. No cal dir que, tant per l'hibridisme catalanoaragonès de la seva repoblació durant la Reconquesta com per la natura peculiar del seu desenvolupament sociohistòric dins del conjunt de les zones de parla catalana, aquesta àrea sempre ha estat un lloc entre els més susceptibles pel que fa a l'establiment d'una consciència nacional. Si ja al llarg del segle XIX, seguint l'antiga política de dividir i conquerir, l'Estat centralista va aprofitar-se de la diferència econòmica entre una Catalunya en vies d'industrialització i una València agrícola per invertebrar el sentiment unitari d'un poble unit per història, cultura i llengua comunes aquest impuls rupturista no ha deixat de ser vigent fins als nostres dies.¹

Aquesta política divisòria, per exemple, fou de suprema importància durant la Transició, fenomen que per als nostres propòsits fixarem entre el Pla d'estabilització del 1959 i el primer govern socialista de l'any 1982, tot i que la rellevància d'aquest instint divisor segueix apreciànt-se encara avui dia en la

1. Per a una perspectiva històrica general vegeu l'obra seminal de Joan FUSTER, *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Ed. 62, 1962. Els estudis de l'historiador valencià Alfons CUCÓ, així mateix, són fonamentals per a una apreciació completa d'aquest tema: *Debat: propostes nacionals per a un poble*, Gandia, Alfons el Vell, 1987; *País i estat: la qüestió valenciana*, València, Eliseu Climent, 1989; amb R. BLASCO (eds.) *El pensament valencianista 1868-1939*, Barcelona, La Magrana, 1992; *Roig i blau: La transició democràtica valenciana*, València, Tàndem, 2002. Vegeu també J. V. MARQUÉS, *País perplex: notes sobre la ideologia valenciana*, València, Tres i Quatre, 1974.

vida diària de tots els valencians. Per tant, possiblement fóra adient oferir de bell començament un breu esborrany que, malgrat la seva superficialitat, podria ajudar a contextualitzar la nostra meditació.

En el curs de l'últim segle i mig, successius governs de Madrid –tant de l'esquerra com de la dreta– s'han interessat per assegurar la unitat de l'Estat a força d'impossibilitar qualsevol acostament polític entre el País Valencià i Catalunya. Tant és així que fins i tot la present Constitució té enterament prohibida aquesta classe de reconfiguració. En primer lloc, els motius d'una legislació que cerca de mantenir a ultrança la desintegració d'una comunitat que comparteix les mateixes arrels històriques és més que qüestionable. Més insidiosa, tanmateix, ha estat la força social exercida pels estaments governadors i els seus interessos creats per consolidar, mitjançant el foment de la ignorància i del prejudici, l'acceptació d'aquesta divisió en l'àmbit popular. Històricament parlant, s'ha servit de tota la maquinària propagandística per crear un sentiment anticatalanista entre la població valenciana amb la finalitat d'exagerar aquesta distinció i de suplir, com a acte corresponent, qualsevol sentiment pancatalanista amb un espanyolisme compensatori.

Aquesta tendència, és clar, ha fet acte de presència més destacadament en el context de la llengua, l'emblema més visible de la unitat. Al llarg de l'últim segle s'ha experimentat un impuls persistent de promoure el secessionisme lingüístic a pesar de la confirmació universal i científica de la catalanitat del parlar valencià. Uns exemples trets dels últims anys serien suficients per demostrar la vigència d'aquesta actitud tan tendenciosament manipuladora.²

L'any 2001, per exemple, la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana va proscriure als currículums escolars d'idioma l'estudi de qualsevol escriptor no nascut en aquella comunitat amb l'evident finalitat de ressaltar aquesta escissió. Aquesta mesura seria igual d'inexplicable que la prohibició de l'ensenyament de Shakespeare als Estats Units o de Samuel Beckett a Escòcia si no fóra que la mesura també hauria d'excloure, paradoxalment, la presència de les cròniques del primer valencià i fundador del regne Jaume I, que va néixer a Montpeller. Pitjor encara va ser la resolució escandalosa del mateix govern el 2002 de no reconèixer la titulació de Filologia Catalana a l'àmbit de les oposicions per a la docència de l'idioma. Per tant –i per increïble que sembli–, la comunitat valenciana seria l'únic lloc del món on a un llicenciat d'aquesta disciplina no li reconeixien la capacitat d'impartir classes de la llengua autòctona.

En aquesta conjuntura, això no obstant, caldria recalcar la connivència

2. Les investigacions sociolingüístiques de més rellevància són: Rafael NINYOLÉS, *Conflicte lingüístic valencià: substitució lingüística i ideologies diglòssiques*, València, Tres i Quatre, 1978; Lluís ARACIL, *Papera de sociolingüística*, Barcelona, La Magrana, 1982; Alfons CUCÓ i Santi CORTÉS, *Llengua i política, cultura i nació*, València, Tres i Quatre, 1997.

de successius governs centrals de tots colors en aquest intent rupturista. Des de la decisió per part del PSOE el 1995 de separar l'ISBN per a llibres en català i en valencià fins a la posterior divisió, en la recent època popular, de senyals literatures a la Biblioteca Nacional a Madrid. Aquestes decisions són meres baules en la cadena perpètua del patrocini oficial de l'impuls secessionista al País Valencià, sentiment que ha pres el nom de *blaverisme* a causa de la franja blava que diferencia la bandera de la ciutat de València de la històrica senyera quadribarrada.³

No caldria dir que si la situació en aquesta època democràtica continua sent alarmant fou encara més problemàtica durant la Transició, moment en què es va celebrar la famosa «batalla de València» entre les reaccionàries forces d'aquest mateix blaverisme espanyolista i el catalanisme progressista encapçalat per una sèrie de persones d'un gran prestigi i qualitat acadèmica: és a dir, Alfons Cucó, a l'àmbit polític; Manuel Sanchís Guarnier, en la lingüística; Joan Fuster, en l'esfera historicocultural, i Vicent Andrés Estellés, en el camp de la literatura. I serà precisament per aquests dos últims d'aquesta llista que ens interessarem.

L'apologia per excel·lència de la integritat nacional-cultural de València i Catalunya va ser *Nosaltres els valencians*, obra mestra de Joan Fuster i significativament el primer llibre publicat a Catalunya per la nova editorial Edicions 62. La contundència del seu procediment científic va suposar una crisi per al sector secessionista i la vacuïtat de la seva preparació intel·lectual. Les files blaveres de la dreta local no tingueren altra opció que confeccionar una resposta histèrica que va expressar-se no sols en la cremada pública del llibre sinó també en la corresponent incineració del seu autor! Ens referim, és clar, al ninot de Joan Fuster que va ser cremat a les falles de març del 1963. Aquest succés correspon a l'inici d'una fulminant batalla campal que, en molts sentits –i tal com hem vist–, encara dura, i que tingué el seu pitjor moment amb l'explosió de dues bombes plantades a casa de l'intel·lectual suecà l'any 1978.

Intercalada entre aquests ultratges, però, va tenir lloc l'elaboració d'una resposta literària de les més originals d'Europa al llarg de segle xx. Escrites entre 1963 i 1970, les *Horacianes* de Vicent Andrés Estellés no sols constituei-

3. A fi de demostrar la presència d'una institucionalitzada paranoia anticatalanista només caldria destacar la reacció histèrica del blaverisme davant la traducció de la Constitució Europea, el novembre del 2004, que va insistir que el mateix text tingués el qualificatiu *valencià* per distingir-la de la (idèntica) versió catalana. En són una mostra també les paraules del conseller de Cultura de la Generalitat Valenciana davant l'aprovació pel Parlament de Catalunya, el març del 2004, d'una proposició no de llei que reclamava la retirada del decret que divideix el català i el valencià en les escoles oficials d'idiomes. Esteban González Pons –tot un doctor en dret constitucional– va dir: «No vamos a consentir que se avasalle a los valencianos». Va acusar el PSOE de «atacar nuestras señas de identidad» i, al caire de l'atac de nervis, va pronosticar que aquest partit seguirà amb el seu intent antivalencià evident en «el PHN, l'AVE e incluso la Copa de América. Lo que está claro», va afegir, «es que entre Maragall y Carod-Rovira conseguirán que Zapatero sea para los valencianos el Felipe V del siglo XXI» *Levante-EMV*, 26/3/04.

xen la versió lírica de la defensa fusteriana de la catalanitat del País Valencià sinó que exemplifiquen i, d'alguna manera, fixen i concreten la individualitat de la veu valenciana dins el cor creatiu de la tradició catalana.

Segons el seu autor aquest aplec és una mena de dietari líric i lúdic dels esdeveniments: «El vaig començar com per joc; després, l'acte incivil dels atacs, sense defensa, dels quals fou objecte, a València, el meu bon amic Joan Fuster, va derivar en una mena de crònica periodística».⁴ De fet, tota una sèrie de poemes capturen amb un antilirisme i intimisme planyívol el tarannà de l'opressió desesperada d'aquella època. Alguns versos evoquen episodis determinats –la cremada del llibre de Fuster i l'amenaça del suplici blaver– o algun succés més esperançador com l'edició d'una cançó de resistència, en aquest cas *La pedra i el vent* del cantautor Raimon.

D'aquesta manera, l'especificitat de l'experiència semblaria implicar que una precisa familiaritat històrica seria un *sine qua non* per a la plena apreciació del poemari. Fet i fet, la valencianitat fonamental i la corresponent dificultat que això comporta per a aquells que ignoren les idiosincràsies de la localitat, resultà ser una preocupació freqüentment identificada pel mateix Joan Fuster. L'intel·lectual va formular la seva reserva l'any 1974 en el pròleg del primer volum de l'obra completa d'Estellés amb una especial referència a la intel·ligibilitat del dialecte valencià i la càrrega ideològica de la seva diferència topològica que passarà a formar una part clau de la nostra deliberació a continuació:

«La tràgica evolució històrica de la llengua catalana fa que siga lògica la meua aprensió que ara confesse: entendran aquests poemes, els entendran com Déu mana, la gent dels dialectes contigus? No ho acabe de veure clar... Se'ns esmuny el *dialecte*. VAE s'hi presenta amb uns versos relativament *dialectals*: del seu dialecte, del nostre, i ens resulta íntim i vibrant. Com el llegiran *ells*, més enllà de l'Ebre o de la mar? Hi arribaran al fons?»⁵

Curiosament, com tot gran artista, amb aquest genial aplec Estelles sap nedar i guardar-se la roba. A fi de compensar la immediatesa dialectal de l'experiència i captar d'aquesta manera el suport del lector principatí i, alhora, internacional, el poeta afegeix una dimensió universal mitjançant el recurs als plantejaments bàsics de la psicologia. Tal com el títol suggereix –i avalant-se de les estratègies ofertes pel desdoblament de la personalitat–, el burjassoter entra en una relació autobiogràficament simbiòtica

4. L'aplec *Horacianes* fou publicat per primera vegada dins *Les pedres de l'àmfora, Obres completes, II*, València, Eliseu Climent, 1974, pàg. 213-305. La informació biobibliogràfica és a la pàgina 308.

5. «Introducció» a V. A. ESTELLÉS, *Recomane tenebres, Obres completes, I*, València, Eliseu Climent, 1972, pàg. 17-36.

amb el seu antecessor llatí, Horaci. Fet i fet, la transferència personal d'aquesta simbiosi és tan extremada que l'autor antic (i imaginari) pot referir-se al seu doble modern com si fos, fins i tot, una entitat independent.⁶ Ho veiem en el poema LXXIV:

«car, més que no de roma, em sé fidel de venusa...
venusa és tant per a mi com és sueca per a fuster
o castelló per a ventura
o burjassot per a l'estellés.»

En aquest nou marc poètic, les figures de l'escena moderna es barregen sense la menor exclusivitat amb els seus iguals romans. I no hi ha dubte que aquest distanciament ficcional i històric serveix per desparticularitzar l'experiència. Al cap i a la fi, però, la intensitat de l'emoció visceral conjuntament amb l'acronisme estàtic del subconscient, ens remet a l'especulació freudiana com a explicació de la globalitat de la referència. I l'estratagema literari en aquest cas és l'evocació de la bel·ligerància arquetípica entre germans, identificada per Freud en el seu romanç familiar.

D'aquesta manera, Estellés se serveix d'un antagonisme mític per comunicar el conflicte ideològic entre els dos bàndols involucrats en la «batalla de València». Si en aquest context la configuració simbiòtica Horaci/Estellés arriba a representar el catalanisme il·lustrat, el blaverisme pren forma en la figura ombrívola de l'historiador romà Suetoni. I la violència col·loquial de la diatriba estellesiana és única, fascinant i ideològicament fulminant dins del context de la lírica catalana contemporània.

En primer lloc, la vitalitat indecorosa del valencià estellesià produeix inevitablement una reacció enterament aclaparadora pels excessos idiomàtics de l'abús. El LIX hauria de ser suficient per donar una impressió correcta d'un tema que apareix amb tota contundència en una quarta part dels més de vuitanta poemes que constitueixen l'aplec.

«suetoni, que és un fill de puta,
cosa que no té cap mèrit, car tot ho féu la seua mare,
amb el consentiment i el consell del marit
a més de ser ell, suetoni, de pròpia collita, un bon cabró

6. Tal com ens ho descriu Jaume Medina:
«Estellés ha encertat a donar-nos un Horaci valencià, un Horaci de ca nostra, que no solament contempla el món a distància, en l'objectivitat de la història, sinó que ha assumit tota una manera mascle de viure i de veure el món, ja en la perspectiva històrica, ja en el moment present, donant-nos, alhora, una colla de personatges antics que, potser, tenen molt i molt a veure amb els moderns.»
«Les *Horacions* de Vicent Andrés Estellés», *Els Marges*, 9, 1977, pàg. 105-113.

»parla de mi en termes més que maliciosos.
allò que més me fot és que ho fa sense gràcia...
que els deus li ho paguen
enfonsant-li una clava en el forat nefand»

A pesar de la seva violència col·loquial, però, l'insult aquí no és exclusivament gratuït si el considerem des de la perspectiva freudiana. Els poemes sobre aquest tema van íntimament lligats amb l'evocació de la figura del pare; relació familiar que ultrapassa els límits de l'afecte personal per ubicar-se en el context simbòlic de la psique. Segons la interpretació que ens proporciona Freud, es considera el pare com el factor civilitzant: la representació de l'autoritat. I aquesta força simbòlica es veu comunicada per la càrrega metafòrica de l'ordre lingüístic, cristal·litzat pel seu nom, i la seva transmissió intergeneracional als fills.⁷ En tots els exemples arquetípics d'aquest romanç familiar un element fonamental és la rivalitat entre germans que complica l'herència de l'autoritat paterna: Caïm i Abel; Etiocles i Polinises; Esaú i Jacob; Ròmul i Rem.

En aquest context la qüestió del reconeixement de la legitimitat de l'hereu és fonamental. I és precisament en aquest marc que arribem a comprendre millor l'enviliment de Suetoni a les *Horacianes* ja que aquest personatge ombrívol pretén usurpar l'autèntica herència catalana de València en un intent d'imposar-hi un llegat il·legítimament espanyolista.

Per tant, la càrrega grollera de l'abús té una altra funció més elemental. Ultrapassant l'esfera de l'insult per centrar-se en l'acusació, el poeta cerca posar en dubte la genuïtat del llinatge del seu contrincant. D'aquesta manera Estellés procura desautoritzar l'antivalencianisme blaver mitjançant un qüestionament obert de la legitimitat del seu representant més destacat: és a dir, l'execrable Suetoni. Els exemples que citem a continuació són prou reveladors d'això i demostren que la qüestió central de la denúncia és la legitimitat i no sols l'insult.

«Suetoni, cabró.
tu sabies ben bé que fou el meu pare,
un pescater humil pels carrers de venusa.
tu ho sabies ben bé i ho vares callar.
Suetoni és un bord.» (XXVI)

7. Lacan descriu la importància del nom de la forma següent: «C'est dans le Nom du Père qu'il nous faut reconnaître le support de la fonction symbolique que, depuis l'orée des temps historiques, identifie sa personne à la figure de la loi». Es tracta del personatge «qui est capable de dire "je suis qui je suis."». «D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose», dins *Écrits*, París, Éd. du Seuil, 1966, pàg. 531-83. Per a més informació sobre el concepte del pare primordial i la seva influència en l'elaboració de l'estructura de la societat primitiva vegeu també S. FREUD, *Totem and Taboo*, Londres, Routledge and Kegan Paul, 1950, especialment pàg. 140-46.

«t'has demorat moltíssim referint
que el meu pare fou pescater.
escolta fill de puta,
si em pensaves fer dany
anaves ben errat...

»el meu pare fou llibert, i és de veres. Va exercir de pescater. I és de veres.
són dades ben sabudes.» (LXII)

«i qui fou el teu pare?
pots orientar-m'hi?
ni la teua mare sabia dir-t'ho
enfeïnada sempre a la màfega.» (III)

Tot i amb això, no hi hauria cap dubte que el demotisme expressiu del burjassoter xocà frontalment amb la convenció contemporània de la Catalunya estricta on la norma vigent en el panorama líric era d'una decorosa respectabilitat. Només cal comparar la grolleria del valencià estellesià amb la correctíssima expressió d'un Carles Riba o la cultíssima evocació de la Sinera de Salvador Espriu per adonar-nos del contrast fonamental en les maneres de representar l'experiència d'una consciència nacional compartida.

Per tant –i seguint l'esquema proposat per Fuster–, durant aquesta època no seria excessivament agosarat referir-se a un determinat antagonisme dialectal entre el popularisme més rudimentari del País Valencià i el famós civisme il·lustrat tan emblemàtic de la personalitat «oficial» de Catalunya.

A fi de demostrar aquesta censura moral i de classe que caracteritza l'assimilació literària al Principat podríem referir-nos a l'antologia de la poesia escatològica preparada per la valenciana Empar Pérez Corts, que ha fet referència a una intencionada ignorància institucional dels textos indecents i demòtics que, segons ella, «ens foren sibil·linament escamotejats per algun seny ordenador dels nostres destins universals com a poble net i polit».⁸ És precisament contra la visió selectiva del seny ordenador de Catalunya com a decent i elevadament culta que s'alçarà la veu dialectal valenciana.

Curiosament, aquest dialectisme amb el seu corresponent contingut ideològic i de classe, no deixa de quadrar enterament amb la visió que ens ofereix el teòric angloamericà, T. S. Eliot, articulada en el sorprenent volum del 1948, *Notes towards a Definition of Culture* ('Apunts cap a una definició de la

8. «Pròleg» a *Versos bruts*, Barcelona, Quaderns Crema, 1989, pàg. xi-xxxiv.

cultura'), on el genial poeta meditava sobre la fricció creativa habitual entre la metròpoli i la perifèria i la conflictiva interrelació entre totes dues.⁹

Aquests pensaments eliotans, elaborats durant l'apreciable trauma del *Blitzkrieg* de la Segona Guerra Mundial, demostren d'una banda la consciència dels coneguts perills de l'homogeneïtat imperialista de la raça superior i, de l'altra, l'apreciació dels valors culturals de la pluralitat que tant trobem a faltar en la feina dels inventors de la puresa unitària d'Espanya d'ençà del famós 1898. A l'àmbit europeu, el teòric angloamericà parla de l'estímul de l'intercanvi creatiu entre les nacions del nostre continent i del valor positiu d'aquesta varietat:

«Per a la salut de la cultura d'Europa són dues les condicions necessàries: que la cultura de cada país sigui única, i que les diverses cultures reconeguin la seva relació mútua, perquè cada una sigui susceptible a la influència de les altres. I això és possible perquè hi ha un element comú a la cultura europea, una història interrelacionada de pensament i sensibilitat i comportament, un intercanvi d'arts i d'idees.»¹⁰

A l'entorn domèstic, doncs, Eliot revela al llarg d'aquests apunts una consciència sorprenent del valor de la diferència ètnica entre les nacions de les Illes Britàniques i, més important, de la contribució massiva d'aquesta a la vida cultural del col·lectiu. En la fosca nit de la guerra contra el feixisme –i amb el seu país adoptiu aïllat i sol davant l'amenaça nazi– quan s'hauria esperat més aviat una crida a la unitat de l'Estat com a conjunt indivisible, aquest poeta celebrà precisament el contrari: és a dir, la diversitat entre els diferents pobles del país, cosa que es palesà amb una referència fulminant al pensador A. N. Whitehead.

«Una diversificació entre les comunitats humanes és essencial per proporcionar l'incentiu i el material per a l'odissea de l'esperit humà. Les altres nacions d'altres hàbits no són els nostres enemics: són guanys més aviat. La gent requereix dels seus veïns alguna cosa suficientment afí per ser compresa, i, ensems, suficientment aliena per a provocar l'atenció; però, més que res, alguna cosa prou gran per a exigir l'admiració.»¹¹

No cal dir que la inspiració polivalent d'aquest instint calidoscòpic que Eliot passà a aplicar al cas del Regne Unit és exemplar davant la incomprensió i l'impuls homogeneïtzador tan característics dels intel·lectuals peninsulars com ara Ortega, Unamuno i els seus deixebles de l'època actual. La podem copsar, per exemple, en la xenofília inclusiva i antiimperialista d'aquestes paraules tan

9. *Notes towards a Definition of Culture*, Londres, Faber, 1962 [1a edició, 1948].

10. *Ibid.*, 119. La traducció de l'anglès en tots els casos és nostra. Les planes assenyalades correspondran sempre a aquesta edició.

11. *Ibid.*, pàg. 50.

aplicables a la ignorància de la diferència nacional que s'evidencia a l'Espanya central i centralista:

«L'anglès típic, per exemple, no sol considerar Anglaterra com una “regió” de la mateixa manera que un súbdit escocès o gal·lès pot considerar Escòcia o Gal·les; i ja que no li és explicat prou clarament que ell també hi té interès, la seva simpatia queda sense explotar. Per tant, l'anglès pot identificar els seus interessos amb una tendència d'obliterar les diferències locals i ètniques, cosa que és tan nociva per a la seva pròpia cultura com per a la dels seus veïns.»¹²

De fet, Eliot es mostrà sensible als perills feixistoides implícits en la reticència exclusiva d'aquesta mentalitat introspectiva de terra cremada cultural i indicà, amb una perspicàcia que trobem absent entre la intel·ligència espanyola de la seva generació, les implicacions imperialistes d'aquest impuls homogeneïtzador: «l'intent d'ensenyar als alemanys a considerar-se primerament alemanys, i l'intent d'ensenyar als italians a considerar-se primerament italians i no pas nadius d'un principat o ciutat particular, hagué de pertorbar la cultura tradicional i les arrels des de les quals podria créixer tota cultura futura.»¹³

Per tant –i al llarg de l'article–, el poeta ofereix antitèticament un elogi de la vitalitat del mosaic lingüístic i cultural de les múltiples nacions que podrien formar, amb una mutualitat de respecte, un Estat modern. Però, curiosament, en aquesta imaginada configuració, l'harmonia de la interrelació sociopolítica seria substituïda a l'esfera cultural per la noció de la *fricció* i la *competència*, una rivalitat que en el seu dinamisme és considerada en termes positius de cara a l'avanç creatiu: «El valor absolut és que cada territori tingui la seva cultura i aquesta harmonitzi i enriqueixi les cultures confrontants.»¹⁴

I segons la visió que l'anglicà ens privilegia, aquests són conceptes que haurien d'aplicar-se als termes més baixos de l'àmbit domèstic d'una mateixa personalitat cultural. No cal dir que aquesta visió ofereix una perspectiva fascinant per a l'assessorament de la contribució de Vicent Andrés Estellés i Joan Fuster durant els anys de la Transició. En aquest cas tornem a trobar l'antagonisme friccional a l'àmbit català on, davant el cultisme i la formalitat de la creació principatina fa acte de presència el demotisme del burjassoter; o, en termes eliotans, «el seu satèl·lit contestatari». Un altre crític anglès, Matthew Tree, ha assenyalat amb la perspicàcia, el compromís i l'humor que el caracteritzen el domini de la sobrietat elevadíssima (*high seriousness*, o, per a Pé-

12. *Ibid.*, pàg. 53.

13. *Ibid.*, pàg. 60.

14. *Ibid.*, pàg. 54.

rez Corts, l'enginyer ordenador «d'un poble net i polít») en la literatura catalana durant l'època que comentem i que, per a ell, continua vigent:

«També avui ens equivocaríem si parléssim d'un retorn a la normalitat: la cultura popular catalana actual és massa precària i massa escassa –i encara massa criticada pels defensors del *high seriousness* a ultrança– per generar qualsevol tipus de normalitat literària. Perquè “normalitat literària” significa l'existència d'un teixit literari que va des del manga eròtic fins a la poesia més esotèrica; significa l'existència de gèneres literaris a cavall entre el vulgar i el culte.»¹⁵

No cal dir que l'expressió estellesiana, amb la seva dimensió vulgar, semblaria constituir una reacció antitètica davant la serietat de la defensa culta, formal i correcta de la literatura del nord de l'Ebre.

Curiosament, és exactament en el camp de l'assimilació de la poesia on es torna a apreciar amb més contundència la fricció eliotana en l'àmbit domèstic entre el procediment crític de la Catalunya estricta i el seu satèl·lit valencià. I en aquest sentit ens referim a la utilització de les antologies de poesia com a arma de defensa cultural. En un àmbit del tot hostil amb una infraestructura editorial enterament insuficient aquest gènere podria constituir el mitjà més factible per al foment de la lectura d'una llengua clandestina. Tot i amb això, trobem un antagonisme clar entre el *modus operandi* valencià en comparació amb el procediment a la Catalunya estricta.

En el seu tractat exemplar del 1959, *Poesia valenciana (1900-1950)*, Joan Fuster ja havia explicat les diferents maneres de treballar en aquest camp. L'antòleg té dues opcions per procedir que el suecà va qualificar de crítica i històrica respectivament.

«En les primeres, l'antòleg opera sobre el material literari prèviament fixat –gènere, escola, temps– d'acord amb un sistema de conviccions, i hi adopta una actitud militant en el judici. La seva selecció, doncs, alhora que implica la tria d'allò que ell creu millor, ens il·lustra respecte als mateixos fonaments teòrics de què parteix... L'antologia de criteri històric, al contrari, voldria ésser un treball de mera transcendència informativa. Tracta de furnir el lector d'un repertori de textos, que, satisfactoris o no des del punt de vista crític de l'antòleg, representen l'estricta realitat del fenomen literari.»¹⁶

L'acostament històric, per tant, aspiraria merament a informar, sempre que això fóra possible. L'impuls crític, per la seva banda, entén l'avaluació des d'una posició predeterminada o, talment ho descrivia Ricard Torrents:

15. «Mort de dama: una visió personal de l'estat actual de la literatura catalana», dins *Journal of Catalan Studies*, 2002, www.uoc.edu/jocs.

16. *Antologia de la poesia valenciana(1900-1950)*, 2a edició, València, Eliseu Climent, 1980, pàg. 29.

«L'antologia no és mai innocent com un ram de flors. Darrere l'antòleg s'amaga el crític bel·ligerant.»¹⁷ Per tant, no ens estranya gens que Fuster, sensible als paranys tendenciosos, triés l'alternativa menys conflictiva. De fet el resum de l'activitat lírica d'aquest període que ens va proporcionar figura entre les mostres més desinteressades ofertes per aquest gènere.

Queda enterament clar, això no obstant, que la contribució fusteriana a penes va servir d'exemple respecte del Principat. Posteriorment, els reculls més remarcables –la immensa majoria, inevitablement, des de la Catalunya estricta (però també amb imitadors al País Valencià)– han preferit la versió crítica, amb tots els riscos que això comporta de cara a la parcialitat. El prototip d'aquest model fou la seminal *Poesia catalana del segle XX* de Josep Maria Castellet i Joaquim Molas.¹⁸ Mentre la importància de l'aplec és indiscutible, convindria tenir sempre present, contrastant radicalment amb la posició de Fuster, la tendenciositat del duo català en la seva empresa.

En la fosca nit de la repressió franquista aquest tàndem, inspirat per la praxi combativa de l'intel·lectual gramscian, cercà d'eixamplar la resistència al règim mitjançant una redefinició de les premisses artístiques. Aquests «crítics militants» amb la seva «actitud bel·ligerant»¹⁹ remuntaren les convencionals propostes estètiques dins el marc immediat del compromís ideològic de l'anomenada poesia realista, tergiversant, per tant, la premissa d'acceptació gairebé universal de la condició exclusivament literària de l'especulació poètica.

Des d'una posició de control els antòlegs procuraren ordenar la veu artística segons el seu posicionament ideològic. No ens hauria d'estranyar, doncs, la contundència del rebuig fusterià, articulat amb tota la fricció dialectal que es vulgui, d'aquest intent de manipular extraliteràriament la producció poètica.

«Anys enrere, Josep M. Castellet i Joaquim Molas van fotre un sumptuós “*manifesto a la Nació*”, amb el programa d'una anomenable “poesia realista”. Van tenir tan poca clientela, que no han trigat a desdir-se'n. Alguna vegada n'hi hem parlat, i ells sempre m'han dit que allò no era ben bé un “programa”, sinó una mena de “profecia”. Auguraven la pròxima eclosió d'una “poesia realista”, i, en efecte, els ha sortit Pere Gimferrer, que és un poeta estimable, sens dubte, però escassament “realista”... Vaticinaren a cegues i s'equivocaren.»²⁰

Evidentment, la clarividència dirigista exercida pel tàndem català deixa en evidència la radical diferència del procediment assimilatiu del valencià que,

17. «Sobre antologies de poesia», *Reduccions*, 11, setembre 1980, pàg. 47-54.

18. Barcelona, Ed. 62, 1963.

19. La terminologia és de Torrents.

20. «Introducció», a Vicent ANDRÉS ESTELLÉS, *Obra Completa*, I, València, Eliseu Climent, 1972, pàg. 28.

tal com indica al seu aplec, va voler evitar en tot moment el parany dirigista: «Una primera obligació meua ha estat, per tant, reduir al mínim tota motivació crítica. Havia de deixar en segon terme com em fos possible, l'impuls a jutjar la labor dels poetes valencians contemporanis».

Fet i fet, en el seu pròleg a l'obra completa d'Estellés el suecà denuncià la clara divergència entre l'experiència literària del País Valencià i la del Principat marcant, amb contundència, la tensió friccional. El volgut demotisme de l'expressió valenciana (tipificat pel burjassoter i, tal com s'ha vist a dalt, pel mateix Fuster) constitueix l'antítesi vernacular de l'estàndard del Principat.

«Tot s'ha de dir: llegir Llorente quan ja s'ha llegit Neruda constitueix una experiència estranya que un crític barceloní –per més espavilat que siga– no entendrà mai... I Pompeu Fabra: fins a quin punt era “vàlida” per a Vicent Andrés Estellés la koiné de la “mesocràcia il·lustrada del Principat?”... Habitualment, [Estellés] hi explica l'espectacle menor de les peripècies de la gent subordinada, les seues –del poeta– o les nostres, que són d'una vulgaritat raonable i acatada. I les explica: les narra. I havia de narrar-les amb el vocabulari i els girs de la mateixa “vulgaritat” poetitzable.»²¹

Un cop més, ens crida l'atenció la càrrega ideològica i de classe entre la puresa expressiva de l'idioma de la «mesocràcia il·lustrada del Principat» i el demotisme valencià. No cal dir que la visió d'un poeta dialectal i un assagista dialèctic no fa sinó recalcar la idoneïtat del plantejament eliotà. I les reflexions de Vicent Salvador sobre *Nosaltres els valencians* tendeixen a subratllar la clara consciència fusteriana del plantejament central al nostre estudi: «era una obra d'encàrrec, que tenia la proposta d'equilibrar, amb la perspectiva valenciana, la panoràmica nacional catalana: el desequilibri entre el centre i la perifèria. Fuster mantindria, al llarg dels anys, la coherència d'aquesta visió integradora dels diversos regionalismes catalans en un sol marc nacional.»²²

Particularment revelador d'aquesta clara divergència entre el nord i el sud de l'Ebre seria el cas de l'assimilació d'un dels escriptors més populars i venuts de la Transició: ens referim, és clar, a Joan Salvat-Papasseit. Fuster fou també fonamental en la recuperació de l'escriptor de la Barceloneta tot i que el plantejament teòric de la seva edició de la poesia completa el 1962 divergia radicalment de l'assimilació efectuada per Joaquim Molas en la seva versió de l'any 1978, que constituïa una reiteració coherent i eixamplada de l'acostament positivista de l'antologia. El de Sueca, però, es dirigia més aviat cap a l'obertura de la lectura textual en el seu intent d'evadir en tot moment la rigidesa extraliterària d'inspiració biogràfica.

21. *Ibid.*, 29.

22. Vicent SALVADOR, *Fuster o l'estratègia del centaure*, València, Bullent, 1994, pàg. 99-101.

«Comsevulla que sigui, la previsible reactualització de Salvat tindrà encara una altra virtut. La lectura completa dels seus poemes, avui, quan ens hem alliberat o comencem a alliberar-nos de certes nobles i magnífiques pressions, ens ha de sobtar amb una evidència puntual: la de la seva estatura i la seva duració com a poeta. Ja no ens hi destorbaran ni prejudicis d'ambient o de retòrica. No serà mai més, per a nosaltres, “malaguanyat”, perquè no és malaguanyat el poeta que deixi una obra amb tantes i tan incaducables vigències com la de Salvat-Papasseit... Tot això, que, de fet, havia interceptat durant anys la visió correcta de Salvat-Papasseit, en queda finalment eliminat. I el lector català podrà obrir-se a la suggestió plural, transparent, franca, dels seus versos, amb la sorpresa agraïda d'haver descobert un gran poeta impensat.»²³

Aquest posicionament divergent, per naturalesa més especulatiu, hagué de posar en relleu el procediment de la crítica a l'ús amb tota la definició de la seva categorització extraliterària que es va institucionalitzar al nord de l'Ebre. És particularment interessant comparar la flexibilitat de la recepció fusteriana i l'enfrontament individual i alliberador entre crític i autor amb la posició adoptada pels catalans que addueixen amb insistència criteris de caràcter positivista per assimilar el fenomen: biografia, circumstàncies contextuals, lluita nacionalista, etc.

Vicent Salvador resumeix aquesta diferència receptora en termes de l'ofici literari; però és difícil no albirar-hi també una clara discrepància teòrica. Segons el comentarista, «el discurs didàctic, per exemple, no es pot permetre la demostració de dubtes, de la sotsobra de l'autor, de les seues contradiccions: ha d'aparèixer clar i monolític. L'assagista, en canvi, que es presenta davant el lector en “mànigues de camisa”, posa sobre la taula una confessió.»²⁴ De fet, la referència no podia ser més apropiada al nostre context. L'estil de Fuster és, sens dubte, més relaxat que el dels seus coetanis i ofereix, per tant, una manera més oberta i flexible pel que fa a l'acostament al vers del poeta. Però la imatge que tria Salvador és força reveladora i evoca, una vegada més, aquesta visió classista entre la formalitat indumentària i professional del Principat i la resposta planera i proletària de València.

A la portada de la monografia de T. S. Eliot apareixen, apropiadíssimes, les dues accepcions ofertes per l'*Oxford English Dictionary* de la paraula *definició*: «*The setting of bounds; limitation (rare)*». No ens semblaria excessiu aduir aquests dos sentits per descriure la labor diferenciada entre Vicent Andrés Estellés i Joan Fuster i els seus homòlegs de Catalunya estricta. Mentre en la seva faena de defensa cultural el suecà i el burjassoter cercaven la delimitació de l'expressió per tal d'estimular el debat al seu entorn, els principatins

23. «Introducció a la poesia de Joan Salvat-Papasseit», dins Salvat-Papasseit, *Poesies*, Barcelona, Ariel, 1962, pàg. 37-84. La cita és a la pàgina 43.

24. SALVADOR, pàg. 66.

tendien més aviat a imposar-hi limitacions a fi de potenciar la seva coherència d'acord amb un esquema ideològic predeterminat. Les dues maneres d'entendre la resistència al règim i de defensar la cultura pròpia són, per tant, radicalment diferents.

Isidre Crespo descriu la independència del procediment fusterià d'aquesta manera:

«La seua veu va ser una suspicàcia sistemàtica, un escepticisme funcional i pràctic, no desintegrador. Fuster, sabedor del que pressuposaven els límits de la condició humana, fa d'aquest reconeixement un remei contra les ideologies, un recer contra el perill de la uniformització del pensament.»²⁵

Aquestes paraules podrien servir de base per a una apreciació de la fricció fonamental entre aquestes dues regions de la nació catalana. Mentre els seus plantejaments no eren mai desintegradors —en tot moment aquests escriptors advoquen a ultrança per la catalanitat del poble valencià—, l'escepticisme de les deliberacions sobre la cultura d'aquest «tio de Sueca», tal com ell s'autodenominava, era enterament dissident i obligava a prioritzar l'estudi individual a costa de la coherència programàtica preferida per la resistència organitzada des del nord de l'Ebre.

El retorn en aquest moment, doncs, a les meditacions de T. S. Eliot no podia ser més apropiat. Al llarg d'aquest estudi hem trobat una consistència sorprenent entre l'esquema del conflicte dialectal entre centre i perifèria que quadra enterament amb la visió de l'angloamericà. I, amb ell, hauríem de concloure que aquesta fricció ha estat supremament positiva, ja que ha enfortit la contundència global de la cultura catalana en un moment d'adversitat. Si la vulgaritat col·loquial del burjassoter va posar en evidència la comoditat seriosa i elitista de l'apologia artística de la mesocràcia principatina, la feina discordant del suecà també pogué qüestionar la pretensió totalitzadora de la tendència historicista vigent a l'acadèmia de la Catalunya estricta.

En fi, la pluralitat, la varietat, la discrepància i la fricció són senyals, tal com ens ho indicava el mateix Eliot, de la bona salut: i és d'agrair poder considerar-les tan vibrants durant els anys difícils de la Transició. L'autocrítica, la discrepància i el debat són sempre saludables, a diferència de la confiada ignorància del pensament singular i antiacadèmicament prepotent que continua vigent entre les files del blaverisme a València.

25. Joan Fuster, *Raons i paraules*, edició d'Isidre Crespo, Barcelona, Hermes, 1999, pàg. 20.

ELS ATENEUS POPULARS, UNA ALTERNATIVA CULTURAL FALLIDA

Ponent:

FERRAN AISA I PÀMPOLS

Antecedents: els primers ateneus

La tradició ateneística a casa nostra es remunta a mitjans del segle XIX, en plena efervescència del romanticisme liberal i de la Renaixença literària. Els ateneus neixen amb la idea d'apropar la cultura al poble, mitjançant conferències, cursets i altres activitats recreatives. Aquests centres culturals es dedicaran a promoure l'associacionisme i a millorar el nivell de coneixences dels seus associats. Per tal d'aconseguir aquests fins, els ateneus es dotaren de biblioteques, hemeroteques i escoles amb l'objectiu principal d'ajudar a formar l'espiritualitat cultural de totes les persones inquietes de la població.

A Catalunya van destacar dos ateneus de caràcter científicoliterari, el Centre de Lectura de Reus (1859) i l'Ateneu Català (1860) —el qual es va fusionar amb el Casino Mercantil de Barcelona, que donà origen a l'Ateneu Barcelonès—. Aquestes institucions que encara sobreviuen, eren interclassistes però amb un predomini de la burgesia il·lustrada, de signe liberal i progressista.

Seguint les mateixes característiques es van constituir ateneus als principals pobles i ciutats d'Espanya. Cal destacar per la seva dimensió política, social i cultural, la influència que va tenir sobre la vida cultural i política espanyola, l'Ateneo Científico Literario de Madrid.

Bernat Muniesa manifestà que l'ateneisme és un reflex de la il·lustració: «Els ateneus nasqueren amb l'empenta il·lustradora i el mateix esperit de *L'Encyclopédie*. Intercanviar idees, conrear la literatura, la música, el teatre, la

plàstica, els avantguardismes i les innovacions científiques. [...] Els ateneus foren espais que la societat civil es donà a si mateixa.»¹

Els ateneus no van ser exclusius d'una classe social. La necessitat de formar-se i d'aprendre va fer que els obrers creessin les seves pròpies eines de difusió cultural. El creixement i la consolidació de la classe obrera va anar lligada a la lluita per l'associacionisme. El primer pas important en aquest aspecte l'havia donat Josep Anselm Clavé, que, en fundar les seves corals, es comprometia a lluitar a favor dels obrers per treure'ls de les tavernes i de la incultura.

La Revolució Industrial va ser clau en aquest procés que va anar acompanyat de la consciència obrera. Els membres més actius del món del treball van fundar societats semblants a les anteriorment descrites però amb la varietat d'estar centrades en la formació dels obrers per la seva emancipació humana. La diferència era notable...

És en el marc de la cultura del poble que cal cercar les arrels dels ateneus populars, institucions que esdevindran eines en mans dels treballadors de cara a la seva educació integral. El primer d'aquest nou tipus d'associació el trobem a Barcelona el 1861, amb la fundació de l'Ateneu Català de la Classe Obrera. Durant els seus primers anys d'existència serà dirigit per simpatitzants del Partit Progressista, i, a partir de 1869, amb la constitució a Espanya de la Primera Internacional, el corrent principal dels ateneus populars passarà a mans dels obrers internacionalistes.

Per exemple, l'Ateneu Català de la Classe Obrera, amb seu al carrer Mercaders, serà dirigit per destacats militants bakuninistes, com Rafael Farga Pellicer, Eudald Canibell i Josep Llunas i Pujals. Són tres personatges importants procedents del moviment obrer que van destacar com a líders de la Primera Internacional però també com a promotors del modernisme. Des de publicacions com *Acràcia*, *La Tramuntana* i *L'Avenç* van enlairar els seus sentiments de cultura popular.

L'Ateneu Català de la Classe Obrera va ser suspès el 1874, quan es produí la caiguda de la Primera República espanyola. Malgrat que la Restauració borbònica i els seus governs d'alternança van castigar durament les organitzacions de la nova classe social emergent, alguns centres obrers sobreviuen, l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera, l'Ateneu Obrer de Sant Martí de Provençals i l'Ateneu Tarragoní de la Classe Obrera.

Els ateneus obrers, aprofitant les èpoques de tolerància dels liberals, van tornar a brollar a Catalunya, eren les darreres dècades del segle XIX. El més important, sens dubte, va ser l'Ateneu Obrer de Barcelona, que va desenvolupar la seva tasca social en la creació d'una escola al carrer Tallers. També tingueren un pes específic en les seves respectives poblacions, l'Ateneu Obrer de

1. Bernat MUNIESA, «L'ateneisme, un reflex il·lustrador», *Diari de Barcelona*, 28 de novembre de 1989.

Sant Andreu de Palomar, l'Ateneu Obrer Martinenc, l'Ateneu Obrer de Badalona i l'Ateneu Obrer de Mataró.

Aquests centres de cultura popular van portar a terme una gran tasca educativa com a alternativa a la falta d'escoles. Cal tornar a remarcar que els ateneus obrers del segle XIX van ser sobretot escoles. Molts obrers catalans que no havien pogut anar a escola perquè havien de guanyar-se la vida des de molt joves, van tenir la «sort» de poder-se formar en els ateneus. Les classes dels centres populars es feien al vespre després de la feina, i, normalment, s'aprofitava els diumenges per fer conferències públiques obertes a tots els veïns del barri o del poble.²

Francesc Ferrer i Guàrdia va fer tot el possible per estendre el seu ideal pedagògic entre els ateneus obrers. Alguns d'aquests ateneus van adequar l'ensenyament de la seva escola a la filosofia de l'Escola Moderna, com ho féu l'Ateneu Obrer de Mataró.

Els ateneus obrers, amb el pas del temps, van perdre la seva originalitat i sense recursos van caure en mans de les institucions burgeses o de l'Església catòlica, que els va convertir tan sols en centres d'ensenyament d'art i ofici al servei de la classe dominant. Precisament en el *Boletín de la Escuela Moderna* es denunciaven aquests fets dels «ateneus obrers», que, a canvi d'ajudes econòmiques, es veïeren obligats a ensenyar la religió catòlica.

La modernitat

L'ateneisme entrarà en la seva fase de modernitat en els primers anys del segle XX. La vaga general de 1902 serà fonamental per a la constitució de noves iniciatives polítiques, socials i culturals. Aquesta vaga fou la primera important del nou segle.

Aquella lluita obrera va ser immortalitzada pel pintor Ramon Casas amb la seva obra *La càrrega*, que es troba exposada al Museu d'Olot.

La vaga, malgrat que va acabar amb resultats negatius per a la classe obrera, serà en canvi positiva perquè propiciarà un important debat en el si de la classe treballadora. La premsa llibertària i la premsa republicana mantindran una opinió molt semblant i s'uniran per fomentar la creació de societats culturals que es dedicaran, en cos i ànima, a preparar humanament i intel·lectualment els treballadors.

L'ateneisme, fruit d'aquest consens de l'obrerisme amb el republicanisme, entrarà a la modernitat. El primer i més important ateneu del nou segle serà l'Ateneu Enciclopèdic Popular (AEP). El nou ateneu havia nascut dels obrers

2. *La Rierada*, Arenys de Mar, desembre de 1902.

abandonats a les seves pròpies forces que estaven disposats a cercar l'ajuda dels obrers del treball i de la ciència per realitzar la seva tasca emancipadora: «La història de l'Ateneu Enciclopèdic Popular és en certa manera la història de la cultura popular a la Catalunya del primer terç del segle XX.»³ L'AEPP va fomentar la idea de l'esperit de llibertat i de tolerància entre els seus associats: «L'Ateneu Enciclopèdic Popular no és un patronat, sinó una agrupació de ciutadans lliures associats per la mútua cultura.»⁴

La cultura popular

Què fou la cultura popular? Què és ara la cultura popular?

Quan parlem de cultura popular estem parlant de cultura que surt del poble i retorna al poble, sense que sigui monopolitzada per cap estament de la societat. Els ateneus populars van ser un dels vehicles pels quals la cultura sortia del poble i retornava al poble. La cultura popular és la cultura que fan les persones, els ciutadans, sense esperar que ningú la faci per ells. Diu Pere Solà: «Una de les motivacions de la fundació de l'Ateneu Enciclopèdic Popular va ser precisament la d'oferir un servei modèlic de cultura popular. L'Enciclopèdic pretenia ressuscitar el debat constructiu, la discussió sobre bases científiques de les vies de solució del «problema social», com en deien aleshores. No es tractava tant de crear militants, com de fornir-ne les condicions. La primera d'elles, l'adquisició d'una sòlida cultura social i política, i d'una consciència cívica que fessin possible l'aparició d'un estol de militants que imprimissin una direcció constructiva al problema decisiu de la transformació de la societat.»⁵

Els ateneus populars van ser centres d'alfabetització, de formació per als autodidactes i, també, tribunes obertes per als obrers il·lustrats i per als intel·lectuals que s'acostaren, sense prejudicis, al poble.

Els ateneus foren també un espai de trobada per a les ànimes inquietes que volien prosperar culturalment i humanament. En aquesta lloable tasca col·laboraren mestres, professors, escriptors, científics, artistes, sindicalistes, polítics i catedràtics. És a dir, una gran part de la gent de la ciència i de la cultura va participar en les activitats dels ateneus populars oferint el seu saber d'una manera solidària.

Els ateneus populars van néixer amb l'objectiu de servir la instrucció de

3. Ferran AISA, *Una història de Barcelona, l'Ateneu Enciclopèdic Popular, 1902-1999*, Barcelona, Virus, 2000, pàg. 23.

4. Ateneu Enciclopèdic Popular, «Manifest», Barcelona, 1906.

5. Pere SOLÀ i GUSSINYER, *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya. L'Ateneu Enciclopèdic Popular (1909-1939)*, Barcelona, La Magrana, 1978, pàg. 8.

les capes de la població més necessitades tant d'espiritualitat cultural, com de reivindicació social. Era una època difícil en la qual els obrers eren condemnats a la més dura explotació econòmica, que no solament els arrossegava a la misèria sinó que els marginava del saber. La majoria de les tendències ideològiques van crear centres que responien a les seves necessitats socials. Els socialistes van fundar les *casas del pueblo*, que a Catalunya no van tenir gaire ressò perquè aquest corrent era minoritari. Els anarquistes van promoure ateneus i escoles racionalistes i els republicans, ateneus, casals i centres catalanistes. Els cristians també van participar en la creació d'ateneus els successors posteriors dels quals serien els centres morals i els esplais actuals.

Els ateneus populars van estar formats, majoritàriament, per obrers i per menestrals.

A Catalunya tenim, com ja hem dit, l'exemple de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, del qual cal tornar a parlar. L'Ateneu va ser fundat per obrers aficionats a la lectura que cercaren el suport dels joves de l'Associació Escolar Republicana, entre els quals hi havia Francesc Layret, Lluís Companys i Lluís de Zulueta, que, aleshores, participaven en l'Extensió Universitària per a Obrers.

El primer comunicat del nou ateneu aclaria el seu ideal: «Amb el títol d'Ateneu Enciclopèdic Popular s'ha constituït una nova entitat, que té per fi la instrucció dels que, per viure de les seves mans, es veuen més privades d'ella.»⁶

L'AEP representa una nova manera de fer ateneisme distinta als ateneus obrers del segle XIX. La seva relació amb la societat serà molt més oberta i molt més crítica. Els ateneus populars no sols seran escoles i centres de lleure, sinó que participaran activament en els afers públics. Els ateneus enlairaran la seva bandera de protesta quan faci falta i també mostraran la seva ètica davant els problemes greus de la societat.

L'AEP serà el principal model ateneíctic, imitat, no únicament a Catalunya, sinó a la resta de la Península. L'AEP serà escola, biblioteca, tribuna, centre recreatiu i centre reivindicatiu. La ciutadania barcelonina disposava de centres obrers en els seus barris i d'un gran ateneu en el centre de la ciutat. Si l'Ateneu Barcelonès representava la classe benestant de Barcelona, l'Enciclopèdic era la institució més autènticament popular de la ciutat. L'AEP, situat al número 30 del carrer del Carme, fou el més genuí representant dels ateneus populars i fou una alternativa progressista i popular a l'ateneu del carrer Canuda.

La filosofia del nou ateneisme recull totes les experiències anteriors i s'emmarca en les pautes de la filosofia krausista, que va desenvolupar Gi-

6. *Las Noticias*, 12 d'octubre de 1903.

ner de los Ríos, a l'Institut Lliure d'Ensenyança; en l'esperit de l'Extensió Universitària per a Obrers, i, sobretot, en el desenvolupament de les universitats populars franceses. Tampoc no es pot obviar el marc de naixement de l'ateneisme popular, en el moment d'irrupció del modernisme i de l'anarquisme a la fi del segle XIX. El pensament llibertari també serà un dels exponents d'aquesta cultura popular que es desenvoluparà a través del naturisme, l'esperantisme, el feminisme, l'antimilitarisme i l'educació racional.

L'ateneisme popular no quedarà al marge dels plantejaments filosòfics de pensadors com Kropotkin, Reclus, Tolstoi, Ibsen i Ferrer i Guàrdia. L'esperit de la «rosa de foc» irradiarà el seu romanticisme a tota una generació que idealitza la revolució. Serà un temps que es mitificarà la cultura com a eina emancipadora i es parodiarà Nietzsche quan deia: «Si la política no porta a la cultura, porta a la barbàrie; si la ciència no porta a la cultura, porta a la barbàrie.»

Els ateneus, organitzats en seccions realitzaran una gran tasca formativa en tots els camps, des de l'excursionisme fins al teatre, passant per la ciència, la literatura, l'esport i la política social. Aquestes entitats no solament desenvoluparan la cultura popular entre els seus associats, sinó que incrementaran la seva presència pública a través de campanyes cíviques a favor de causes justes. Van ser importants les campanyes pro escoles, contra el terrorisme, contra la guerra, pro esports populars i per la universitat oberta als obrers. En la campanya centralitzada a l'entorn d'aquest darrer tema, el president de l'AEP, Víctor Colomer, manifestava el seu desig d'obrir la universitat als obrers: «Cal que la nostra universitat, que tant ha millorat des del punt de vista de vitalitat cultural, no sigui un clos de difícil accés, sinó que tingui les portes obertes al talent i a la vocació. [...] Cal mobilitzar tots els talents perduts en les diferents contrades catalanes, facilitar-los els mitjans d'estudi i que puguin contribuir a augmentar la riquesa i la cultura mundials.»⁷

La cultura popular dels ateneus esdevindrà l'eix principal de la vida associativa. Rafael Campalans, en una conferència sobre l'educació del poble, manifestà: «Mai hauria de parlar-se de “cultura popular” i de “cultura superior” com de dues entitats distintes. El problema que s'ha de plantejar la nova societat, és el problema de la “cultura única”, és a dir, la Universalitat i el *Collegium* no per a l'usdefruit exclusiu d'una classe, sinó per a tots els que en siguin dignes. No una Extensió Universitària, no una simple Universitat Popular, sinó la magna i única Universitat del Poble.»⁸

A l'entorn de la idea de l'ateneisme popular apareixeran un munt d'associacions que, amb el nom d'humanista, republicà, demòcrata, eclèctic, naturista

7. Víctor COLOMER, «Per la Universitat oberta als obrers», *Full Oficial del Dilluns*, 22 de juny de 1936.

8. Rafael CAMPALANS, «Els problemes de l'educació del poble», *Noticiari de l'Ateneu Enciclopèdic Popular*, núm. 35, març de 1923.

o llibertari escamparan la cultura i les idees de progrés i de llibertat entre els seus associats. Destaquen en aquesta missió pedagògica i social, a més del ja citat AEP, entitats com l'Ateneu Polytechnicum, el CADCI, l'Ateneu Sindicalista, l'Ateneu Naturista Eclèctic, l'Ateneu Popular de Gràcia, l'Ateneu Enciclopèdic «Sempre Avant», l'Ateneu Popular d'Estudis Socials i els ateneus llibertaris Faros, Guinardó, Clot, Torrasa, Porvenir, etcètera.

És important per veure el funcionament d'aquestes entitats el testimoni de tres persones que van viure aquella època, tan rica per a l'associacionisme català. Conxa Pérez (Barcelona, 1915) va ser sòcia durant la Segona República de l'Ateneu Llibertari Faros i de l'Ateneu Llibertari de les Corts. El primer disposava d'una gran biblioteca i el segon va organitzar l'escola racionalista Eliseu Reclus, al carrer Vallespir.

Les classes del matí eren d'ensenyament primari i al vespre anaven dirigides als adults. L'escola era dirigida per la família Carrasquer. Conxa Pérez també parla de l'Ateneu Llibertari del Clot, on s'havia organitzat el grup naturista Sol i Vida, que mantenien una parada de propaganda tot l'estiu a la platja. Enric Casañas (Barcelona, 1919) va participar en la fundació de l'Ateneu Popular de tendència llibertària a la Casa del Poble de Santa Coloma de Gramenet. L'ateneu mantenia una escola nocturna i es feien conferències els diumenges. En destaquen les seccions d'excursions, de teatre i la cultural. Josep Olivé (Barcelona, 1919) fou soci de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, on va ser alumne de la classe de comptabilitat, i va formar part de la Secció d'Excursions i membre dels Amics del Sol. Oliver recorda la companyonia que regnava entre els habituals de l'ateneu i la quantitat d'activitats que s'hi feien, tantes que no es podien abastar totes i cadascú escollia les més adients.

Els ateneus i les associacions culturals van celebrar dos congressos: Reus (1911) i Vilanova i la Geltrú (1912); en aquest segon congrés es va suggerir canviar el nom pel de Congrés de Cultura Popular Catalana. Els llibertaris, durant la Segona República, també van fer pinya, i van publicar el periòdic *Nueva Humanidad* com a òrgan de coordinació dels ateneus i les escoles racionalistes.

L'ateneisme serà un dels pilars principals de la societat civil catalana fins a la Guerra Civil. Els ateneus populars serviran de pedrera de la vida política, social i cultural de la Catalunya republicana. Albert Pérez Baró, que fou secretari general de l'AEP, ho remarca així: «Fou una pedrera de la qual sortiren una gran part dels homes que més han significat en la vida pública de Catalunya ajudant a crear al mateix temps allò que Rafael Campalans anomenava "obrers selectes", interessats per les coses de l'esperit tant o més que per les materials que els afectava directament.»⁹

9. Albert PÉREZ BARÓ, *Autogestió obrera i altres temes*, Barcelona, Pòrtic, 1974, pàg. 141.

El moment més àlgid dels ateneus populars va ser sens dubte durant la Segona República. Milers de treballadors i menestrals acudien a les classes i als actes dels ateneus amb la idea d'aprofundir els seus coneixements culturals i, per tant, amb la decisió de formar-se per ser útils en l'esdevenir de la societat que somiaven. Els ateneistes pretenien aconseguir, a través de l'educació i la cultura, una societat molt més justa, més igualitària i, sobretot, més lliure. Tal com deia un dels principals promotors de la cultura popular a casa nostra, Víctor Colomer: «Tenim el propòsit de realitzar un màxim esforç i esperem comptar amb l'entusiasme dels nostres socis i simpatitzants perquè l'Ateneu arribi a convertir-se en la veritable universitat obrera, amb la qual els treballadors puguin aconseguir el nivell cultural necessari perquè després, des de cooperatives, sindicats i societats i partits populars, puguin realitzar una veritable cultura d'avançada d'acord amb les necessitats de la classe obrera i de coses que no permetin les injustícies i els odis entre iguals.»¹⁰

Resumint, l'esperit de l'ateneisme popular, que volia esdevenir universitat obrera, era una filosofia, en paraules de Jaume Aiguader, que volia fer: «[...] de cada home un obrer, de cada obrer, un doctor.»¹¹

El franquisme

La derrota republicana de 1939 va significar la fi dels ateneus populars i d'aquesta filosofia obrera. El franquisme va tancar la majoria de les seues ateneístiques i va confiscar-ne tots els béns. Alguns locals van passar a dependre de Falange Espanyola que, naturalment, va aplicar la política «cultural» del nacionalcatolicisme i del falangisme ultramuntà de *Flechas y Pelayos*.

També l'Església, a través de l'acció catòlica, va influir en la nova situació política derivada del triomf del feixisme. Els centres parroquials es van dedicar a agrupar el jovent –infants i adolescents– dels barris i dels pobles que, a canvi de berenars i catecisme, podien participar en jocs. I, fins i tot, escollir algun llibre dedicat a la joventut de les minses prestatgeries de la biblioteca. Tan sols l'escoltisme va poder sobreviure, naturalment, perquè eren minyons catòlics...

El franquisme, amb la seva repressió cultural sobre els ateneus tallava d'arrel un dels punts vitals del sistema democràtic avançat, la xarxa civil i els seus vehicles de comunicació. La cultura popular va desaparèixer del mapa, així com també la fluïda comunicació de la societat. El franquisme havia guanyat la principal batalla, trencar la relació ininterrompuda del poble, des de

10. J. CASTRO CHESER, «Centros populares de cultura. El Ateneo Enciclopédico Popular», *El Diluvio*, 15 d'abril de 1936.

11. *Noticiari Mensual de la Secció d'Excursions*, núm. 139, maig de 1931.

meitats del segle XIX, a través dels ateneus populars i altres mitjans de connexió amb la cultura popular.

Durant la nit negra del franquisme la cultura popular, i la cultura en general, va ser segrestada pels vencedors de la guerra. El que va quedar de la cultura popular tan sols va ser el folklore dels diversos pobles d'Espanya, ja que la «cultura popular» fou monopolitzada pel Frente de Juventudes i per la Sección Femenina de FE i de las JONS.

Malgrat tot, cap als anys 60, la cultura del poble, com la resta d'iniciatives, va començar a ressorgir, però encara sota el control de l'Estat policíac del general Franco. La cultura també va haver de passar per l'etapa de resistència que, des de l'acabament de la guerra, es féu a casa nostra. Però les dificultats eren moltes i les traves de l'Administració del règim tallaven qualsevol iniciativa cultural pròpia del poble. Perquè, com digué Jaume Aiguader: «La cultura necessita la llibertat per acomplir íntegrament la seva obra.»¹²

Malgrat això, des d'aleshores ençà, sempre hi va haver grups de resistents, tant a l'exili com a l'interior, que lluitaren per salvar la cultura i la llengua catalanes. Els versos d'Espriu, ho dirien: «Però hem viscut per salvar-vos els mots, / per retornar-vos el nom de cada cosa / perquè seguís el recte camí / d'accés al ple domini de la terra.»

Són anys que la cultura se centra tant en la funció artística (novel·la, poesia, teatre, cinema), com en el creixement d'una actitud contestatària al règim. També l'esperit catalanista es manté en algunes entitats històriques que van sobreviure a l'enfonsament d'un món. Aquí podem parlar dels centres excursionistes que, en els anys difícils, realitzaren una tasca admirable. La represa, però, va ser molt lenta...

Les associacions de veïns

En els darrers anys del franquisme van ser tolerades les associacions de veïns, entitats que no havien existit abans de la guerra. En el seu si es començaran a posar en pràctica alguns dels principis de la cultura popular. Després de la mort del dictador s'incrementà la presència d'aquestes associacions i es fomentà l'acció participativa dels veïns agrupats a través de les anomenades *vocalies*.

La mort de Franco va accelerar l'aparició de les associacions de barri i el nombre de veïns que s'acostaven als locals socials amb ànim d'ajudar a construir el país des de la base.

12. Jaume AIGUADER i MIRÓ, «Llibertat i moral», *Noticiari de l'Ateneu Enciclopèdic Popular*, núm. 26, juny de 1922.

Les associacions de veïns organitzaren, aleshores, activitats culturals i socials semblants a les que feien els ateneus populars: conferències, recitals poètics, teatre, excursions, festes... S'organitzaven cursets de tota mena i es feien campanyes públiques reivindicatives de tipus urbanístic, higiènic i social. Fins aquí podríem dir que les associacions de veïns havien agafat el relleu dels ateneus populars, malgrat no ser la mateixa cosa, hi havia entre els dos models molts punts comuns de contacte. Aquests punts d'intersecció tenien la base en la idea que calia crear un estat d'opinió i una consciència ciutadana. És a dir, es volien refer els ponts trencats pel franquisme.

Els partits polítics i els sindicats, tots encara clandestins o semitolerats, van veure en les associacions de veïns una plataforma de propaganda per a la seva lluita. Això no era res de nou, els ateneus populars, malgrat el seu programa d'independència política, també van passar per aquesta situació de politització. Per exemple, abans de la guerra, l'Ateneu Polytechnicum era el cau dels homes de la Unió Socialista de Catalunya, l'Ateneu Enciclopèdic Popular ho fou del Bloc Obrer i Camperol, i en el CADCI arrelà el Partit Proletari Català.

Així que no és estrany que el PSUC, el PTE, el MOC, l'LCR o sindicats com CCOO i la CSUT i la USO planessin amb els seus ideals per les associacions de veïns, cercant plataformes socials i militants de base.

Les associacions de veïns, naturalment, no eren ateneus populars... Això es veié clar quan, amb la normalitat democràtica, es van buidar de contingut i de personal. Però en els moments més durs del canvi polític van tenir un paper important.

Les associacions de veïns van formar part de l'Assemblea de Catalunya i van mobilitzar els veïns en la campanya de l'amnistia i en els actes reivindicatius a favor d'aconseguir ajuntaments democràtics. També estigueren presents a l'hora de lluitar per la recuperació de les llibertats i l'Estatut d'Autonomia. Les plataformes veïnals van ser, conjuntament amb el moviment obrer i l'estudiantil, els principals motors de les mobilitzacions dels anys 1976-1977.

Les associacions de veïns eren i són una plataforma diferent del que van ser o haurien de ser els ateneus populars, però que en algun moment van ser l'exponent del que podria haver estat un ateneu popular de barri dels nous temps. La desmobilització, tant del moviment veïnal com del moviment obrer, va significar l'empobriment de la societat. El sistema democràtic nascut del consens polític va apostar per un model sense presència de la societat civil. A partir d'aleshores tot seria filtrat a través del Parlament, el Sindicat o l'Ajuntament. Els veïns van quedar reduïts a ser només vehicle electoral...

Malgrat això alguns capdavanters romàntics de la història del nostre país van creure que calia refer els vells ateneus populars i construir d'aquesta manera l'antiga xarxa civil tan rica de Catalunya.

Els primers temps de la Transició

Després de la mort del dictador i amb l'arribada de les llibertats democràtiques, a poc a poc s'anirien incorporant a la vida col·lectiva entitats i associacions que havien format part de la Catalunya anterior a la Guerra Civil, com alguns ateneus.

Però per a les antigues entitats el camí no va ser precisament un camí de roses. Els temps havien canviat i la societat també, i els models culturals eren uns altres. A més, les noves generacions, a causa de la llarga dictadura, havien perdut les referències, la pràctica i el sentit històric del que significaren els ateneus populars: «No solament els ateneus, sinó també altres tipus d'associacions populars i inclusivament les institucions polítiques i de govern de la República, van esperar que el parèntesi dictatorial abastés un curt termini de temps per tornar a emergir.»¹³

Malgrat això, el més important va ser el restabliment de les llibertats perdudes i la restauració d'institucions republicanes com la Generalitat de Catalunya, dins del marc de l'Espanya de les autonomies. La nova etapa de l'Espanya monàrquica es va dotar d'una democràcia parlamentària amb el consens dels grups polítics de dretes i d'esquerres, que van apostar per la reforma de l'antic règim abans de realitzar una plena ruptura. La ruptura hauria significat buscar els referents culturals de la República, mentre que la reforma es va quedar sense referents culturals, calia crear-ne de nous.

Moltes associacions van reclamar el patrimoni que els havia estat confiscat pel franquisme. Els vells locals dels ateneus i casinos de poble van renovar les seves juntes per fer-los més adients a la nova etapa democràtica. Els locals d'antigues cooperatives que s'havien mantingut pels pèls sense ni pena ni glòria retornaren revestits d'ateneu popular.

El 1977 fou l'inici de la represa, novament, de la cultura popular. Eren precisament els primers temps de la Transició quan aquest fenomen el trobem amb més força al nostre país. Fou un retrobament espontani sense necessitat de grans organitzacions. Dins del nou panorama polític, des de molts sectors s'empeny el carro de la llibertat recuperada. Els moviments artístics i culturals més progressistes esdevenen populars i organitzen tota mena de festes a les ciutats i als pobles. Aquests moviments autònoms porten a terme lluites per aconseguir una cultura popular adequada als nous temps i es reivindiquen els ateneus populars com a factors participatius de la ciutadania.

A Barcelona s'aprofiten diversos esdeveniments festius per reivindicar els espais del Born i el Mercat de les Flors, com a ateneus populars i centres

13. Amàlia BOSCH i DATZIRA, *Els ateneus a Catalunya*, Federació d'Ateneus de Catalunya, El Prat de Llobregat, 1991, pàg. 23.

de festa permanent. El Grec de l'any 1976 i algunes altres festes van estar marcades per aquesta filosofia lúdica popular de recuperació dels carrers per part de la gent. A Barcelona, durant la festa major es recupera el Moll de la Fusta, amb una actuació de l'Orquestra Plateria. Destaquen també en aquells anys de recuperació de l'esperit festiu companyies teatrals com Els Comediants o el Living Theatre. I també fou important la celebració de concerts musicals multitudinaris com el Canet Rock, amb l'actuació de grups com la Companyia Elèctrica Dharma, Oriol Tramvia i cantautors com Pau Riba, Jaume Sisa –malgrat no poder cantar per una prohibició governativa– i Maria del Mar Bonet. Aquells anys de la Transició, l'esperit modern dels ateneus populars podia trobar-se a llocs com la sala de música Zeleste, al carrer Argenteria, o a la mateixa Rambla, que era un veritable fòrum popular.

L'espai de la Rambla fou aprofitat per ateneus incipients, col·lectius contraculturals i grups socials emergents per estendre la seva propaganda. Però aquesta àgora que anava *in crescendo*, i que proclamava consignes contràries al consens dels Pactes de la Moncloa, va ser tallada d'arrel... Primer per l'aparició de grups incontrolats que, amb el nom de partits d'extrema esquerra, es manifestaven violentament cada vespre a la Rambla i que provocà la consegüent repressió governamental. La violència dels «incontrolats» va justificar a les autoritats l'ocupació de la Rambla per les forces de seguretat. D'aquesta manera es posava fi per la força al gran ateneu popular que va ser la Rambla durant la Transició. Jaume Sisa, sensible a aquests fets repressius, va compondre la cançó *Han tancat la Rambla*:

«Han tancat la Rambla
Han fet fora tothom
Han buidat els arbres
Dels ocells i les flors.
[...]
Sento les sirenes
Al passeig enreixat,
Ànimes en pena
La sortida han barrat...»

Els ateneus llibertaris

La reorganització de la CNT fou l'eix vertebrador dels col·lectius llibertaris de barri, que es van dedicar a constituir els antics ateneus llibertaris. Aquests primers anys de la Transició seran d'or per als ateneus. Molts d'aquests col·lectius havien actuat dins de les associacions de veïns. Joan

Zambrana ho confirma: «La duda que se planteaban muchos de ellos era si sería mejor, en un entorno de mayor facilidad para crear asociacionismo popular, seguir actuando en las AAVV o crear otro tipo de organizaciones vecinales más acordes con la filosofía libertaria de participación y autogestión. Las decisiones al respecto fueron diversas debido a múltiples causas. En unos casos se optó por seguir en las AAVV en función del grado de apertura que éstas tuvieran en el barrio y de su carácter autogestionario. En otras, al ver que era imposible desarrollar un trabajo abierto, puesto que estaban controladas y mediatizadas por grupos políticos diversos, se optó por la creación de Ateneos Libertarios o Colectivos que asumieran la filosofía de apertura democrática que los había identificado siempre.»¹⁴

Un altre aspecte serà la moda de tot el que fa referència a la imatge «llibertària», això farà que molts joves s'apunten a la CNT o als col·lectius llibertaris... El periodista Mario Vila, a les pàgines de *Solidaridad Obrera*, entrevistava membres d'ateneus llibertaris, els quals sintetitzaven l'esperit de l'època: «No queremos recuperar el barrio como forma sino como comunidad, una comunidad donde las personas se relacionan pese a los condicionamientos de un medio alienante y deshumanizado intentando en todo momento que esas relaciones sean lo más libertarias posibles. Estas relaciones comunitarias se enfrentan a la incomunicación, el individualismo y a la misma noción de progreso... Lo importante no es el cliché ideológico sino el respeto al funcionamiento autogestionario del ateneo. Un ateneo que no admita a sus miembros por criterios de "ideología" sería un ateneo libertario para libertarios, con lo cual no solo dejaría de ser un ateneo, sino que además perdería su condición de carácter libertario, abierto por definición [...]»¹⁵

Barcelona comptarà aviat amb una important xarxa de centres d'aquest tipus. Els ateneus llibertaris de Sant Andreu, Sants, Poble Sec, Clot, Gràcia, Verneda, Xino i Sant Antoni eren alguns dels exemples d'aquest model ateneístic. Aquests ateneus neixen marcats per la contracultura que es va començar a desenvolupar a l'anomenada *dècada prodigiosa* i que va viure la seva esplendor més gran, en el nostre país, en els primers temps de la Transició política. Les seves publicacions també inclouen els problemes del moment i la qüestió ideològica. A Barcelona es publica *Ítaca*, *El Surtidor*, *El Patinet*, *Ateneo*, *Akefalos*... A l'editorial d'*Ítaca*, portaveu de l'Ateneu Llibertari de Sant Andreu, es fa història: «L'inicial nucli, reduït, gairebé clandestí, s'anà obrint i anà creixent. Noves incorporacions d'excel·lents companys feren d'aquell nucli petit un nucli més gran. El Col·lectiu anava prenent forma i consistència en la lluita, en la discussió, en el treball intern i extern. El Col·lectiu tenia clar que la seva feina més immediata era el lligam amb el barri i l'inseriment en la lluita del barri. [...] I el Col·lectiu topà amb els "po-

14. Joan ZAMBRANA, *La alternativa libertaria*, Badalona, Fet a Mà, 2000, pàg. 150-151.

15. Mario VILA, «Los ateneos libertarios», *Solidaridad Obrera*, núm. 20, juny de 1978.

lítics” de l’associació de veïns. [...] El Col·lectiu, aleshores, començà a acaronar una nova idea: es proposà treballar per a poder fer un ateneu llibertari a Sant Andreu [...].»¹⁶

Aquesta sortida de persones amb idees llibertàries de les associacions de veïns per formar els ateneus fou habitual en aquells moments: «La misma estructura antiautoritaria y sin jerarquizaciones del Colectivo de barrio ha sido trasladada de una manera natural al ateneo. Los vecinos (muy pocos: es una realidad) que se han añadido al proceso han sido compañeros de otros grupos libertarios, antiguos militantes animados a participar en la reconstrucción de una obra que el Poder intentó eliminar [...].»¹⁷

Els ateneus llibertaris van llançar diverses iniciatives, com formar una Taula Antinuclear i Ecològica a l’Ateneu de Gràcia. També es va potenciar una coordinadora d’ateneus de la comarca del Barcelonès, que va col·laborar en el suport solidari a lluites concretes com la vaga de Vitòria, Roca, Michelin, benzineres o a favor de l’amnistia total, i foren solidaris amb la lluita dels presos de la COPEL. Els ateneus participaren en campanyes contra l’OTAN, contra el militarisme i a favor dels objectors de consciència. I estigueren presents en els grans mítings de la CNT, com el que es va fer el 2 de juliol de 1977 a Montjuïc, que va aplegar un quart de milió de persones.

En un opuscle de l’Ateneu de Santa Coloma es definia què era un ateneu llibertari: «Es una entidad cultural con carácter propio, completamente autónoma de cualquier ente político u organización sindical o social. Rechaza por principio todo comportamiento autoritario, venga de donde venga. Cree en la libertad natural del hombre.»¹⁸

Una altra de les circumstàncies que van permetre l’aparició dels ateneus llibertaris va ser el retorn a l’escena social de la vella CNT. Però l’aparició i l’expansió dels ateneus llibertaris es va fer al marge de la Confederació: «a la que les unían afinidades y simpatías, pero no se trataba de los conocidos como “lazos orgánicos”. Esto creó tensiones entre el sindicato y ateneos que desarrollaban su propia actividad siguiendo las iniciativas de la gente que los fundaba y los integraba.»¹⁹

El que en tot cas caldria analitzar és si la crisi confederal de finals dels 70 va ser causa suficient per arrossegar a l’abisme tot el moviment llibertari, entre el qual hi havia els ateneus, o si va ser el desencís i el *passotisme*, o la veritable falta d’un projecte sòlid de cultura llibertària que va acabar amb el moviment... Fos quin fos, el debat sobre quin havia de ser el paper dels ateneus populars o dels llibertaris, ja es plantejava en el mateix any 1977. Publica-

16. Ítaca, Vendemiari (primer mes de la Convenció Francesa) de 1977.

17. Joan, «Los ateneos, una alternativa a la alienación urbana», *Bicicleta*, núm. 3, gener 1978.

18. Ateneo Libertario de Santa Coloma de Gramenet, «Qué es un ateneo libertario?», s/d., pàg. 5.

19. Abel REBOLLO, «Los ateneos libertarios», *Barcelona Rebelde*, Barcelona, Octaedro, 2003, pàg. 92.

cions com *Ajoblanco*, *Bicicleta*, *Solidaridad Obrera* i altres obriren un debat en les seves pàgines.

La falta de tradició ateneística en els darrers quaranta anys feia possible aquests debats, calia saber d'on venien els ateneus i on volien anar. Davant la idea d'uns ateneus apèndixs dels partits polítics o dels sindicats o d'uns ateneus *neutres*, tan sols centres recreatius, malgrat que es camuflassin d'ateneu popular o d'ateneu llibertari.

Els periòdics llibertaris en aquest cas eren els més crítics amb la funcionalitat que tenien els nous ateneus i eren acusats de ser com la Societat Recreativa l'Amistat, on sota l'etiqueta d'ateneu llibertari o popular, es camuflaven els fabricants d'artesanía, els excursionistes, els amants del bingo i els entusiastes del porro. Els debats se centraven sobretot en la idea que els ateneus havien de ser difusors de les idees autogestionàries i, per tant, havien de començar per donar exemple d'anticapitalisme. El periodista Juanjo Fernández, a la revista *Ajoblanco*, opinava: «Los A. L., y ésta es la otra tendencia que apunta, al menos en Barcelona, serán un órgano más para intensificar la lucha de clases, o no serán. Los A. L. de los años 30 lo eran. No se las daban de “alternativa” ni de “escuela autogestionada”. Se limitaban a la crítica de la sociedad existente; o mejor dicho, proporcionaban instrumentos para esta crítica.»²⁰

També l'historiador Pere Solà comentava: «[...] en los ateneos libertarios la cultura no se desligaba de la práctica. Era una herramienta utilizada para conseguir un avance social y político.»²¹

Aquests dos plantejaments molt similars marquen el tarannà dels ateneus com a centres motors de la cultura popular però no com a centres passius d'esplai sinó com a veritables centres reivindicatius. Entre les propostes d'alguns teòrics llibertaris hi havia la de substituir els instituts d'ensenyament mitjà per ateneus llibertaris. Aquesta proposta no estava molt allunyada del que pensaven els llibertaris de 1936 quan constituïren el Comitè pro Cultura Popular. Fèlix Martí Ibáñez, en l'acte de presentació al teatre Poliorama, expressava: «La Universitat Popular que anem a bastir no establirà cap mena de dualisme respecte a la Universitat oficial. Ans al contrari, aquesta serà una continuació d'aquella. La Universitat Popular fornirà una cultura bàsica fonamental que servirà per a l'ingrés als estudis superiors de la Universitat. Crearem també unes Missions Culturals, que, proveïdes d'equips de professors, teatre, ràdio, etc., recorreran tots els pobles de Catalunya i d'Espanya després, en una tasca intensa de difusió de la cultura popular.»²²

Els ateneus llibertaris van tenir un paper destacat en l'organització de les Jornades Llibertàries Internacionals de Barcelona. Aquestes jornades es van

20. Juanjo FERNÁNDEZ, «Ateneos polémica», *Ajoblanco*, núm. 24, juliol-agost de 1977.

21. Pere SOLÀ, «Los ateneos libertarios», *Solidaridad Obrera*, núm. 13, maig de 1977.

22. *Treball*, 25 d'agost de 1936.

celebrar el juliol de 1977 organitzades per la CNT, les Dones Lliures i revistes com *Ajoblanco* i *Alfalfa*, així com diversos col·lectius llibertaris internacionals.

Els actes es van desenvolupar a diversos espais de Barcelona, com el Saló Diana i el Parc Güell. Milers de persones hi van passar. Era el retrobament amb la llibertat perduda. L'estrella de les Jornades van ser les persones que es trobaven per primera vegada lliures per fer, debatre i viure la llibertat. Tant a l'escenari com al carrer la irrupció de personatges com el pintor Ocaña, el dibuixant Nazario, el revolucionari del 68 Dany Cohn-Bendit, pensadors com Lluís Andrés Edo i altres d'anònims van fer de les Jornades una inflexió provocativa que va espantar més d'un vell cenetista...

Durant quatre dies Barcelona va tornar a ser la «rosa de foc»: col·loquis, teatre, cine, música, dansa, festa... La revista *Bicicleta* feia la crònica sota el títol «A medio camino de la fiesta y el debate»: «Las Jornadas Libertarias han sido la prueba irrefutable de que aquella aspiración revolucionaria que conmoviera a Georges Orwell hace cuarenta años, sigue viva en las barriadas industriales de la capital de Catalunya, corazón universal –hoy como ayer– del mundo libertario... Los ateneos de barrio y los sindicatos de industria vendían pósters o bocadillos, mosto o pegatinas, mientras aseguraban la difícil proeza de que una multitud ingente –que probablemente en su mayoría no comulgaba con los ideales bakuninistas y simplemente acudía a divertirse–, celebrara una fiesta durante varios días sin incidentes. [...] El miedo sembrado por las fuerzas represivas durante cuatro décadas dictatoriales no ha podido ahogar la libre sementera de la alegría popular sin horarios ni alguaciles. [...] La impresión final, cansada y feliz, es que las ondas festivas de las Jornadas Libertarias se empieza ya a notar en el renacer de las fiestas populares de todos los pueblos de España. La revolución será siempre la auténtica fiesta de los oprimidos.»²³

Els organitzadors editaren el periòdic *Barcelona Llibertària* que informà puntualment de la programació i de tot el que passava a les Jornades i a la ciutat aquells dies. Els ateneus van publicar un manifest: «Donada la situació actual dels barris, on la convivència social es troba cada dia més desfeta i degradada, i on gairebé no existeix comunicació entre els veïns, tendint cada cop més a solucions dia a dia més classistes, sempre en funció dels interessos concrets del sistema: barris tipus ciutat-dormitori amb grans blocs *colmenas* de pisos on es potencia la incomunicació i l'agressivitat, sense espais verds ni llocs de reunió, i, per contra, altres en molt bones condicions d'equipaments fets especialment per a una classe social concreta, la burgesia, veiem la necessitat de lluitar envers una transformació radical dels sistemes urbanístics i vitals que s'intenten imposar. És per aquest fet que ens hem organitzat en

23. *Bicicleta*, núm. 1, novembre de 1977.

col·lectius llibertaris de barri i caminem cap a la formació d'ateneus llibertaris, on aquesta lluita faci possible potenciar la vida de relació en el barri a tots els nivells, basant-nos en l'autogestió, és a dir, en la participació de tots en allò que realment a nosaltres, com a comunitat, ens interessa. [...] De cada un de nosaltres depèn que la transformació de la nostra vida social es faci realitat, participant d'una manera activa en la formació d'ateneus i en les seves tasques.»²⁴

Tant a les Jornades Llibertàries com en el si dels ateneus eren temes de permanent discussió els recursos limitats del planeta, l'ecologia, l'antimilitarisme, la llibertat sexual, l'homosexualitat, les comunes, les ocupacions de cases, el feminisme... Discussió positiva però també crítica de la societat, i no se salvava ni el sindicalisme, de la CNT, ni el de Comissions Obreres, ni la política reformista de la Transició. Ni tampoc la societat de l'espectacle de la qual tots formaven part: «El hombre reducido a tres funciones: productor, consumidor y espectador. La ciencia y la técnica no han sido puestas al servicio del hombre, sino a la obtención de beneficio para el capital.»²⁵

La festa popular o millor dit l'orgia permanent d'aquells dies de Transició i de recuperació de llibertats va donar sentit i força a un moment breu però de molta intensitat de la nostra història col·lectiva.

Ateneus populars

Des de 1977 trobem la reconstrucció d'associacions culturals que s'escampen pels barris de la ciutat, entre els quals hi ha l'Ateneu Popular La Flor de Maig; l'Ateneu Popular La Farinera; l'Ateneu Popular de Sants; l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant; l'Ateneu Popular de Nou Barris, l'Ateneu de Cultura Popular (l'Hospitalet), la Formiga Martinenca, l'Ateneu de Ponent, etcètera. I s'adeqüen els pocs que havien sobreviscut com el Colón –antiga sala de ball– i el Casino de l'Aliança del Poble Nou –sala de teatre–, així com molts altres de gran tradició en els pobles catalans. Molts d'ells, però, no eren altra cosa que casinos recreatius... Altres eren antigues cooperatives que esdevingueren ateneus o que en el seu si s'establí un centre cultural de les mateixes característiques.

En els *Cuadernos de Expresión* publicat per l'Ateneu del Clot s'enlaira la bandera de l'ateneisme popular: «La extensión de los ateneos fue de gran importancia pues es lógico que, en un país con mucho más de la mitad de la población analfabeta y consecuentemente la casi totalidad de sus clases popula-

24. *Barcelona Llibertària*, núm. 3, 25 de juliol de 1977.

25. *Ajoblanco*, núm. 25, setembre de 1977.

res, fuese la tarea pedagógica condición de posibilidad para el desarrollo de los movimientos populares, pues de nada servía publicar libros [...]»²⁶

Com es pot veure en aquest escrit, l'estructura de funcionament d'aquells moments era completament similar a la que potenciaven els col·lectius llibertaris, amb l'assemblearisme i l'antiautoritarisme. Però la legislació de l'associacionisme marcaria definitivament el tarannà «oficial» dels ateneus amb juntes directives i assemblees generals.

Els ateneus populars tornaven a la llum... Però quin seria el seu tarannà i el seu significat en la nova etapa democràtica de Catalunya?

L'Ateneu del Clot analitzava la situació actual i manifestava que, amb la fi de la dictadura franquista, havien retornat les velles aspiracions culturals i de convivència populars. Pensaven que la missió dels ateneus populars era la de sensibilitzar els veïns de les seves pròpies necessitats en tant que individus i com a membres de la comunitat. La seva meta era proporcionar comunicació, diversió i educació per tal d'aconseguir un nou tipus de relacions humanes. Els promotors eren conscients que es vivia una nova època i que reconstruir els vells ateneus o una cosa semblant era realment una feina feixuga, per no dir un somni impossible. Els homes i les dones que constituïen la base dels ateneus tenien clar que sense motivació, aquesta alternativa cultural i vital, era molt difícil que quallés en la societat actual: «La propuesta de creación del Ateneo se encuentra basada en las necesidades de hoy, necesidades que como hombres tenemos planteadas y que la sociedad en la que nos encontramos es incapaz de satisfacer por estar basada precisamente en la no realización de estas necesidades.»²⁷

El moviment obrer anterior a la Guerra Civil va tenir força perquè va saber crear lligams de comunicació, lligams culturals i socials, que van servir per bastir la incipient revolució de 1936. El franquisme, que sabia quina era la força de la cultura popular, es va dedicar a trencar tots els lligams de comunicació. Era necessari, doncs, construir una vegada més els ponts destruïts per fer possible la realitat de la cultura popular.

Els nous ateneus que es crearen a la Transició, eren conscients d'aquesta feble situació de sortida. La incomunicació de la societat, tant a la feina com en el barri, era una característica general dels nous temps. Aquesta incomunicació de les persones només podia crear un sentiment de soledat i d'insatisfacció, que portaria cap a l'individualisme insolidari.

Els ateneus populars volien ser l'altra cara de la societat. Lluny dels criteris competitius, de les rivalitats i del materialisme de la societat de consum, volien posar en pràctica la llibertat, l'ajuda mútua i la solidaritat. Més o

26. *Cuadernos de Expresión*, «Qué es un ateneo popular», Ateneo Popular del Clot, 1978.

27. *Ibidem*.

menys d'aquesta manera i seguint aquests plantejaments filosòfics aparegueren els ateneus en els darrers anys 70 del segle passat.

La proposta de creació d'un ateneu sorgia, doncs, de la superació dels models imperants, rebutjant-los, per anar a la recerca de noves relacions entre els homes basades en la solidaritat en lloc de la competència; en la llibertat i no en l'autoritarisme; en la igualtat i no en els privilegis. Els ateneus populars de la Transició volien refer la idea d'una associació que va tenir un paper històric al nostre país ja que va permetre el desenvolupament ple dels éssers humans.

La proliferació d'ateneus populars i ateneus llibertaris, si s'hagués consolidat, podia haver estat una veritable opció en el barri, la ciutat o el poble. Una alternativa global a la cultura «oficial» del municipi. Una cultura feta des de la gent i no al revés, per avançar i per crear llaços de llibertat.

Els ateneus populars van néixer amb l'afany d'obrir-se a tots els veïns del barri al marge de la seva ideologia, sexe, edat i raça. La seva tasca social es desenvolupava en el moment històric que es vivia, un moment de canvi. Era important doncs entendre que l'ateneu no havia de ser tan sols un centre d'esbarjo, sinó fonamentalment de convivència i de solidaritat.

Els ateneus populars basaven la seva estructura orgànica en l'autogestió i en la lliure participació de tots els seus components en l'assemblea general. L'assemblea era el punt principal de decisió dels ateneus, que seguien els corrents bastant generals, aleshores, del moviment obrer dels darrers anys del franquisme.

L'Ateneu del Clot, amb seu al carrer del Ter, feia repàs de les activitats que s'havien desenvolupat: escola gratuïta d'estiu, cine a l'aire lliure, xerrades sobre sexualitat, cineclub i escola d'adults. En el seu butlletí donaven a conèixer que dins de l'ateneu funcionaven tres grups més: el que confeccionava la revista, el que preparava les xerrades i el d'ecologia urbana, «el Botijo», que realitzava una tasca de denúncia de la situació en què es trobava el barri. Informaven que estaven a punt de constituir-se grups de fotografia, teatre i música. I convidaven qualsevol altre grup o persona a participar en les activitats de l'ateneu, recordant que aquest es trobava obert a tothom.

En un altre opuscle ateneístic s'analitza què és un ateneu del poble, i es parla, entre altres coses, de la democràcia directa, la salut i la bellesa, l'art, el civisme, la llibertat i la justícia, i, sobretot, del diàleg i de la tolerància: «Por ello, el Ateneo ha de cultivar la manera más correcta y sencilla de dialogar, pues solo por ese vehículo de ideas y conocimientos alcanzan su mayor verosimilitud y se benefician los dialogantes del mutuo y sugestivo respeto.»²⁸

28. Ateneo del Pueblo, *Proyecto de sus actividades básicas*, s/d., pàg. 10.

La crisi dels ateneus populars

Els ateneus fills de la cultura popular, nascuts de les ànsies de llibertat a la mort de Franco, van viure els seus millors moments en els primers temps de la Transició. La consolidació «més o menys» de la democràcia va posar fi a la majoria d'aquestes associacions.

L'any 1980 hi hagué una gran davallada d'afiliació arreu, resultat del desencís, la desunió de les forces progressistes i de la desmobilització del moviment obrer. Molts dels ateneus que s'havien constituït el 1977 van desaparèixer, d'altres es van anar esllanguint. Alguns ateneus o centres culturals van salvar-se gràcies a la defensa de l'Associació de Veïns i a la intervenció de l'Ajuntament, com fou el cas del local de l'antiga cooperativa de consum La Formiga Martinenca: «El dia 7 de desembre de 1983 la Comissió Municipal Permanent aprovà la compra definitiva de l'edifici –amenaçat per l'especulació immobiliària.»²⁹

El mateix cas es va donar en altres entitats similars que es van salvar per l'ajuda de l'Administració, com La Farinera –actual centre cívic– i l'Ateneu Popular de Nou Barris, que, des d'aleshores, ha funcionat molt més com un centre d'espectacles que no pas com un ateneu popular clàssic.

En un reportatge del *Diari de Barcelona* de l'any 1981 sobre els ateneus, es parlava de la «lluita per la cultura popular» i es manifestava que era una tradició pràcticament abandonada. Mercè Almaraz comentava: «En els últims anys del franquisme l'afany per recuperar els elements d'identitat que aquest règim va destruir i per desenvolupar la vida cultural dels barris va cristal·litzar en un ampli moviment de reivindicació d'ateneus.»³⁰ I després de citar la crisi del moviment ciutadà, la periodista manifestava que tan sols funcionaven l'Artesà de Gràcia, l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant (Sants), l'Ateneu Popular La Flor de Maig i La Farinera, Ateneu del Clot. De la crònica es desprèn que dels quatre ateneus tan sols un, l'AE Sempre Avant, era una recuperació històrica, els altres eren les seccions culturals d'antigues cooperatives. Gairebé la majoria d'aquests ateneus s'havien creat gràcies a la col·laboració de la coordinadora d'entitats i les associacions de veïns. Tots aquests centres disposaven de més o menys les mateixes seccions: teatre, fotografia, esports, biblioteca i alguns com el de La Flor de Maig del carrer Wad Ras, d'arxiu històric del barri.

Els ajuntaments democràtics van promoure una nova política municipal i cultural als barris. L'Administració, davant del feble moviment associatiu i la davallada de les associacions de veïns, va començar gestions per interce-

29. La Formiga Martinenca, «Cent anys de llavor, cent anys de Formiga», Ajuntament de Barcelona, 2003.

30. Mercè ALMARAZ, «Els ateneus populars», *Diario de Barcelona*, 18 de febrer de 1981.

dir culturalment als barris de Barcelona. La pregunta era si calia potenciar les entitats ja existents perquè dinamitzessin l'activitat cultural del barri o si calia crear-ne de noves. Molt aviat sortiríem de dubtes. L'any 1980 es van celebrar les Jornades d'Animació Cultural en què es va plantejar la necessitat de crear comissions en els districtes i es va parlar per primera vegada de la creació de centres cívics. Segons els experts municipals els centres cívics serien més oberts que els ateneus pel fet de no tenir socis i de ser gestionats conjuntament per les entitats i l'Administració. Josep Casals, president de l'Ateneu del Clot, responia: «Aquestes macroentitats podran ser tan obertes com es vulgui, però un centre de dinamització cultural ha de posseir una línia i una vida pròpia. I per assolir això no n'hi ha prou amb la simple habilitació d'uns locals i l'establiment d'un calendari per a la seva utilització.»³¹ El debat estava servit. El moviment associatiu va veure amb la creació dels centres cívics la intromissió de l'Administració en els barris. En els dos anys següents l'Administració i, principalment, les associacions de veïns van discutir sobre ateneus populars o centres cívics: «La Junta de la Federación de Asociaciones de Vecinos de Barcelona se reunió a última hora de ayer con representantes municipales, a fin de tratar la propuesta de Ateneos Populares, como alternativa a los Centros Cívicos, elaborada por la FAVB. [...] El informe que ayer se presentó a los responsables municipales se basa en la importancia del Ateneo como centro de promoción, difusión y recuperación de la cultura popular.»³²

Però el projecte era inviable, ja que la FAVB proposava crear ateneus populars als barris que es regirien de forma autogestionària i l'Ajuntament, a través dels districtes, els subvencionaria. El projecte de dotar Barcelona d'ateneus populars no va prosperar, i poc després la política municipal aniria bastint els barris de Barcelona amb centres cívics.

L'Ateneu Enciclopèdic Popular

La crisi de l'associacionisme també va arribar als ateneus llibertaris que, a poc a poc, van desaparèixer del panorama. L'any 1980 encara en quedaven alguns, com el de Gràcia i el del Poble Sec. Sants i Sant Andreu se n'anaren sense fer gaire soroll i els de Sant Antoni i Xino, que havien reivindicat la Casa de la Caritat per al barri s'integraren com a secció del recuperat Ateneu Enciclopèdic Popular, que precisament tenia la seva seu a la Casa de la Caritat.

L'AEP va recollir molts dels seus socis dels ateneus llibertaris i de la

31. Josep CASALS, «Política municipal i cultura als barris», *Diario de Barcelona*, 18 de febrer de 1981.

32. «Asociaciones y ayuntamientos discutieron sobre ateneos», (Retall de premsa del *Noticiero Universal*, 1983).

CNT, que l'havien abandonat per estar en desacord amb la línia d'expulsions que s'havia produït durant el Vè Congrés celebrat a Madrid.

Però, com s'havia reorganitzat aquesta línia històrica de l'ateneisme?

A finals de 1977 diversos col·lectius procedents del moviment obrer autònom van aplegar-se per fundar el Centre de Documentació Històrico-Social de Barcelona (CDHS). Aquesta entitat seria l'embrió de la recuperació futura de l'emblemàtic Ateneu Enciclopèdic Popular (AEP). Una tragèdia va ser l'origen de la reconstrucció d'aquest ateneu. Sí, la tragèdia de la derrota de la Guerra Civil havia significat la desaparició durant més de quaranta anys de l'ateneu, un incendi a l'edifici que ocupava el CDHS al carrer Reina Amàlia va posar de manifest la particularitat del centre i el seu projecte d'esdevenir l'Ateneu Enciclopèdic Popular. La sensibilitat municipal va fer possible que el CDHS es traslladés, provisionalment, a les dependències abandonades de l'antiga Casa de la Caritat. En les espaioses sales d'aquest recinte de beneficència va renèixer l'Ateneu Enciclopèdic Popular. El seu president declarava: «Nosaltres reivindiquem els objectius inicials del període en què va ser fundat l'Ateneu Enciclopèdic, que desenvoluparà amb autonomia la seva activitat cultural dins dels marges ideològics bastants amplis, tal com va se concebut pels seus fundadors a principis de segle.»³³

En el precís moment que els ateneus llibertaris anaven de baixa i que els ateneus populars gairebé havien desaparegut tornava a la palestra l'AEP: «Cuando hace tres años –deia el vicepresident de l'entitat, Paco Madrid– varios compañeros y compañeras decidimos sistematizar la documentación que poseíamos para ponerla a disposición de quien la quisiera utilizar, con el propósito de recuperar parte de nuestra historia inmediata... difícilmente podíamos imaginar la envergadura que llegaría a alcanzar nuestro invento.»³⁴

El vell però aleshores nou ateneu, es va centrar en la potenciació del seu CDHS, que comptava amb uns cinc mil llibres fixats, una important hemeroteca i nombrosa documentació dels moviments socials. L'Ateneu va organitzar diverses seccions: teatre, excursions i esplai, art i literatura, història i esports. S'hi feien tertúlies literàries, seminaris d'història, conferències, recitals poètics i de cançó, etc. Es van editar llibres facsímils amb col·laboració d'editorials i es publicaren revistes literàries com *El Vaixell Blanc*.

La periodista Dolors Palau escrivia: «L'Ateneu Enciclopèdic Popular reneix amb singular empena. En el poc temps de funcionament d'aquesta entitat s'han realitzat diverses manifestacions que abasten els diferents aspectes de la cultura destacant darrerament el recital poètic sobre l'obra de García

33. Ferran AISA, «El Ateneo Enciclopédico Popular, 1903-1939», *Solidaridad Obrera*, núm. 67, juliol de 1980.

34. Paco MADRID, «Un largo viaje alrededor de una idea», *Bicicleta*, núm. 38, abril de 1981.

Lorca, l'homenatge al poeta Miguel Hernández amb motiu dels quaranta anys de la seva mort, i la realització d'un Certamen Internacional.»³⁵

Gerard Jacas, un dels promotors de l'AEP, parlava de la trajectòria filosòfica de l'entitat: «L'actual ateneu naixia vindicant la línia amplament llibertària de la primera etapa que travessà l'antic AEP entre la seva fundació l'any 1903 i el 1910. [...] Els seus animadors es manifesten contraris a qualsevol autoritat aliena al mateix individu i s'oposen a tota forma de dirigisme, en la vida pública i en la vida privada de cadascú. És per aquest motiu que l'assemblea de socis és sobirana i només ella encarrila el tarannà i la gestió de l'entitat. De portes endins, l'Ateneu pretén vetllar per la formació cultural i pedagògica de l'individu, fomentant un aprenentatge inspirat en un model racional... Un racionalisme humanitari, no exclouent d'altres facultats humanes i un incidentalisme que presenti la formació —o millor, l'autoformació— com un enriquidor perllongament de la vida quotidiana, sense trencaments ni imposicions...»³⁶

En una altra de les facetes que va destacar l'AEP va ser en la producció d'exposicions, tant de tipus artístic, com històric. La recuperació de la memòria va ser factible en un moment en què s'havia establert un «pacte de silenci» i que gairebé no es parlava de l'afer històric del nostre país. L'Ateneu Enciclopèdic va organitzar les exposicions: «El poeta Miguel Hernández i el seu temps» (1982); «Imatges de la guerra civil amb les fotos d'Agustí Centelles i els cartells de Carles Fontserè» (1982); «El sindicalisme i el pistolerisme a Barcelona» (1983); «Els ateneus i la cultura popular» (1983); etc.

L'etapa d'or d'aquest ateneu va ser precisament els quatre o cinc primers anys, posteriorment va caure en l'estat somort de l'associacionisme català. Malgrat això el seu tarannà d'ateneu cultural el va salvar de la desfeta. Però l'AEP encara és avui una de les poques entitats que ha sobreviscut al naufragi de la Transició.

Polítiques culturals de l'Administració

Mentre la crisi s'estenia a les associacions culturals independents, l'Ajuntament potenciava els centres cívics, que en part feien la funció dels ateneus populars «neutres» però a més amb el handicap d'estar patrocinats i dirigits pels dirigents i els cabals públics. La Generalitat, per una altra banda, es va dedicar a subvencionar i promoure els ateneus i centres culturals de les viles catalanes.

35. Dolors PALAU, «L'Ateneu Enciclopèdic reneix amb singular empenta», *Diario de Barcelona*, 21 d'abril de 1982.

36. Gerard JACAS, «L'Ateneu Enciclopèdic Popular, una entitat cultural oberta al barri», *Diario de Barcelona*, 13 de novembre de 1981.

El 1983 es ressuscitava el moviment ateneístic català a través d'una federació d'ateneus i associacions culturals. Molts d'aquests ateneus responien a una idea més lliberal que popular i, sobretot, més folklòrica que enciclopèdica. El Departament de Cultura de la Generalitat va promoure les entitats que defensaven el folklore i la tradició cultural catalana i, fins i tot, va crear una Direcció General de Promoció d'aquesta cultura.

Aquest mateix any es va organitzar un congrés al Centre de Lectura de Reus. Novament es parlava de la resurrecció dels ateneus. Josep Gisbert, a *La Vanguardia*, ho deixava clar: «Una federación resucita el movimiento ateneístico catalán. En la actualidad, el concepto de ateneo ha perdido en Cataluña su sentido original y las instituciones extraescolares de ahora ya no tienen nada que ver con los antiguos ateneos. Su equivalencia, después de cuarenta años de ostracismo, es nula. A pesar de todo, la naciente democracia, con la recuperación de la libertades de expresión y de asociación, permite pensar en la resurrección de experiencias como la de los antiguos ateneos obreros. Sin embargo, antes de considerar cualquier planteamiento de este tipo es preciso tener en cuenta que la sociedad catalana ha cambiado profundamente.»³⁷

Segons les cròniques, el congrés pretenia redefinir quina era la funció actual d'un ateneu i què s'havia de fer per revitalitzar el somort moviment associatiu. El Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya va promoure i tingué la presidència d'aquest congrés. La idea de la Generalitat era salvar el teixit associatiu català amb un esperit cultural molt contrari a l'esperit crític dels ateneus populars històrics.

Segons una estadística de la Generalitat, al Principat, el nombre de ciutadans interessats directament en l'ateneisme sobrepassava el milió: «Sobre la incidència social a casa nostra dels ateneus, valgui dir que, en determinades localitats, pràcticament tot el veïnat pertany a l'ateneu o centre cultural de la vila.»³⁸

Aquest triomfalisme ateneístic no responia a la realitat. Molts d'aquests ateneus que participaven en el congrés no eren altra cosa que casinos recreatius o centres culturals de poble, que havien funcionat, fins i tot, sota la dictadura franquista. La realitat era una altra, i, en la dècada dels 80, de totes aquelles il·lusions ateneístiques del principi de la Transició gairebé no en quedava cap.

Les polítiques culturals als barris i als pobles realitzada pels socialistes o pels convergents no anaven en la mateixa línia. Els ajuntaments es van dedicar a crear centres cívics amb una política cultural dirigida des de dalt. La Ge-

37. Josep GISBERT, «Los ateneos de Cataluña han perdido su forma y significación originales», *La Vanguardia*, 23 d'octubre de 1983.

38. Josep IGLÉSIES DEL MARQUET, «El futur dels ateneus, sotmès a debat a Reus», *Diario de Barcelona*, 22 d'octubre de 1983.

neralitat va dedicar-se a promoure la cultura popular però buidant-la de contingut i de crítica social. Per al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya tan sols era cultura popular aquella que expressava les tradicions, els costums i el folklore català: sardanes, castellers, puntaires, patums i balls de bastons.

De la crisi cultural tampoc no se n'han salvat els ateneus liberals com el Barcelonès que, per tal de continuar subsistint, ha rebut subvencions i ajudes de l'Administració. Una nova junta, actualment, pretén potenciar culturalment i rejuenir la massa social de l'Ateneu Barcelonès.

La cultura popular entesa com a eina del poble per autoformar-se i emancipar-se va desaparèixer del mapa. La cultura popular dels ateneus històrics va ser anul·lada o en tot cas no va ser subvencionada ni pels ajuntaments ni per la Generalitat. Tot plegat va fer que els ateneus que encara quedaven es buidessin i tanquessin les seves portes. Mentre es perdia l'oportunitat de refer la cultura de base als barris, l'Administració apostava pels centres cívics on la «cultura popular» ha quedat reduïda als balls de saló i als tallers diversos, tots de pagament. També s'han potenciat els grans «macrocentres» culturals a l'estil del CCCB o el MACBA, i, darrerament, el gran espectacle del Fòrum.

La fi de la cultura popular?

L'escriptor Guy Debord relaciona aquesta situació universal d'esmoreïment associatiu amb la fi de la història de la cultura: «El fin de la historia de la cultura se manifiesta por dos lados opuestos: el proyecto de su superación en la historia total, y la organización de su mantenimiento como objeto muerto, en la contemplación espectacular. El primero de estos movimientos ha unido su suerte a la crítica social, y el otro a la defensa del poder de clase.»³⁹

El panorama actual dels ateneus populars després de la Transició i de tots els anys que fa que tenim democràcia no és gens prometedor. Molt pocs ateneus han sobreviscut i els que ho han fet viuen la seva etapa cultural al mínim, sense presència, ni transcendència. L'afiliació d'aquests ateneus és molt baixa i les seves activitats han perdut el pes social d'altres èpoques. Centres com l'Ateneu Popular La Flor de Maig o La Formiga Martinenca són entitats que sobreviuen en els seus barris respectius però d'una manera gairebé simbòlica. L'únic que té un paper important en la nova política de la «cultura popular» és l'Ateneu Popular de Nou Barris. Actualment aquest ateneu realitza tallers d'escriptura de guions cinematogràfics, de teatre, de veu, de malabars, d'acrobàcia, etc. Dins de l'Ateneu de Nou Barris hi ha di-

39. Guy DEBORD, *La sociedad del espectáculo*, Madrid, Castellote, 1976, pàg. 129-130.

versos grups que mantenen l'arxiu històric, els diables, el teatre, la literatura, el cinema i el circ. Però l'ateneu del carrer Portlligat no és autosuficient, rep subvencions del Departament de Cultura de la Generalitat, del Districte de Nou Barris i de l'Institut de Cultura de Barcelona. Tal vegada, però, és l'única experiència i iniciativa vigent de la polèmica dels anys 80 entre l'Administració i les associacions de veïns, que pretenien crear ateneus populars en lloc de centres cívics als barris.

Els ateneus llibertaris que tanta força van tenir durant la Transició han anat desapareixent del panorama de la cultura popular a casa nostra. La falta de suport econòmic i l'allunyament del veïnat d'aquests ateneus van ser una de les causes de la seva desaparició. També cal parlar del *mobbing* immobiliari a què van ser sotmesos perquè deixessin lliures els seus locals, com va passar amb l'Ateneu Llibertari de Gràcia i com està passant actualment amb l'Ateneu del Xino, al carrer Robador.

L'Ateneu Llibertari de Gràcia va ser un dels centres alternatius per excel·lència durant la Transició, i en el seu local es van fer populars els recitals poètics que aplegaven poetes tan coneguts actualment com Jesús Lizano, Jaume Sisterna, Joan Vinuesa, Enric Casassas, Jordi Pope i David Castillo.

Altres iniciatives dels ateneus han tingut més sort i han sobreviscut, com la distribuïdora de llibres i premsa alternativa El Lokal, al carrer de la Cera, i l'Espai Obert. L'Ateneu Llibertari del Poble Sec fou un dels fundadors del centre social Espai Obert, al Paral·lel. Aquest centre ha estat catalitzador de grups emergents i de col·lectius sense local. A la seva seu s'hi han reunit tota mena de plataformes, des dels antiglobalització fins als organitzadors de les campanyes contra la guerra. Però aquest centre té els seus dies comptats, perquè hi ha el projecte que s'enderroqui properament l'edifici per construir en el seu solar habitatges. Novament l'especulació immobiliària guanyarà la partida a la cultura popular. Altres locals socials que han funcionat a Barcelona i altres llocs de Catalunya són els espais alliberats pels okupes. L'esperit de la cultura popular ha estat present a l'Hamsa, a la Kasa de la Muntanya o al Cinema Princesa. En aquests centres s'han reunit tots aquells que volien parlar i intentaven comunicar-se per tractar de trencar l'aïllament que la societat capitalista imposa.

En les actuals circumstàncies de decadència de la cultura obrera, l'Ateneu Enciclopèdic Popular ha sobreviscut a tots els entrebancs i s'ha dedicat en els darrers anys a recuperar la memòria històrica a través d'exposicions, conferències i altres activitats culturals. Entre les exposicions destaca la de «Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna», que ha viatjat per tota la Península Ibèrica i per Itàlia. L'AEP, actualment a l'edifici de la Biblioteca Popular Arús, continua la seva tasca arxivística i cultural, sobrevivint de «miracle», sense cap mena de subvenció.

La cultura obrera avui donada en gran part per finida i abans tan rica, s'ha

vist sotmesa des de la segona meitat del segle XX a l'atac de tres forces conjugades. La primera ha estat el creixent control estatal de la cultura i l'educació, que si bé en un principi podia suposar un avanç social ha desembocat en l'ascensió del pensament institucionalista i conformista. La segona, i tal vegada la més evident, és la uniformitat de les informacions a través dels altres mitjans de comunicació. Per acabar d'arrodonir el panorama, la creixent individualitat i la fragmentació del món laboral, acompanyat de la inestabilitat dels llocs de treball fan molt difícil que qualli la «consciència de classe» i en el que es refereix al nostre país cal parlar d'un altre condicionant, la brutal discontinuïtat històrica que va significar el franquisme i el pacte de silenci de la Transició.

Noam Chomsky, en un assaig sobre la situació de la cultura a finals del segle XX, tot recordant l'experiència de Barcelona de 1936, manifestà: «Intentaban alcanzar niveles de cultura moral que siguen estando bastante alejados de nuestros horizontes sociales y culturales.»⁴⁰

Aquest era realment l'esperit que va permetre l'aparició dels ateneus populars promoguts per éssers humans que actuaven com a éssers humans i no com a engranatges de la màquina capitalista. Perquè com va dir el filòsof Jaume Serra Húnter: «Cultura significa essencialment triomf de la llibertat sobre la necessitat.»⁴¹

40. Noam CHOMSKY, *Política y cultura a finales del siglo xx*, Barcelona, Ariel, 1994, pàg. 111.

41. Jaume SERRA HÜNTER, *Filosofia i cultura*, Barcelona, Catalònia, 1930, pàg. 51.

TEATRE DE LA TRANSICIÓ

Ponent:

RICARD SALVAT

Per parlar del que fou la Transició en el món del teatre i de la cultura en general, ara, en el moment d'escriure o de reescriure aquest treball per ser publicat, tinc a mà més elements de judici i de consideració crítica del que vaig tenir en el moment de donar la conferència dins del cicle «Memòria de la Transició a Espanya i Catalunya (VI): Educació, cultura i política», que organitzaven els catedràtics Antoni Segura i Rafael Aracil del CEHI.

Ens haurien estat molt útils unes reflexions com les que passo a reproduir. Hi intervenen Joel Bagur, Xavier Díaz, Pere Gabriel i Raimon [Pelejero] i ho fan en l'excel·lent llibre *La gran desil·lusió*, on es pot llegir el següent:

«J.B.: D'alguna manera, la visió pessimista o crítica del procés, en part també és fruit d'aquesta magnificació de la democràcia, d'aquesta idea que aquest procés ha estat increïble. Certament, no hi havia hagut mai tants anys d'un règim de llibertats...

»R.: Hi ha més morts en el procés de Transició que en el portuguès, però en canvi la informació que es transmet arreu és que el nostre és un procés modèlic.

»J.B.: Hi ha hagut una visió excessivament mitificada. Cada dos per tres surten els pares de la Constitució per recordar-nos que bé que ho han fet.

»X.D.: Penso que en els darrers temps, hi ha hagut una mena de revolta contra aquests discursos oficials que s'han transmès sobre la Transició. A què atribuiríeu aquest moviment de fons, de protesta contra allò que ens han estat venent com el millor dels mons possibles?

»P.G.: Jo estaria d'acord amb aquesta nova situació. Per dir-ho d'una altra manera, em sembla molt sa que se sacsegi això perquè, ja està bé!, aquesta sacralització de la Constitució de la Transició...».¹

1. BAGUR, Joel i DíEZ, Xavier, *La gran desil·lusió. Una reunió crítica de la transició als Països Catalans*, Barcelona, El Cep i la Nansa («Col·lecció Argumenta»), 2005, pàg. 167-168.

Realment la Transició, a qualsevol nivell, va ser una gran desil·lusió. Però on ho va ser d'una manera més desencantadora, potser fou en l'ambient del teatre. Durant la Transició es va fer tot el possible per eliminar, per fer oblidar totes les millors aportacions de tota una sèrie de persones que van donar el millor de la seva creativitat i els millors anys de la seva vida, lluitant amb un enemic implacable. El món de l'espectacle era usat com a escut protector pels polítics antifranquistes. En arribar la Transició no s'han volgut recordar dels ajuts donats en el passat. La Transició, i aquí d'una manera molt concreta el pujolisme, van anar esborrant, eliminant del mapa i de la realitat cultural del dia a dia tota aquella gent que havia lluitat contra el dictador amb un acarnissament i una crueltat extraordinàries. Durant 23 anys s'ha comès una greu injustícia històrica que l'actual govern tripartit sembla no voler reparar de cap de les maneres. Ans al contrari, sembla voler que continuïn els valors entronitzats pel règim convergent. Vegeu ara, darrerament, el fet de mantenir dues temporades (2004-2006) Domènec Reixach i haver triat Sergi Belbel, que *de facto* ja era el director artístic del TNC, per responsabilitzar-se del futur d'aquesta entitat (2006-2010).

Per entendre el teatre de la Transició s'ha de recordar el que va passar durant els anys del franquisme, tot el que fou el moviment del teatre dels anys 50 i dels 60. La història, sempre, l'han escrita, en aquest país, els servidors directes i indirectes de la burgesia i s'ha mirat d'explicar-ho tot des de la perspectiva d'aquest estament. Cal veure les veus de l'Enciclopèdia Catalana i el progressiu canvi que Xavier Fàbregas² va anar fent. Va començar exercint d'historiador amb grans criteris d'objectivitat, però progressivament va anar decantant-se cap a una visió absolutament condicionada pels interessos de la burgesia. D'aquí ve, per exemple, la valoració excessiva que s'ha fet del paper de l'ADB, una simple entitat *amateur* que volen convertir en model paradigmàtic i en prefiguració d'un Teatre Nacional. Cap dels que n'escriuen o dels que en parlen van veure cap espectacle d'aquest conjunt. Vegeu l'obra de Jordi Coca³ i vegeu també els textos dedicats al Teatre Lliure⁴ i a Fabià Puigserver,⁵ a qui la gent de l'ADB volien

2. FÀBREGAS, Xavier. *Història del teatre català*, Barcelona, Ed. Millà, 1978; *Aproximació a la història del teatre català modern*, Barcelona, Ed. Curial, 1982.

3. *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona. Intent de Teatre Nacional (1953-1963)*. Barcelona, Institut del Teatre, 1978.

4. MARTÍ I POL, Miquel; TEIXIDOR, Emili; PASQUAL, Lluís; PUIGSERVER, Fabià; BURGUEI I ARDIACA. *Teatre Lliure 1976-1987*. Barcelona, Edicions Teatre Lliure. Publicacions de l'Institut del Teatre, 1987.

5. GRAELLS, Guillem-Jordi, BUERO, Antoni, *Fabià Puigserver*, Barcelona, Diputació de Barcelona. Institut del Teatre, 1996, pàg. 352; *Diàlegs a Barcelona. Fabià Puigserver / Manolo Nuñez Yanovski*, Ajuntament de Barcelona, 1990, BRAVO Isidre. *L'escenografia catalana al segle XX. Teatre a Catalunya*. Fundació Jaume I, 1994. És curiós però és una història dedicada fonamentalment a Puigserver. Vegeu també: ABELLÁN, Joan, «L'escenografia de Fabià Puigserver». A: *Estudis Escènics*, 24, 1984; «El trasllat dels miralls (Consideracions sobre l'escenografia catalana dels vuitanta)». A: *Estudis escènics*, núm. 31, 1990; «Fabià Puigserver, un regalo de los dioses». A: *El Público*, núm. 86, Madrid, 1991. Excepte l'últim treball, tots són treballs publicats per la Diputació o l'Ajuntament de Barcelona.

veure com els seus continuadors, per via de Carlota Soldevila, que va fer d'enllaç entre les dues entitats. La gent de l'ADB mai no van voler ser professionals. S'avergonyien socialment de fer teatre més enllà del simple divertiment d'una nit. Gent que considerava poca cosa ser actor. Com podien ser components d'un Teatre Nacional?

Com dèiem, ja l'any 1966, parlar a Catalunya de fets generacionals, referint-nos al teatre, és tasca difícil i plena de paranys. Hem de recordar que el teatre professional català després de la guerra, reprèn l'any 1945. O sigui que, d'antuvi, el nostre teatre professional porta un retard de sis anys respecte al castellà. Aquest teatre professional català –de vida obligatòriament precària– va caure en mans d'una mena de cacics que van tancar les portes del teatre a tot el que no fos un representant possible del gènere que ells creien que havia de servir la seva «botiga». Val a dir que si exceptuem Josep Maria de Sagarra, un o dos moments de Soldevila, algun text i alguna adaptació de Rafael Tasis i Joan Oliver, la resta de les obres, estrenades al teatre Romea i altres teatres que van fer escadusserament temporades en català, eren d'una qualitat literària ínfima, fins a arribar a resultar gairebé insultant pensar que es van poder estrenar. Si afegim que aquestes obres defugen sociològicament la més mínima visió de la realitat, veurem fins a quin punt era desesperançadora la realitat viva del nostre teatre. El teatre català, per circumstàncies històriques i socials que ara no podem exposar, per falta d'espai, no va poder crear un règim de treball normal, una vida professional regular. Així fou fins a primers dels anys 60. No és estrany, per tant, que el teatre català responsable dels 50 es refugiés en el llibre i en les agrupacions de cambra i grups independents. Quan l'any 1953 Esteve Albert i Josep Grases iniciaven, amb una certa regularitat, unes representacions de cambra amb el Teatre Íntim, quan l'ATE (Agrupació de Teatre Experimental), també el 1953, i l'any 1956 es fundà Teatre Viu, s'obrí el camí a la renovació, al marge del teatre professional en ús, o sigui de tot el que representava el teatre Romea. Més tard va ser fundada l'ADB (Agrupació Dramàtica de Barcelona). Després de fer dues representacions al Palau Comillas el juny de 1955, va fer la seva presentació pública el gener de 1956 al Romea amb *El criat de dos amos*, de Goldoni, i l'EADAG (Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual), l'any 1960. Movent-se el TEC (Teatre Experimental Català) i l'ADB en el terreny *amateur* i l'EADAG, en un terreny paraprofessional i de preparació d'actors fent representacions úniques, o diverses representacions, complien la tasca esteticosociològica que s'havien negat a complir les empreses professionals del teatre Romea i d'altres teatres. Només volem fer una excepció: la campanya de Lluís Orduna en els darrers anys 50 al teatre Guimerà, per la seva dignitat i l'ambició propòsit que va significar. El Guimerà, com tants d'altres, va tancar.

Un dels primers intents de democratització per part de la professió teatral es va produir l'any 1974 quan uns quants actors van lliurar a l'alcalde

Massó un document en què es parlava del que hauria de ser un teatre municipal. Els professionals proposaven vuit punts fonamentals que creiem molt convenient de recordar:

1. «Reduir l'atur laboral forçós i l'atur artístic encobert (utilització dels actors per sota de les seves possibilitats) i eliminar-ne la inseguretat professional amb contractes per a tothom, d'una temporada com a mínim».

2. «Oferir una programació coherent i variada –en la determinació de la qual intervinguin els actors i no una sola persona– i impedir el manteniment en cartell dels espectacles sense espectadors».

3. «Afavorir la formació de grups d'actors autònoms i amb una homogeneïtat artística i tècnica capaç de posar fi a l'actual sistema de contractació individual i a la “dictadura” d'un director omnipotent però sotmès a pressions moltes vegades inconfessables».

4. «Convocar cada dos anys un concurs obert per a la concessió del teatre municipal a dues o tres companyies de quinze actors com a màxim, amb un director i un ajudant. En aquest projecte les companyies concursants –constituïdes al marge del municipi, per iniciativa de grups professionals– haurien de detallar el seu programa d'actuació (textos, tipus de muntatge, composició del grup, línia artística)».

5. «Fixar les condicions econòmiques de la “subhasta pública”, amb les corresponents partides de salaris i despeses de muntatge».

6. «Crear una comissió de professionals molt àmplia (a fi d'evitar tota mena de maniobres) que, entre tots els projectes presentats, concedeixi les temporades a aquells que ofereixin més garanties».

7. «Nomenar un administrador municipal encarregat únicament dels càrrecs burocràtics i sense cap facultat artística».

8. «Llogar un local ja existent per un període mínim de cinc anys i abandonar d'una manera definitiva el projecte d'un local de nova planta, el qual no resoldria cap dels problemes plantejats avui, i suposaria la inversió d'uns fons més útils al finançament d'activitats».⁶

Com es pot veure es demanava un concurs obert. Es deia molt clarament. D'aquesta condició, curiosament, la professió, de 1975 a 2005, a excepció d'algunes persones, entre les quals em trobo, no n'ha tornat a parlar. Només en l'època de Max Cahner es va fer un concurs públic en dues ocasions, els anys 1980 i 1983.⁷ Com que no va donar el resultat que esperaven, com que els que van

6. Fàbregas, Xavier. «Introducció» a BARTOMEUS, Antoni, *Grec '76: al servei del poble*. Op. cit.

7. L'any 1980 es va fer un concurs per actuar al Romea. La Cia. Adrià Gual va guanyar i va representar *El príncep d'Homburg*, en versió de Carme Serrallonga. Aquest espectacle va ser interromput en donar pas a la creació del Centre Dramàtic de la Generalitat de Catalunya, en l'etapa d'Hermann Bonnín. L'altre concurs fou arran del 150 Aniversari de Goethe. Va guanyar una proposta de Josep Anton Codina, *Egmont*, que es va representar al teatre Poliorama.

guanyar els posaven en evidència, ho deixaren córrer i mai més no s'ha sentit parlar de fer un concurs públic i la professió teatral ha callat i la societat civil ho ha corroborat.

L'any 1974 Joan Ollé crea Dagoll Dagom, que comença amb *Yo era un tonto y lo que he visto me ha hecho dos tontos*, sobre textos d'Alberti. Després vindria un homenatge a Salvat-Papasseit titulat *Nocturn per a acordió*, que es va poder representar al Grec perquè la censura, en ple any 1976, va prohibir un altre espectacle dedicat a Salvat-Papasseit titulat *Només sóc poeta*, del qual qui signa aquestes ratlles n'era el director i autor. Cal recordar que el grup Dagoll Dagom va estrenar, l'any 1977, un dels més bells espectacles de la Transició, *No hablaré en clase*, anàlisi ferotge i, a vegades, tendre del que va ser l'ensenyament a les aules franquistes.

Cal recordar altres espectacles que van ajudar a preparar el canvi. L'any 1974 Iago Pericot va crear un grup d'alt nivell investigador sobre la dimensió plàstica del món de l'espectacle. Parlem del Teatre Metropolità. Els Joglars estrena un dels seus espectacles més arriscats i emblemàtics, *Alias Serrallonga*, i Comediants, *Catacroc*.

Però tornem enrere, als fets estrictament polítics. El mes de febrer de 1975 hi va haver la vaga general de la professió teatral. Es va fer un acte de gran valentia que venia a indicar la pregona desesperació professional en què la gent del teatre es trobava i les ganes de cercar camins de futur. Era com dir que ja no es podia seguir endavant. Va ser una data absolutament històrica, per al teatre fou l'inici de la Transició.

Per a alguns historiadors o tractadistes, la Transició veritable comença amb la promulgació de la Constitució l'any 1978. Per a alguns, l'esmentada Transició acaba el 1981 amb el cop d'Estat de Tejero i per a d'altres, amb l'arribada del PSOE. Per a nosaltres, teatralment parlant –com dèiem– comença el 1975 amb la vaga general i acaba amb l'arribada o creació del Centre Dramàtic de la Generalitat, l'any 1980. Però, de fet, els primers veritables actes democràtics són en l'àmbit de l'Estat espanyol. El més rellevant és l'Ordre del 27 de maig de 1985 segons la qual s'estableix una normativa d'ajuda per al teatre espanyol. Aquesta ordre es va concretar en unes resolucions del 16 i del 18 d'octubre de 1985 a càrrec del Ministeri de Cultura i l'Institut Nacional de les Arts Escèniques i de la Música.

En l'àmbit català trobarem una actitud semblant en la Resolució del 8 de novembre de 1990, quan es fa pública una convocatòria de concurs públic per a la concessió de subvencions a entitats locals i altres ens públics per a la programació d'activitats de teatre, música i dansa de caràcter professional a càrrec del Parlament de Catalunya i del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Sens dubte la conquesta més important de la democràcia va ser l'operació

del Grec 76. Per primer cop, després de la República, la professió té dret a administrar els diners o subvencions que vénen de Madrid i es crea una mesa per votació popular de la qual formaven part: Mario Gas, José Maria Lopereña, Carlos Lucena, Jaume Melendres, Jaume Nadal, Roger Ruiz i Ricard Salvat. El seu lema fou «un teatre al servei del poble». La seva lluita: treball per a tothom, sous iguals i treball en equip.

Una de les regles de comportament que va indicar el rigor del seu periple fou el fet d'establir una norma en virtut de la qual cap dels components de la mesa rectora intervindria en els espectacles que durant tot l'estiu i part del mes de setembre programarien al Teatre Grec i a la Sala Oval de l'actual MNAC. Això va donar una força moral extraordinària als components de la mesa. L'any 1977, quan aquests components canviaren, els que entraren van voler també dirigir. Es va acabar el rigor i es va acabar l'Assemblea del Grec. Els principals responsables de l'acabament foren Mario Gas i Carlos Lucena, que van fer tot el possible per escindir l'Assemblea d'Actors i Directores (AAD) per crear-ne una altra, l'Assemblea de Treballadors de l'Espectacle, que llogà un teatre, el Saló Diana, on es va produir «una aventura anarco», com deia Gonzalo Pérez de Olaguer. Aquest crític comentava l'experiència en els termes següents:

«El trencament es va concretar amb motiu de la proposta d'adhesió a l'Assemblea de Catalunya: en aquells dies de gran efervescència política se situava aquesta darrera assemblea en el corrent del PSUC, i de l'ADTE en el de la CNT. El Diana va viure una autèntica *aventura*, amb tota mena de problemes i polèmiques, en uns temps que van coincidir en part amb l'etapa de Joan de Sagarra com a delegat de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona; per a molts, Sagarra va ser un nom clau en l'evolució i el final del Diana. Un judici per desnonament i una expropiació per part del municipi van acabar, entre papers, converses i declaracions radicals, amb la vida d'un local que va ser tot un revulsiu teatral i cultural.

»L'Assemblea de Treballadors de l'Espectacle va impulsar abans de la inauguració del Saló Diana una gran festa popular al Born (antic Mercat Central de Fruïtes i Verdures), en què es va representar una singular versió del *Don Juan Tenorio* de Zorilla. El muntatge comptava amb set directors (un per a cada acte), nou *Don Juan* i quinze *Doña Inés*. Teatralment allò va ser un gran desordre, però es va convertir immediatament en un èxit de públic i en una festa oberta que va ocupar els vespres dels dies 19, 20 i 21 de novembre del 1976, amb l'eslògan “El teatre i el Born, perquè s'hi destre bilisqui tothom”.»⁸

Hi va haver una oposició entre el PSUC, representat per Jaume Melen-

8. PÉREZ DE OLAGUER, Gonzalo. «El Saló Diana. Una aventura “anarco”», secció Memòria Crítica a *Teatre BCN* núm. 49. Barcelona, febrer, 2004, pàg. 45-46.

dres, i els esmentats Gas i Lucena, autoerigits representants d'actituds anarquistes. El fet és que en aquell moment alguns excessos de control excessiu comesos pel PSUC possibilitaven que gran part de la professió es posés del costat dels secessionistes. Alguns vam lluitar per impedir-ho però no hi va haver res a fer. Hi ha una gran responsabilitat històrica en aquesta separació. En aquell moment gairebé ens posàvem, per cansament de les actituds dirigistes del PSUC, no direm a favor dels dits anarquistes, però sí en una difícil posició neutral que implicava una certa oposició als excessius controls del PSUC. En tot cas, penso que la gent d'aquest partit, vist tot avui amb perspectiva, no ho van fer tan malament, ni mereixien el tracte que van rebre.

Ara, gairebé trenta anys després, ha començat a arribar l'hora d'analitzar aquella escissió absolutament suïcida i que nosaltres creiem que fou preparada o aconsellada pel poder centralista i el municipal d'aquell moment. «Divideix i guanyaràs», com expliquen que deien els imperialistes anglesos a l'Índia. Es va produir l'escissió i naturalment aquesta lluita va fer possible que els diners de les subvencions tornessin a quedar en mans dels poderosos. L'excusa era que no podien prendre partit ni per una ni per l'altra de les assemblees. En el dubte sobre tot el que va passar cal analitzar a qui va afavorir l'escissió. Amb el temps, les coses s'han anat posant en el seu lloc. Carlos Lucena va tenir una situació com a actor de privilegi en el Centro Dramático Nacional (Teatro María Guerrero), ell havia abandonat l'ofici d'actor en els darrers anys, i Mario Gas es troba avui dia amb una mena d'agombolament pel govern del PP de la Comunitat de Madrid que cap director de la Comunitat Europea no tindria mai. Se li paga, sembla ser, el sou més alt de la història de la democràcia per dirigir el Teatro Español. Però només fa de gestor del teatre emblemàtic. Mentrestant, segueix representant un monòleg per tots els festivals, acaba de dirigir una òpera al Liceu, ha intervingut, com a actor, en un espai televisiu, *La doble historia del Dr. Valmy*, de Buero Vallejo i dirigit per Alberto González Vergel, i segueix amb la tournée de *L'Orestíada*, produïda per quatre entitats oficials, amb altes subvencions. Si la «pluriocupació» es fes en circuits privats potser no es podria dir res, però fer-ho tot amb entitats oficials resulta preocupant, sobretot en un líder tan preocupat per les més pures essències de l'anarquisme i, ara últimament, del comunisme més extrem.

No volem entrar en si això és adequat o no però sí volem assenyalar que una actitud com aquesta de fer tants i tants treballs alhora està en absoluta contradicció amb l'esperit del Grec 76. La idea de no treballar en cap espectacle dels programats per nosaltres fou meva, però Gas va voler convèncer-nos que els espectacles fossin dirigits cada un d'ells per tres persones diferents. Alguns ho trobàrem desafortat, diguérem que era la negació de la condició d'«autor» del creador escènic però les seves raons eren que s'havien de crear el màxim de llocs de treball. En una ocasió, com ja s'ha dit, va arribar a set directors per espectacle.

En algun cas l'equip de tres va funcionar, en d'altres, alguns dels directors abandonaren el projecte. Doncs bé, expliquem amb algun detall aquest camí, i aquestes coordenades estètiques perquè pensem que és un bon indicador dels canvis ideològics i dels canvis professionals seguits per la gent de la Transició.

És un fet que les conquestes de la Transició foren mínimes. En un article recent Gonzalo Pérez de Olaguer feia els comentaris següents. El fet és que el 1991 les coses no havien millorat. Pérez de Olaguer explica aquesta conquesta de manera precisa i admirable:

«A mitjan desembre del 91 va tenir lloc una vaga general del sector que va paralitzar els teatres i els rodatges cinematogràfics a Barcelona i Madrid. El motiu: la política cultural del govern central. La vaga va ser aprovada el 17 de novembre a Madrid per unanimitat de l'assemblea que van celebrar dos-cents professionals del cinema, el teatre, la televisió i el doblatge. Els actors catalans es van reunir també en assemblea, al Villarroel Teatre, el dia 5 de desembre, i van acordar afegir-se a la vaga.

»Alfred Lucchetti, llavors president de l'AADPC, parlava d'aturada i no de vaga, i deia al *Diari de Barcelona* (10 desembre): “Sí, perquè vaga és un terme amb més connotacions polítiques, i de moment nosaltres no reclamem res, només protestem contra una situació concreta”. A Madrid van tancar fins i tot els teatres de revista, com el de Lina Morgan, i a Barcelona, ho van fer tots. Belle Epoque, El Molino i l'Arnau no van obrir la taquilla però van fer funció per al públic que venia en autocar amb l'entrada a la mà.

»A Barcelona la comissió formada per Alfred Lucchetti, Jaume Nadal, Rosa Novell, Marina Rossell, Juanjo Puigcorbó i Charo López –que es trobava a la ciutat rodant *La fiebre del oro*– va lliurar un document reivindicatiu a Lluís Armet, en absència de l'alcalde Maragall, i també a Jordi Pujol. Al mateix temps, més de cent professionals –entre els quals, Ovidi Montllor, Pepe Rubianes, Julieta Serrano, Lluís Homar i Nadala Batiste– es van concentrar a la plaça Sant Jaume. A Madrid el document *Por la defensa de la cultura* es va donar al ministre Jordi Solé Tura, després d'una concentració al davant del Ministeri de Cultura en la qual van participar, entre d'altres, Antonio Banderas, Paco Rabal, Juan Diego, Juan Echanove i Juan Antonio Bardem.

»Pràcticament tots els professionals del món de l'espectacle que van participar en aquestes vagues o aturades tenien a la ment la gran vaga del 1975, que per primera vegada després de la Guerra Civil va penjar el cartell de “No hay función” a tots els teatres de Barcelona i Madrid. Va ser una vaga contra els empresaris i contra la dictadura durant la qual més de cinc-cents professionals es van reunir en assemblea permanent al llarg de nou dies. Eren altres temps.»⁹

9. PÉREZ DE OLAGUER, Gonzalo. «Temps de lluites. L'esperit reivindicatiu del teatre», a *Teatre BCN*, núm. 58. Barcelona, desembre 2004, pàg. 46 i 47.

De fet, la Transició teatral, des de la dimensió política, va anar del 1975 al 1991. D'una gran vaga a una altra. Després ha vingut el segrest de la professió per part dels polítics, donant a un petit grup tots els privilegis i a altres negant-los el pa i la sal. Aquesta actitud es va anar convertint en un maccarthisme encobert i amagat que fa vint-i-quatre anys que dura.

Després del 1975 altres grups van anar sorgint: El Tricicle (1979), La Fura dels Baus (1979) i La Cubana (1980). Aquestes tres formacions unides a Els Joglars, Comediants i Dagoll Dagom constitueixen les anomenades *companyies històriques*. Caldria afegir Vol-Ras, interessant grup de mim, Zotal Teatre i, una mica més endavant, Circ Cric. Com analitza Pérez de Olaguer: «Sis col·lectius nascuts els anys 60, 70 i 80 que continuen en plena actualitat i que tenen un reconeixement a l'estranger. De tots aquests grups amb més de 25 anys de vida, no hi ha ara per ara un relleu generacional. Les noves formes de fer teatre i la manca d'una política cultural-teatral consensuada tenen molt a veure amb aquest fet».¹⁰ És curiós considerar que tots van començar com a grups de teatre visual i algun de creació col·lectiva o de mim, i que progressivament van anar derivant cap al teatre parlat, però sempre donant importància als elements visuals i escenogràfics. Només El Tricicle i Vol-Ras romanen fidels als seus orígens. Els altres han anat fent un efecte de substitució de les companyies de text. La Cia. Adrià Gual (1960-1985), amb el seu antecedent, l'EADAG, i el Capsa liderat per Pau Garsaball (1971-1976), van exercir aquesta funció. Es tractava d'empreses privades que lluitaven per crear un repertori de teatre crític, de pensament. La primera va representar Espriu, Rusiñol, Adrià Gual, Brecht, Salvat, Pirandello, Sastre, Josep M. Muñoz Pujol, Llorenç Villalonga, Peter Handke, Puig i Ferrater, Eurípides, Kroetz, Von Kleist, Lidia Falcón, Marisa Hajar, Marta Pessarrodona, Maria-Josep Ragué, Carme Riera, Isabel-Clara Simó, Goethe, Mark Medoff. El Capsa, Rafael Alberti, Oliver, Benet i Jornet, Kafka, Sean O'Casey, Gil Novales. Al Capsa es va produir l'èxit més gran de teatre català posterior a la Guerra Civil amb *El retaule del flautista* (1971), i la Cia. Adrià Gual va aconseguir grans èxits de públic amb *Primera història d'Esther* (1963) i *Ronda de mort a Sibera* (1975). L'èxit va ser tan considerable que de cada espectacle se n'han fet diferents versions: cinc de *Primera història d'Esther* i sis de *Ronda de mort a Sibera*. La darrera de *Ronda* fou en el Teatre Lliure (2003).

Però de seguida es va tenir la impressió que el teatre de repertori, el teatre que expressa el pensament filosòfic o polític, havia de ser controlat pels poders públics. Convergència i Unió, a través del Centre Dramàtic de la Generalitat —que afirmà el seu enfocament a partir del 1988 amb l'entrada de Domènec Rei-

10. PÉREZ DE OLAGUER, Gonzalo. «Companyies que fan història. Inicis dels grans grups teatrals catalans». Secció Memòria Crítica, a *Teatre BCN*, núm. 61. Barcelona, març de 2005, pàg. 45.

xach— ha portat el maccarthisme fins a extrems inacceptables. Després, amb el TNC. En l'actualitat, Reixach segueix en el poder. El fet és que els components o companys de viatge del PSUC o de partits més a l'esquerra han estat marginats del TNC: Ovidi Montllor, Alfred Lucchetti, Jordi Mesalles, Pere Planella, Joan Ollé, Carme Sansa i un llarg, llarguíssim etcètera.

El PSC va anar reaccionant a aquesta situació anormal, impròpia i inacceptable en un teatre nacional. Aquest fou inaugurat el 1997 amb Josep Maria Flotats, que va ser cessat el 1998. Allí es va recuperar Reixach i s'eliminà el Centre Dramàtic de la Generalitat. El PSC ha intentat de fer-se seva i resoldre a la llarga, de manera no sabem si gaire convincent el 2003, una altra situació de privilegi que es va anar creant, en donar al Teatre Lliure, una societat limitada —per tant privada—, un absolut tracte de favor, considerant-lo públic però mantenint les decisions de l'entitat privada.

Amb tot, el Lliure va crear en els seus deu primers anys un conjunt estable, una ètica de l'ofici i uns espectacles d'alt nivell gràcies a Fabià Puigserver, Lluís Pasqual i Pere Planella. Creat l'any 1976, va tenir un gran moment de brillantor fins a 1983, en què Lluís Pasqual va passar a dirigir el Centro Dramático Nacional. Tornaria al Lliure el 1998, però mai no es recuperaria l'atmosfera d'altres temps, per alguns considerats mítics, en què cal destacar les estrenes d'*Eduard II*, de Marlowe-Brecht, i *El balcó* de Genêt, dirigides per Pasqual, *Hedda Gabler* d'Ibsen (1978) i *La bella Helena* d'Offenbach, dirigides per Pere Planella. Però políticament el gran èxit i la gran conquesta foren *Operació Ubú* d'Albert Boadella (30-1-1981), primera obra rabiosament antipujolista i primer element de llibertat política, després de la trista experiència que havia comportat *La torna* (1977), amb la seva prohibició i l'empresonament del seu director i algun actor. Boadella, en aquest moment, assaja amb deixebles de l'Institut del Teatre per fer-ne una segona versió.

Durant els 23 anys de Convergència han anat desapareixent tots els grans autors de l'antifranquisme de les cartelleres. D'Espriu a Teixidor, passant per Capmany i Brossa o Palau i Fabre. Només Josep M. Benet i Jornet i Sergi Belbel han estat objecte d'un increïble agombolament oficial que ha fet possible que ells dos sols s'hagin erigit en representants únics del teatre català en la dimensió textual. Els «23 anys de terra cremada»,¹¹ com denunciàvem a l'*Avui*, han donat els seus fruits. L'anihilació de tots els companys generacionals i dels seus mestres ha comportat que en una enciclopèdia aparentment tan prestigiosa com *The Oxford Encyclopedia of Theater and Performance*¹² només hi figurin ells com a representants de la dramaturgia catalana. Només

11. SALVAT, Ricard, «23 anys de terra cremada», *Avui*, 1 d'abril 2004.

12. KENNEDY, Dennis. *The Oxford Encyclopedia of Theater and Performance*. 2 volums. Oxford University Press, Oxford-New York, 2003.

hi ha un petit comentari sobre Guimerà i cap menció a Iglesias, Espriu, Sagarra, Pedrolo, Brossa, etc.

En l'actualitat, entre cinc persones es controla el teatre de text a Barcelona: Belbel i Benet (aquests controlen també la televisió i part del cinema), Àlex Rigola (Teatre Lliure), Daniel Martínez i Calixto Bieito (teatre Romea). Aquest és el trist final de la Transició.

EL CINE DE LA TRANSICIÓN

Ponent:

JOSÉ MARÍA CAPARRÓS LERA¹

Antecedentes

En noviembre de 1967, la reorganización del Ministerio de Información y Turismo suprimió la Dirección General de Cinematografía y Teatro, cesando al frente de ella a José María García Escudero, impulsor del movimiento denominado «nuevo cine español». Entonces, la gestión del cinema autóctono pasaría a manos de un departamento titulado Dirección General de Cultura y Espectáculos, cuyo responsable sería Carlos Robles Piquer, diplomático y cuñado de Manuel Fraga Iribarne –ministro que fue sustituido a finales de 1969. Sin embargo, los relevos no solucionarían los problemas endémicos de la cinematografía del país. Y así, pese a la continuidad del sistema de coproducción, se inició el camino para la gran crisis.

Los primeros síntomas graves –pues nuestra industria fue siempre un espejismo que produjo un cine anémico– se hicieron patentes en noviembre de 1969, con un nuevo equipo gubernamental y Enrique Thomas de Carranza al frente de la Dirección General. El detonante fue la deuda del Fondo de Protección estatal a los productores españoles (230 millones de pesetas, aproximadamente).

1. Josep Maria Caparrós Lera (Barcelona, 1943) es doctor en Filosofía y Letras y profesor titular de Historia Contemporánea y Cine de la UB. Director del Centro de Investigaciones Film-Història (Parque Científico de Barcelona) y miembro de la Academia de Artes y Ciencias Cinematográficas de España. Es autor de 30 libros especializados.

A tal fin, se reunieron en Asamblea general los componentes de la ASDREC (Asociación Sindical de Directores-Realizadores Españoles de Cinematografía) y el Gobierno la prohíbe. Razones que aduce son que los puntos de su Orden del Día «están en contradicción con las Leyes Fundamentales del Movimiento y la Organización Sindical».

Asimismo, surge la crisis de la Escuela Oficial de Cinematografía (EOC), por la burocratización y *numerus clausus* del centro, suspensión y expulsión de alumnos, dimisión de varios profesores –se habla de absentismo e incompetencia docente–, a la vez que las prácticas de fin de curso eran retenidas. Por último, en torno al cine extranjero, aparece la polémica acerca del cine de «Arte y Ensayo» y las «salas especiales». Todo ello unido a una serie de reivindicaciones de los cineastas hispanos, que no verían la luz hasta 1970.

El tardofranquismo

Ciertamente, el mes de febrero del 1970 la crisis saltaría a la opinión pública, transformándose enseguida en una polémica nacional. Desde la Dirección General quisieron poner paz: «La Administración pública está trabajando activa y urgentemente sobre el problema y habrá solución», manifestó Thomas de Carranza.

Por su parte, los componentes de la ASDREC respondieron con una serie de propuestas, que se publicaron en la prensa del país tres días más tarde, a saber:

1. Supresión de la censura previa. Que la Junta de Censura esté integrada por profesionales del cine.
2. Supresión del doblaje de películas extranjeras. Que se proyecten en versión original.
3. Supresión de ayudas estatales.
4. Criterio de selección en la importación de películas extranjeras.
5. Que la cuota de pantalla llegue a ser del uno por uno.
6. Prohibición de los contratos de distribución a tanto alzado.
7. Riguroso control de taquilla.
8. Que las realizaciones de Televisión Española sean ejecutadas por profesionales. Que la cuota de pantalla sea también en TVE del uno por uno.

Con todo, es obvio que los exhibidores –por aquellas fechas existían en España 6.917 locales e iban al cine 331 millones de espectadores (una media anual por habitante de 10 veces)– no estarían de acuerdo con algunas de las propuestas de los productores y directores cinematográficos, sobre todo con

la sorprendente «cuota de pantalla»: emparejar la exhibición de película española con extranjera. De ahí que enseguida apareciera en el diario *Informaciones* una nota del Grupo Nacional de Exhibición del Sindicato del Espectáculo, que levantó polvareda:

Los productores españoles han percibido más de dos mil millones de pesetas de regalo o subvención como técnicamente se denomina. Pero cabe preguntarse si unos señores que quieren hacer cine –fuman puro y tienen buenos «haigas»– deben estar subvencionados por el minero de Asturias o el campesino de La Mancha. ¿Por qué no se dedican esos dos mil millones a la enseñanza, o a la investigación o a hacer viviendas? Pero lo curioso es que no se protege a la industria, sino solamente a unos cien señores que hacen cine. ¿No sería más justo que si el pueblo español tiene que seguir soportando la protección de unos señores pelicularos, que el dinero no lo concediese el Estado a título personal, sino obligatoriamente para reinvertir en la siguiente película? Subvención y censura. No creemos que merezca comentarios la audacia de los productores al pedir al mismo tiempo libertad de hacer, con parte del dinero que no es suyo, lo que les venga en gana.²

Obviamente, las espadas ya estaban desenvainadas.

«Diálogo con la Administración a todos los niveles», pedía el productor y guionista José Luis Dibildos. Y un mes más tarde, el Gobierno autorizaba a la ASDREC a celebrar una asamblea general extraordinaria (16-17 marzo 1970), cuyas ambiciosas conclusiones serían elevadas a la Dirección General, y que pueden resumirse en los siguientes puntos: libertad de expresión cinematográfica, supresión de la censura, libre expresión en las distintas lenguas y culturas, democratización de las salas «especiales» y de «Arte y Ensayo», supresión de la obligatoriedad del NO-DO, supresión del cartón de rodaje, control de taquilla y billeteaje automático, puntualidad en el pago de la protección y supresión del «interés especial».

La crisis se notó enseguida: la producción bajó a 58 películas españolas; 1970 fue uno de los años más pobres de nuestra cinematografía, y el Gobierno empezó a pagar –de nuevo– en cuentagotas, evitando el *crack* definitivo.

Sin embargo, la respuesta ministerial se produciría un año más tarde, con la O. M. del 12 de marzo de 1971 sobre la protección a la cinematografía española. Y una nueva polémica se desató en los medios profesionales del país.

Otras normas de «protección» (O. M. del 21 de septiembre de 1973) son promulgadas después para superar el bache, incidiendo en el supuesto «control»; pues se restablece parcialmente la legislación de 1964, pero favorecien-

2. Citado por Carlos Losada, «El asombro al alcance de todos los españoles (sobre la actual crisis del cine español)», en *Cinestudio*, núm. 83, marzo 1970, pàg. 14.

do la promoción de las películas más «comerciales». Y si constatamos que subproductos de consumo popular como *No desearás al vecino del quinto*, *La curiosa*, *Lo verde empieza en los Pirineos*, *El chulo*, *Aborto criminal* o *Las señoritas de mala compañía* batieron récords de taquilla veremos hasta dónde desembocó el dirigismo «político» estatal de esa época de crisis.

En síntesis, podríamos decir que el cine español de los últimos años del régimen de Franco se encarriló por tres vías:

1. Un cine con ambiciones de carácter político-intelectual, que tuvo su máximo representante en Carlos Saura –*El jardín de las delicias* (1970), *Ana y los lobos* (1972), *La prima Angélica* (1973)–, o en el regreso aislado de Luis Buñuel, con su *Tristana* (1970). Y como ellos, Jaime de Armiñán –*Mi querida señorita* (1971), *El amor del capitán Brando* (1974)–, Mario Camus –*La cólera del viento* (1969) y *Los pájaros de Baden-Baden* (1974)–, Pedro Olea –*El bosque del lobo* (1970), *Tormento* (1974)–, Gonzalo Suárez –*La Regenta* (1974)– y Fernando Fernán Gómez –*Yo la vi primero* (1974)–. Más equilibrados, a niveles estético y de ideas, se presentaron dos nuevos valores: Víctor Erice, con su magistral *El espíritu de la colmena* (1973), y Manuel Gutiérrez Aragón, con su original ópera prima *Habla, mudita* (1973), a quienes nos los encontraremos también como primeras figuras en los próximos años.
2. Un cine chabacano, listo para ser consumido por el gran público, que fue elaborado por los conocidos artesanos del cine español: Pedro Masó, José María Forqué, Pedro Lazaga, Mariano Ozores, Ignacio F. Iquino, etc. Y de forma más velada, José Antonio de la Loma, con su cine-denuncia de efectos simplemente crematísticos. Ahí estaban todos los *vecinos del quinto* habidos y por haber, con Alfredo Landa al frente y un notorio «destape» a cargo de Carmen Sevilla, Sara Montiel, Marisol, Ana Belén, Amparo Muñoz y otras estrellas de turno. Tras una fachada de pretendida liberación de tabúes, este cine español explotó al espectador en sus recursos más ramplones.
3. Y la llamada «tercera vía», un cine que pretendía reflexionar sobre algunos aspectos de la vida española, con un tratamiento sencillo, de forma que las películas fueran accesibles a un público amplio y, por tanto, rentables. Este difícil equilibrio entre lo intelectual y comercial, con ciertos toques político-sociales y eróticos, tuvo como representantes más cualificados a José Luis Dibildos –productor–, José Luis Garci –guionista–, en colaboración con Dibildos y otros- y a Roberto Bodegas y Antonio Drove –como directores–, con películas tan explícitas y taquilleras como *Vida conyugal sana* (1973) –tras el inicio más matizado de *Españolas en París* (1971)– y *Los nuevos españoles* (1974), de Bodegas; *Tocata y fuga de Lolita* (1974) y *Mi mujer es muy decente, dentro de lo que cabe* (1975), de Drove.

«La tercera vía del cine español –escribió el crítico Vicente Vergara, en 1974– es una especie de propuesta de encontrar una salida “digna” al cine español (una vez muerto y enterrado el denominado “nuevo cine espa-

ñol”), tanto desde el punto de vista industrial como temático, dejando a un lado todo tipo de preocupación estética». La verdad, en suma, es que este cine jugó más con los tópicos denunciatorios y farisaicos entonces en boga que con un auténtico «compromiso» social. Acaso porque tal compromiso era sólo económico. De ahí que esa «tercera vía» quedara como una vía muerta.

El último acontecimiento del cine español, en esta etapa de crisis del sistema, fue la aparición de un nuevo cuerpo legislativo, el cual sería precedido por las postreras Normas de Censura (O. M. del 19 de febrero de 1975), que fueron «saludadas» como la versión cinematográfica del clima de apertura del régimen de Franco. Producto de ellas son los títulos finales de la Dictadura: *Furtivos* (Borau), *Pim, pam, pum... ¡fuego!* (Olea), *¡Jo, papá!* (Armiñán), *Cría cuervos* (Saura) y *Pascual Duarte* (Ricardo Franco), todos de 1975.

No obstante, lo más significativo era que el concepto de «moral» dejó paso al de «conciencia colectiva», de forma que, después de tanto criticar a la moralidad que algunos llamaron convencional, ahora resultaba que la convención social se convertía en el único criterio de discernimiento. La novedad más espectacular fue la admisión del desnudo «siempre que esté exigido por la unidad total del film». La trayectoria más reciente hizo suponer que algunos concebirían sus películas con este único objetivo. Y así se dio. En cambio, ese «aperturismo» no se manifestó en la censura por motivos políticos. Por eso, con la perspectiva de los años transcurridos, hoy se ven tales normas como una maniobra diversiva que, en lugar de favorecer la reflexión crítica del espectador hispano, promovieron el gregarismo al más bajo nivel.

Y prácticamente con este panorama cinematográfico llegamos a un hecho que marcaría el futuro del cine español: la muerte de Franco (20 de noviembre de 1975).

Del fin de la dictadura al primer «Oscar» de Hollywood

El fenómeno acaecido en España con la desaparición del dictador y la instauración de un régimen democrático «a la europea» repercutió en todos los órdenes y, especialmente, en la realidad sociocultural del país. Es más: la pronta liquidación del franquismo se haría notar con pasión en la mayoría de los *mass media* españoles. Y uno de los más importantes fue el cine.

Ofrecemos, por tanto, un breve *travelling* histórico –por utilizar un término del argot cinematográfico–, que intenta sintetizar la época de la Transición que, pese a la todavía algo limitada perspectiva del tiempo transcurrido, ya

cuenta con diversos estudios especializados.³ Y como ya hice en mi libro *El cine español de la democracia*, resumo aquí críticamente este importante período.

La muerte de Francisco Franco significó el único cambio político que ha tenido la cinematografía española. Obviamente, salíamos de un régimen dictatorial y entrábamos, acaso no sin temores, en una democracia. Pero la Transición se realizó sin extremada violencia; los españoles teníamos ansias de libertades y —no se puede olvidar esa realidad histórica— aquellos que «condujeron» el paso de un sistema a otro eran hombres procedentes del franquismo, no demócratas de toda la vida. La izquierda quedó, hasta la llegada del PSOE al poder, en la oposición. Y ha seguido en la oposición —o lo que queda de ella, pese al actual Gobierno tripartido en Cataluña— con el Gobierno del Partido Popular —encabezado por José María Aznar—⁴ y también ahora con el nuevo gabinete socialista presidido por José Luis Rodríguez Zapatero. Pero vayamos por partes.

Tras las elecciones legislativas del 15 de junio de 1977 —la Constitución democrática se aprobaría en referéndum a finales de 1978 (6 diciembre)— y las elecciones generales y municipales del año 1979, la reconstrucción del país se centró más en la instauración y consolidación del nuevo sistema político, que en los sectores industriales y culturales del cine español.

Aun así, el panorama cinematográfico hispano presentaría durante esta etapa de transición unos nuevos caracteres. Las razones habrá que buscarlas en la nueva coyuntura política. Ciertamente, con la «apertura» ideológica —no «cambio», ni ruptura— las cortapisas del antiguo régimen se vinieron abajo con la liquidación del franquismo que, sobre el papel, brindó en seguida el partido gubernamental apoyado por la Monarquía. Y el primer presidente de la democracia, Adolfo Suárez, desmontó el Movimiento Nacional, llevando a cabo la Transición pacíficamente.

Asimismo, el arte cinematográfico español cogió por primera vez el tren de la «modernidad», que no se concretó sólo en temas de libertad política —diversas películas extranjeras habían sido vedadas por obvias razones—, sino que las salas comerciales fueron invadidas por una moda que imperaba en el mercado: el cine erótico. (La censura también desapareció por esas fechas. Real Decreto de 11 de noviembre de 1977).

3. Vid. los libros de R. GÓMEZ BENÍTEZ DE CASTRO, *La producción cinematográfica española. De la Transición a la democracia (1975-1986)*, Madrid, Reseña, 1989; John HOPEWELL, *El cine español después de Franco 1973-1978*, Madrid, El Arquero, 1989; J. M. CAPARRÓS LERA, *El cine español de la democracia. De la muerte de Franco al "cambio" socialista (1975-1989)*, Barcelona, Anthropos, 1992; J. E. MONTERDE, *Veinte años de cine español 1973-1992. Un cine bajo la paradoja*, Barcelona, Paidós, 1993; M. TRENZADO ROMERO, *Cultura de masas y cambio político: el cine español de la Transición*, Madrid, CIS, 1999; el reciente libro de J. HERNÁNDEZ RUIZ y P. PÉREZ RUBIO, *Voces en la niebla. El cine durante la Transición democrática española (1973-1982)*, Barcelona, Paidós, 2004; y la fuente coetánea: VV. AA., *El cine y la Transición política española*, Valencia, Generalitat Valenciana, 1986.

4. Sobre este período acabo de terminar un nuevo libro: *La Pantalla Popular. El cine español durante el Gobierno de la derecha (1996-2003)*, que ha prologado el historiador Gabriel Cardona (en prensa).

Durante el período del Gobierno de UCD (la Unión del Centro Democrático era el partido, hoy desaparecido, que lideraba el presidente Suárez), el cine español como fenómeno inserto en la sociedad fue afectado por la crisis general de nuestra economía. Y la anémica industria cinematográfica nacional, compuesta por pequeños empresarios —que se veían obligados a invertir en un espacio de tiempo muy breve, pero con un período de recuperación a largo plazo—, se descapitalizó sobremanera. Además, el Fondo de Protección que proporcionaba el Estado aún seguía adeudando a los productores cantidades considerables desde hacía años. Antes del último pago, eran unos 2.000 millones de pesetas. Por eso, en febrero de 1978 los productores cinematográficos hicieron un paro que obligó a la Administración a entregarles 500 millones en calidad de adelanto. Todo ello unido a que, ante tal situación caótica, algunas multinacionales norteamericanas suspendieron las inversiones en el cine español que, a finales del mismo año 1978, sufría un desempleo de profesionales del 80 %. «Si El Ministerio no toma medidas urgentes —afirmó la Unión de Productores Cinematográficos Españoles—, nuestro cine desaparecerá».⁵

Sin embargo, la producción de películas españolas fue aumentando progresivamente durante esos primeros años, pues en 1976 se realizaron 108 filmes de largometraje y en 1977, 113; para descender en 1978, que se alcanzó la cifra global de 105 y entrar en picado en 1979, con 72 películas, aumentando al final de la década, con 98 cintas en 1980. Constatemos ahora sus títulos más significativos.

Entre los filmes que ponían en tela de juicio a la España reciente, cabe destacar *El desencanto* (1976), del antiguo cineasta marginal Jaime Chávarri, y *Asignatura pendiente* (1977), del citado coguionista de la «tercera vía» José Luis Garcí. Pero en seguida la figura de Franco y la revisión histórica de la Guerra Civil fueron vapuleadas por los cineastas de la Transición: desde Basilio Martín Patino, con *Caudillo* (1977)—tras ser autorizadas sus *Canciones para después de una guerra* (1971)— hasta *Raza, el espíritu de Franco*, de Gonzalo Herralde, y *Camada negra*, de Manuel Gutiérrez Aragón (ambas del 77); mientras la contienda bélica era vista desde otra perspectiva crítica —la de los perdedores— en obras como *Las largas vacaciones del 36* (1976) y *La vieja memoria* (1977), de Jaime Camino; *Por qué perdimos la guerra* (1978), de los anarquistas Santillán-Galindo; *Soldados* (1978), del también cineasta marginal Alfonso Ungría; o el fenómeno de los «maquis» sería expuesto en películas como *Los días del pasado* (1977), de Mario Camus y *El corazón del bosque* (1978), del citado Gutiérrez Aragón.

Al mismo tiempo, las reconocidas autonomías se «despertaron» con filmes en lengua vernácula. Cataluña con la superproducción *La ciutat cremada*

5. Cf. *Mundo Diario*, 5 de mayo de 1979.

(1976), de Antoni Ribas, sobre la Barcelona de la Semana Trágica de 1909, o la menos ambiciosa pero más equilibrada película de Josep Maria Forn *Companyys, procés a Catalunya* (1979), acerca de los últimos días del que fuera presidente de la Generalitat republicana. Y el País Vasco, que saltó a las pantallas con dos títulos de 1979 prácticamente al servicio de la ETA: *El proceso de Burgos*, de Imanol Uribe; y *Operación Ogro*, de Gillo Pontecorvo, sobre el asesinato de Carrero Blanco.

Por otra parte, los veteranos Bardem y Berlanga volvieron a resurgir con filmes «comprometidos»: *El puente* (1977) y *Siete días de enero* (1979), de Juan Antonio Bardem, al servicio del Partido Comunista –ya legitimado en España–; y *La escopeta nacional* (1978), de Luis G. Berlanga, fácil y tópica crítica al sistema franquista. Mientras el menos veterano pero también reconocido Carlos Saura parecía abandonar su subrepticia denuncia al régimen dictatorial con cintas más intimistas y no directamente políticas, como *Elisa, vida mía* (1976), *Mamá cumple cien años* (1979) y *Deprisa, deprisa* (1980), crónica de la delincuencia juvenil de la España democrática que se puede comparar con su ópera prima *Los golfos* (1959) para ver la evolución operada en el país en esos veinte años.

Finalmente, durante aquella etapa de afirmación democrática también aparecieron nuevos nombres en el cine español: Pilar Miró, con *El crimen de Cuenca* (1979) –que no sería autorizado hasta 1981– y *Gary Cooper, que estás en los cielos* (1980); Fernando Colomo, con *Tigres de papel* (1977) y *¿Qué hace una chica como tú en un sitio como este?* (1978), o el entonces crítico de *El País* Fernando Trueba, con *Ópera prima* (1979) y el debutante Pedro Almodóvar, con *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* (1980), como máximos representantes de la llamada «movida» madrileña; junto a los catalanes Francesc Bellmunt (*La orgía*, 1978) y Paco Betriu (*Los fieles sirvientes*, 1979), de postura más ácrata.

El cine autóctono era, por tanto, un claro reflejo de lo que pasaba en el Estado español. Si todo film, incluso el más comercial, retrata de algún modo la sociedad en que está realizado –como manifestación artística y social que es–, las películas de la Transición testimoniarían, mejor o peor, las diversas mentalidades de la España de la época. De ahí que el historiador tenga que visionar algunos filmes emblemáticos –al igual que consultará la prensa coetánea, verá los anuncios y programas televisivos, o analizará las canciones, etc.– a la hora de escribir la historia de este período; pues el cine es una fuente más de la ciencia histórica.

Si tuviera que definir el cine de aquellos primeros años democráticos –prácticamente hasta la caída de UCD y el relevo socialista–, me decantaría por un término: revanchismo. Una vez salidos de lo que la historiadora norteamericana Virginia Higginbotham denomina estética franquista –o *aesthetic*

*of repression*⁶, los largos años de censura del sistema –más ideológica que moral en la última etapa de la Dictadura– habían conformado un tipo de lenguaje metafórico o estilo obliquo y hasta ambiguo, que costó ir superando en las realizaciones de la Transición.

Por eso, los cineastas hispanos –léase, directores y guionistas, primordialmente– se dedicaron a «sacarse la espina» del pasado histórico, arremetiendo contra una forma de vida española –*Spanish Way of Life*, permítaseme– de la que hacían responsable a la Dictadura de Franco. Es más: todo –lo bueno y lo malo, lo esencial y accidental, lo perenne y cambiante...– se metía en un mismo saco, al que se vapuleaba en extremo sin matices de ningún tipo.

Una temática –como apuntábamos más arriba– centró la atención de los creadores españoles: el trauma de la Guerra Civil, que tuvo por vez primera una lectura distinta a la que nos tenía acostumbrada la historia oficial del franquismo. De ahí las polémicas desatadas y la expectación –y también cansancio– que provocaron estos filmes, donde los que antes nos habían dicho que eran los «malos» ahora aparecían como «buenos»... Cuando bien sabemos que hubo de todo en ambos bandos.

Asimismo, durante esos primeros siete años de democracia, resurgieron las nacionalidades históricas del Estado español. Con la España de las Autonomías impulsada por Adolfo Suárez, Catalunya y Euskadi –principalmente– cobraron cierto auge también en materia cinematográfica. Y tanto la Generalitat como la Consejería del País Vasco apoyaron en lo que pudieron a los cineastas y producciones autóctonos. Otra cosa sería que las películas realizadas fueran óptimas y dieran una imagen auténtica de ambas sociedades.

El cine de la Transición –como ocurrió luego con la España de la época socialista, que califiqué en otro lugar con el término de desencanto– siguió igual que el heredado del tardofranquismo; es decir, sin infraestructura industrial y, por tanto, con poca capacidad exportadora y de difusión en el mercado exterior (no así, en cambio, en festivales internacionales y en «muestras» de promoción oficial). Pero todo ello ya nos llevaría a un debate sobre intereses y política económica que escapa de mis pretensiones como historiador especializado.

Es obvio, por tanto –sin salirme de mi terreno y como ya escribí en otro momento⁷ observar, pese a los diversos enfoques,⁸ ciertas líneas comunes en tres aspectos del cine español de la Transición:

6. Vid. Virginia HIGGINBOTHAM, *Spanish Film under Franco*, Austin, University of Texas Press, 1988.

7. J. M. CAPARRÓS LERA, *El cine español de la democracia*, op. cit., pág. 163.

8. Para otra valoración crítica de los años de la Transición, cf. CASIMIRO TORREIRO, «Del tardofranquismo a la democracia (1969-1982)», pág. 341-397, en R. GUBERN et al., *Historia del cine español*, Madrid, Cátedra, 1995; el ensayo de NATALIA ARDÁNAZ, «La Transición política española en el cine (1973-1982)», en *Comunicación y Sociedad*, vol. XI, núm. 2 (1998), pág. 153-175; y las actas del Congreso de la AEHC, *El cine español durante la Transición democrática (1984-1983)*, Valencia, Filmoteca de la Generalitat Valenciana / Fundación para la Investigación del Audiovisual, 2001, 3 vols.

a) Respecto a sus intenciones, a nivel de voluntad de expresión, se advirtió claramente un deseo de revisar y desmitificar la época franquista; pero su crítica no se limitaba al mero aspecto político, sino que se extendía a la religión, la moral, las costumbres, la familia... u otras instituciones, que aparecieron como estructuras ligadas a un tiempo pasado y ya superado. La actitud de estos directores estuvo alentada también por la moda –que ellos mismos contribuyeron a crear o mantener– y acentuada por el hecho de poder decir cosas antes prohibidas.

b) En el aspecto estético, la mayoría acusaría cierto desequilibrio fílmico por incoherencia entre lo que quería decir y cómo lo decía, la forma de contarlo; mientras que la madurez creadora de otros resultó a veces pretenciosa o se empañaba con fáciles concesiones eróticas o violentas de claro signo comercial, restándole calidad artística.

c) Y junto a esa falta de coherencia estético-expresiva, la dificultad de comunicación entre cineastas y espectadores se complicaría con un exceso de símbolos y de claves críticas, que a veces se agravaba por una cerrazón ideológica agobiante. De ahí que el público no respondiera la mayoría de las veces y, cuando lo hacía, se inclinaba por los filmes de más bajo nivel intelectual aderezados con los reclamos al uso.

Por último, a principios del año 1981, tras el intento de golpe de Estado del 23 de febrero, se consolidó la democracia en España. La remodelación gubernamental y el apoyo decidido del rey Don Juan Carlos al nuevo sistema político dieron una esperanza a la sociedad del país.

Y el cine español reflejó, en mayor o menor medida, el cambio de costumbres o de mentalidades populares que se iba produciendo en nuestra geografía.⁹ Y pronto se vio impulsado a aumentar la producción. Pues, durante los años 1981 y 1982, la cifra de largometrajes españoles y coproducidos con otros países alcanzó su punto más álgido: 137 y 146 películas, respectivamente. Pero en los años siguientes se inició un descenso alarmante: 1983, 99 filmes; 1984, 75; 1985, 80; y 1986, sólo 60. Eran los cuatro primeros años del Gobierno del PSOE. Y había sido llamada a la Dirección General de Cinematografía la realizadora Pilar Miró, quien promulgó una nueva Ley de protección del cine español (28 diciembre 1983), para renovar la cinematografía autóctona.

Así, la larga época socialista se inició con la entrada de España en la CEE, y un reconocimiento internacional de nuestro cine «heredado» del final de la Transición. Pues mientras Saura presentaba su valiosa *Antonietta* (1982) y corealizó con Antonio Gades una trilogía-ballet (*Bodas de sangre*, *Carmen* y *El amor brujo*), y Berlanga insistía con nuevas sátiras de fácil efecto comercial

9. Vid., en este sentido, la reciente tesis doctoral de Manuel Jesús GONZÁLEZ MANRIQUE, *La moral religiosa y el cine español de la Transición*, Universidad de Granada, 2003.

–*Patrimonio nacional* (1981) y *Nacional III* (1982)–, que no le significaron demasiado como autor, triunfó artísticamente el más joven José Luis Garcí, quien –tras su «thriller» *El crack* (1981), con un nuevo Alfredo Landa como protagonista– dio a luz un notable melodrama que se llevó el «Oscar» de Hollywood a la Mejor película extranjera: *Volver a empezar* (1982). Con este film, el cine español ganaba por primera vez en su historia el más preciado galardón. Después llegarían los Oscars para Fernando Trueba y Pedro Almodóvar. Pero eso ya es otra historia y otro período.

Filmográfica básica

Claves de abreviaturas. - P.: Producción; Pr.: Productor; D.: Director; A.: Argumento; G.: Guión; F.: Fotografía; M.: Música; Dec.: Decorados, Mont.: Montaje; Int.: Intérpretes; min.: minutos.

1973

El espíritu de la colmena. P.: Elías Querejeta D.: Víctor Erice. G.: Víctor Erice y Ángel Fernández Santos. F.: Luis Cuadrado. M.: Luis de Pablo. Dec.: Adolfo Cofiño. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: Ana Torrent, Fernando Fernán Gómez, Isabel Tellería, Teresa Gimpera, Laly Soldevila, Ángel Picazo, Estanis González, Juan Margayo, José Villasante, Kety de la Cámara, Miguel Agudo, Manuel de Agustina. Color - 100 min.

Habla, mudita. P.: Elías Querejeta (España)/Filmverlag der Autoren (Alemania). D.: Manuel Gutiérrez Aragón. G.: Manuel Gutiérrez Aragón y José Luis García Sánchez. F.: Luis Cuadrado. M.: Luis de Pablo. Dec.: Adolfo Cofiño. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: José Luis López Vázquez, Kiti Manver, Paco Algora, Hanna Haxmann, Francisco Guijar, Susan Taff, Marisa Porcel, Edy Lage, Manuel Gutiérrez, Rosa de Alba, Thomas Schamoni. Color - 88 min.

La prima Angélica. P.: Elías Querejeta D.: Carlos Saura. G.: Rafael Azcona y Carlos Saura. F.: Luis Cuadrado y Teo Escamilla. Dec.: Francisco Nieva. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: José Luis López Vázquez, Lina Canalejas, Fernando Delgado, Julieta Serrano, Lola Cardona, María Clara Fernández de Loaisa, Josefina Díaz, José Luis Heredia, Encarna Paso, Pedro Sempson, Luis Peña, Antonio Casal, María de la Riva. Color - 105 min.

Vida conyugal sana. P.: Ágata Films. Pr.: José Luis Dibildos. D.: Roberto Bodegas. G.: José Luis Garcí y José Luis Dibildos. F.: Leopoldo Villaseñor. M.: Carmelo Bernaola. Int.: Ana Belén, José Sacristán, Teresa Gimpera, Alfredo Mayo, Mari Carmen Prendes, Antonio Ferrandis, Josele Román, Nadiuska, José Vivó, Tomás Blanco, Laly Soldevila, Claudia Gravy, Ramiro Oliveros, Amparo Muñoz. Color - 90 min.

1974

- El amor del capitán Brando*. P.: Incine. D.: Jaime de Armiñán. A. y G.: Juan Tébar y Jaime de Armiñán. F.: Luis Cuadrado. M.: José Nieto. Int.: Fernando Fernán Gómez, Ana Belén, Jaime Gamboa, Julieta Serrano, Antonio Ferrandis, Amparo Soler Leal, Pilar Muñoz, Eduardo Calvo, Fernando Marín, Chus Lampreave, Julia Lorrente, Verónica Llimerá, Aurora Márquez. Color - 89 min.
- Los nuevos españoles*. P.: Ágata Films. Pr.: José Luis Dibildos. D.: Roberto Bodegas. G.: José Luis Garcí y José Luis Dibildos. F.: Manuel Rojas. M.: Carmelo Bernaola. Int.: José Sacristán, María Luisa San José, Antonio Ferrandis, Amparo Soler Leal, Manuel Zarzo, María José Román, Manuel Alexandre, Claudia Gravy, Rafael Hernández, María Kosti, William Layton, Victoria Vera, Luis Barboo, Lone Fleming, Manuel Pereiro. Color - 92 min.
- Los pájaros de Baden-Baden*. P.: Impala Films (España)/Arpa (Suiza). D.: Mario Camus. G.: Mario Camus y Manuel Marinero. F.: Hans Burmann. M.: Antón García Abril. Int.: Catherine Spaak, Frederic de Pasquale, José Luis Alonso, Andrés Mejuto, Carlos Larrañaga, Alejandro de Enciso, Carlos Otero, Antonio Iranzo, Eduardo Puceiro, William Layton, Cándida Losada, Tere del Río. Color - 124 min.
- La Regenta*. P.: Emiliano Piedra. D.: Gonzalo Suárez. A.: según la novela homónima de Leopoldo Alas «Clarín». G.: Juan Antonio Porto. F.: Luis Cuadrado. M.: Angelo Francesco Lavagnino. Int.: Emma Penella, Keith Baxter, Nigel Davenport, Adolfo Marsillach, Charo López, Rosario G. Ortega, Agustín González, María Luisa Ponte, Maruchi Fresno, Antonio Iranzo, Manuel Sierra, Pilar Bardem. Color - 109 min.
- Tocata y fuga de Lolita*. P.: Ágata Films. Pr.: José Luis Dibildos. D.: Antonio Drove. G.: Antonio Drove y José Luis Dibildos. F.: Manuel Rojas. M.: Carmelo Bernaola. Dec.: Ramiro Gómez. Mont.: Petra de Nieva. Int.: Arturo Fernández, Amparo Muñoz, Pauline Challenor, Paco Algora, María Luisa Merlo, Enriqueta Carballeira, Laly Soldevila, Germán Kraus, Manuel Alexandre. Color - 91 min.
- Tormento*. P.: José Frade. D.: Pedro Olea. A.: basado en la novela de Benito Pérez Galdós. G.: Ricardo López Aranda, José Frade, Pedro Olea y Ángel María de Lera. F.: Fernando Arribas. M.: Carmelo Bernaola. Int.: Ana Belén, Francisco Rabal, Javier Escrivá, Concha Velasco, Rafael Alonso, Ismael Merlo, María Luisa San José, Amelia de la Torre, María Isbert, Milagros Leal. Color - 89 min.
- Yo la vi primero*. P.: Kalender Films Internacional-Impala. D.: Fernando Fernán Gómez. A.: Manuel Summers. G.: Chumy Chúmez, A. Riubal y Fernando Fernán Gómez. F.: José Luis Alcaine. M.: Carlos A. Vizziello. Int.: Manuel Summers, María del Puy, Fernando Rubio, León Klimowsky, Fernando Fernán Gómez, Irene Gutiérrez Caba, Rafael Conesa, Joaquín Roa, Emilio Forner, Alberto Fernández, José Yepes, Guillermo Summers. Color - 93 min.

1975

Cría cuervos. P.: Elías Querejeta. D.: Carlos Saura. G.: Carlos Saura. F.: Teo Escamilla. M.: Federico Mompou. Int.: Ana Torrent, Geraldine Chaplin, Conchita Pérez, Mónica Randall, Maite Sánchez Almendros, Florinda Chico, Germán Cobos, Héctor Alterio, Mirta Miller, Josefina Díaz. Color - 107 min.

Furtivos. P.: El Imán. Pr.: José Luis Borau. D.: José Luis Borau. G.: Manuel Gutiérrez Aragón y José Luis Borau. F.: Luis Cuadrado. M.: Vainica Doble. Int.: Lola Gaos, Ovidi Montllor, Alicia Sánchez, Ismael Merlo, Felipe Solano, José Luis Borau, José Luis Heredia, Erasmo Pascual, José Riesgo, Beni Deus, Ángel Gamón, Simón Arriaga, Francisco Ortuño. Color - 99 min.

¡Jo, papá! P.: Incine. D.: Jaime de Armiñán. A.: Juan Tébar. G.: Jaime de Armiñán y Juan Tébar. F.: Manuel Berenguer. M.: José Nieto. Int.: Ana Belén, Antonio Ferrandis, Amparo Soler Leal, Josep Maria Flotats, Fernando Fernán Gómez, Eduardo Calvo, Carmen Armiñán. Color - 97 min.

La nova cançó. P.: Profilmes. Pr.: J. A. Pérez Giner. D.: Francesc Bellmunt. G.: Àngel Casas y Francesc Bellmunt. F.: Tomàs Pladevall. Mont.: Maricel Bautista. Int.: Maria del Mar Bonet, Pere Figueres, Ia Batiste, Lluís Llach, Ovidi Montllor, Ramon Muntaner, Francesc Pi de la Serra, Raimon, Pau Riba, Jaume Sisa, Rafael Subirachs, La Trinca. Color - 85 min.

Pascual Duarte. P.: Elías Querejeta. D.: Ricardo Franco. A.: basado en la novela de Camilo José Cela, *La familia de Pascual Duarte*. G.: Emilio Martínez-Lazaro, Elías Querejeta y Ricardo Franco. F.: Luis Cuadrado. M.: Luis de Pablo. Int.: José Luis Gómez, Paca Ojea, Héctor Alterio, Diana Pérez de Guzmán, Eduardo Calvo, Joaquín Hinojosa, Maribel Ferrero. Color - 105 min.

Pim, pam, pum... ¡fuego! P.: José Frade. D.: Pedro Olea. G.: Pedro Olea y Rafael Azcona. F.: Fernando Arribas. M.: Carmelo Bernaola. Int.: Concha Velasco, Josep Maria Flotats, Fernando Fernán Gómez, José Orjas, Mara Goyanes, José Calvo, Mimi Muñoz, Amparo Valle, Goyo Lebrero, Víctor Israel, Gloria Berrocal, Erasmo Pascual, Fernando Sánchez Polack, María de la Riva, Antonio del Real, Pilar Gómez Ferrer, Rafael Conesa. Color - 102 min.

1976

Asignatura pendiente. P.: José Luis Tafur. D.: José Luis Garcí. A. y G.: José Luis Garcí y José María González Sinde. F.: Manuel Rojas. M.: Jesús Gluck, sobre temas de Theodorakis, Presley, Guthrie, Lynes, de la Calva y Arcusa. Mont.: Miguel González Sinde. Int.: José Sacristán, Fiorella Faltoyano, Antonio Gamero, Silvia Tortosa, Simón Andreu, Héctor Alterio, Covadonga Cadenas, Berta y Micaela Fraguas, María Casanova. Color - 109 min.

La ciutat cremada / La ciudad quemada. P.: Leo Films. Teide. D.: Antoni Ribas. A. y G.: Miquel Sanz y Antoni Ribas. F.: Teo Escamilla. M.: Manuel Valls Gorina. Dec.: José Massagué y Jordi Berenguer. Mont.: Ramon Quadreny. Int.: Xabier Elorriaga, Ángela Molina, Pau Garsaball, Jeannine Mestre, Montserrat Salvador, Fran-

- cesc Casares, Adolfo Marsillach, José Luis López Vázquez, Ovidi Montllor, José Vivó, Núria Espert, Joan Manuel Serrat, Teresa Gimpera, Alfred Lucchetti, Mary Santpere, Iván Tubau, Patty Shepard, Rafael Anglada. Color - 156 min.
- Colorín, colorado*. P.: Eco-Luis Megino. D.: José Luis García Sánchez. A. y G.: Juan Miguel Lamet. F.: Magí Torruella. M.: Víctor Manuel. Mont.: Eduardo Biurrun. Int.: José Sazatornil «Saza», Mary Carrillo, Teresa Rabal, Juan Diego, Fiorella Faltoyano, Antonio Gamero, María Massip. Color - 91 min.
- El desencanto*. P.: Elías Querejeta. D.: Jaime Chávarri. A. y G.: Jaime Chávarri. F.: Teo Escamilla. M.: Franz Schubert. Mont.: José Salcedo. Int.: Felicidad Blanc, Leopoldo Panero, Juan Luis Panero, Moisés Panero. Blanco y negro - 97 min.
- Las largas vacaciones del 36*. P.: José Frade. D.: Jaime Camino. A.: Jaime Camino. G.: Manuel Gutiérrez Aragón y Jaime Camino. F.: Fernando Arribas. M.: Xavier Montsalvatge. Mont.: Teresa Alcocer. Int.: Analía Gadé, Concha Velasco, Ismael Merlo, Ángela Molina, José Sacristán, Francisco Rabal, José Vivó, Charo Soriano, Vicente Parra. Color - 103 min.
- Perros callejeros*. P.: Profilms S. A.-Films Zodíaco. D.: José Antonio de la Loma. A. y G.: José Antonio de la Loma. F.: Francisco Sánchez. M.: Cam Española. Dec.: Ramón Ivars. Int.: Ángel Fernández, Miguel Hugal, Rocío Siska, Jesús Miguel Martínez, Víctor Petit, Frank Braña, César Sánchez. Color - 110 min.
- 1977**
- Caudillo*. P.: Retasa. D.: Basilio Martín Patino. A.: basado en la biografía de Francisco Franco Bahamonde. G.: Basilio Martín Patino. F.: Alfredo F. Mayo e imágenes de archivo. M.: canciones de la época y adaptaciones de Saeger, Heiler y Heden. Mont.: José Luis Peláez y Basilio Martín Patino. Int.: Francisco Franco y otros personajes históricos. Documental. Blanco y negro/Color - 109 min.
- Los días del pasado*. P.: Impala S. A. D.: Mario Camus. A. y G.: Mario Camús y Antonio Betancor. F.: Hans Burmann. M.: Antón García Abril. Dec.: Rafael Palmero. Mont.: Javier Morán. Int.: Marisol, Antonio Gades, Gustavo Berges, Antonio Iranzo, Fernando Sánchez Polack, Saturno Cerra, Juan Sala. Color - 116 min.
- Elisa, vida mía*. P.: Elías Querejeta. D.: Carlos Saura. A. y G.: Carlos Saura. F.: Teo Escamilla. M.: Erik Satie, J. Philippe Rameau y anónimo del s. XV. Dec.: Antonio Belizón. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: Geraldine Chaplin, Fernando Rey, Isabel Mestres, Norman Briski, Joaquín Hinojosa, Ana Torrent. Color - 125 min.
- La escopeta nacional*. P.: Incine. D.: Luis G. Berlanga. A. y G.: Luis G. Berlanga y Rafael Azcona. F.: Carlos Suárez. Dec.: Rafael Palmero. Mont.: José Luis Matesanz. Int.: José Sazatornil «Saza», José Luis López Vázquez, Mónica Randall, Bárbara Rey, Maribel Ayuso, Conchita Montes, Antonio Ferrandis, Agustín González, Rafael Alonso, Luis Escobar, Rosanna Yanni, Andrés Mejuto. Color - 95 min.
- La guerra de papá*. P.: José Frade. D.: Antonio Mercero. A.: basado en la novela de Miguel Delibes *El príncipe destronado*. G.: Horacio Valcárcel y Antonio Mercero. F.:

- Manuel Rojas. M.: Phonorecord. Int.: Héctor Alterio, Lolo García, Teresa Gimpera, Queta Claver, Eugenio Chacón, Verónica Forqué, María Isbert, Vicente Parra, Fernando Chinarro, Beatriz Díez. Color - 97 min.
- El puente*. P.: Arte 7. D.: Juan Antonio Bardem. A.: según unos relatos de Daniel Sueiro. G.: Juan Antonio Bardem, Daniel Sueiro y Javier Palmero. F.: José Luis Alcaine. M.: José Nieto. Dec.: Wolfgang Burmann. Mont.: Eduardo Biurrun. Int.: Alfredo Landa, Simón Andreu, Josele Román, Victoria Abril, Francisco Algora, Mabel Escaño, Germán Cobos, Yelena Samarina. Color - 108 min.
- Raza, el espíritu de Franco*. P.: Septiembre. Pr.: Gonzalo Herralde. D.: Gonzalo Herralde. A. y G.: Gonzalo Herralde y Román Gubern. F.: Tomás Pladevall y Enrique Guerner. M.: Manuel Parada. Int.: Pilar Franco Bahamonde y Alfredo Mayo. Blanco y negro/Color - 96 min.
- Los restos del naufragio*. P.: Aura-Incine-Monvel. D.: Ricardo Franco. A. y G.: Ricardo Franco. F.: Cecilio Paniagua. M.: David C. Thomas. Int.: Ricardo Franco, Ángela Molina, Fernando Fernán Gómez, Felicidad Blanc, Alfredo Mayo, Luis Ciges. Color - 100 min.
- Tigres de papel*. P.: La Salamandra. D.: Fernando Colomo. A. y G.: Fernando Colomo. F.: Ángel Luis Fernández. M.: Tomaso Albinoni. Mont.: Miguel Ángel Santamaría. Int.: Miguel Arribas, Carmen Maura, Joaquín Hinojosa, Emma Cohen, Félix Rotaeta, Concha Gregori, Juan Lombardero, Amara Pastor, Guillermo Vallejo. Color - 93 min.
- Las truchas*. P.: Arándano. D.: José Luis García Sánchez. A.: José Luis García Sánchez. G.: Manuel Gutiérrez Aragón, José Luis García Sánchez y Luis Megino. F.: Magí Torruella. M.: Víctor Manuel. Mont.: Eduardo Biurrun. Int.: Héctor Alterio, María Elena Flores, Roberto Font, Juan Jesús Valverde, José María Riera, Raúl Pazos, Yelena Samarina, Mary Carrillo. Color - 104 min.
- La vieja memoria*. P.: Profilmes. D.: Jaime Camino. A. y G.: Jaime Camino y Román Gubern. F.: Teo Escamilla, José Luis Sánchez, Francisco Sánchez e imágenes de archivo. M.: Xavier Montsalvatge. Mont.: Teresa Alcocer. Int.: Diego Abad de Santillán, Jaume Miravittles, Eduardo de Guzmán, José María Gil Robles, Dolores Ibárruri, Raimundo Fernández Cuesta, Josep Tarradellas y otros personajes históricos. Documental. Blanco y negro/Color - 175 min.
- 1978**
- Bilbao*. P.: Fígaro Films-Ona Films. Pr.: Pepón Coromina. D.: Bigas Luna. A. y G.: José Juan Bigas Luna. F.: Pedro Aznar. M.: Iceberg. Int.: María Martín, Ángel Jové, Isabel Pisano, Francisco Falcón, Pepita Monell, Jordi Torras, Marta Molins, Pep Castelló, Luis Plana, Clara Vergés, Betty Bigas Turá. Color - 86 min.
- Un hombre llamado «Flor de Otoño»*. P.: José Frade. D.: Pedro Olea. A.: José María Rodríguez Méndez y Rafael Azcona. G.: Pedro Olea y Rafael Azcona. F.: Fernando Arribas. M.: Carmelo Bernaola. Dec.: Antonio Cortés. Mont.: José Antonio Rojo. Int.: José Sacristán, Francisco Algora, Félix Dafauce, Luis Ciges, María Álvarez,

- Carme Carbonell, María Elena Flores, Roberto Camardiel, Mimí Muñoz. Color - 106 min.
- Ocaña, retrato intermitente*. P.: Teide-Procesa. D.: Ventura Pons. A. y G.: Ventura Pons. F.: Lucho Poirot de la Torre. M.: Aureli Vila. Dec.: Miquel Sanchís. Mont.: Emilio Rodríguez y Valeria Sarmiento. Int.: José Pérez Ocaña, Camilo Cordero, Guillermo Nazaré, Paco de Alcoy. Color - 85 min.
- L'orgia / La orgía*. P.: Procesa. Pr.: J. A. Pérez Giner. D.: Francesc Bellmunt. G.: Juanjo Puigcorbé y Francesc Bellmunt. F.: Tomàs Pladevall. Mont.: Anastasi Rinos. Int.: Juanjo Puigcorbé, Alcía Orozco, Francesc Albiol, Ricard Borràs, Mercè Molina, Josep Maria Loperena, Vicky Peña, Assumpta Serna, Carme Elias, Sílvia Munt. Color - 120 min.
- Las palabras de Max*. P.: Elías Querejeta. P. C. D.: Emilio Martínez-Lázaro. A. y G.: Elías Querejeta y Emilio Martínez Lázaro. F.: Teo Escamilla. M.: Luis de Pablo. Dec.: Antonio Belizón. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: Ignacio Fernández, Myriam de Maeztu, Cecilia Villarreal, Gracia Querejeta, Héctor Alterio, María de la Riva, Raúl Sender. Color - 90 min.
- Por qué perdimos la guerra*. P.: Eguiluz Films-Luis Galindo. D.: Diego Santillán y Luis Galindo. G.: Diego Santillán. F.: Julio Bragada e imágenes de archivo. M. Mario Litwin y canciones populares. Mont.: José María García. Int.: Diego Abad de Santillán, Eduardo de Guzmán, Claudio Sánchez Albornoz, Julián Gorkin, Vicente Guarner, José Prat, Valentín Gómez «El Campesino», Josep Tarradellas, Rafael Alberti, Víctor Alba y otros personajes históricos. Blanco y negro/Color - 90 min.
- Sonámbulos*. P.: Profilmes. D.: Manuel Gutiérrez Aragón. A. y G.: Manuel Gutiérrez Aragón. F.: Teo Escamilla. M.: José Nieto. Mont.: José Salcedo. Int.: Ana Belén, María Rosa Salgado, Norman Brisky, Javier Delgado, José Luis Gómez, Lola Gaos, Laly Soldevila, Enriqueta Carballeira, José Manuel Cervino, Félix Rotaeta. Color - 96 min.

1979

- Arrebato*. P.: N. A. P. C. Pr.: Augusto M. Torres. D.: Iván Zulueta. G.: Iván Zulueta. F.: Ángel Luis Fernández. M.: Grupo Negativo e Iván Zulueta. Int.: Eusebio Poncela, Cecilia Roth, Wil-More, Marta Fernández-Muro, Carmen Giralt, Javi Ulacia, Luis Ciges. Color - 105 min.
- Companys, procés a Catalunya / Companys, proceso a Cataluña*. P.: Teide-La Llanterna Films-Procesa. D.: Josep Maria Forn. A.: Ferran Llagostera, Antoni Freixas y Josep Maria Forn, basado en hechos históricos. G.: Antonio Freixas y Josep Maria Forn. F.: Cecilio Paniagua. M.: Manuel Valls Gorina. Dec.: Josep Maria Segarra y Josep M. Espada. Mont.: Emilio Rodríguez. Int.: Luis Iriondo, Marta Angelat, Montserrat Carulla, Xabier Elorriaga, Ovidi Montllor, Marta May, Pau Garsaball, Agustín González, Alfred Lucchetti, Carles Velat, Jordi Serrat, Biel Moll, Color - 125 min.

- El corazón del bosque*. P.: Arándano. D.: Manuel Gutiérrez Aragón. A. y G.: Manuel Gutiérrez Aragón y Luis Megino. F.: Teo Escamilla. M.: Jaime Robles, Jesús Oriola, Pedro González y Vicente Martínez. Dec.: Félix Murcia. Mont.: José Salcedo. Int.: Norman Brisky, Ángela Molina, Luis Politti, Víctor Valverde, Santiago Ramos, Margarita Mas, Julio César Acera, Enesto Martín, Julián Navarro, Luis Pastor. Color - 108 min.
- El crimen de Cuenca*. P.: Incine-Jef Films. D.: Pilar Miró. A.: Juan Antonio Porto, basado en hechos reales. G.: Salvador Maldonado y Pilar Miró. F.: Hans Burmann. M.: Antón García Abril. Dec.: Fernando Sáenz. Mont.: José Luis Matesanz. Int.: Amparo Soler Leal, Héctor Alterio, Daniel Dicenta, Fernando Rey, José Manuel Cervino, Mary Carrillo, Francisco Casares, Eduardo Calvo, José Vivó, Félix Roqueta, Pedro del Río. Color - 91 min.
- Los fieles sirvientes*. P.: Ogro Films-Imago-Cop. Nou. D.: Francesc Betriu. A.: Benet Rosell, Gustau Hernández y Francesc Betriu. G.: Gustau Hernández y Francesc Betriu. F.: Raúl Artigot. M.: Albert Sardà. Dec.: Ramon Ivars y Josep Rosell. Mont.: Margarida Bernet. Int.: Amparo Soler Leal, Francisco Algora, María Isbert, José Vivó, Pilar Bayona, Paloma Hurtado. Lázaro Escarceller. Color - 102 min.
- Ópera prima*. P.: La Salamandra (España)/Les Films Molière (Francia). D.: Fernando Trueba. A. y G.: Fernando Trueba y Óscar Ladoire. F.: Ángel Luis Fernández. M.: Fernando Ember. Dec.: Fernando Colombo. Mont.: Miguel Ángel Santamaría. Int.: Óscar Ladoire, Paula Molina, Antonio Resines, Marisa Paredes, Luis González Regueral, Kiti Manver, David Thomson. Color - 95 min.
- Operación Ogro*. P.: Sabre Films (España)/Vides Cinematografica (Italia)/Actions Films (Francia). Pr.: José Sámano. D.: Gillo Pontecorvo. A.: basado en hechos reales. G.: Ugo Pirro, Giorgio Arlario y Gillo Pontecorvo. F.: Marcello Gatti. M.: Ennio Morricone. Int.: José Sacristán, Ángela Molina, Gian Maria Volonté, Eusebio Poncela, Severio Marconi, Georges Staquet, Nicole Garcia, Fedor Atkins. Color - 103 min.
- El proceso de Burgos*. P.: Cobra Films-Irrintzi Zinema. D.: Imanol Uribe. A.: basado en un hecho histórico. G.: Imanol Uribe. F.: Javier Aguirresarobe. M.: Hibaí Rekondo. Mont.: Julio Peña. Int.: los 16 inculpados de ETA, en el sumario 31/69 del proceso de Burgos y algunos de sus abogados. Documental. Color - 134 min.
- La quinta del porro*. P.: Proceza-Films 80. D.: Francesc Bellmunt. A. y G.: Miquel Sanz, Juanjo Puigcorbó, Arnau Vilardebó, R. L. Picón y Francesc Bellmunt. F.: Joan Minguell. M.: Josep Maria Duran. Dec.: Ramon Pou. Mont.: Ramon Quadreny. Int.: Álvaro de Luna, Joan Borràs, Pep Munné, Juan Manuel Montesinos, Carme Pérez, Assumpta Almirall, Ricard Borràs, Arnau Vilardebò, Fernando Rubio. Color - 111 min.
- La Sabina*. P.: El Imán (España)/Svenka Filmindustri (Suecia). Pr.: José Luis Borau. D.: José Luis Borau. A. y G.: José Luis Borau. F.: Lars-Goran Bjorne. M.: Paco de Lucía. Dec.: Wolfgang Burmann. Mont.: José Salcedo. Int.: Ángela Molina, John

- Finch, Carol Kane, Harriet Andersson, Simon Ward, Ovidi Montllor, Francisco Sánchez, Mary Carrillo, Luis Escobar, Paula Molina. Color - 118 min.
- Siete días de enero*. P.: Goya Films. D.: Juan Antonio Bardem. A. y G.: Gregorio Morán y Juan Antonio Bardem. F.: Leopoldo Villaseñor. M.: Nicolás Payrac. Dec.: Antonio de Miguel. Mont.: Guillermo Maldonado. Int.: Manuel Egea, Fernando Sánchez Polack, Virginia Mataix, José Manuel Cervino, Madeleine Robinson, Jacques François, Alberto Alonso. Color - 176 min.
- La verdad sobre el caso Savolta*. P.: Domingo Pedret (España)/NEF Diffusion (Francia)/Filmalpha (Italia). D.: Antonio Drove. A.: basado en la novela homónima de Eduardo Mendoza. G.: Antonio Drove y Antonio Larreta. F.: Gilberto Acevedo. M.: Egisto Macchi. Dec.: Luis Argüello. Int.: Charles Denner, José Luis López Vázquez, Ovidi Montllor, Omero Antonutti, Stefania Sandrelli, Ettore Manni, Alfredo Pea, Pau Garsaball, Alfred Lucchetti, Florencio Calpe, Rogelio Ibáñez, Carla Cristi, Carlos Lucena, Rafael Anglada. Color - 122 min.
- Las verdes praderas*. P.: José Luis Tafur. D.: José Luis Garcí. A.: José Luis Garcí. G.: José Luis Garcí y José María González Sinde. F.: Fernando Arribas. M.: Beethoven. Mont.: Miguel González Sinde. Int.: Alfredo Landa, María Casanova, Carlos Larrañaga, Ángel Picazo, Irene Gutiérrez Caba, Pedro Díez del Corral. Color - 100 min.
- 1980**
- Deprisa, deprisa*. P.: Elías Querejeta. Molem. D.: Carlos Saura. A. y G.: Carlos Saura. F.: Teo Escamilla. M.: canciones de Los Chunguitos, Lole y Manuel, Campuccino y La Marelu. Dec.: Antonio Belizón. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: José Antonio Valdelomar, Berta Socuélamos, Jesús Arias, José María Hervás, Consuelo Pascual, María del Mar Serrano, Andrés Falcón, Alain Doutey, Suzy Hannier, Ives Arcanel. Color - 99 min.
- Gary Cooper, que estás en los cielos*. P.: Incine-Jef Films. Pr.: Pilar Miró. D.: Pilar Miró. A.: Pilar Miró. G.: Antonio Larreta y Pilar Miró. F.: Carlos Suárez. M.: Antón García Abril. Dec.: Fernando Sáenz. Mont.: Javier Morán. Int.: Mercedes Sampietro, John Finch, Carmen Maura, Víctor Valverde, Isabel Mestres, Agustín González, Mary Carrillo, Amparo Soler Leal, Fernando Delgado, Alicia Hermida, José Manuel Cervino. Color - 106 min.
- Maravillas*. P.: Arándano. D.: Manuel Gutiérrez Aragón. A. y G.: Luis Megino y Manuel Gutiérrez Aragón. F.: Teo Escamilla. M.: Nina Hagen, Malher e Ippolitov-Ivanov. Dec.: Félix Murcia. Mont.: José Salcedo. Int.: Fernando Fernán Gómez, Cristina Marcos, Quique San Francisco, Francisco Merino, Gerard Tichy, José Manuel Cervino, Juan Jesús Valverde, Leon Klimovsky, Eduardo Mac Gregor, Jorge Rigaud, Yolanda Medina. Color - 96 min.
- El nido*. P.: A. Punto E. L. D.: Jaime de Armiñán. A. y G.: Jaime de Armiñán. F.: Teo Escamilla. M.: Maxence Cantelobe, Haydn y anónimo del s. XVI. Dec.: Jean-Claude Hoerner. Mont.: José Luis Matesanz. Int.: Ana Torrent, Héctor Alterio, Luis Politti,

Agustín González, Patricia Adriani, María Luisa Ponte, Ovidi Montllor, Mercedes Alonso, Luisa Rodrigo, Amparo Baró, Mauricio Calvo. Color - 107 min.

...*T al tercer año, resucitó*. P.: 5 Films. D.: Rafael Gil. A. y G.: Fernando Vizcaíno Casas, basado en su propia novela. F.: José F. Aguayo. M.: Gregorio García Segura. Dec.: Fernando Marquerie Jaramillo. Mont.: José Luis Matesanz. Int.: Antonio Garisa, Alfonso del Real, José Bódalo, Fernando Sancho, Mary Begoña, Florinda Chico, Francisco Cecilio, Isabel Luque, Juan Luis Galiardo, Manuel Alexandre, José Sancho. Color - 90 min.

1981

A contratiempo. P.: Ópera Films. D.: Óscar Ladoire. A. y G.: Óscar Ladoire y Fernando Trueba. F.: Ángel Luis Fernández. M.: Arie Dzierlatka y J. A. Sánchez Ferlosio. Mont.: Miguel Ángel Santamaría. Int.: Óscar Ladoire, Mercedes Resino, Fernando Vivanco, Paco Lobo, Almudena Grandes, Juan Cueto, Rafael García Martos, Manolo Huete, Raúl Palacios, Carlos Boyero, Salvador Gómez-Calle. Color - 107 min.

El crack. P.: Nickel Odeón-Acuarius Films. D.: José Luis Garci. A. y G.: José Luis Garci y Horacio Valcárcel. F.: Manuel Rojas. M.: Jesús Gluck y Ugo Jürgens. Dec.: Félix Murcia. Mont.: Miguel González Sinde. Int.: Alfredo Landa, María Casanova, Manuel Tejada, Miguel Rellán, Raúl Fraire, Manuel Lorenzo, José Bódalo, Francisco Vidal, Mayrata O'Wisiedo. Color - 131 min.

La fuga de Segovia. P.: Frontera Films Irún. D.: Imanol Uribe. A.: basado en el libro de Ángel Amigo, *Operación Poncho*. G.: Imanol Uribe y Ángel Amigo. F.: Javier Aguirresarobe. M.: Xabier Lasa y Amaya Zubiria. Int.: Xabier Elorriaga, Mario Pardo, José María Muñoz, Ramón Balenciaga, Imanol Gaztelumendi, Ovidi Montllor, José Pedro Carrión, Virginia Mataix, Álex Angulo, Ramón Barea. Color - 115 min.

El timbalero del Bruc / La leyenda del tambor. P.: Nuevo Cine (España)/Conacine (México). Pr.: Samuel Menkes. D.: Jordi Grau. A. y G.: Jordi Grau, Benito Alazraki y Luis Murillo, basados en la leyenda del tambor del Bruc. F.: Fernando Arribas. M.: Santi Arisa, sobre temas populares catalanes. Dec.: Eduardo Torre de la Fuente. Mont.: Mercedes Alonso. Int.: Andrés García, Mercedes Sampietro, Jorge Sanz, Alfredo Mayo, Diana Bracho, Vicente Parra, Guillermo Antón, Roberto Camardiell, Eduardo Bea, Antonio Canal. Color - 90 min.

1982

Antonieta. P.: Nuevo Cine(España)/Conacine (México)Gaumont (Francia). D.: Carlos Saura. A.: según la novela de Andrés Henestrosa. G.: Jean-Claude Carrière y Carlos Saura. F.: Teo Escamilla. M.: José Antonio Zabala y canciones de la época. Dec.: Kleomedes Stamatíades. Mont.: Pablo G. del Amo. Int.: Isabelle Adjani, Hanna Schygulla, Ignacio López-Tarso, Carlos Bracho, Gonzalo Vega, Héctor Alterio, Bruño Rey, Diana Bracho, Víctor Junco, Fernando Balzaretti, Víctor Alcocer, Narciso Busquets. Color - 104 min.

- Colegas*. P.: Ópalo Films. D.: Eloy de la Iglesia. A. y G.: Gonzalo Goicoechea y Eloy de la Iglesia. F.: Hans Burmann y Antonio Cuevas. M.: Miguel Botafogo y Antonio González Flores. Dec.: Juan Puerto. Mont.: José Salcedo. Int.: Antonio González Flores, Rosario González Flores, José Luis Manzano, José Manuel Cervino, Queta Ariel, José Luis Fernández Eguía, José Luis Márquez, Ricardo Casares, Quique San Francisco, Pedro Nieva, Isabel Perales. Color - 90 min.
- La colmena*. P.: Ágata Films-TVE. D.: Mario Camus. A.: según la novela de Camilo José Cela. G.: José Luis Dibildos. F.: Hans Burmann. M.: Antón García Abril. Dec.: Ramiro Gómez. Mont.: José María Biurrun. Int.: José Sacristán, Ana Belén, Concha Velasco, Charo López, José Luis López Vázquez, Fiorella Faltoyano, Francisco Rabal, Luis Escobar, Emilio Gutiérrez Caba, Victoria Abril, Francisco Algora, Rafael Alonso, José Bódalo, Mary Carrillo, Agustín González. Color - 112 min.
- Demonios en el jardín*. P.: Luis Megino. D.: Manuel Gutiérrez Aragón. A. y G.: Luis Megino y Manuel Gutiérrez Aragón. F.: José Luis Alcaine. M.: Javier Iturralde. Dec.: Andrea d'Odorico. Mont.: José Salcedo. Int.: Ángela Molina, Ana Belén, Imanol Arias, Encarna Paso, Eusebio Lázaro, Francisco Merino, Álvaro Sánchez-Prieto, Pedro del Río, Luis Lemos, Amparo Climent. Color - 100 min.
- La plaça del Diamant / La plaza del Diamante*. P.: Figaró Films-TVE. Pr.: Pepón Coromina. D.: Francesc Betriu. A.: basado en la novela de Mercè Rodoreda. G.: Francesc Betriu, Benet Rosell y Gustau Hernández. F.: Raúl Artigot. M.: Ramon Muntaner. Dec.: Josep Rosell. Mont.: Ernest Blasi. Int.: Sílvia Munt, Lluís Homar, Joaquim Cardona, Elisenda Ribas, Josep Minguell, Marta Molins, Lluís Julià, Alfred Lucchetti, Paca Gabaldón, Joan Ferrer, Rafael Anglada. Color - 110 min.
- La revolta dels ocells / La rebelión de los pájaros*. P.: Figaró Films. D.: Lluís J. Comerón. A. y G.: Lluís J. Comerón. F.: Jaume Peracaula. M.: Manuel Cubero. Dec.: Rosa Español. Mont.: Teresa Alcocer. Int.: Jorge Sanz, Assumpta Serna, Grupo Regalíz, Montserrat Carulla, Jaume Sorribas, Alfred Lucchetti, Carles Lucena, Rafael Anglada, Carles Velat, Arianna Grañena, Josep Barba. Color - 92 min.
- Valentina*. P.: Ofelia Films-Kaktus P. C.-TVE. Pr.: Carlos Escobedo. D.: Antonio J. Betancor. A.: según la novela de Ramón J. Sender, *Crónica del alba*. G.: Lautaro Murúa, Antonio José Betancor, Carlos Escobedo y Javier Moro. F.: Juan Antonio Ruiz Anchía. Dec.: Félix Murcia. Mont.: Eduardo Biurrun. Int.: Jorge Sanz, Paloma Gómez, Anthony Quinn, Saturno Cerra, Marisa de Leza, Alfred Lucchetti, Eusebio Poncela, Luis Ciges, Conchita de Leza, María Rubio, Emilio Forner, Concha Hidalgo, Antonio Carral. Color - 90 min.
- Volver a empezar*. P.: Nickel Odeón. D.: José Luis Garci. A. y G.: José Luis Garci y Ángel Llorente. F.: Fernando Navarrete. M.: Johann Pachelber, Jesús Gluck y Cole Porter. Dec.: Gil Parrondo. Mont.: Miguel González Sinde. Int.: Antonio Ferrandis, Encarna Paso, José Bódalo, Agustín González, Pablo Hoyos, Marta Fernández Muro. Color - 90 min.

RUEDO IBÉRICO Y LA CULTURA POLÍTICA DE LA TRANSICIÓN

Ruedo Ibérico desde dentro

Ponent:

MARIANNE BRÜLL

Desde siempre, Éditions Ruedo ibérico (ERI) fue objeto de conjeturas y suposiciones poco fundamentadas porque nadie se podía creer que esta empresa, que muy pronto adquiriría una notoriedad envidiable, pudiera vivir de sus propios medios, sin el apoyo financiero de entidades o partidos, y sólo gracias a la implicación de unos locos a quienes no importaba ni el dinero ni la gloria. Más bien se sospechaba que recibíamos dinero de los chinos, de la CIA, hasta del Opus Dei. Mi propósito es, pues, aclarar un poco todo esto.

Ruedo ibérico fue fundada en 1961 por cinco refugiados españoles, procedentes cada uno de un horizonte político distinto, pero unidos por la amistad y el profundo sentimiento de que habían fracasado todos los intentos y esperanzas de que se hundiera el régimen franquista en un futuro próximo. Éste, más bien, se asentaba cada vez más sobre la base de una propaganda de intoxicación que iba en aumento. Los amigos llegaron, pues, a la conclusión de que editar libros que restablecieran la verdad histórica y analizaran los acontecimientos políticos y económicos desde una perspectiva más objetiva de lo que se venía haciendo hasta entonces sería una buena iniciativa para contrarrestar esta propaganda. Por ello, y desde el principio, estaba claro que tendría que ser un ente independiente de toda influencia partidista, lo cual suponía una libertad de juicio de la que otras editoriales del exilio no disponían, pero también renunciar a todo apoyo logístico y financiero que no proviniera de fuentes independientes. Esto, sin embargo, requería un esfuerzo importante, que se hizo sentir a lo largo de los veinte años de existencia de la editorial.

El capital inicial se constituyó con la venta de dos coches de segunda mano y unos pequeños ahorros, lo justo para editar el primer libro, que fue la *Guerra civil española* de Hugh Thomas. Con el producto (y no los beneficios: ¡qué más quisiéramos!) de la venta de este libro, que encontró enseguida buena acogida, se publicó el segundo, que fue *El laberinto español* de Gerald Brenan y se financiaron los Premios Ruedo ibérico de novela y de poesía 1962, con el objetivo certero de darnos a conocer cuanto antes. La composición de los jurados de los dos premios –Carlos Barral, Antonio Ferres, Juan García Hortelano y Juan Goytisolo, entre otros, para el premio de novela y José María Castellet, Gabriel Celaya, Jaime Gil de Biedma y José Ángel Valente, para el premio de poesía– era prueba de que había acertado. Pero el hándicap que representaba esta escasez de capital inicial nos persiguió hasta el final.

Al principio, la editorial no tenía ni siquiera local. La dirección del boulevard de Malesherbes era una *boîte postale* de esas que alquilaba una empresa que se dedicaba a domiciliaciones legales. La administración se hacía desde la casa personal de los que se prestaron a ello. Luego, unos amigos que tenían una tienda de discos en la *place Saint-André-des-Arts* nos prestaron el primer piso, donde cabía lo justo. Más tarde, nos realquiló Amadeo Robles la primera planta de un local situado en la *rue Aubriot*, en el Marais. El primer y único local que tuvo ERI, con contrato y alquiler regular, fue en la *rue de Latran*, ya en 1970, que nos permitió por fin tener una dirección legal propia y la posibilidad de instalar allí despachos, parte del *stock* y una librería abierta al público. Y poder recibir sin problemas a autores, colaboradores, curiosos y clientes fue un gran paso hacia adelante.

La edición de libros fue, hasta hace poco, una industria o, por lo menos, una paraindustria. Antes de que apareciera el ordenador, fabricar menos de mil ejemplares de un libro no era posible porque el mayor gasto lo constituía la composición (que en el caso de ERI se incrementaba en un 20 % al ser en lengua extranjera). Ésta tenía que rentabilizarse para que el libro se pudiera vender a un precio asequible, o sea que había que hacer tiradas que hoy asombran y que luego representaban otras tantas toneladas y metros cúbicos que almacenar. En nuestro caso, además, dada la continua escasez de finanzas, se hacían tiradas un poco superiores para evitar reediciones que nos obligarían a retrasar o renunciar a un nuevo libro, ya que los títulos básicos, como el de Thomas, el de Brenan, el *Mito de la cruzada* de Southworth, se tenían que reeditar bastante regularmente.

Para que llegue un libro al lector tiene que pasar por varios canales, que son: un buen distribuidor, para empezar, y, luego, un buen librero que lo venda a su público. Esto, con literatura de kiosco es fácil, pero, por poco que te empeñes en publicar ensayos u otros temas difíciles, tropiezas con toda clase de barreras. Publicar uno, dos o varios libros, y con un programa que garanti-

ce una continuidad, supone una inversión importante de capital, que se realiza, por no hablar de rentabilizarse, muy lentamente. En el caso de la literatura de kiosco esto no es un problema: el retorno sobre capital es rápido y da resultados financieros. En este caso, y sólo en éste, se puede hablar de *empresa capitalista*. Todo lo demás es puro voluntarismo o, en el mejor de los casos, trabajar para la gloria.

Por lo que respecta a Éditions Ruedo ibérico, todos estos problemas se planteaban también, agravados, sin embargo, por el hecho de que se trataba de libros que sí tenían una clientela, pero de acceso muy difícil: ningún distribuidor español ni librero en su sano juicio aceptaba distribuir y vender nuestros libros corriendo el riesgo de ir a la cárcel o de ser fuertemente multado por ello. Y no hablemos de los lectores, quienes, en caso de registro policial, corrían similares riesgos. O sea, nuestro mercado natural nos estaba vedado por la censura que ejercía la dictadura. Que se hayan abierto las brechas más o menos clandestinas que se abrieron a lo largo de los años fue debido a nuestros lectores hambrientos de información objetiva.

Estos lectores, a menudo jóvenes con presupuesto escaso, nos han reprochado frecuentemente por qué no fabricábamos libros menos cuidados estéticamente, con papel más basto, para así reducir el precio de venta. Lo que no sabían es que cuesta el mismo dinero poner una portada bonita que una fea, lo mismo cuidar el diseño interior del libro que no cuidarlo. Y la calidad del papel influía muy poco en libros de ensayo. Lo que sí costaba era preocuparse y trabajar estos detalles. José Martínez, que se ocupaba de la fabricación, nos comentó varias veces que editar bien un libro es cuestión de respeto hacia el lector. Y, en efecto, un libro bien diseñado, con la menor cantidad posible de obstáculos visuales que distraigan al ojo, se lee mejor. Y, de hecho, hoy se insiste mucho en la calidad estética y gráfica de los libros publicados por ERI, muy en la vanguardia no sólo en España, evidentemente, sino también en Francia. Una selección de estas portadas va desfilando mientras hablamos para demostrarlo. Y en el precio al cual se vendían nuestros libros en el extranjero y, en particular, en España —donde eran tratados como si fueran un producto de contrabando—, no podíamos influir, ni sacábamos provecho alguno, sino todo lo contrario.

Como a partir de los años 1962-1963 se inició una cierta apertura, y algunos españoles privilegiados pudieron empezar a viajar al extranjero con un poco más de facilidad, los libreros instalados en los lugares adonde viajaban estos españoles se dieron cuenta de que aquí había un mercado y muy pronto se nos ofreció un corredor de libros que trabajaba en la costa vascofrancesa y que cubría las librerías de Biarritz, St-Jean-de-Luz y Hendaya. Andorra fue rápidamente un buen cliente y, más tarde, firmamos contratos de distribución con Londres, Bruselas, Ginebra, Frankfurt e Italia, por no hablar de París, de

manera que los libros de Ruedo ibérico se encontraban con bastante facilidad en el extranjero. En cambio, el exilio español, incluso el político, mostraba poco interés, contrariamente a lo que se pudiera pensar.

Y rápidamente se puso en contacto con nosotros un librero de Barcelona, especializado en libros técnicos extranjeros –cobertura perfecta–, que empezó a importar los nuestros. Pero ese cierto laxismo duró poco. Sufrió un registro policial y tuvo que dejar lo que era un buen negocio para él y para nosotros. En cambio, nos puso en contacto con un antiguo guardia civil especializado en la importación de libros prohibidos desde América Latina. Esta vía funcionó, con interrupciones temporales –cuando el régimen intensificaba y endurecía sus controles–, hasta el final.

Porque decir que Fraga y Ricardo de la Cierva eran nuestras bestias negras es tergiversar las cosas. Estos dos señores no nos importaban en particular. Contra lo que luchábamos era contra el sistema al que pertenecían y que nos obligaba a producir, en condiciones muy difíciles, lo que tenía que haberse hecho natural y libremente en España. Así que querer reducir ERI, como es la tendencia actual, a un *movimiento cultural* es, una vez más, recuperación vergonzosa y vergonzante. Se puede considerar como tal, evidentemente, pero ni fue pensada ni conceptualizada para eso: Éditions Ruedo ibérico se fundó para ser *un arma* contra el régimen de Franco, y lo logró: prueba de ello es la persecución que sufrieron no sólo nuestros libros, sino nuestros autores. El periodista Luciano Rincón fue condenado en 1971 a pasar casi cuatro años en la cárcel bajo la acusación de ser Luis Ramírez, uno de nuestros pseudónimos.

Y esta lucha se encarnizaría cuando, en 1965, se empezó con la publicación de *Cuadernos de Ruedo ibérico* y sus suplementos, revista pensada como tribuna en la cual pudiera expresarse libremente la oposición del interior sobre problemas de política, economía, sociología, represión franquista, pero también sobre poesía y literatura. De hecho, se transformó a lo largo de los años en un instrumento de trabajo indispensable para cualquier estudio sobre la época franquista. Por ello se reeditaron sus 66 números y los suplementos publicados entre 1965 y 1979 en CD-ROM, que presentamos aquí.

En 1963 el Ministerio de Información y Turismo empezó a publicar un *Boletín de Orientación Bibliográfica*, de circulación tan restringida que no hubo forma de saber quiénes eran los redactores, ni la tirada, ni siquiera a quién iba dirigido. Pero allí publicaron, entre otros y a lo largo de los años, reseñas de unos 35 libros nuestros, hecho insólito en la medida que se trataba de libros que ellos mismos habían prohibido. Se sabe que el director de la publicación era Ricardo de la Cierva, que nos tenía un odio particular, por sentirse él propietario declarado de la verdad sobre España, en especial sobre la Guerra Civil. He podido dar, después de mucho indagar, con la casi totalidad de estas reseñas, que se encuentran en la web que acabamos de publicar, cuya dirección

tienen reflejada en el logo de la editorial. Y, como botón de muestra, cito textualmente a Ricardo de la Cierva en una de estas críticas: «Y en estos libros existen, sin duda, intenciones claras acerca de esa España de hoy. Si en estas dos obras se discutiesen exclusivamente temas históricos con criterio histórico es muy posible que no las hubiese acogido una editorial a quien tan escasamente le viene interesando la historia en sus programas de publicaciones» (BOB sobre Antifalange).

Se nos reprochó bastante a menudo el no tener *línea política*. Esto era no entender nuestro propósito, clara y firmemente declarado, de querer dar *información* donde no la había. De hecho, pensamos en publicar los manuscritos escondidos en los cajones que no se podían editar en España. Pero la realidad era que estos cajones estaban desesperadamente vacíos. Se empezó, pues, a publicar libros procedentes de horizontes muy diversos, pero que se consideraban necesarios para iluminar los debates. Y, para las publicaciones con horizontes más limitados, ya existían otras editoriales como Ebro, la CNT, las Ediciones Catalanas de París y los vascos, por ejemplo.

Los Premios Ruedo ibérico de literatura y de poesía de 1962 fueron creados para suscitar manuscritos provenientes del interior, y se pudieron celebrar. En cambio, el Premio Ruedo ibérico de 1972, destinado a propiciar un estudio sobre el periodo de posguerra que no estuviera escrito otra vez por un extranjero, fue un fracaso: cuando se cerró el plazo en 1974, no se había presentado más que un solo manuscrito, además incompleto, ¡mandado por un profesor francés!

Sin embargo, a partir del momento en que despuntó un cambio tras la muerte de Franco, empezamos a publicar estudios más dirigidos hacia una política diferente, para crear discusiones dentro de la oposición. Prueba de ello son unos artículos publicados en *Cuadernos de Ruedo ibérico*, nueva época, que tratan ya del problema de la Transición política que se avecinaba, y que pueden encontrar en la web bajo el tema «Transición».

Problemas de administración

Uno de los problemas graves que ERI tenía era el del personal. Como, sobre todo al principio, apenas se podían pagar salarios, se dependía del trabajo voluntario de la gente que se implicaba. José Martínez trabajaba a tiempo completo en una editorial como jefe de fabricación, lo que, por cierto, hizo posible que adquiriera los conocimientos y relaciones que le permitieron asumir su trabajo en Ruedo. Cobraba un sueldo correcto, que iba en gran parte a la editorial. Elena Romo hacía lo mismo. Y yo no trabajé en Ruedo hasta 1970, porque mi sueldo regular era muy necesario para comer y dar de comer a to-

dos los que se reunían en mi casa para trabajar. Los únicos que empezaron, a partir de cierto momento, a cobrar un sueldo fueron una secretaria, un contable por horas y un botones, que hacía y llevaba a correos los paquetes dos o tres veces por semana. Todo el trabajo editorial lo realizaba José Martínez, incluso la revista que empezó a publicarse a partir de 1965. Y se editaban, a pesar de todo, una media de diez libros por año, sin contar las reediciones: ¡trabajo de Sísifo!

Cuando las cosas empezaron a normalizarse un poco, se pudo empezar a tener un personal más regular. Pero se planteaba el problema de la lengua –tenían que ser castellanohablantes–, y sobre todo el de la discreción. No es que Ruedo ibérico tuviera problemas en Francia por publicar lo que publicaba: había libertad de prensa. Pero, evidentemente, la embajada española ejercía constantemente presiones sobre el Ministerio del Interior francés para que acabara con nosotros. No lo logró, pero que estábamos rodeados de agentes españoles que intentaban ponernos las trabas que se pudiera era evidente. Les interesaba sobremanera saber quién iba y venía a Ruedo, y sobre todo quién era nuestro comprador en España. De hecho, varias veces hubo soplos que tuvieron como consecuencia que se interrumpieran los envíos a España, lo cual, entre otras cosas, suponía cada vez un bajón en las ventas. Lo de Luciano Rincón, a lo cual ya aludí, tampoco estuvo nunca claro. Y el personal dispuesto a trabajar con nosotros era más bien gente de buena voluntad que necesitaba ganarse unas «pelicas», pero que no tenía preparación para llevar la administración de una empresa.

Por eso, cuando tuvimos la posibilidad de alquilar el local de la *rue de Latran*, fue esencial formar a un grupo de colaboradores que permitiera aprovechar esta circunstancia y dar un paso adelante.

Otra decisión que nos favoreció bastante fue la de acudir a la Feria Internacional del Libro en Frankfurt. Nuestro primer *stand*, en 1971, fue un auténtico acontecimiento. Ningún editor español se lo creía, pero fue la demostración irrefutable de que Ruedo ibérico no era clandestino más que en España. A esta tribuna seguimos acudiendo hasta 1978.

En cuanto a los bulos que han ido circulando por ahí a lo largo de toda nuestra existencia, como que no había administración, que cada dos por tres acudíamos *au bon peuple* para sanear unas finanzas no sanas y mal gestionadas, se pueden desarmar con unos hechos indiscutibles. No dispongo de cifras para los años anteriores a 1970, pero la dinámica era la misma: vendíamos demasiado barato en relación con los costes de producción. Analizando las cifras de 1972 a 1975, que son bastante representativas, se ve que las ventas cubrían a duras penas los gastos de fabricación y los gastos generales. ¡Y quienes sufrían este estado de cosas eran los autores! En cambio, el *stock* iba en aumento constante, lo que producía unos balances aparentemente saneados. O sea, es-

tábamos en posesión de un capital importante, pero que se constituía tan lentamente que cada pago extra era un problema.

De ahí que no se pueda calificar a Ruedo ibérico como una empresa capitalista, puesto que considerábamos que nuestra tarea era publicar todo lo que se podía, y aun lo que no se podía; que un libro que tenía buena venta debía financiar otro que no se vendería, pero que era necesario publicar. Además, existía la perspectiva de que en un futuro no muy lejano este capital se constituiría y que podríamos entrar en España con un catálogo coherente.

REFLEXIONES SOBRE LA HISTORIA DE LA EDITORIAL RUEDO IBÉRICO Y SUS *CUADERNOS*

Ponent:

JOSÉ MANUEL NAREDO

Han pasado ya más de cuarenta años desde que, en 1962, se creó en París la Editorial Ruedo ibérico y veinte desde su disolución de hecho, en 1982. Cuatro años más tarde de esa fecha, en 1986, falleció su director y artífice, José Martínez. En palabras de Luciano Rincón, uno de los principales autores de la editorial, este fallecimiento provocó sentimientos encontrados: «...algunos quizá respiraron aliviados: era un testigo incómodo [de las componendas y tribulaciones políticas de la «Transición» hacia la democracia, aclaro yo]. A otros su muerte nos hizo daño. Algo, quizá una época, quizá una ilusión, una parte de nuestras vidas, un sueño inalcanzable, había muerto con él». Con la perspectiva que otorga la distancia unida al recuerdo vivo de las ilusiones, proyectos y problemas que en su día compartí con la editorial y con José Martínez, paso a reflexionar sobre ellos.

Como señaló muchas veces José Martínez, la creación y evolución de la editorial y de sus *Cuadernos* vino marcada por la evolución de la propia situación política española. Mi idea es que esta evolución marcó tres etapas diferentes. Una primera orientada por la estricta censura franquista, que impedía la publicación de cualquier tipo de ideas disidentes con las del régimen y, en consecuencia, abría un ancho campo de posibilidades a la edición en el exilio. Una segunda marcada por la llamada «política de apertura» del régimen de Franco, en la que no solo se abrió la mano permitiendo dentro de ciertos límites la publicación de un abanico más amplio de ideas, sino que se trató también de rescribir la historia y de lavar la imagen del régimen utilizando proce-

dimientos más sutiles que en la etapa anterior. Y, finalmente, una tercera guiada por la llamada «Transición», en la que los políticos franquistas pactaron con la otrora oposición antifranquista una «salida democrática» del régimen, y en la que la banalización extensiva y contaminante del discurso y de las publicaciones políticas permitieron prolongar «sin traumas», bajo la nueva cobertura «democrática», el tipo de sociedad piramidal que nos había tocado vivir con el franquismo.

Mi opinión es que en las dos primeras etapas la editorial desempeñó un papel importante en el desmantelamiento de las coartadas justificatorias del régimen y fue una plataforma, y un referente, útil para la oposición política al mismo. Sin embargo creo que en la tercera etapa la editorial sucumbió en el intento de seguir siendo «radicalmente crítica...», como se proponía en la revista, en tiempos que eran poco propicios para ello: la editorial y sus *Cuadernos* no pudieron subsistir como plataforma y como referencia de las corrientes y grupos críticos del sistema que, fagocitados por los principales partidos políticos y sindicatos, se revelaron cada vez más minúsculos y sectarios. A la vez que los partidos, ya legalizados por el pacto «democrático», eran proclives a la amnesia de sus principios e ignoraron también la labor desmitificadora que había ejercido Ruedo ibérico durante el franquismo y que pretendía seguir ejerciendo durante la «democracia».

El hecho de que la Editorial Ruedo ibérico y sus cuadernos denunciaran las «rebajas» practicadas en las aspiraciones y programas de la antigua oposición antifranquista en aras del «pacto», reforzó sin duda esa ignorancia. Ruedo ibérico pasó de ser, para ellos, una plataforma útil a convertirse en un testigo incómodo de las componendas políticas de la Transición. Componendas que, para evitar la apertura de un verdadero proceso constituyente, trataron de aplacar las demandas de cambio social e institucional reprimidas durante largo tiempo por el franquismo, ofreciendo los sucedáneos pactados con los principales partidos de la oposición que se plasmaron en el nuevo texto constitucional. Así, con el acuerdo de estos partidos, en vez de restaurarse la legalidad republicana se instauró la sucesión monárquica prevista por Franco (Art. 1.8); en vez de restablecer los estatutos de las «nacionalidades históricas» se crearon diecisiete regiones «autonómicas» cuyas competencias y contactos permanecieron bajo el control del Estado central (reservando para éste competencias básicas (Art. 149) en aranceles, comunicaciones, energía, agua, etc.), afirmando la capitalidad de Madrid (Art. 5) y hasta prohibiendo expresamente cualquier posible «federación de territorios autónomos» (Art. 145);... a la vez que el Estado se comprometía a asegurar «el derecho a la propiedad privada y a la herencia» y «la libertad de empresa en el marco de la economía de mercado», todo ello utilizando al ejército como garante expreso del nuevo modelo de Estado (Art. 8.1). Bien es cierto que para justificar la co-

laboración en el «pacto» de partidos que se decían socialistas e incluso comunistas, se decoró el texto constitucional con afirmaciones sobre la subordinación de la riqueza privada o estatal al «interés general» (Art. 128) y sobre el compromiso de que «los poderes públicos...fomentarán...las sociedades cooperativas [y]...el acceso de los trabajadores a la propiedad de los medios de producción» (Art. 129.2), así como con el enunciado de otros derechos (por ejemplo, a la vivienda) que todavía permanecen sobre el papel.

Ha pasado ya un cuarto de siglo desde esa «Transición» que evitó la apertura de un proceso constituyente, a base de proponer y refrendar en bloque una Constitución ya precocinada en la trastienda de los principales partidos políticos. Curiosamente ahora se empieza a poner en cuestión el modelo de Estado que entonces se nos dio llave en mano, hablándose por vez primera de revisar la Constitución. Como dicen que «no hay bien que por mal no venga», ocurre que los excesos autoritarios, belicistas,...y espanolistas de Aznar, han exacerbado sentimientos y discusiones que parecía haber silenciado para siempre el «pacto» de la Transición. Se habla así de una «segunda Transición», en la que se abre al fin el proceso constituyente que la primera había evitado. Con un cuarto de siglo de retraso se abre así la discusión sobre el modelo de Estado, su naturaleza unitaria o federal, su relación con la Iglesia, la organización de los poderes legislativo, ejecutivo y judicial... El acusado repunte de un partido como Esquerra Republicana, a la vez catalanista, republicano y de izquierdas, constituye un buen indicador del cambio en la coyuntura política. Precisamente fue Heribert Barrera, el único diputado de Esquerra en la primera Transición, uno de los muy pocos que criticaron con contundencia el secretismo, insólito en una democracia, con el que se preparó el texto constitucional.¹ Los *Cuadernos de Ruedo ibérico* dieron cumplida cuenta de ello historiando y criticando un proceso que ahora revalorizan los azarosos caminos de la política para comprender bien los problemas del presente

En mi intervención pasaré revista sobre todo a las dos últimas etapas de la historia de Ruedo ibérico y de sus *Cuadernos*, que son las que viví más directamente. Con la advertencia de que creo que el fracaso que la revista y la editorial cosecharon en su última etapa no se debió a que sus plantea-

1. Heribert Barrera nos recuerda que «la Ponencia [que preparaba el texto constitucional] actuó sin público, sin periodistas, en absoluto secreto, sin informar de nada de lo que se iba a hacer, no ya al país, ni tan solo al Congreso» [y considera que este secretismo pactista alimentó la] «creciente apatía del pueblo por la vida política y constitucional española» (H. Barrera, en *Diario de Sesiones*, 4 de julio de 1978, pàg. 3.757, citado en el «Poder político y Constitución», *Cuadernos de Ruedo ibérico*, n.º 61-62, enero-abril 1979, pàg. 17-18). Con lo cual, no es raro que la Constitución se refrendara con escaso entusiasmo popular por solo el 59 % del Censo (en Euskadi los votos afirmativos no llegaron ni siquiera al 50 %, ni en Guipúzcoa al 30 %, lo que luego planteó problemas al querer imponer después, como dogma pretendidamente democrático, una constitución que no habían refrendado en ese territorio).

mientos fueran obsoletos, sino a que no contó con los apoyos económicos e institucionales, ni con los lectores, necesarios. Personalmente creo que estos planteamientos mantienen una actualidad palpitante y me considero un superviviente, no ya físico, sino sobre todo intelectual, de aquella época, como lo atestiguan mis publicaciones posteriores,² que han mantenido la radicalidad crítica frente al despotismo democrático que hemos vivido desde entonces y a la ideología que lo sostiene, que había sido ya denunciada desde los *Cuadernos*.

2. Entre estas publicaciones destacan mis libros *La economía en evolución. Historia y perspectivas de las categorías básicas del pensamiento económico*, Madrid, Siglo XXI, 3.ª Ed., 2003, 572 pàg. (que en sus inicios pensaba publicar en Ruedo ibérico) y *Por una oposición que se oponga*, Barcelona, Anagrama, 2001, 238 pàg. (que reedita y actualiza las reflexiones que en su día hice bajo ese mismo título en el *Cuaderno de RI*, n.º 54, de noviembre-diciembre de 1976, con el pseudónimo de Aulo Casamayor). A ellas se unen otros textos sobre aspectos más parciales o aplicados que no es cosa de enumerar aquí.

JUSTÍCIA

CONSTITUCIÓ I JUSTÍCIA

Ponent:
EUGENI GAY

SENYOR XIRAU: Vull donar a tots vostès la benvinguda al Centre d'Estudis del Departament de Justícia. Aquesta és una casa centrada en la formació dels professionals que treballen a l'Administració de justícia, en un sentit ampli, des dels jutjats, tribunals, el sistema penitenciari, el sistema de justícia juvenil... i, per tant, tenim una clara vocació de temes penals, civils, i ens agraden, en conseqüència, actes com els d'avui, perquè donen una perspectiva diferent a la nostra activitat. Complementen la nostra oferta amb una aproximació no jurídica al món de l'Administració de justícia.

He de deixar clar, però, que el mèrit de l'organització de les sessions és de la Universitat de Barcelona, del Centre d'Estudis Històrics Internacionals, que és el que les ha dissenyat i el que les ha preparat. Crec que el programa és extraordinàriament interessant, i jo us convido perquè durant aquests dimarts i dijous, al llarg de les properes setmanes, hi assistiu. Per tant, el nostre paper és estrictament el d'amfitrió. Però jo em permeto dir un amfitrió amb una certa experiència en temes de formació i en els discursos que hi ha a l'entorn de la justícia. I per això vull felicitar especialment els directors i el doctor Aracil, amb qui he estat més en contacte per posar en marxa aquesta sessió d'avui, per diversos motius. El primer, per la continuïtat. Aquesta és la setena edició dels cursos de la *Memòria de la Transició*. Abans n'hi ha hagut sis, i si repasseu els programes veureu que totes són d'un nivell interessantíssim i d'una gran densitat. Per tant, crec que els hem de felicitar i animar-los a continuar a ser tossuts en aquesta proposta de generar coneixement, escrits,

llibres, reflexió sobre els temes de la Transició. En segon lloc, també vull felicitar-los pel plantejament dels cursos. Tenen l'habilitat de barrejar dos conceptes que són normalment una mica excloents: *transició política* i *memòria*. Aquests han estat dos temes de difícil conciliació. Sembla que no es podia fer una Transició si fèiem molta memòria, i sembla que la memòria dificultava la Transició. Per tant, que hi hagi activitats que demostrin que es pot parlar de la Transició fent memòria del que passava abans i del que va passar durant la Transició, és un requisit ineludible d'una societat que vulgui ser moderna, que vulgui evolucionar. I que hi hagi gent que ho plantegi, que s'hi entossudeixi, també és un motiu de felicitació. En tercer lloc, crec que l'han plantejat especialment en el setè cicle –potser el doctor Aracil després em corregirà– perquè sovint els conceptes de política i Administració de justícia, o de poder judicial i Administració de justícia i política, s'han tractat amb una visió de vegades excloent. S'han considerat dos mons que funcionen independents, que no afecten l'un a l'altre i, sobretot, com un món que contamina l'altre: com el món de la política contamina el poder judicial. I el poder judicial, el govern dels tribunals, la política judicial, la política criminal són política, en definitiva. El poder judicial forma part de l'estructura política, forma part del sistema de governament de l'Estat, forma part de les seves tradicions democràtiques o no democràtiques, de les seves tradicions polítiques. Per tant, plantejar aquesta relació entre Administració de justícia i política és un motiu d'encert pel qual ens hem de felicitar i així cal que també ho transmetem als organitzadors. No comentaré res més, perquè, com els deia, com a amfitrió no em correspon allargar la meua intervenció. El doctor Aracil m'havia encarregat que presentés el senyor Eugeni Gay. No m'és fàcil fer-ho, perquè els que hem estat a prop de l'Administració de justícia a Barcelona durant molts anys sabem que és un personatge d'una presència jurídica inqüestionable a Barcelona. Ara, mentre fèiem temps, m'explicava la seva tasca al Tribunal Constitucional amb una visió d'aquelles de quotidianitat, d'especialista, que realment els que sabem que mai arribarem a aquests nivells de responsabilitat valorem molt. Jo li agraeixo la seva presència en aquesta casa avui i confio que també podrem comptar-hi en altres ocasions.

EUGENI GAY: En primer lloc, vull agrair aquesta oportunitat al doctor Aracil, al senyor Xirau i als instituts respectius, i a tots vostès. La immensa majoria són advocats i juristes, companyes i companys, i fins i tot alguns companys de carrera, de curs i altres, de despatx. Tot i que en aquests moments continuo sent advocat, he passat a ser un advocat de secà, ja que la meua funció l'exerceixo al Tribunal Constitucional. Però no voldria començar sense agrair profundament aquesta invitació a participar en aquesta *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya*, en el moment en què es compleix el 25è ani-

versari de la constitució del Tribunal Constitucional, que celebrarem, precisament, els propers mesos d'abril, maig i juny, probablement amb diferents actes que intentaran recordar una fita certament històrica i un transcurs important dins la història moderna del nostre país. I, a més a més, ho faig al costat de companys amb els quals m'uneix una veritable amistat. En aquest sentit, em sento molt honorat i repeteixo el meu agraïment.

En parlar de Constitució i de justícia, que és el tema que se m'ha adjudicat i se m'ha encomanat, em venia a la memòria un d'aquests moments en què havia acabat una vista pública a l'Audiència Provincial de Barcelona. Alguns advocats estàvem xerrant amb els magistrats de la sala corresponent. En aquells moments, va entrar un altre magistrat que no formava part d'aquella sala (més tard, per cert, un bon conegut) i va fer la manifestació següent: «Jo, quan sento un advocat que em cita la Constitució, ja sé o que el seu client no té raó o que ell no sap dret». Va ser una manifestació tan espontània com brutal, però va deixar perplexos tots els que érem allà. Crec que aquell magistrat, en el fons, estava encertant. Com és possible que en aquests moments ens plantegem que la reivindicació dels drets continguts a la Constitució sigui una manifestació de la ignorància de l'advocat o de la falta de raó del client? Però, en canvi, en aquells moments era com una premonició que tot canviaria, i també el dret i la justícia. Ens convertiríem en ciutadans i, per tant, en actors de la vida política en la qual no havíem participat abans ni com a ciutadans ni com a professionals del dret. Vivíem en la legalitat, en minúscules, vivíem en la llei i en la norma, però no vivíem en el dret. Les dictadures són especialment curoses en l'atenció a la legalitat, i no hi ha cosa que preocupi més els dictadors que el compliment de la legalitat. Estaré actuant segons la llei? Podré fer això o no ho podré fer? La gran reunió de juristes alemanys a l'època de Hitler no és ni més ni menys que aquesta necessitat que tenia el tirà de justificar amb un principi de llei les seves atrocitats, com per exemple, al nostre país, fins i tot la pena de mort. Doncs bé, nosaltres ens preparàvem per entrar en una societat de justícia, que és l'aspiració màxima i darrera que té la humanitat. I aquell magistrat, potser inconscientment i a contracor, acceptava que aquell dret no seria, com no és ara, absolutament res. Havia caigut, o anava a caure, absolutament, en la seva totalitat. Fins i tot, en lleis aparentment de tan poca transcendència constitucional com poden ser la Llei d'arrendaments urbans o altres lleis que han canviat de manera radical al nostre país.

Què va representar la Constitució de 1978? És la culminació i el símbol més representatiu d'un èxit col·lectiu. És, en definitiva, fer possible el pacte, la transacció, el compromís entre les diferents parts que constitueixen el cos social i les diverses ideologies que en aquest cos social queden. Certament és, doncs, la raó última del dret, el pacte, el consens. El fet d'arribar a una fórmula que ens serveixi per mantenir la nostra interrelació. Però això, evidentment,

ha de ser fruit d'una gran quantitat de renúncia i, sobretot, fruit d'una gran quantitat de generositat per poder fer possible a tothom el fet de viure en un espai comú de dret. I no era fàcil per al nostre país arribar a aquest consens. Proveníem d'una història recent de dos segles de guerres civils i d'enfrontaments, de constitucions que s'alternaven, nascuda la primera d'elles per donació del monarca, que seria la de Baiona i, fins a la darrera, la immensa majoria de les vegades imposades per una de les parts ideològicament predominant o políticament més forta o econòmicament més poderosa. En aquesta ocasió, des dels feixistes fins als comunistes havien de renunciar al seu ideal d'Estat, al seu ideal, fins i tot, de forma d'Estat: uns eren republicans, els altres eren monàrquics; uns eren federalistes, els altres eren centralistes; uns eren autonomistes, els altres no podien concebre l'autonomisme; uns tenien una idea confessional de l'Estat, els altres la tenien absolutament laïcista. Hi havia unes diferències de classe molt marcades, i existia, per tant, la necessitat d'un compromís jurídic que comprangués el camp ideològic, el camp social, el camp polític i, fins i tot, el de les relacions interpersonals, que havien estat dirigides i dictades a través d'unes lleis que eren l'espina dorsal del règim anterior, des de la filiació, el matrimoni, fins als aspectes a què em referia abans, molt menys importants, de la legalitat d'aquell moment. Podem dir, avui dia, amb Herder, que la Constitució és una forma impresa que es desenvolupa vivint-la. És a dir, en definitiva, la Constitució no és més que un paper que ens permet viure. És quelcom absolutament epidèrmic per a la societat. Però la Constitució dels nostres dies, i no únicament la nostra, és al mateix temps que la realitat present, el passat i el futur. I totes les constitucions dels nostres dies miren al futur, i en aquest present sempre tenen en compte el futur i el patrimoni de l'experiència històrica que volen salvaguardar i enriquir. És a dir, que el moment present en el dret no deixa de ser història i compromís de futur. En definitiva, la realitat que la persona humana, com veurem després, viu en el present però forma part d'una realitat molt més àmplia que la seva contingència. I, així, un dels més grans juristes dels nostres temps, el professor Juan Iglesias, diria que la pàgina més vella de la història de la humanitat és la llarga i cruenta lluita dels homes per conquerir la dignitat. És a dir, la dignitat de cada un de nosaltres.

D'aquesta manera veurem que, des dels temps més remots, el jurista, acompanyant naturalment la persona humana, s'ha plantejat com una necessitat l'anhel de justícia i de pau, i la història constitucional avui és precisament aquesta contingència política del moment amb l'acumulació de l'experiència del passat en el present. En definitiva, és la contemplació de la realitat social i l'intent de donar-li un ordenament jurídic que la faci fluida i li permeti el seu desenvolupament en la solidaritat. Hem d'entendre per Estat constitucional la comunitat política que troba el seu fonament antropològic i cultural en la

dignitat de la persona humana, tal com ho manifestà Kant de manera paradigmàtica. Però molt abans de Kant existia precisament aquesta intuïció que en la dignitat era on estava precisament la singularitat de la persona humana i la justificació del dret com a ordenament de la convivència de les persones entre si. I la democràcia pluralista és en els nostres dies la seva estructura organitzativa. No tenim, per tant, més que aquests dos principis en la nostra Constitució: la dignitat, com a pedra angular, i la democràcia parlamentària, com a estructura que permet aquest desenvolupament.

La nostra Constitució, per tant, serà hereva d'aquesta tradició que es va configurant i conformant d'una manera difícil, com tots els processos de transformació. El constitucionalisme neix certament amb la Revolució Francesa, i hi ha qui diu que tot apareix a partir d'aquesta revolució i que aquells que remunten en la història massa lluny ignoren una realitat que ha estat transformadora i confonen, fins i tot, el sentit del dret actual. Doncs bé, jo no participo d'aquesta idea; crec que la història és un constant esdevenir de reivindicacions de la persona humana per conquerir la seva dignitat i la seva llibertat, però el gran referent és, actualment, la Declaració Universal dels Drets de l'Home del 10 de desembre de 1948. Perquè precisament després de les dues grans guerres, de tots els desastres del segle XIX, tal com ho intuïa Maeterlinck, aquell polític sagaç de començaments del segle XIX, vindria el caos. I van ser les tres grans guerres del 1870, del 1914 i del 1939, la revolució del 1917, les guerres civils... les que van fer que els juristes es plantegessin una altra vegada la pregunta següent: com és possible la pau, com és possible construir la pau si no és sobre la dignitat de la persona? De la mà d'un gran jurista, René Cassin, sortiren aquests trenta articles de la Declaració de 1948, amb un preàmbul meravellós del qual em permeto llegir els dos primers paràgrafs. El primer d'ells, que conté un mandat ètic, diu: «Atès que el reconeixement de la dignitat inherent a tots els membres de la família humana i de llurs drets iguals, inalienables, constitueix el fonament de la llibertat, la justícia i la pau al món, escric aquest mandat o constatació ètica, la dignitat, el fonament de la llibertat, la justícia i la pau al món».

I, immediatament, una constatació: «Atès que la desatenció i el menyspreu dels drets humans han menat a actes de barbàrie que revolten la consciència de la humanitat [...]», després de la qual continua amb els seus considerants fins a proclamar en l'article primer, de manera absolutament clara i solemne, com fan els francesos en els seus textos des del codi de Napoleó: «Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i en drets, són dotats de raó i de consciència, i cal que es comportin entre ells amb esperit de fraternitat». És a dir, la dignitat és la base per la qual els homes neixen lliures, iguals i, precisament en aquesta necessitat d'igualtat, neix la fraternitat o la solidaritat. El gran trilema de la Revolució Francesa és herència, no única-

ment de la Il·lustració, sinó de moments molt més allunyats en el temps (com seria el de la recepció del segle XII i XIII o el moment extraordinari del segle XVI amb la reaparició també del dret de gents per remarcar la llibertat i la igualtat entre els homes a partir del descobriment). Perquè, certament, és la trobada de dos mons. El nostre món descobreix que estan utilitzant unes persones com a esclaus i que no tenen cap dret, i aquest fet els obliga a plantejar-se la possibilitat que tots els éssers humans siguin iguals. Però no tothom ho considera de la mateixa manera, i quan en el quart diumenge d'advent el pare Montesinos a l'illa La Española, avui la República Dominicana, diu: «Amb quin dret disposeu d'aquests homes, de les seves hisendes, de tot el que era d'ells... És que no són com vosaltres?». Li responen inequívocament: «No, no són com nosaltres». I no serà, des del 1511, fins al 1532 o 1533, amb la butlla *Sublimis Deus*, que el papa Pau III reconeix que els indis tenen ànima, tenen dignitat. Avui ens sorprèn, sembla mentida, però era així! Aquells europeus no concebien, en principi, que en poguessin tenir. L'Escola de Salamanca serà realment la primera escola de dret internacional, i després seguirà immediatament Grocio, però no quedarà veritablement formulat en un sol article fins a la Declaració de 1948. I en l'article 28 la Declaració diu que s'ha d'organitzar un nou ordre jurídic internacional que permeti l'efectivitat d'aquests drets que no s'han positivitzat, ja que només estan en el món de les declaracions. I, a partir d'aquell moment, s'inicia al món un veritable devessall jurídic que a Europa es materialitza a Londres, el 5 de maig de 1949, amb la constitució del Consell d'Europa per deu estats, passant al 4 de novembre a Roma amb el Conveni europeu de protecció dels drets fonamentals amb el seu protocol o l'article 25 (aleshores l'article 25 permetia el recurs individual contra els estats davant del Tribunal d'Estrasburg). Per primera vegada l'home, el ciutadà, és subjecte de dret internacional públic reservat als estats fins en aquell moment. I va continuar el 1951 amb la CECA, a París, i amb les comunitats econòmiques europees de 1957. En tots els preàmbuls d'aquestes declaracions i de tots aquests tractats, sempre es feia referència a la Declaració Universal. I, a partir d'aquí, aquests drets van positivitzar-se i es va anar creant, a poc a poc, una nova realitat jurídica, que en el nostre cas és precisament Europa.

Espanya, precisament, rep l'any 1978 aquest llegat que ja existia a Europa, i al preàmbul de la seva Constitució ja ho deixa ben palès quan diu: «La Nació espanyola, amb el desig d'establir la justícia, la llibertat i la seguretat i de promoure el bé de tots els que la integren, en ús de la seva sobirania, [i després vindrà a dir: "un rave, aquesta sobirania"] proclama la voluntat de: Garantir la convivència democràtica dins la Constitució i les lleis de conformitat amb un ordre econòmic i social just». Més endavant prossegueix: «[...] Protegir tots els espanyols i els pobles d'Espanya en l'exercici dels drets humans,

les seves cultures i tradicions, llengües i institucions. Promoure el progrés de la cultura i de l'economia per tal d'assegurar a tothom una qualitat de vida digna». Per tant, no únicament estem rebent el que diu la Declaració, sinó que ja estem rebent els textos concrets europeus, la Carta Social de Torí de 1961, l'Estatut, el Conveni europeu, i direm: «Article primer. 1. Espanya es constitueix en un Estat social i democràtic de Dret, que propugna com a valors superiors del seu ordenament jurídic la llibertat, la justícia, la igualtat i el pluralisme polític. 2. La sobirania nacional resideix en el poble espanyol, del qual emanen els poders de l'Estat.»

El canvi és espectacular. La sobirania ja no està en el sobirà, ja no està en el dictador, la sobirania ja no és d'aquells que conformaven un Parlament designat a dit. La sobirania ha passat a ser del poble; l'estructura de l'Estat serà democràtica però també serà social. I, aleshores, la llibertat, la igualtat, la solidaritat conformaran immediatament els diferents capítols del títol primer de la Constitució, que té com a frontispici absolutament paradigmàtic l'article 10, que tantes constitucions posteriors han copiat o n'han estat influïdes. Aquest article 10, que encapçala el Títol primer, diu exactament: «La dignitat [és a dir, la pedra angular, el que ha mogut aquest procés constituent a tot el món] de la persona, els drets inviolables que li són inherents, el lliure desenvolupament de la personalitat, el respecte a la llei [submissió a la llei, article 9 de la Constitució] i als drets dels altres són fonament de l'ordre polític i de la pau social». No hi ha pau social sense el respecte als drets dels altres, evidentment dels meus també, però també dels altres. En tota pau social, hi ha una part de renúncia.

I l'article 10.2 diu: «Les normes relatives als drets fonamentals i a les llibertats que la Constitució reconeix s'interpretaran de conformitat amb la Declaració Universal dels Drets Humans i els Tractats i els Acords Internacionals sobre aquestes mateixes matèries ratificats per Espanya». És a dir, la interpretació entra per via directa de l'article 10.2, no per l'article 96 sobre els tractats internacionals, i així ho ha aplicat la jurisdicció ordinària i molt particularment la jurisdicció constitucional. Hem constitucionalitzat una declaració i els tractats que sobre aquestes matèries ha ratificat Espanya.

Nosaltres hem tingut l'oportunitat de posar la persona per sobre, fins i tot, del nostre propi ordenament jurídic, que afecta de manera directa i concerneix de manera específica els ciutadans d'aquest país. Dirà una primerenca sentència del Tribunal Constitucional de l'any 1986: «La dignitat és un valor espiritual i moral inherent a la persona». Això ho diu una sentència del més alt dels tribunals del nostre país. Som en el món d'allò jurídic, però és impossible sostreure's de la dignitat, dels valors, perquè els valors influeixen en el dret de manera decisiva, tant en la seva part positiva com en la seva càrrega negativa, com hem vist en aquells estats, no de dret, sinó de llei de l'imperi i no d'imperi de la llei. I segueix així: «La dignitat és un valor espiritual i moral

inherent a la persona que porta amb ella mateixa la pretensió al respecte per part dels altres». No hi ha dignitat sense coresponsabilitat. No és suficient que les persones siguin tractades amb dignitat; és imprescindible que totes siguin tractades amb igualtat, dignitat i respecte, precisament per aquest doble perfil individual i relacional. En definitiva, el principi d'igualtat i de justícia, inseparables des d'Aristòtil, com a aspiració màxima de donar a cadascú el que li correspon, és a dir, com a aspiració màxima a la igualtat. La dignitat és, doncs, un valor universal o la raó de ser en la ponderació dels conflictes entre els diversos drets i béns constitucionalment protegits. Nosaltres som, doncs, dins d'aquest món, amb la divisió o separació de poders i la submissió a la llei, article 9 de la nostra Constitució. Els poders són els instruments que possibiliten aquesta realitat mateixa de l'Estat, ja que és aquest el que els justifica i es converteix en la seva pròpia raó de ser. De fet, no hi podria haver un Estat sense aquesta divisió de poders, i és cert que aquests poders tradicionals tenen el risc de col·lidir amb poders emergents «transnacionals», o fins i tot dels *media*, però per sobre d'ells, per sobre d'aquests i dels altres, hi ha el Tribunal Constitucional, que és l'interpret suprem de la Constitució, únicament sotmès a aquesta i a la seva llei orgànica. S'ha demostrat que la jurisdicció constitucional no va ser un artífici del Constituent; la trajectòria de la jurisprudència del Tribunal Constitucional posa de manifest fins a quin punt ha estat important que tots els poders estiguessin sotmesos al control constitucional. Tant el legislatiu, com l'executiu, com el judicial estan sotmesos a un control que no té cap altre més poder que el d'interpretar en última instància els valors constitucionals. I pot anul·lar les lleis, els actes de govern i les decisions dels tribunals en la seva última instància si han conculcat la Constitució o els drets fonamentals que s'hi reconeixen i garanteixen. És, certament, una experiència única al nostre país, que té un precedent en el Tribunal de Garanties Constitucionals de la Segona República, i que l'any 1868 el president Figueras ja reclamava en aquella Constitució: «I qui garantirà als ciutadans el respecte als drets aquí proclamats enfront dels poders tradicionals?». Estava demanant precisament: si es conculquen els tribunals, qui els repararà? Els repara el Constitucional. I si es conculca el Constitucional, qui el repararà? I aquí, el nou repte, el repte permanent de construir el món en el qual realment han somniat tots aquells que han confiat en la utopia, però també tots aquells que ho han fet posant els peus en la realitat, amb l'esperança que potser no és possible la utopia però sí la fraternitat. I, en aquest sentit, el Tribunal Constitucional, com veurem després, ha fet una tasca de primer ordre al nostre país, però no sense problemes.

Hem parlat del que és justícia, i ara també parlaré molt breument del que és Constitució i del que és justícia en la nostra Constitució, en aquesta nova realitat. La Constitució dedica al poder judicial precisament el títol sisè, que

comença: «La justícia emana del poble». Topem amb una altra de les perplexitats que en aquell magistrat li podia provocar el fet d'invocar la Constitució. I la justícia és administrada en nom del Rei per jutges i magistrats inamovibles, és a dir, pel que és la jurisdicció ordinària, única, autoritzada per dirimir els conflictes i per judicar amb tot l'ordenament jurídic espanyol i també en el Constitucional. Tots els drets fonamentals, des de l'article 14 (abans de començar el capítol segon) fins a l'article 29 i el 30 (després d'aquest capítol segon), que estan reservats en última instància al Tribunal Constitucional, han de ser emparats i tutelats per la jurisdicció ordinària. I així ens ho diu l'article 117 i següents de la Constitució, però d'una manera molt explícita ho diu l'article 7 de la Llei orgànica del poder judicial. Diu: «En especial [al 7.2], els drets enunciats a l'article 53 de la Constitució espanyola es reconeixeran en tot cas de conformitat amb el seu contingut constitucionalment declarat, sense que les resolucions judicials puguin restringir, menyscar o inaplicar aquest dret». És a dir, no hi ha cap interpretació que menystingui o vulneri aquests drets. Estan obligats a aplicar-los directament. És evident que avui en dia s'han anat desenvolupant, a través de les diferents lleis orgàniques que desenvolupen precisament tota la part de drets fonamentals, però ja abans que existissin aquestes lleis estaven obligats a protegir aquests drets. Ha canviat totalment la justícia, i ho sabem els que vam exercir abans de la promulgació de la nostra Constitució. Actualment hi ha la unitat jurisdiccional, no hi ha més que una jurisdicció. La gratuïtat, la publicitat, l'oralitat, la immediació, la contradicció, la igualtat d'armes són principis absolutament sagrats dins del nostre ordenament jurídic. Us estranyarà, als que sou joves, però és una gran novetat. A mi em sorprenia, quan anava a l'estranger, veure, per exemple a França, com els jutges i els magistrats rebien directament els testimonis al seu despatx i com els advocats entraven amb toga al despatx del jutge, i li deien (i li diuen) «l'audiance». Anaven a tenir «une audience». I allà parlaven amb el jutge, declaraven els testimonis, acusaven les parts, es presentaven els escrits... i els magistrats a la contraportada del dossier feien unes anotacions que després eren la sentència. Jo havia comentat a algú: «Aquí és exactament al revés: anem davant dels oficials o dels auxiliars, amb ells es fa la prova, es practica la prova, es fa la confessió, és a dir, s'obtenen totes les gestions judicials i, quan ja s'ha acabat el plet, l'oficial passa al jutge els expedients i aleshores un passant redacta la sentència d'un cas que no ha vist».

És imprescindible la presumpció d'innocència; una presumpció *iuris et de iuris* no és una presumpció *iuris tantum*. Abans hi havia el principi *in dubio pro reo*, que continua existint, però la presumpció d'innocència és un dret fonamental. Per tant, les proves indiciàries han de ser considerades amb molta cura. Hi ha d'haver uns requisits extraordinàriament perfilats per la doctrina que el Tribunal Constitucional ha anat deixant clars, perquè la presumpció

sempre sigui garantida. La valoració de les proves, la doble instància penal, la tutela efectiva de l'article 24 no és exercida exclusivament pels òrgans jurisdiccionals (24.1); també és imprescindible el dret de defensa (24.2). És a dir, la tutela judicial efectiva no existeix si no hi ha la intervenció lletrada, que és obligatòria. Precisament va ser després de la Llei orgànica que es va exigir que, des del primer moment, el detingut tingués assistència lletrada. En un principi la Constitució no deia que fos imprescindible des del primer moment, i s'interpretava que el lletrat no necessàriament havia de ser present quan l'imputat o el detingut renunciava a la seva assistència. L'experiència ens va demostrar que el 90 % de detinguts renunciaven a tenir advocat en la seva primera declaració. Naturalment, el legislador, sensible a aquesta realitat que no deixava de ser un frau a la Constitució, va exigir la presència d'advocat des del mateix moment de la primera declaració davant de la policia. El canvi, per tant, ha estat espectacular.

Jo entraria molt breument en el que fa referència a la jurisdicció constitucional. Com vosaltres sabeu, hi ha tres maneres d'arribar a aquest tribunal compost per dotze magistrats, amb vot diriment del president per a aquest control de constitucionalitat. Existeix el recurs d'inconstitucionalitat, les qüestions d'inconstitucionalitat i els conflictes de competències que són responsabilitat del plenari. En els recursos d'inconstitucionalitat es presenten els problemes d'inconstitucionalitat d'una manera genèrica; qui ha presentat el recurs qüestiona un determinat precepte o una determinada llei o un determinat nombre de preceptes, en la seva totalitat o parcialment, perquè siguin declarats inconstitucionals. Mentre que les qüestions d'inconstitucionalitat són les que plantegen els òrgans jurisdiccionals davant del Tribunal Constitucional davant el dubte de si un determinat precepte és o no constitucional. I aleshores, en aquest cas concret, un cop finalitzats els requisits formals que exigeixen el control per part de l'òrgan jurisdiccional si aquest té el dubte en forma raonada i d'acte, s'adreçarà al Tribunal Constitucional, i aquest podrà declarar la inconstitucionalitat del precepte que s'havia d'aplicar en el cas que aquest encara estigui vigent en l'ordenament (en realitat, ho està fins al moment en què es pronuncia el Tribunal Constitucional). Els conflictes de competències, evidentment, són els que es plantegen en els diferents òrgans de l'Administració de l'Estat, entre els òrgans de l'Administració central i els òrgans de l'Administració perifèrica. Tots ells han donat lloc a una extensíssima jurisprudència en matèria de repartiment de competències, d'enquadrament de les competències de l'Estat, d'interpretació dels articles 148 i 149 de la nostra Constitució amb relació als diferents estatuts d'autonomia, i jo crec que el Tribunal Constitucional en aquests moments ja té una doctrina tan consolidada que és molt difícil sorprendre ningú amb la seva jurisprudència. Això també ha possibilitat el desenvolupament de les competències au-

tonòmiques i el desenvolupament de les competències de l'Estat central amb més o menys encerts, però certament pacificant, la immensa majoria de les vegades, la conflictivitat política del país.

En matèria de drets fonamentals, tenim el recurs d'empara. Aquest únicament pot ser invocat amb caràcter de subsidiarietat, perquè, tal com hem dit, i és així naturalment en tots els estats de dret, la jurisdicció ordinària és qui ha de reparar les jurisdiccions dels drets fonamentals. Però d'una manera especial ens ho diu l'article 53 de la nostra Constitució al qual abans em referia (53.2), quan afirma que es podrà recórrer al Tribunal Constitucional «*en su caso*», esmena que va fer *de viva voce* el que en aquells moments era vicepresident del Consell General de l'Advocacia i senador reial, el degà Angulo Montes, en adonar-se que una jurisdicció constitucional fora de la jurisdicció ordinària era una barbaritat o que una jurisdicció constitucional exercida exclusivament pels òrgans jurisdiccional deixava oberta la possible vulneració dels drets fonamentals per un dels tres poders de l'Estat.

En aquest sentit, també ha estat importantíssima la tasca que ha anat fent el Tribunal Constitucional a través d'aquestes sentències, interpretatives moltes d'elles, que no canvien el text de la llei sinó que li donen una interpretació concreta que salva la seva constitucionalitat, o manipulatives, com en diuen els professors de dret constitucional, en aquelles en què és absolutament impossible salvar-ne la constitucionalitat i que és obligat declarar-ne la inconstitucionalitat i expulsar la norma de l'ordenament jurídic. D'aquesta manera, tant en els recursos d'inconstitucionalitat plantejats pels òrgans de l'Administració o per un grup determinat de senadors i de diputats que estan previstos, com en les qüestions d'inconstitucionalitat plantejades pels òrgans jurisdiccional davant del Tribunal Constitucional, aquest està fent de legislador negatiu, és a dir, va expulsant de l'ordenament jurídic aquelles lleis, aquells preceptes, aquelles normes que no són conformes a la Constitució. En canvi, en els recursos d'empara genera precedents judicials d'obligat compliment i, per tant, hi intervé de manera positiva. Tan positivament que canvia la nostra jurisprudència, però també canvia la nostra legislació, i tenim la sentència recent sobre la necessitat de la doble instància penal, que obligarà, naturalment, el legislador a retocar en les lleis d'enjudiciament criminal un aspecte tan important com és tota l'exigència de l'article 14 dels pactes de Nova York de 1966 en aquesta matèria concreta. I, a través del Tribunal Constitucional, ha anat entrant aquest control extern al qual feia referència abans; a través seu ha entrat la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans, que és citat profusament per la doctrina del Constitucional. I també a través d'aquest tribunal es van recollint les indicacions de la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides, així com entra amb facilitat la Constitució europea que acabem de ratificar fa poc. Perquè precisament en l'article

93 de la nostra Constitució hi havia una crida clara al dret europeu, a aquesta cessió de sobirania dels estats que permeten un altre àmbit, un altre espai polític, econòmic i social que és Europa. Perquè l'article 93 permet, i ho diu de forma claríssima, aquesta possibilitat que és la declaració que ha fet recentment el Tribunal Constitucional. Diu: «Mitjançant una llei orgànica es podrà autoritzar la celebració de tractats pels quals s'atribueixi a una organització o a una institució internacionals l'exercici de competències derivades de la Constitució. La garantia del compliment d'aquests tractats i de les resolucions emanades dels organismes internacionals o supranacionals titulars de la cessió correspon, segons els casos, a les Corts Generals o al Govern». És a dir, el nostre país també està cridant, en definitiva, aquest ordre internacional que obliga, fins i tot, al màxim intèrpret de la Constitució.

En conclusió, han estat 25 anys de Constitució, 25 anys de Tribunal... i existeix una separació entre la vida constitucional actual i l'època o el moment constituent, no hi ha dubte. Existeix un decalatge de més de 25 anys des de la Constitució, de 25 anys des del Tribunal.

La teoria de Jefferson que la terra és dels que la viuen en el seu moment ens portaria a un replantejament, probablement, d'aquesta Constitució d'una manera definitiva. Avui la vida és més llarga, però 25 o 30 anys són suficients per canviar una realitat, com ha estat el nostre cas. I és que tenim la memòria històrica; fins i tot de l'exercici de la nostra professió, veiem fins a quin punt aquest és un altre país que no té res a veure amb aquell. Si ens poséssim de sobte en aquell país, el trobaríem estrany, potser fins i tot se'ns faria impossible de viure-hi. Però, en canvi, nosaltres estem obligats, d'una banda, a acomodar la Constitució a les noves realitats, i per això mai no ens ha de fer por canviar-la. És amb els anys i des de la realitat que s'ha de mirar la Constitució i no al revés; no podem mirar la realitat des de la Constitució, és des de la realitat que nosaltres ens ho hem de plantejar. I per això jo sóc rabiosament partidari del canvi de les lleis, i també de les lleis fonamentals, sempre que aquest canvi sigui un pas endavant en la convivència; sempre que aquest canvi sigui fruit d'un respecte a la tradició i d'un respecte al futur. És a dir, que entre historicisme i organicisme, que semblen nocions combatents, hi ha una realitat que ens obliga a l'aliança, igual com entre el jusnaturalisme pur i el positivisme pur, que no poden estar enfrontats en el dret. A la raó s'hi oposa la tossudesca de la història, i als individus s'oposen els organismes vius. Quanta gent es mor a les fronteres del nostre país, al mar? En una Constitució que té com a principi fonamental la salvaguarda de la dignitat! Si no els permetem ni la salvaguarda de la vida. Per tant, la raó moltes vegades és enemiga del que és bo, malgrat que sigui raó. I els organismes que defensen aquesta raó, que en la seva última expressió en diuen raó d'Estat, és opressiva per als individus. No podem oblidar el pacte, però sobretot no podem oblidar el valor instrumental

del dret; i el dret neix molt abans de la Revolució Francesa, el dret neix a l'alba de la humanitat. Però una de les declaracions més extraordinàries que mai he sentit del dret, i he llegit moltes definicions del dret en la meua llarga vida de jurista, és la que ensenyava Ulpià a la Facultat de Dret de Beirut, avui ciutat de Beirut, on encara queden algunes columnes d'aquella facultat al costat mateix de l'església de Sant Jordi, que deia: «*ius est ars boni et aequi*», «el dret és l'art de les coses bones i justes». Era la definició que un segle abans en feia el seu mestre Cels. Doncs bé, l'art de les coses bones i justes és la nostra ciència, que no és ciència, sinó que és art que es desenvolupa necessàriament en forma científica perquè, sinó, seria impossible construir aquest entrelligament, però que té com a fonament la dignitat de la persona i com a instrument, l'art de la convivència.

Crec que el nostre país, que té, com deia, com a símbol de la unitat del pacte aquesta Constitució de 1978, no pot oblidar que la Constitució d'un país es fa dia a dia des de la responsabilitat de cadascú i de manera molt especial dels que tenen la responsabilitat en els tres poders de l'Estat, és a dir, en l'executiu, en el legislatiu i en el judicial.

DESARROLLO CONSTITUCIONAL EN EL ÁMBITO DE LOS DERECHOS FUNDAMENTALES Y DEL PODER JUDICIAL: 1982-1988

Ponent:

FERNANDO LEDESMA

I.

Desde diciembre de 1982 hasta julio de 1988 tuve el honor de asumir la responsabilidad del Ministerio de Justicia. Por detrás quedaban siete años como fiscal, diez como magistrado de lo contencioso-administrativo en audiencias territoriales y en la Audiencia Nacional, dos como vocal del Consejo General del Poder Judicial y casi trece como profesor encargado de Derecho Constitucional y Derecho Administrativo en diversas universidades. Desde finales de los años sesenta participé en el intento de organizar una plataforma de rechazo a la dictadura. Me refiero a Justicia Democrática, que contribuyó al pacífico tránsito hacia un Estado democrático y de derecho. Desde tal organización impulsé el asociacionismo judicial, promoviendo la creación de la primera Asociación de Fiscales, Jueces y Magistrados en la historia de España, cuyos Estatutos redacté.

II.

Desarrollé mi función de ministro como un servicio al pueblo español durante el tiempo que gocé de la confianza del presidente del Gobierno, como una actividad exclusivamente orientada al bien común, sujeta al máximo control, gobernada por categorías éticas de honestidad, congruencia entre las ideas y la

acción, responsabilidad, sujeción al derecho, asunción de la legitimidad democrática para impulsar las transformaciones previstas en el pacto subyacente a toda gestión de gobierno entre electores y elegidos, lealtad constitucional, patriotismo en el mejor sentido azañista de la palabra. Siempre he pensado que la política está para entregarse a la realización de unos objetivos que se proponen mejorar, desde el proyecto de cada ideología, la condición humana, trabajando por conseguir que la sociedad sea más justa, igual y libre.

III.

Busqué para ello un equipo de personas procedentes de la judicatura, la fiscalía, la universidad, la abogacía, la abogacía del Estado, la diplomacia, la teología, el notariado, el magisterio, cuyas trayectorias vitales tenían en común el rechazo de la dictadura, el compromiso con la democracia, el prestigio profesional y unas concepciones ideológicas coincidentes con las mías y con las del grupo político responsable del programa a ejecutar. Durante seis años trabajamos jornadas de no menos de diez horas diarias, estudiamos, leímos, debatimos, contrastamos nuestras ideas con las existentes en otros países, conferenciamos, escribimos, etc. En las cámaras –en jornadas de control, de defensa de proyectos ante comisiones y plenos, etc.– pasamos muchas, muchas horas. El BOE publicó los resultados de aquel esfuerzo compartido con los diputados y senadores del partido ganador de las elecciones. Exactamente, fueron aprobadas 25 leyes orgánicas y 18 leyes ordinarias. Quedaron presentadas varias más, que fueron aprobadas después. Y el Tribunal Constitucional –ante el cual se planteó la constitucionalidad de algunas de aquellas leyes– las avaló al no prosperar en lo sustancial ninguno de los recursos interpuestos, y fueron mínimas las modificaciones parciales que hubo que introducir en ellas para dar cumplimiento a las sentencias. Algunas de las reformas que en aquel tiempo pasado desencadenaron tremendas críticas –algunas fueron especialmente duras y descalificadoras– hoy son ya derecho consentido, aceptado, incorporado a nuestra cultura como algo que siempre hubiera formado parte de la misma. Prefiero no poner ejemplos. Hay muchos. He olvidado las descalificaciones y me he quedado con esa aceptación postrera de quienes nos combatían.

IV.

Ya les he dicho con qué bagaje profesional llegué al Gobierno. Pegados a la retina –y, sobre todo, clavados en el cerebro– llevaba algunos recuerdos de

mis tiempos de fiscal en Barcelona y Madrid y de magistrado en Palma de Mallorca y Valladolid durante los años del franquismo: los recuerdos de detenidos presentados al juez y al fiscal de guardia por conductas que constituirían ejercicio de derechos fundamentales; llamadas de atención y amenazas de incoación de expediente disciplinario por haber recordado a un policía su obligación de detener a quien acababa de lesionar gravemente a un conferenciante que llegó a ser presidente del Tribunal Constitucional, lo que motivó que quien entonces era fiscal jefe me prohibiese interferir en la acción de la policía «por no encontrarse ésta a mis órdenes»; las sugerencias recibidas de un director general para que eligiese bien a mis amigos si no quería ver perjudicada mi carrera profesional; el funcionamiento del TOP; la extensión de la jurisdicción militar a delitos comunes cometidos por paisanos; las solapadas sanciones por medio de las declaraciones de «no idoneidad» de excelentes profesionales de la judicatura y de la fiscalía ideológicamente no adictos al sistema político autoritario entonces imperante; la función comisarial protagonizada por el Consejo Judicial, íntegramente compuesto por miembros de la carrera judicial; la frustración que producía presenciar cada día el espectáculo de una estructura judicial económicamente arruinada; el recurso a la inspección de los tribunales no para corregir comportamientos contrarios a la disciplina sino para perseguir al «ideológicamente descarriado», ya saben ustedes en qué sentido. Pero más clavado aún en el fondo de mi ánimo llevaba los recuerdos del bloqueo, del apagamiento, del retraso vital que en la sociedad española habían causado los años de dictadura. Afortunadamente, en 1978 ya se había producido el comienzo del cambio. En diciembre de 1982, como consecuencia del resultado de las elecciones del anterior mes de octubre, cambió el Gobierno. Supe que iba a ser ministro de Justicia a primeros de noviembre. Dispuse de un mes y medio para buscar a las personas que iban a formar mi equipo.

Antes de exponer el camino que en esa fecha empezamos a recorrer, dedicaré unas brevísimas palabras al inmediato pasado. En 1978 se promulgó la Constitución democrática. En los tres años transcurridos desde la muerte del dictador hasta la entrada en vigor de aquélla, se produjeron importantes enfrentamientos entre el primer Gobierno del presidente Suárez y la cúpula de la carrera judicial radicada en el Consejo Judicial y la Sala de Gobierno del Tribunal Supremo. Durante aquellos años se suprimió el TOP; se creó la Audiencia Nacional; se derogó en su mayoría la Ley 42/1974, de 28 de noviembre, de bases, orgánica de la justicia; se unificaron los juzgados municipales y comarcales bajo la denominación de juzgados de distrito, y se mantuvo a sus titulares fuera de la carrera judicial, por constituir un cuerpo diferente. Entró en vigor la Ley para la protección jurisdiccional de los derechos fundamentales y se pretendió reducir la competencia de la jurisdicción militar en materia

de terrorismo (reales decretos ley de 30 de diciembre de 1976 y de 4 de enero de 1977). Y aquí surgieron los problemas: ante la inhibición de la jurisdicción militar para enjuiciar los atentados al almirante Carrero Blanco y en la Cafetería Rolando de la calle del Correo de Madrid, la Sala Especial de Competencias del Tribunal Supremo decidió, por sendos autos de 25 de junio de 1976, que la jurisdicción militar era competente. Posteriormente, el Pleno del Tribunal Supremo negó el pláacet al presidente de la Sala Cuarta del Tribunal Supremo, nombrado por el Gobierno, que había de pronunciarse, de acuerdo con las leyes entonces vigentes, sobre la legalización de los Estatutos del Partido Comunista. Aquella Sala Cuarta declinó pronunciarse sobre la legalización, que tuvo lugar en virtud de resolución gubernativa una vez que el Ministerio Fiscal dictaminase que en dichos Estatutos no apreciaba la existencia de delito alguno.

Después de 1978 y antes de la Ley orgánica del poder judicial (LOPJ) de 1985 se aprobó, en el año 1980, una ley orgánica para la constitución y puesta en funcionamiento del Consejo General del Poder Judicial, como condición ineludible para la constitución del Tribunal Constitucional, toda vez que dos de los magistrados de este Tribunal debían ser nombrados a propuesta del Consejo General del Poder Judicial. De ahí las prisas. Pero aparte de esta innovación normativa hubo otros acontecimientos, de diferente naturaleza, que conviene no olvidar.

La venturosa llegada de la democracia permitió salir de la clandestinidad a corrientes de opinión que, en el seno de las carreras judicial y fiscal, habían venido manifestando un rechazo absoluto a la dictadura y su compromiso con el Estado de derecho. Una vez recuperada la libertad, no había, como es lógico, el más mínimo propósito de participar en la vida política. Sí el de no renunciar al ejercicio de los derechos fundamentales propios del ciudadano, compatibles con el desempeño de la potestad jurisdiccional. Así fue como surgió un movimiento asociativo liderado por jueces y fiscales que habían rechazado la adopción de una actitud de pasividad ante un estado de cosas incompatible con las exigencias más profundas de la condición de juez.

La Ley orgánica de 1980, temerosa, quizá, por las consecuencias que el ejercicio de la libertad asociativa podía tener, exigió para la válida constitución de las asociaciones la adhesión de, al menos, el 15% de jueces y magistrados. Tal fue el mecanismo entonces empleado para que, *de facto*, sólo pudiera constituirse una sola asociación. La LOPJ de 1985 estableció la libertad asociativa, pero entre ambas fechas ya se había constituido el Consejo General del Poder Judicial. La única asociación que, de acuerdo con la Ley orgánica de 1980, se pudo constituir, controló en términos absolutos la elección de los doce vocales judiciales y marginó a quienes no pertenecían a ella.

V.

El camino que, en diciembre de 1982, proseguimos tuvo una prioridad absoluta: el desarrollo de los preceptos de la Constitución referentes a los derechos fundamentales y las libertades públicas. Por ello, muy pronto llegaron a las cámaras proyectos de ley para la reforma del Código Penal; para el ejercicio de los derechos de reunión y manifestación; para la asistencia letrada a detenidos y presos; sobre derecho de rectificación; sobre iniciativa legislativa popular, *habeas corpus* y objeción de conciencia, y sobre el derecho de asilo y la condición de refugiado. Todos se aprobaron. En muchos casos, con significativo apoyo de otros grupos parlamentarios.

Aunque el Código Penal ya había sido objeto de algunas importantes reformas, estaban, a mi juicio, pendientes las que definitivamente lo situaran dentro de los parámetros del derecho penal democrático elaborado en Europa después de la Segunda Guerra Mundial. Ese fue el objeto de la reforma aprobada en el año 1983, que tuvo como ejes principales: 1º) la instauración del principio de culpabilidad como fundamento de toda responsabilidad penal; 2º) la eliminación del *versari in re illicita*, es decir, de la responsabilidad objetiva y de los delitos cualificados por el resultado; y 3º) la instauración de un sistema penológico basado en los principios de proporcionalidad, humanidad y reinserción social, lo que nos llevó a revisar las penas de algunos delitos y a construir y a poner en marcha, pese a que eran tiempos de contención del gasto público, doce centros penitenciarios nuevos y a remodelar otros siete, es decir, la cuarta parte de los entonces existentes. La reforma de 1983 hizo posible la defensa de bienes jurídicos que hasta entonces no habían encontrado protección adecuada, lo que supuso la tipificación de los delitos en defensa del medio ambiente, contra el incumplimiento de las medidas de seguridad en el trabajo, contra la hacienda pública y el de colocación de escuchas telefónicas. La despenalización de la interrupción del embarazo en determinados supuestos, que tan graves ataques provocó, está ya aceptada por sus mayores críticos.

La revisión de la legislación antiterrorista, primero por medio de una ley aparte del Código Penal y después ubicada en este Código, se hizo al tiempo que impulsamos una política de reinserción social, ya iniciada en años anteriores, de aquellos que, sin ser responsables de delitos de sangre, se comprometían al abandono de cualquier forma de lucha armada, es decir, a su reintegración a una vida en paz. Durante todos aquellos años, pese a que fue muy importante el número de personas que disfrutaron de este régimen, no recuerdo ni un solo caso en que los así reinsertados incurrieran en reincidencia. La UCD inició esta política. Asumí el impulso y ejecución de su mayor parte. Y repito: sin fallos.

En el *Boletín del Ministerio de Justicia* se publicó un anteproyecto de reforma completa del Código Penal que aprovechó materiales que se encontraban

ya en la propuesta de Código Penal elaborada en tiempos de UCD. Cuando se compara aquel anteproyecto –conocido como PANCP– con el vigente Código Penal de 1995, se descubren muchas coincidencias.

Para combatir los delitos de genocidio y contra la humanidad se incorporaron a la LOPJ –a la que después me referiré– normas que hacen posible la aplicación extraterritorial de la ley penal. El juicio de los crímenes cometidos por determinado oficial argentino –proceso que se ha celebrado en estos últimos días– ha sido posible gracias a esa regulación orgánica.

Seguro estoy de que a mi entonces colega de Gobierno, responsable de la cartera de Defensa, no le costará reconocer la ayuda política y técnica que recibió del Ministerio de San Bernardo a lo largo de todo el proceso seguido hasta dejar reducida la jurisdicción militar al ámbito estrictamente castrense, con su vértice jurisdiccional en el Tribunal Supremo –la Sala de lo Militar del Tribunal Supremo–; subsistema jurídico del que formaron parte el nuevo Código Penal Militar, las leyes orgánica y procesal militar y la supresión de la jurisdicción penal aeronáutica.

VI.

Después de suprimir el TOP y de crear el Consejo General del Poder Judicial en el año 1980, quedaban pendientes de desarrollo buena parte de las previsiones constitucionales referentes al poder judicial. Para cumplir aquellos mandatos preparamos normas relativas a la organización de ese poder, que las cámaras aprobaron. Destacadamente, la LOPJ, y la Ley de planta y demarcación. También nos ocupamos de reformas funcionales y procesales.

El esquema de ideas sustentador de estas actuaciones legislativas –orgánicas y procesales, con prioridad de aquéllas– fue el siguiente:

Nos pareció que el Consejo General del Poder Judicial, en tanto que órgano de gobierno del poder judicial, que no de autogobierno de los jueces, debía tener una regulación respetuosa con las exigencias del principio democrático. Se entendió que no era un órgano jurisdiccional, sino un órgano político, y en un Estado social y democrático de derecho no puede haber órganos políticos –especialmente si son órganos constitucionales– cuya composición mayoritaria no los entronque con la soberanía popular. Esta solución nos pareció mejor que mantener una composición de signo preponderantemente corporativo. Por ello, fue aprobada una enmienda que atribuyó al Parlamento la elección de los vocales.

El estatus de jueces y magistrados –los únicos en quienes radica la potestad jurisdiccional– quedó regulado por una norma con rango de ley orgánica, que eliminó todas las competencias que desde los tiempos del antiguo régi-

men hasta el franquismo había detentado el poder ejecutivo sobre los miembros de la carrera judicial, cuya independencia quedaba así garantizada por la Constitución y la Ley orgánica. En lo no previsto reglamentado por esa LOPJ, se atribuían al Consejo General del Poder Judicial todas las competencias necesarias para llevar a cabo su razón de ser y de existir, que es la de velar por la independencia de aquéllos. Dicha Ley reguló exhaustivamente las garantías de la unidad, la exclusividad, la imparcialidad y la responsabilidad de jueces y magistrados, cuyos nombramientos, ascensos, traslados y posibles responsabilidades están predeterminados por la Ley o encomendados al órgano de gobierno del poder judicial.

La organización de la carrera judicial como un cuerpo único de funcionarios del Estado, dotados de un régimen de independencia para el desempeño, con exclusividad, de la función jurisdiccional, es lo que se encuentra también en aquella Ley. Dicho cuerpo, de conformidad con la Ley de planta y demarcación, debería alcanzar la cifra aproximada de cuatro mil jueces y magistrados. Creo que todavía no se ha cubierto aquella planta, que supuso multiplicar por dos la entonces existente (piénsese que en el año 1836 el número de jueces y magistrados en España era de 617 y, en la Segunda República, de 931). A los miembros de la carrera judicial se reconoció una libertad asociativa que la Ley de 1980 les había denegado. Al amparo de esta libertad, en la actualidad existen tres asociaciones judiciales. Pero la mitad de los miembros de la carrera judicial no están asociados. Las asociaciones no están —a mi juicio— para ser la *longa manu* de los partidos políticos. A su vez, éstos deben respetar la libertad de actuación de las asociaciones judiciales.

La LOPJ extrae las consecuencias de que España sea un Estado compuesto, en el que las comunidades autónomas tienen poder legislativo propio que convive con el de las Cortes Generales. A tal fin, trazó —y la Ley de planta y demarcación lo completó— un organigrama judicial que supuso la instauración en todas las comunidades autónomas de los tribunales superiores de justicia, tribunales ante los cuales concluyen los procesos que tienen por objeto la revisión de la legislación autonómica. Por debajo, teniendo presente la unicidad de la carrera judicial, se optó por implantar una pirámide en la que la primera instancia se confía a miembros de aquella carrera, con apelación ante un órgano colegiado, facilitando la especialización de los órganos de primera instancia y la reducción o ampliación territorial de su competencia; especialización a la que igualmente se dirigen normas sobre promoción a la categoría de magistrado. Sólo se reconoció competencia nacional a los juzgados y salas de la Audiencia Nacional, a salvo naturalmente la del Tribunal Supremo, al que se atribuyó una preponderante función de casación, con excepciones en los órdenes penal y contencioso-administrativo, en los que, en algunos y limitados casos, es un tribunal de primera y única instancia. Los tribunales supe-

riores de justicia, en relación con el derecho propio de las comunidades autónomas, son el supremo tribunal, y no es posible, en esas materias, el recurso de casación ante el Tribunal Supremo.

Pero el corazón de la LOPJ radica en su título preliminar. En él se dispone que las resoluciones judiciales no pueden restringir, menoscabar o inaplicar el contenido constitucionalmente declarado de los derechos fundamentales; que la Constitución vincula a todos los jueces y tribunales, que interpretarán y aplicarán las leyes y los reglamentos según los preceptos y principios constitucionales, conforme a la interpretación que resulte de las resoluciones dictadas por el Tribunal Constitucional en todo tipo de procesos. Dentro de este título está el precepto (artículo 18) que elimina la potestad gubernativa de suspender o no ejecutar las sentencias.

La confianza que inspiraron en la Europa democrática estas reformas fue una de las causas eficientes de la extradición por parte de Bélgica y Francia de personas perseguidas en España por delitos de terrorismo relacionados con ETA. Fue la primera vez que conseguimos tales extradiciones. La Conferencia de Ministros de Justicia de estados pertenecientes al Consejo de Europa, celebrada por primera vez en España, y que tuve el honor de organizar, marcó un hito histórico.

Hasta aquí lo orgánico. ¿Qué hicimos en el orden procesal y funcional?

La reforma de los procesos para, sin merma de garantías, hacerlos más ágiles orientó las modificaciones de la Ley de enjuiciamiento civil (LEC) –alcanzada con la invaluable ayuda del Consejo General del Poder Judicial y la de ilustres y queridos profesores como Antonio Hernández Gil y Jaime Guasp– y la aprobación de las Bases del procedimiento laboral, en el que se ha inspirado el procedimiento abreviado de la nueva LJ 1998.

En las llamadas Jornadas de Chinchón, después de oír muchos pareceres, se acordó optar por el sistema de jurado puro. Encargué a un excelente abogado procesal la preparación de un anteproyecto de ley en tal sentido. El encargo fue cumplido.

Antes de abandonar el Ministerio dejé preparados –en sus aspectos normativos y económicos– los instrumentos que, al poco tiempo, permitieron una considerable elevación de las retribuciones judiciales. El incremento fue importante pero insuficiente.

Desarrollando las previsiones de la LOPJ, fueron aprobados los reglamentos orgánicos de los secretarios judiciales, oficiales, auxiliares y agentes, concebidos como cuerpos nacionales.

Combatí lo que, con eufemismo, se llamaron *disfunciones* y que, en el argot, eran identificadas con un término que suena a madera. Esa actuación dio lugar a enormes embates, pero la batalla se ganó finalmente. Las «astillas» quedaron eliminadas, pese a la resistencia de algunos.

Para satisfacer uno de los contenidos del derecho a la tutela judicial efectiva fueron eliminadas las tasas judiciales. Para facilitar la gestión y administración de los recursos económicos al servicio de la Administración de justicia se crearon las gerencias territoriales. Para modernizar los órganos jurisdiccionales, en especial su oficina, comenzamos a introducir las tecnologías informáticas. Y para reducir la judicialización de los conflictos presenté a las cámaras una nueva Ley de arbitrajes privados, que éstas aprobaron creo que por unanimidad. Contribuimos a crear y poner en funcionamiento órganos de arbitraje en reclamaciones de consumidores y usuarios, tan útiles hoy.

Propicié la potenciación de la medicina forense y por eso la LOPJ se ocupó de ella, facilitando la dedicación exclusiva de los médicos forenses, su conexión con las cátedras de medicina legal y la modernización de las clínicas y de los institutos de medicina legal.

Al servicio de los juzgados de menores –a los que luego me referiré– y al de los juzgados de familia, que, con todo acierto, habían creado gobiernos anteriores, se pusieron asistentes sociales y psicólogos que contribuyeron a mejorar la calidad del trabajo.

Porque España se convirtió en 1986 en miembro de la Comunidad Económica Europea (CEE) y porque cada día se hacía más evidente la necesidad de combatir efectivamente la delincuencia internacional organizada, negociamos y las Cortes aprobaron un alto número de tratados y convenios que empezaron a sentar las bases del espacio judicial europeo en el que España se integraba. A un ámbito continental e intercontinental pertenecen los convenios sobre asistencia judicial, extradición y cumplimiento de penas. Sólo recordaré dos de ellos: los firmados con Brasil y el Reino Unido. Una nueva Ley de extradición pasiva sustituyó a la regulación hasta entonces vigente. Se creó la Fiscalía especial de la prevención y represión del tráfico ilegal de drogas. Por primera vez se reunieron en España todos los ministros de Justicia del Consejo de Europa. Acudí a Estrasburgo para firmar la ratificación por parte de España del Protocolo al Convenio europeo de derechos humanos sobre abolición de la pena de muerte.

Una comisión compuesta por magistrados, profesores de universidad y abogados preparó el Anteproyecto de ley para el orden contencioso-administrativo, publicado en el *Boletín del Ministerio*, en el que también se ha inspirado la vigente LJ; Ley, esta última, que ha puesto en marcha los juzgados del orden contencioso-administrativo que la LOPJ previó y que, ya es una realidad, está permitiendo a este retrasado orden ponerse al día en un reducido número de años. Las bases del texto articulado de la Ley del proceso laboral quedaron preparadas y, a partir de ellas, algún tiempo más tarde se aprobó el texto articulado actualmente vigente. La figura del juez de vigilancia penitenciaria fue objeto de impulso.

En cumplimiento de mandatos constitucionales, se reguló también la responsabilidad del Estado por el funcionamiento anormal de la Administración de justicia. Esta regulación comprende también la responsabilidad del Estado por el sufrimiento a consecuencia de prisión preventiva cuando definitivamente se declara la inexistencia del delito que había provocado la pérdida de la libertad.

Con altísimo grado de acuerdo se aprobó la Ley orgánica de conflictos jurisdiccionales, que el Tribunal Constitucional declaró plenamente constitucional.

Se reformaron los preceptos del Código Civil sobre tutela e internamiento de incapacitados, dando una regulación de nueva planta a la adopción, en que prevalecían los intereses del adoptado sobre los del adoptante, y se inició el proceso de transferencia de competencias a las comunidades autónomas en esta materia. En el ámbito de la Administración de justicia, se inició el proceso de transferencia de competencias a las comunidades autónomas del País Vasco y Cataluña.

Judicializamos plenamente la justicia de menores, suprimiendo los tribunales servidos por jueces no profesionales y creando los juzgados de menores, integrándolos en la planta judicial. Cerramos aquellos centros y prescindimos de los gestores de centros de protección y reforma, inspirados en principios de castigo y expiación, que sustituimos por los de prevención y reeducación. Ayudamos al Ministerio de Sanidad –recuerdo con emoción y admiración a Ernest Lluch– en la preparación de la importante Ley para la defensa de consumidores y usuarios.

Fue reformada la LOTC para suprimir el recurso previo de inconstitucionalidad.

Se elaboró y aprobó el Reglamento de la policía judicial, cuya exclusiva dependencia funcional de jueces y fiscales quedó establecida.

VII.

Abordo, a continuación, otros aspectos de la tarea realizada.

Era evidente que las necesidades del servicio público reclamaban una multiplicación de notarías y registros. Por otra parte, el ingreso de España en la CEE, además de imponer la obligación de trasponer a nuestro ordenamiento jurídico el acervo comunitario, iba a provocar un gran desarrollo de la actividad económica, que a su vez reclamaría una modernización de nuestra legislación mercantil y una revisión del estatuto profesional de los operadores jurídicos más directamente conectados con ella. Para afrontar ese reto, se aprobaron reformas legislativas que adaptaron al europeo nuestro derecho de sociedades anónimas y de letra de cambio y cheque. En esta tarea conté con la valiosísima colaboración de la Sección de Derecho Mercantil de la Comisión General de Codificación. Pero, además, modificamos los reglamentos orgánicos de nota-

rios y registradores de la propiedad y multiplicamos por una cifra muy importante el número de notarías y registros.

No nos responsabilizamos, pero sí ayudamos a que otros departamentos, el de Economía principalmente, pilotaran la reforma del ordenamiento jurídico financiero y del mercado de valores.

VIII.

Para que el Ministerio de Justicia fuese el departamento director de la función jurídica y estuviese en mejores condiciones de actuar horizontalmente, fue suprimida la Dirección General de lo Contencioso-Administrativo, tradicionalmente incardinada en el Ministerio de Hacienda, y se creó la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado en el ámbito del Ministerio de Justicia.

El Ministerio de San Bernardo retuvo sus tradicionales competencias relacionadas con el cumplimiento de las penas. Perseguimos sin tregua los malos tratos en los centros penitenciarios. Reformamos el Reglamento penitenciario. Abrimos la prisiones a los medios de comunicación social, a las asociaciones, ayuntamientos y comunidades autónomas preocupados por mejorar las condiciones de vida de los internos. Implantamos el *vis à vis*. Suprimimos el horario de los funcionarios de 24 horas seguidas, tan incompatible con la función reinsertadora de la pena. Incrementamos notablemente las plantillas de funcionarios. En diciembre de 1982, cerca del 70% de la población penitenciaria eran presos en espera de juicio. En julio de 1988, ese mismo porcentaje era de personas ya juzgadas y condenadas.

¿De qué recursos disponíamos?

IX.

Para desarrollar todas estas actuaciones se incrementaron las dotaciones del Ministerio de Justicia, que pasaron de 59.249 millones en 1982 a 138.400 millones en 1988, lo que, sobre una base 100 del año 1982, supuso un aumento del 233,59%. Se pasó de la administración de la pobreza a la queja por la falta de medios.

X.

No omito un recuerdo al Ministerio Fiscal, personificándolo en la figura de un fiscal general ejemplar, Luis Burón, quien dejó escrita en sus excelentes

memorias la absoluta independencia y libertad de criterio con que siempre actuó, sin dejar de reconocer que es al Gobierno democráticamente elegido al que corresponde señalar los objetivos de la política criminal.

XI.

España es un Estado aconfesional. No hay una religión oficial del Estado. La libertad religiosa es un derecho fundamental. Es libertad en la igualdad. Prohibida está cualquier discriminación por razones religiosas. El Estado debe mantener relaciones de cooperación con la Iglesia católica y con todas las confesiones religiosas que estén inscritas en el Registro correspondiente y que hayan alcanzado en España notorio arraigo.

Desde el marco definido por la Constitución española, la Ley de libertad religiosa de 1980 y los cinco acuerdos con la Santa Sede (uno de 1976, y los otros cuatro de 1979), participé, como miembro de la entonces creada Comisión de Ministros y Obispos, presidida por el vicepresidente del Gobierno, en el ejercicio de todas las competencias atribuidas a dicha Comisión, aparte de las que específicamente me correspondían como titular del Departamento. Alenté una acción política encaminada a respetar la libertad religiosa, interpretándola siempre como el derecho de los ciudadanos a profesar una creencia, a no profesar ninguna o abandonar la que se hubiera tenido; todo ello con libertad, sin coacción, sin que nadie pudiera ser discriminado por motivaciones religiosas ni obligado a declarar sobre la religión o creencia profesada, idea que motivó importantes reformas del Código Penal en 1983. Atendí al cumplimiento de los acuerdos con la Santa Sede, lo que se tradujo en la promulgación de un conjunto normativo que facilitó la asistencia religiosa en centros hospitalarios y penitenciarios, la creación del Registro de Fundaciones Religiosas, la sustitución del sistema de transferencia presupuestaria anual por el de participación en la recaudación del IRPF siguiendo la voluntaria declaración del contribuyente, y el establecimiento del régimen jurídico de tributación de los bienes eclesiásticos, etc. Se abrieron las negociaciones para la aprobación de los acuerdos de cooperación con la Federación de Entidades Religiosas Evangélicas, la Federación de Comunidades Israelitas y la Comisión Islámica, todas ellas de España, que condujeron, en noviembre de 1992, a la aprobación por parte de las cámaras de las correspondientes leyes. Dedicué una atención especial a la persecución de las sectas por la comisión de delitos contra la libertad de sus miembros; objetivo que trasladé reiteradamente al Fiscal General del Estado por constituir una gran preocupación del Gobierno.

XII.

Junto con otros ministerios, preparamos el Plan de igualdad de la mujer para la eliminación de situaciones inconstitucionales que todavía pervivían, y promovimos la modificación de distintas leyes y disposiciones de rango inferior en el ámbito del derecho público y el del derecho privado.

Hasta aquí cinco años y medio de trabajo. Cuatro grandes objetivos señalaron la dirección de nuestros esfuerzos: primero, cumplir los mandatos constitucionales sobre los derechos fundamentales por radicar en ellos el fundamento del orden político y de la paz social; segundo, reforzar la legitimación democrática del poder judicial, garantizando de modo absoluto la independencia de quienes ejercen funciones jurisdiccionales para, desde tal independencia, asegurar el imperio de la ley; tercero, avanzar en la libertad, la igualdad y en la no discriminación; y cuarto, elaborar los instrumentos normativos del desarrollo económico capaz de crear riqueza y así mejorar la condición de nuestros ciudadanos, protagonistas de una sociedad democrática avanzada.

DE LAS «JUSTICIA» FRANQUISTA A LA JUSTICIA DEMOCRÁTICA

Ponent:

MANUEL GERPE LANDÍN

Debo decir que han sido los organizadores de estas sesiones, imagino que el propio Rafael Aracil, los que han puesto el título de mi intervención: *De la "justicia" franquista a la justicia democrática*. He interpretado que, al entrecomillar la palabra justicia referida al franquismo, pretendían que les hablara de dos modelos opuestos de Administración de justicia: el de la dictadura franquista, para el que consideraban inadecuado usar el término justicia y por ello lo entrecomillaban, y el de justicia democrática, que empieza a sentar sus bases en España durante la transición política y que se consolida jurídicamente en la Constitución de 1978.

Aunque sea una obviedad, dado los minutos de que dispongo para tratar el tema, les adelanto que me limitaré a seleccionar los cuatro o cinco rasgos que a mí me parecen centrales y tipificadores del modelo de justicia franquista. A continuación, y como contraste, les describiré las alternativas al modelo franquista que se van instaurando conforme va avanzando la transición política a la democracia y que de forma embrionaria van configurando un modelo de administración de justicia adecuado al Estado social y democrático de derecho.

Antes de indicar las características de la justicia franquista voy a hacer dos afirmaciones contundentes para enmarcar este "modelo". La primera afirmación es que el franquismo es una dictadura desde sus orígenes hasta la muerte del general Franco, que se produce en el año 1975. Contra los que pretenden dulcificar la historia reciente, el franquismo y su imagen dictatorial, hay que afirmar que durante toda la vigencia del franquismo se mantienen los rasgos dictatoriales del sistema; una afirmación que no desconoce las modifi-

caciones del régimen franquista, desde su originario totalitarismo hasta su autoritarismo de la última época: El sistema va perdiendo la lógica totalitaria fascista que tiene en el origen, pero nunca abandona el autoritarismo personal y la falta de derechos y libertades fundamentales. Era un sistema sin libertades públicas, sin reconocimiento del pluralismo en ninguna de las vertientes en que éste se expresa, sin reconocimiento de la separación de poderes, sin garantías, etc.

El franquismo de los años cuarenta es distinto que el franquismo de la Ley orgánica del Estado, de 1967. Pero en 1967, sin el menor pudor, se continúa afirmando que es un sistema de unidad de poder, que el jefe del Estado tiene poder para reformar por sí mismo la normativa fundamental, que tiene potestad legislativa, o que únicamente responde ante Dios y ante la historia. Este proceso de debilitamiento de la lógica totalitaria primera en favor de formas de dictadura conservadora o sistemas autoritarios más o menos débiles van a tener reflejo también en el modelo de la Administración de justicia.

La segunda afirmación contundente es que en una dictadura no puede existir poder judicial en serio. Es contradictorio con un régimen dictatorial la existencia de un poder judicial que sea y ejerza efectivamente las funciones de poder del Estado que, desde la independencia y la imparcialidad, garantiza los derechos y libertades de las personas, y controla desde el derecho a los poderes públicos. El poder judicial en serio sólo puede existir en los estados de derecho, lo cual no lleva necesariamente consigo que todo sistema democrático tenga un poder judicial en serio. En cualquier caso, lo que no ofrece duda es que en los sistemas dictatoriales no cabe ni tiene sentido hablar de Poder judicial como conjunto de jueces y magistrados que aplican con independencia e imparcialidad el derecho. El poder, en unos órdenes judiciales más que en otros, está necesariamente contaminado.

Dentro de ese marco general de comprensión, podemos preguntarnos ya ¿cuáles son las características de la denominada justicia franquista? Voy a hacer referencia a cinco o seis características. La primera característica es que se niega que la judicatura constituya un poder del Estado. Se afirma abiertamente, sin enmascararlo, que estamos ante una administración especializada dentro de un sistema que se define por la unidad del poder y la coordinación de funciones: el franquismo rechaza durante toda su vigencia la separación de poderes como principio estructurador de los poderes e instituciones del Estado. Es un principio congénito a las democracias liberales que, justamente, el franquismo intentaba superar. El principio de separación de poderes no aparecerá, y con muchas limitaciones, hasta la Ley para la reforma política (4 enero 1977). En el resto de la normativa, incluso en la Ley orgánica del Estado, el principio que prevalece es el de la unidad.

La segunda característica, muy destacable para entender la instrumenta-

lización mediatizada que hace el franquismo del poder judicial y singularmente de los jueces, es que el ejercicio de la jurisdicción se estructura en dos grandes ámbitos: Por una parte, el de la jurisdicción ordinaria y, por otra, el de las jurisdicciones excepcionales y especiales. La jurisdicción ordinaria queda acotada funcionalmente en lo políticamente no relevante o poco relevante mientras que el control judicial de las materias que tienen relevancia política se traslada a las denominadas jurisdicciones excepcionales o especiales. Unas jurisdicciones en las que quiebran todos los principios y garantías de la concepción liberal democrática de la jurisdicción. El juez independiente es sustituido por un juez adicto al régimen, designado directamente por el poder ejecutivo. El modelo de justicia es un modelo inquisitivo, politizado, represivo, con instrumentos de control directo por parte del poder ejecutivo. La especialidad, en pocas palabras, significa quiebra de los principios nucleares de la jurisdicción: independencia, imparcialidad y tutela judicial efectiva.

Lo curioso es que esta burda división entre jurisdicción ordinaria y jurisdicción especial tuvo una cierta fuerza enmascaradora de la realidad. Incluso podríamos decir que algunos jueces que ejercían su función en la jurisdicción ordinaria llegaron a creerse, hay que presumir que honradamente, que eran jueces independientes. Sin embargo, los instrumentos de control en manos del ejecutivo también afectaban a la jurisdicción ordinaria aunque fueran más débiles que en las jurisdicciones especiales. A ello hay que atribuir la jurisdicción ordinaria ganara su apariencia de independencia a cambio de su absoluta marginación como poder dentro del Estado, donde no tenía el menor peso ni relevancia, salvo la retórica.

Las jurisdicciones especiales eran muy numerosas. Para que se hagan una idea de la relevancia que esas jurisdicciones tenían, les indicaré algunos ejemplos. Una de ellas era la jurisdicción militar, que tenía, dentro del ámbito penal, reconocidas competencias extensísimas y que no se limitaban a delitos militares, cometidos por militares o en recintos militares. También existían tribunales de represión política y de orden público, que van desde el Tribunal de Responsabilidades Políticas y el Tribunal de Represión de la Masonería y el Comunismo hasta la última formulación, el Tribunal de Orden Público, que funcionará desde 1963 hasta el año 1977. También eran jurisdicción especial las magistraturas de Trabajo. En relación con el control de la administración pública, hay que destacar que, en un primer momento, no existían controles jurisdiccionales. La Administración se autocontrolaba, únicamente existían controles internos; hay que esperar a la aprobación de la Ley de la jurisdicción contencioso-administrativa del año 1956, una de las leyes formalmente más brillantes del franquismo. La sujeción al control jurisdiccional se hace manteniendo el gobierno y la administración prerrogativas, inmunidades y con amplios sectores del ejecutivo que se mantienen exentos del control. Y por últi-

mo tampoco hay que olvidar los Tribunales Eclesiásticos. Hoy a algunos de ustedes les puede sorprender, pero resultaba jocoso que el dictador, extremadamente celoso en la defensa de la unidad del poder estatal, de la soberanía y del uniformismo y de España, deje en manos de la Iglesia y del Estado Vaticano cuestiones tan relevantes como el régimen matrimonial. La división de la jurisdicción se convierte en una de las claves y, quizá, una de las astucias más relevantes de la justicia del franquismo: a través de ella consigue mantener una jurisdicción adicta que le garantice la inmunidad e irresponsabilidad de los poderes públicos y otra, la ordinaria, a la que atribuye los asuntos sin trascendencia política directa, que le permite dar una imagen de que existe una jurisdicción independiente. El ámbito que tiene trascendencia política, el que afecta a los derechos y libertades o a las relaciones laborales, es servido por jueces adictos al franquismo.

La tercera característica es la que afecta al estatuto de los jueces y magistrados. Ustedes saben perfectamente que una de las características que debe cumplir un juez es ser independiente, que decide el conflicto sujeto única y exclusivamente al derecho, e imparcial, que actúa por encima de los intereses de las partes y que no tiene intereses subjetivos ni objetivos sobre el asunto que va a decidir. Esto implica imparcialidad e independencia. Estos son los rasgos que han de caracterizar necesariamente el ejercicio de la jurisdicción; sin ellos hay funcionarios del Estado que aplican el derecho pero no jueces. Conseguir la independencia y la imparcialidad comporta la necesidad de situar a este juez en una posición que impida presiones sobre el juez, vengan de los poderes públicos, de los particulares o de la propia judicatura. ¿Qué pasa con el sistema franquista? El poder ejecutivo y la jerarquía judicial, nombrada directamente por el Gobierno, controlan el acceso a la judicatura, la promoción, la inspección, el régimen disciplinario, la formación y con ella los valores que debe tener y defender el juez en la aplicación del derecho, consiguiendo a través de tales controles una magistratura excesivamente atenta a la voz del poder ejecutivo. El prototipo de juez franquista no es el juez profesional que aplica con rigor, independencia e imparcialidad el derecho: es un juez que, enmascarando la realidad concibe la judicatura como un sacerdocio y no como la profesión de aplicar el derecho a un caso concreto; un sacerdocio en el cual está marginada la mujer. El estatuto del juez, en pocas palabras, depende y es controlado por el poder ejecutivo, que es el que reparte prebendas y sanciones, con lo cual, obviamente, la independencia e imparcialidad de este juez corre graves riesgos.

La característica que les presento a continuación afecta al proceso a través del cual se aplica el derecho. El juez es un funcionario público que aplica el derecho. Lo que caracteriza a la aplicación judicial es el modo cómo se aplica: lo específico de la aplicación judicial es, en primer lugar, que el responsable de

la aplicación, el juez, está en una posición de independencia e imparcialidad, a la que antes hemos hecho referencia, y el proceso para decidir sigue unas reglas específicas, las denominadas reglas del proceso debido. En el proceso deben respetarse unos principios inherentes que, genéricamente, se conocen como los principios de la tutela judicial efectiva y que implican una serie de garantías y derechos de las partes durante el juicio. Sin la presencia de tales requisitos o garantías no puede hablarse de jurisdicción, cuanto menos en sentido estricto. En la jurisdicción franquista, las garantías únicamente se mantienen en la jurisdicción ordinaria, en los campos que afectan exclusivamente a las relaciones civiles o mercantiles, sin embargo en las jurisdicciones especiales las garantías son extremadamente débiles. Les indico algunas muestras de la falta de garantías: las diligencias policiales tienen valor de prueba de cargo; la policía “judicial” depende del ministerio del interior, las pruebas se obtienen sin respetar las garantías de la inviolabilidad del domicilio o de las comunicaciones, el fiscal cumple funciones inquisidoras.

Por último, una nota sobre la gestión de la administración de justicia, el personal no judicial al servicio de la administración de justicia y la oficina judicial. En este campo, la característica del modelo franquista es mantener la organización en el mismo estado que la había heredado, que era pésimo. La administración, los juzgado y la oficina van progresivamente degradándose; permanecen ajenos a la modernización, como si se hubieran anclado en el siglo XIX.

La aproximación al modelo franquista puede concluirse diciendo que el legado que deja es, ciertamente, desolador. Por una parte, no hay poder judicial, en sentido estricto y, por otra parte, el servicio público que administra la justicia está absolutamente degradado y es totalmente ineficaz. Este estado de cosas no es únicamente responsabilidad del franquismo. Éste lo único que hace es profundizar en unos temas que son endémicos dentro del modelo político español. España contaba desde 1870 con una buena Ley orgánica del poder judicial, que se mantendrá en vigor hasta 1985, pero su fuerza reformadora se mantuvo siempre dormida por gobernantes poco interesados en dejar fluir su caudal modernizador y garantista.

Las reformas democráticas en el campo de la justicia deben ir precedidas de dos consideraciones. La primera sirve para destacar que tales reformas se hacen desde los parámetros de las democracias europeas, en particular la italiana y la alemana; la judicatura democrática italiana tenía mucha influencia en los juristas y jueces demócratas españoles. La segunda, que las reformas españolas se hacen desde las pautas que integran la judicatura en una forma de Estado social y democrática de derecho; nada hay de nuevo en la alternativa española, la nueva estructuración de la justicia se hace desde principios y criterios homologados en las democracias occidentales de tradición jurídica romano-germánica.

La primera finalidad de la reforma, el pilar sobre el que se sostiene, es configurar el poder judicial como el poder del Estado. Hay una gran carga de iluminismo en este tema, pero pretende convertir a la judicatura en poder judicial en serio. Y fíjense que esto lo expresa hasta de forma simbólica: En la Constitución sólo se utiliza el término *poder* para referirse al poder judicial, no se utiliza ni para referirse al legislativo ni al ejecutivo. El constituyente quiere evidenciar con claridad meridiana su voluntad de romper con la dependencia anterior y evidenciar la independencia y autonomía de los jueces y magistrados, que son los integrantes exclusivos del Poder judicial, en relación con el poder ejecutivo.

El instrumento para garantizar la independencia externa e interna de los jueces es la creación del Consejo General del Poder Judicial, inspirado muy directamente en el Consejo Superior de la Magistratura italiano. Mediante el Consejo se pretende garantizar la independencia del poder judicial dentro del sistema mediante la técnica de trasladar a este órgano autónomo las funciones de gobierno de los jueces y de la ordenación del ejercicio de la jurisdicción por los juzgados y tribunales, que hasta entonces, siguiendo el modelo napoleónico, ejercía el poder ejecutivo. El Consejo es un órgano que tiene una composición técnica y plural (jueces y no jueces) y que ha de actuar con criterios no políticos en la gestión de gobierno que se le encomienda por la Constitución y la Ley orgánica del poder judicial. Este órgano debe garantizar la autonomía de la justicia y la autonomía e independencia de los jueces en el ejercicio de la jurisdicción.

La segunda preocupación de los constituyentes es reforzar y garantizar la independencia y la imparcialidad de los jueces. Con esta finalidad, se constitucionaliza la independencia judicial y se deja en manos del Consejo General la aplicación del estatuto legal de los jueces y magistrados. El Gobierno no puede intervenir en el acceso, en los nombramientos, la formación, la promoción, inspección, ni en la adopción de medidas sancionadoras frente a los jueces. Todo se traslada al Consejo General del Poder Judicial.

La tercera reforma nuclear afecta a las garantías del procedimiento judicial. La solución que se adopta es formalmente muy correcta: se constitucionaliza como derecho fundamental la tutela judicial efectiva de los derechos e intereses legítimos de las personas. Además, se reconocen todas las garantías del proceso debido prestando especial atención al proceso penal: juez determinado por la ley, defensa y asistencia del letrado, justicia gratuita, ser informado de la acusación, derecho a un proceso público sin dilaciones, o derecho a la de legalidad penal. El modelo cierra sus instrumentos garantistas estableciendo procedimientos para controlar que los jueces actúen en el proceso respetando los derechos: el recurso de amparo constitucional, en manos del Tribunal Constitucional, es la vía de control sobre los jueces. Es decir, el Tribu-

nal Constitucional puede controlar que los jueces de la jurisdicción ordinaria actúen respetando los derechos fundamentales.

En cuarto lugar, qué sucede con las jurisdicciones especiales franquistas que, como he dicho, constituían en muchos casos verdaderas jurisdicciones excepcionales. La respuesta, aunque debiera matizarse en relación con la jurisdicción militar, es la supresión de tales jurisdicciones. La jurisdicción se estructura sobre el principio de que el poder judicial tiene la exclusividad sobre el ejercicio de la jurisdicción dentro del territorio del Estado y que el ejercicio de la jurisdicción, fuere cual fuere el órgano que la ejerce, debe respetar los derechos y garantías de la tutela judicial efectiva. No pueden existir tribunales que no respeten estas garantías. Lo único que cabe, y este es el sentido admisible y no problemático de la especialización judicial, es especialización por la materia que tratan los tribunales y por la posibilidad de que órganos públicos ejerzan funciones jurisdiccionales sin estar integrados en el Poder judicial o jurisdicción ordinaria (Tribunal constitucional, Tribunal de cuentas).

Una quinta característica del modelo democrático es aproximar la justicia a los ciudadanos e impulsar la participación de los mismos en la administración de justicia. Aunque la concreción de esta nota tiene varias expresiones pero, a nuestros efectos, la que debe destacarse es el restablecimiento del jurado popular en los procesos penales. Como saben bien, es el modelo más directo e intenso de participación ciudadana en la Administración de justicia. Son los mismos ciudadanos los que deciden. En el caso español, son los que valoran los hechos cometidos por los acusados. Actúan como verdaderos jueces.

La última característica a la cual quiero hacer referencia, la centralización o descentralización de la organización de la administración de justicia, no la he citado antes porque resultaba innecesario destacarla ya que resultaba una obviedad que el modelo judicial era, como todo el modelo político y organizativo, extraordinariamente centralizado y uniformista. Sin embargo, lo destaco en el momento democrático para plantearles una paradoja: el principio autonómico, que es un principio estructurador básico del Estado, no afecta a la administración de justicia ni al poder judicial. Salvo contados alientos autonómicos, la justicia se olvida del principio autonómico y se configura con criterios centralizados y uniformistas. Permanece centralizado el ejercicio de la jurisdicción, se mantiene una concepción intensa de la unidad jurisdiccional, el cuerpo funcional es nacional, un cuerpo único de magistrados, un solo órgano de Gobierno y estatuto judicial único. El artículo 149.1.5 dice: "Es competencia exclusiva del Estado la Administración de justicia." Lo mismo sucede en el Gobierno del poder judicial, e incluso esta centralización se extiende al personal que está al servicio de la Administración de justicia, como secretarios judiciales y todo el personal de gestión. Ciertamente, hay que decir que alguna brecha o atención a la sensibilidad autonómica se da en el texto,

pero son brechas menores y marginales. En el único campo en que cabe abrir una cierta intensidad en la descentralización es en el campo de la gestión, y no en el campo del ejercicio de la jurisdicción y el del gobierno del poder judicial.

Dicho esto, concluyo añadiendo que el modelo judicial de la Constitución española responde formalmente a los criterios de estructuración propios del denominado Estado constitucional de derecho. Un modelo que, ciertamente, posibilita que el poder judicial pueda consolidarse como poder del Estado y la Administración de justicia como un servicio público servido por jueces independientes, imparciales y responsables, que desarrollan sus funciones con la finalidad de garantizar la tutela judicial efectiva de los derechos e intereses legítimos de las personas. Es fácil coincidir en que hasta ahora las posibilidades abiertas por la Constitución no se han realizado o se han realizado de forma parcial. Estamos hoy ante una situación que podemos caracterizar por dos rasgos: el primero, la indiscutible independencia de los jueces y, el segundo, la también indiscutible precariedad del servicio público de la justicia. Una situación manifiestamente mejorable.

LA JUDICATURA I LA FISCALIA FRANQUISTES I LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA

Ponent:

FEDERICO VÁZQUEZ OSUNA

Quan els organitzadors d'aquestes jornades em van invitar a assistir-hi, em van sol·licitar que proposés el tema de la meua exposició sobre l'Administració de justícia durant la Transició democràtica. D'entrada vaig donar aquest títol, sense saber el seu abast i les enormes dificultats que posteriorment tindria per articular un discurs sòlid i coherent. La fonamental és la impossibilitat d'accedir a les fonts documentals públiques del període, ja que els anys que ens separen de la Transició democràtica no reuneixen els requisits establerts a la Llei 16/1985, de 25 de juny, del patrimoni històric espanyol: cinquanta anys des que es va produir el document o vint-i-cinc des que va morir la persona a la qual fa menció. Si la llei posa aquests condicionants, darreterament malgrat complir la documentació aquests requisits, a molts arxius posen la condició, a més, que la persona a la qual fa esment doni el seu vistiplau perquè es consulti, o els seus hereus, tot acollint-se a les diferents normatives que regulen el dret a la intimitat. En aquest país ho tenim molt malament els historiadors!

Totes aquestes disposicions són obstacles per aprofundir en la judicatura i la fiscalia franquistes, si ens hi volem apropar haurà de ser per mitjà de les publicacions oficials, els discursos del ministre de Justícia i del president del Tribunal Suprem i la normativa que la va regular durant el franquisme i la Transició democràtica. Sí que podrem aportar informació dels expedients

personals i dels de depuració dels primers anys del franquisme dels funcionaris judicials i fiscals que entre 1926-1953 van estar destinats a Catalunya. Tot plegat ens informarà sobre la trajectòria professional i política durant la República, la Guerra Civil i el franquisme, una qüestió molt important perquè molts dels seus trets es reproduiran fins als anys vuitanta. També en la mesura que puguem ens aproparem al ministeri fiscal, que té per missió la vetlla per l'interès general i la legalitat als tribunals, a fi de comprendre més fidedignament l'Administració de justícia durant la Transició democràtica.

D'entrada allò que més sorprèn és la pervivència de la Llei orgànica del poder judicial de 1870 (LOPJ) durant la Transició democràtica, la qual va suportar dues repúbliques, la Restauració, la dictadura del general Primo de Rivera, el franquisme i la monarquia parlamentària actual, fins a la promulgació de la nova LOPJ, 6/85 de l'1 de juliol. El perllongament durant 115 anys pot indicar que es tracta d'una norma que ha resolt les necessitats durant el període contemporani, però això no és així: ja el 1882 es va promulgar la Llei addicional a l'orgànica que no feia altra cosa que adulterar-la i pervertir els seus principis per fer-la més mal-leable i acomodar-la al tarannà conservador de la Restauració. Des de llavors, cada règim no ha fet altra cosa que fer un poder judicial a la seva mida per mitjà de lleis addicionals. L'adaptació de la judicatura¹ i del ministeri fiscal a l'Estat contemporani ha estat molt traumàtica quan han prevalgut règims democràtics, en règims dictatorials la sintonia ha estat gairebé perfecta pel que fa a la gran majoria del funcionariat.

Hi ha una idea fonamental que es repetirà al llarg d'aquesta exposició, i que potser constitueix l'eix que la vertebrava: la continuïtat en les carreres dels jutges i fiscals sota règims antagònics. En la seva immensa majoria, d'acord amb l'edat, la judicatura i el ministeri fiscal van servir la República, el franquisme i la monarquia parlamentària actual, sense que això els representés cap entrebanc, i en molts casos amb informes positius de règims totalment oposats com són la República i el franquisme. Hi ha ruptures personals, «històries personals», molt poques per altra banda, però mai dels col·lectius respectius, els quals s'acomodaren a tots els règims.

Si analitzem l'escalafó de la judicatura, tancat el 31 de desembre de 1977, resulta que Luis-Santos Jiménez Asenjo, per posar simplement un exemple, en veurem molts més, és magistrat del Tribunal Suprem, amb el núm. 56 de l'escalafó. Però què feia aquest funcionari durant la guerra? Era fiscal, moment en què es va adherir, segons diu, «*en la organización de F.E. Tradicionalista y de las JONS Agrupación 'Justicia' realizando cuantos servicios me fueron encomendados*». Des d'aquest lloc sabotejarà l'Administració de

1. S'utilitza *magistrat* i *judge* indistintament a fi de fer més lleugera l'exposició. Històricament han existit tres categories judicials, al marge de les *subcategories*: jutge, magistrat del Tribunal Suprem, de menor a major rang.

justícia de la República a fi d'aconseguir la victòria dels rebels en la guerra. El 1977, el seu germà, Enrique Jiménez Asenjo, també és magistrat del Tribunal Suprem.² Les nissagues en la judicatura i la fiscalia són fonamentals per comprendre els tipus de relacions de poder i la seva perpetuació. També el magistrat del Tribunal Suprem Isidro Pérez Frade, amb número 16 de l'escalafó, jutge de Figueres durant la guerra, el 1938 l'absolia el Tribunal d'Espionatge i Alta Traïció de Catalunya d'un delictes de traïció i espionatge contra la República. Tot i això, segons va reconèixer posteriorment, durant la guerra havia col·laborat amb els rebels amb una «*labor de sabotaje ejercida al frente de cada uno de los cargos que he desempeñado, favoreciendo en todo lo que he podido a las personas de derechas tanto civiles como militares*»³. Que ingènues les autoritats de la República!

Pel que fa al ministeri fiscal, el 1976 es jubilava el fiscal general José Márquez Caballero. Qui és aquest fiscal? Es tracta del fill del magistrat José Márquez Caballero, magistrat de Barcelona i l'últim governador civil de Barcelona de la monarquia, separat per la República i un dels primers membres del Tribunal Suprem franquista quan es va crear el 1938. Durant la guerra, José Márquez es reunia amb els advocats dels acusats per traïció i espionatge i els informava de les notícies que obtenia de la fiscalia, a fi que preparessin millor la defensa. Com si amb això no n'hi hagués prou, també sostreia els judicis, els quals s'emportava a casa seva: el 1939, quan els rebels van conquerir Barcelona, en tenia 104.⁴

Tots ells ocupaven la cúpula judicial durant la Transició democràtica. Com comprovem no és possible explicar la judicatura franquista i la Transició democràtica sense aprofundir en la República, la Guerra Civil i la dictadura, per una senzilla raó: en tots tres períodes es va fer ús d'un mateix personal judicial i fiscal que s'adaptà a les circumstàncies de cada moment, i excepte casos molt limitats, ostentà sempre el poder, unes vegades a plena llum, altres a les fosques, però al capdavant, poder.

Característiques de la judicatura durant la República

Adscripció conservadora: Històricament la judicatura ha estat un col·lectiu conservador. Francisco-Javier Elola Díaz-Varela, magistrat del Tribunal Suprem, assegurava el 1931 que «*los jueces tienden, evidentemente, al conservadurismo; son eminentemente conservadores, por no decir retrógrados [...]*». La magistratu-

2. Archivo General de la Administración. Depuraciones (AGA). *Expediente núm. 101, carpeta 9.*

3. AGA. Depuraciones. Carpeta 15-16.

4. AGA. Depuraciones. Caixa, 12, exp. 145.

*ra está acostumbrada a fundar su criterio, a establecer principios con fórmulas cabalísticas, y algunas veces arbitrarias, desnaturalizando [...] el sentido de la democracia».*⁵ Aquesta adscripció conservadora respon a diferents motius: l'origen social i polític, i la forma d'ingrés, ja sigui per oposició o concurs de mèrits. Històricament la judicatura prové de les classes dirigents i de les professions jurídiques. Segons el magistrat Plácido Fernández Viagas, «*la cuarta parte de los jueces, aproximadamente, son hijos de jueces o de otras profesiones del derecho. Son las regiones menos desarrolladas las que proveen el escalafón judicial*».⁶ Es tracta de nissagues inserides en les carreres judicial, notarial, de registradors de la propietat i d'advocats; tots amb unes grans vinculacions amb el sistema polític de la Restauració. Des d'aquests pressupòsits, s'ha de valorar l'ingrés a la carrera judicial per mitjà de l'oposició, un sistema força estèril per a les tasques que s'encomanaven a la judicatura, tal com va afirmar el ministre de Justícia Fernando de los Ríos.⁷ Massa sovint els aprovats no responien a un bon coneixement del dret, sinó als contactes que mantenien amb les elits dirigents. A tot això, s'afegeix la instauració durant la Restauració del quart torn, un sistema d'accés a la judicatura al marge de l'oposició per mitjà d'un concurs de mèrits reservat a funcionaris del Ministeri de Justícia, secretaris d'audiència i advocats. Per mitjà d'aquesta darrera forma d'ingrés, el caciquisme i l'oligarquia va col·locar a la carrera judicial un personal que li era totalment dependent. El 1933, per exemple, els que havien ingressat pel quart torn a l'Audiència Territorial i la Provincial de Barcelona i als jutjats de 1a instància d'aquesta ciutat representaven el 50 %.⁸

Pel que fa a Catalunya, durant la República la judicatura es va mostrar contrària al règim que s'havia proclamat, al principi no per tot allò que significava o el que es proposava emprendre, sinó més aviat perquè la proclama havia desmantellat tot el seu teixit social: una nova classe política s'havia apoderat del poder. A la resta de l'Estat, els enfrontaments entre el funcionari i les autoritats republicanes també són constants. Tot just van començar quan el Govern provisional va dictar el Decret del 6 de maig de 1931, per mitjà del qual va permetre l'accés al Tribunal Suprem a juristes aliens a la carrera judicial.

Va existir una judicatura republicana? Certament no, per una qüestió fonamental: l'exigua existència de la República, això va condicionar la selecció

5. Diario de Sesiones de las Cortes Españolas (DSCE), 12 de novembre de 1931.

6. FERNÁNDEZ VIAGAS, P., *Qué es la justicia democrática*, Editorial La Gaya Ciencia, 1977, p. 33.

7. *La Vanguardia*, 3 de juny de 1931 i DE LOS RÍOS, F., «Discurso pronunciado en la apertura de los Tribunales el 15 de septiembre de 1931», a MEJÍAS, E. i altres, *La revolución en marcha*, Madrid, Imprenta Argis, 1931, p. 54.

8. Les dades que aportem provenen de VÁZQUEZ OSUNA, F., *La rebel·lió dels tribunals. L'Administració de justícia a Catalunya (1931-1953). La judicatura i el ministeri fiscal*, València, Editorial Afers, 2005.

d'un personal d'acord amb el nou esperit del règim i de la Constitució. Sí que hi van haver jutges republicans, aquells que van donar suport al règim fins al darrer moment, però van ser una minoria, difícilment poden arribar a l'Estat al 10 %.

El cop d'estat del 18 de juliol de 1936 va ser anhelat per un gran nombre de jutges i fiscals, que desitjaven posar fi a la República i instaurar un règim de «força», semblant als que existien a Europa, molt més quan després de les eleccions de febrer de 1936 havia triomfat el Front Popular. Això significava que altre cop els partits d'esquerra feien seu el poder polític de l'Estat i nomenarien per a la cúpula judicial un personal afecte, en detriment de la magistratura monàrquica i reaccionària. Àmpliament, en les zones on va triomfar el cop d'estat, la judicatura es va posar al costat dels rebels. Als llocs on van ser derrotats, com Catalunya, gran part de la judicatura va fer tots els possibles per enfonsar l'Administració de justícia de la República: va sabotejar-la, va subministrar informació al Govern rebel i va sostreure o amagar la documentació que podia perjudicar els afectes als rebels.

La victòria dels insurrectes a la guerra, a Catalunya per exemple, no va suposar un trencament per a la magistratura i la fiscalia que durant la República i la guerra hi van estar destinades; acabat un règim, van emprendre amb l'altre. No va importar que molts haguessin acatat el Govern de la República –amb la signatura de l'adhesió després del 18 de juliol de 1936–, haguessin desenvolupat càrrecs de confiança o se'ls hagués destinat als òrgans de la justícia especial de guerra.⁹

Denominació del col·lectiu. La denominació de la judicatura durant la República va ser una qüestió que va enfrontar les forces progressistes i conservadores a les Corts Constituents el 1931. Les forces progressistes no podien consentir que la judicatura, que havia assolit el càrrec per mitjà d'una oposició o un concurs de mèrits, es convertís en membre d'un dels poders de l'Estat. Conscientment, la República optarà per denominar la judicatura com a funcionariat; no negava l'existència del poder judicial, però preferia circumscriure'l a l'acte d'aplicar el dret, la funció purament jurisdiccional, tret d'això no existia tal poder. La Constitució va obviar conscientment la denominació *poder judicial* i en el títol constitucional només empra Justícia. El ministre de Justícia aclaria que «no habla nunca del poder judicial, porque cree que hay una que se llama administración de justicia, como hay una administración pública, (y) no un Poder judicial». Al magistrat Elola també li desagradava la denominació de poder judicial; creia que no era un poder, «porque el papel de la Justicia está en la

9. S'entén per *justícia especial de guerra*: els jurats populars, els tribunals populars, els tribunals d'espionatge i alta traïció, els tribunals especials de guàrdia... Uns òrgans especials i d'excepció creats al territori republicà després del 18 de juliol de 1936.

*realización del derecho, por medio de un juicio de valor secundario que pudiéramos llamar conocimiento. Fuera de eso no tiene ningún poder».*¹⁰

No eren buides aquestes concepcions, perquè perduraran fins als nostres dies. Com ja veurem, condicionaran la Constitució (CE) actual, la Llei orgànica 1/80 del Consell General del Poder Judicial i la Llei orgànica 6/85 del Poder Judicial, i la visió i postulats de les diferents associacions judicials.

La judicatura i la dictadura franquista

No podem comprendre la judicatura i fiscalia de la Transició democràtica sense abans apropar-nos als diferents tipus de controls que va emprar el franquisme per fer un funcionariat totalment a la seva mida.

Controls repressius formals contra la judicatura: Des d'un bon començament, els colpistes van iniciar un sever procés de depuració per determinar la judicatura que li era afecta. En aquest procés hi van tenir molt a veure les delacions, de «companys», que tenien per objectiu satisfer enveges i odís personals sota l'aparença política, social o religiosa. Per mitjà de la *Ley del 10 de febrero de 1939* es va depurar tot el funcionariat de l'Estat.

No es poden extreure unes conclusions generals sobre el procés de depuració: comportaments sancionats, tipus de sancions... No existeixen, sí que hi ha històries personals, jutjades unes i les altres, tot i uns mateixos comportaments, de forma molt desigual: mentre uns van ser sancionats, altres se'ls va admetre sense cap càstig. La depuració sí que va servir, molt hàbilment, per vigilar i controlar els col·lectius judicial i fiscal, sotmetent-los a un sever procés d'investigació, brindant a l'Estat molta informació sobre l'esfera privada i pública dels funcionaris. Els resultats de la depuració de la judicatura entre 1936-1944 a l'Estat van ser: no depurats, 63 %; admesos sense sanció, 23 %; admesos amb sanció, 7,6 %, i separats, 6,2 %.¹¹ Aquests percentatges informen que estem al davant d'un col·lectiu summament conservador, afecte en la seva immensa majoria a la dictadura.

Si la depuració va ser un control administratiu, la dictadura va accionar altres mecanismes repressius penals, que de la mateixa manera amenaçaven tot el col·lectiu, actuant com una autèntica espasa de Dàmocles que en qualsevol moment podia accionar-se per una denúncia. A molts funcionaris se'ls va incoar una informació prèvia per la jurisdicció castrense, la majoria de vega-

10. Archivo Central del Ministerio de Justicia (ACMJ). Justicia. Exp. 15.355 i 15.869, i DSCE, 12 de novembre de 1931 i 26 d'abril de 1932.

11. M. LANERO TÁBOAS, *Una milicia de la justicia. La política judicial del franquismo (1936-1945)*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1996, p. 248.

des va acabar arxivant-se, en una petitíssima proporció va finalitzar en un judici sumariíssim. Molts dels jutges separats a Catalunya van ser-ho per una condemna militar.

El 9 de febrer de 1939 el general Franco promulgava la *Ley de Responsabilidades Políticas*, una norma que pretenia exigir responsabilitats a tots aquells que s'havien oposat al cop d'estat del 19 de juliol de 1936, havien col·laborat amb les autoritats republicanes o havien acceptat ascensos, entre molts altres comportaments que perseguia. Molts jutges van ser investigats, fins i tot alguns van ser condemnats amb la pèrdua total de béns, o bé se'ls va imposar una multa, la inhabilitació o el bandejament. Però això no és tot, l'1 de març de 1940, es dictava la llei anomenada «*para la represión de la masonería y del comunismo*», soviètic o trotskista, la qual també perseguia els anarquistes. Per mitjà de la Delegación Nacional de Recuperación de Documentos, embrió del futur Archivo General de la Guerra Civil de Salamanca, un bon nombre de funcionaris van ser investigats sobre un possible passat maçònic. Uns van ser absolts i un percentatge gairebé insignificant, condemnat. Aquest tribunal, amb els anys, es convertirà en el perseguidor dels opositors al franquisme: el 1963 el substituïa el Tribunal de Orden Público (TOP). Però la repressió i la coacció podien anar molt més enllà. A partir dels anys quaranta, la dictadura va restablir els tribunals d'honor que la Constitució de la República havia derogat.

Són moltes instàncies repressives especials, al marge de la jurisdicció ordinària, que en la majoria dels casos van acomplir una funció més simbòlica que real: el seu objectiu, pel que fa al personal judicial i fiscal, era més atemorir i sotmetre que obtenir una condemna, perquè com hem dit el cos judicial era majoritàriament conservador, franquista.

La magistratura que es va obtenir després d'accionar tots aquests mecanismes repressius va ser submissa, dòcil i amorfa al poder dictatorial, capaç de complir en qualsevol moment les ordres dels jerarques del règim. En els primers anys del franquisme, el ministre de Justícia, Eduardo Aunós, no tenia cap escrúpol a reconèixer que «*la autonomía judicial, antes dictada por la teoría de la división de poderes, se ha esfumado hoy ante el concepto de la unidad del Estado*».¹² José Castán Tobeñas, president del Tribunal Suprem entre 1945-1967, intentarà justificar la independència judicial en l'Estat dictatorial per mitjà dels «*fundamentos lógicos y técnicos*», a fi de no qüestionar l'essència del règim. Fins i tot, arriba a afirmar: «*Nuestro actual régimen político [...] se ha preocupado de reforzar esas garantías [la independencia de los tribunales] [...]. Los gobiernos, por otra parte, dan prueba ahora de saber respetar pulcramente la independencia de*

12. *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, Año LXXXVIII, Tomo II, 1943, Editorial Reus, Madrid, 1943, pp. 295-96.

los juzgadores». Unes afirmacions que constitueixen un despropòsit, les quals seran ratificades als anys setanta pel penúltim president franquista del Tribunal Suprem, Francisco Ruiz-Jarabo, també ministre de Justícia franquista. El temps havia passat en va. Ruiz-Jarabo assegura: «*El Poder ejecutivo se ha desprendido, pues, en beneficio y fortalecimiento de la independencia judicial, de gran parte de las facultades que en otra época ejercía [...] nunca la carrera judicial se vio tan atendida ni estuvo tan garantizada en su independencia como hoy lo está*».¹³

L'Administració de justícia franquista: El franquisme, tot i els seus anhels dels primers moments de la «victòria», no va crear una nova organització judicial. Aquella que es va crear entre 1870-1892 es perllongarà amb lleugeres modificacions fins al 1985, amb la promulgació de la nova Llei orgànica del poder judicial. El franquisme retornarà l'Administració a aquella que existia durant la monarquia. Sí que va preocupar al règim la immoralitat que regnava a l'organització judicial. Per exemple, la de Catalunya, on l'inspector de tribunals del Tribunal Suprem assegura que «*se estima que de justicia sólo tiene el nombre*». La judicatura podia ser-li afecta, però la seva forma de procedir desprestigiava el règim, perquè el seu comportament contrari a la llei era massa visible. Com assegurava el jutge de Solsona: «*la Justicia es una máquina que sin aceite no marcha*». Mentrestant, «*El Juez de Barcelona ante hechos como los que quedan reseñados, por punto general no sabe nada, no se entera de nada. Por aquello de que el que está en el bosque, no ve el bosque, es el último que percibe los latidos de tanta inmoralidad*».¹⁴ Les raons d'aquesta immoralitat cal trobar-les en els sous tan baixos que percebia la judicatura i l'estatus social tan summament elevat a què se li exigia viure. La dictadura intentarà solucionar aquestes mancances, no apujant els sous, sinó per mitjà del control del col·lectiu. La dictadura sancionarà disciplinàriament els jutges que gastaven més que no ingressaven.

El franquisme també temia que la judicatura s'allunyés de l'esperit de croada que havia imposat durant la guerra i que perllongava, tot adscriuint-se a postures liberals. La *Ley de 20 de Diciembre de 1952* reestructurarà la Inspección de Tribunales, crearà el Consejo Judicial i modificarà el règim de sancions. Aquesta disposició atemptava molt violentament contra la independència judicial, ja que autoritzava els presidents de les audiències a realitzar visites personalment als tribunals i jutjats de la seva demarcació, a fi de fiscalitzar la seva actuació. No només això, sinó que amb una gran vaguetat, un tret que caracteritza el franquisme en tots els àmbits jurídics, el president del

13. J. CASTÁN TOBEÑAS, *Poder judicial e independencia judicial*, Madrid, Instituto Editorial Reus, 1951, p. 44 i Justicia Democrática, *Los jueces contra la dictadura (Justicia y política en el franquismo)*, Madrid, Túcar Ediciones, 1978, p. 171.

14. ACMJ. Inspección. Leg. 2267.

Tribunal Suprem i els de les audiències podien inspeccionar els plets i les causes al marge del sistema d'instàncies. Si des de feia molts decennis es controlava els jutges a qui sovint els revocaven les sentències, ara el poder dictatorial ampliava la «vigilància» i s'introduïa en l'organització judicial més enllà de la LOPJ. La inspecció tenia com a objectiu «vigilar» l'organització judicial per mitjà de la inspecció, proposant la concessió de *«recompensas e imposición de correcciones»*. La inspecció depenia del president del Tribunal Suprem, el qual estava designat lliurement pel govern. Massa sovint s'utilitzaran excuses referent al dret processal –incompliment de terminis, lentitud...– per perseguir la judicatura que no s'adaptava a la voluntat de la cúpula judicial. A més, amb el pas del temps, alguns jutges començaven a mostrar-se no gaire entusiastes amb les conseqüències de la guerra i del règim polític que s'havia instaurat. No podem oblidar que molts jutges dels que havien estat admesos, durant la República havien protagonitzat carreres massa obertes a la divisió de poders, tanmateix les seves coneixences havien permès la reincorporació a la carrera, en el pitjor dels casos, com hem vist, amb una mínima sanció.

Pel que fa al règim disciplinari, la judicatura podia ser destituïda, segons la llei de 1952, quan el seu comportament comprometés la dignitat del seu ministeri o el fes desmerèixer en el concepte públic, o quan hagués estat declarada responsable civil una o més vegades. Però també: *«Cuando por su conducta viciosa, por su comportamiento poco honroso o por su habitual negligencia no sean dignos de continuar ejerciendo funciones judiciales»*. A tot això, s'afegeix que se sancionaven els actes *«incompatibles con los deberes que impone la profesión judicial»*. La vaguetat d'aquestes definicions significava que tant podien emprar-se contra tots aquells que les autoritats ministerials conceptuessin de «viciosos» o que el seu comportament «deshonrés» la toga, al seu lliure albir, com contra aquells altres que podien esdevenir enemics del règim, per tenir una concepció massa liberal de la justícia i de la divisió de poders. Aquesta concepció en el perseguiment dels comportaments viciosos o deshonorosos no és nova, la LOPJ de 1870 ja la incloïa. El franquisme significa un retrocés en el temps per situar-se en segons quins casos en el segle XIX, en d'altres, en segle anteriors.

La instauració novament del Consejo Judicial, el seu antecedent més immediat es remunta a la dictadura del general Primo de Rivera, es va fer per cobrir l'aparença d'un òrgan de govern de l'Administració de justícia, una cosa totalment falsa. La seva competència es circumscriu exclusivament a emetre els informes d'aptitud, una informació prèvia al nomenament dels magistrats. Però no podem oblidar que el presidia el president del Tribunal Suprem, els presidents de sala i el fiscal d'aquest tribunal, i un magistrat per cadascuna de les sales, elegits pels seus «companys»: la immensa majoria de tots ells eren nomenats lliurement pel Govern. És més, la *«idoneidad»*, la declara-

ció d'aptitud, no estava descrita en cap disposició. La dictadura controlava tota la cúpula judicial i també s'assegura una judicatura a la seva mida.¹⁵ Tal com havia succeït des del segle XIX, els presidents del Tribunal Suprem, de les seves sales, i els presidents de les audiències provincials i territorials eren nomenats lliurement pel govern. L'Administració de justícia va respondre als interessos de l'executiu, el qual la va conformar perquè fos submissa a la seva política i mai l'incorpés. El poder judicial a l'Estat contemporani ha estat un legitimador de la política de l'executiu. D'aquesta manera, «*si se observa el último escalafón publicado que se cierra con fecha 31 de diciembre de 1969, resulta que de 1.039 miembros de la carrera judicial, se dan jueces absolutamente inamovibles en número de 292*»; la resta, 747, eren nomenats i cessats lliurement pel Govern. La «*magistratura no tiene más independencia que aquella que el Gobierno, graciosamente, le deja tener*».¹⁶

La judicatura i la repressió franquista

No costa gaire d'imaginar el personal judicial de la dictadura: majoritàriament conservador i supervivent d'unes instàncies repressives tan inclements. El franquisme va gaudir d'una judicatura disposada a fer qualsevol cosa per tal de complaure el dictador i els seus jerarques.

Com ja havia succeït durant tot el període contemporani, la judicatura va ser un col·lectiu que no va posseir cap tipus de poder en la configuració de l'Estat, tret que s'adcrivís a alguns dels puntals que el sustentaven: oligarquia, exèrcit, Església... Durant el franquisme passarà el mateix, però enormement incrementat. Mai en la història contemporània la judicatura havia tingut tan poc poder, tret que s'integrés al falangisme, l'Església, els monàrquics... Si no ho feia, a la jurisdicció ordinària s'avorriria enormement, ja que la dictadura l'havia desposseït de bona part de les seves atribucions a favor de les jurisdiccions especials: Tribunal de Responsabilidades Políticas, jurisdicció castrense, Tribunal para la Represión de la Masonería y el Comunismo... Els tribunals especials i d'excepció són aquells que s'instauren al marge de la jurisdicció ordinària, que havia de ser única segons la LOPJ, trencant el principi d'unitat i d'exclusivitat i el dret a un jutge predeterminat per la llei, tot establint una llei específica per fer-los funcionar. El govern crea les jurisdiccions especials, *ah hoc*, per donar «solució» a unes situacions concretes, instaurant unes normes processals i nomenant un personal afecte, submís, a fi que les decisions jurisdiccionals no li siguin adverses. Aquests tipus de juris-

15. Exposició de motius de la Llei de 20 de desembre de 1952 i arts. 1, 6 i 11.

16. Justicia Democrática, *op. cit.*, pp. 58 i 171.

diccions són molt arbitràries per l'absència de garanties i la celeritat del procediment. L'existència de multitud de centres repressius especials i d'excepció complia l'objectiu de fragmentar i buidar la jurisdicció ordinària, i «*tenían en común su supeditación orgánica y funcional a diferentes ministerios e instituciones políticas, incluso de sus más altas instancias, esto es, la Jefatura del Estado o la Presidencia del gobierno*». Les jurisdiccions especials i d'excepció estaven desenvolupades majoritàriament per un personal que procedia de l'exèrcit, la Falange –en serà una part, mai la fonamental, una qüestió decisiva que diferencia la dictadura franquista del règim nazi o feixista italià, on l'enjudiciament dels delictes polítics s'atorgava al partit únic–, la judicatura i la fiscalia.¹⁷

La dictadura tenia clar que era «*preciso dejar bien amarrado al Poder judicial [...] de otro modo los tribunales son un peligro para el régimen porque podrían llegar a interpretar y aplicar la ley libre e imparcialmente*». D'aquesta manera, l'ingrés en les jurisdiccions especials de la judicatura i la fiscalia va ser molt massiu per dues raons: per la necessitat de posseir poder en el nou marc que va inaugurar la dictadura i com una forma de promoció política i professional. La militarització del personal judicial i fiscal va ser molt important, i es va incorporar al cos honorari juridicomilitar. La judicatura, davant el cúmul tan gran de causes sumaríssimes obertes contra la població republicana entre 1936-1945, va tenir com a comesa la legalització de la repressió, bé actuant com a jutges militars instructors o com a vocals ponents en els consells de guerra i en els tribunals de responsabilitats polítiques.

Potser cal que mirem un exemple paradigmàtic. Es tracta del magistrat Gabriel Brusola de Aroca, jutge d'Igualada durant la República, amb el núm. 25 de la carrera judicial el 1977. Ens explica, el 1940, que després d'evadir-se a finals de 1936 del territori lleial, va ingressar al rebel, i es va incorporar a:

«La Cuarta Bandera de Falange Española, que cubría el sector de Alerre en el Frente de Huesca, mandando la 2ª Centuria de dicha unidad y siendo Jefe de su sector, reclamado por la Comisión de Justicia al ser nombrado Juez interino de Ronda pasé destinado, el mes de abril a prestar mis servicios de Capitán Honorífico del Cuerpo Jurídico Militar, primero en la Auditoría de Burgos, después Juez de Incautaciones en las provincias de Madrid y Toledo con residencia en esta última capital, movilizado fui destinado a la Auditoría del Ejército de Ocupación en donde desempeñé los siguientes puestos. Juez permanente de guardia de Bilbao, Ponente en los Consejos de Guerra en la misma ciudad hasta la ofensiva de Cataluña, [...] hasta que fui nombrado asesor jurídico de la primera divi-

17. DEL ÁGUILA, J. J., *El TOP. La represión de la libertad (1963-1977)*, Barcelona, Edit. Planeta, 2001, p. 377.

sión de Navarra, de cuyo cargo pasé al de asesor jurídico con delegación del Auditor del Cuerpo de Ejército del Maestrazgo, a las órdenes del General García Valiño siguiendo con su Cuartel General todas las vicisitudes de las campañas del Maestrazgo, Sierra de Espadar, Bolsa del Ebro, Ofensiva de Cataluña y rotura del frente por el Tajo hasta el fin de la guerra poniendo la base de dicho Cuerpo de ejército en Ciudad Real hasta su disolución [...] y de aquí [pasé] a Secretario de Justicia de la Cuarta Región Militar, cargo en el que continúo por hallarme militarizado; asimismo desempeño desde primero de febrero la Magistratura de Trabajo n.º 6 de la ciudad y provincia de Barcelona.»¹⁸

El 1976 es jubilava el fiscal Luis Solano Costa, fiscal de Barcelona durant la Guerra Civil i a la postguerra oficial del cos juridicomilitar destinat al Jutjat Militar núm. 8 de Tarragona. El 1945 se'l nomenava governador civil d'Oviedo. El jutge Carlos Obiols Taberner es trobava militaritzat el 1939 com a capità auditor a Berga, el qual entre 1966 i 1977 presidirà l'Audiència Territorial de Barcelona, la màxima autoritat judicial del Principat: serà, doncs, l'últim president franquista.¹⁹ Aquests són només uns petits exemples del gran suport d'aquest funcionariat a les jurisdiccions especials.

La intensa militarització de la judicatura i la fiscalia va comportar que la jurisdicció ordinària quedés desatesa. El 1943 només la meitat de les places judicials i fiscals de Barcelona estaven ocupades per un titular. Pel que fa als partits judicials, la situació era encara molt més preocupant: a la província de Lleida, dels nou jutjats de partit existents, cap estava ocupat per un jutge titular. Bona part de la judicatura i la fiscalia es trobava legalitzant la repressió contra la població republicana. La implicació de la judicatura en la repressió franquista va tenir unes conseqüències enormes, perquè va crear una adhesió i fidelitat que es perllongarà durant la dictadura i la Transició democràtica.

Als anys seixanta, el franquisme intentava aproximar-se a Europa, però la preponderància de la jurisdicció castrense en delictes de tipus polític i social i la inexistència d'un poder judicial independent l'allunyaven del concert europeu. Espanya era denunciada reiteradament per associacions i països demòcrates davant les institucions internacionals per la seva vulneració permanent dels drets humans. El 1962 va ser un any d'una gran duresa repressiva: increment de la conflictivitat social, a causa de les dures condicions socials i econòmiques que va imposar als obrers el *Plan de Estabilización*, iniciat el 1959 i l'aparició d'una nova oposició a la dictadura. L'oportunitat al règim cada cop s'organitzarà millor, lluny ja de la desfeta que va representar la pèrdua de la guerra i la consegüent repressió. El 1963 continua l'agitació social —execució de Julián Grimau, vagues a les mines d'Astúries, aparició d'un nou sindicat—

18. AGA. Depuraciones. Carpeta núm. 3. Exp. 25.

19. AGA. Depuraciones. Exp. 80. Caixa 8 i Carpeta 7. Exp. 69, i ACMJ. Justicia. Exp. 14.416.

lisme de classe al marge dels sindicats verticals... El desprestigi del règim a l'exterior augmentava any rere any: l'informe de la Comissió Internacional de Juristes de Ginebra, titulat *El imperio de la Ley en España*, va ser un cop molt dur per al franquisme. La dictadura havia «d'humanitzar» la seva persecució de la dissidència, lluny de la jurisdicció castrense. La Llei del 2 de desembre de 1963 creà el Tribunal de Orden Público (TOP) i un jutjat instructor amb jurisdicció a tot l'Estat amb seu a Madrid. El tribunal tenia com a competència la de «*conocer de los delitos cometidos en todo el territorio nacional, singularizados por la tendencia en mayor o menor gravedad a subvertir los principios básicos del Estado, perturbar el orden público o sembrar la zozobra en la conciencia nacional*». El TOP perseguia els delictes polítics del Codi Penal, naturalment si la jurisdicció castrense no se'ls atribuïa, com l'associació il·lícita, els delictes contra el Consell de Ministres, la propaganda il·legal, les reunions i les manifestacions no pacífiques, la tinença d'armes, els desordres públics... Es tractava d'un òrgan desenvolupat per tres membres de la judicatura, nomenats expressament pel Govern, encarregat de jutjar les causes que instruïa el jutjat d'ordre públic. La saturació del tribunal va fer que s'ampliés el personal, fins al punt que el 1972 es va crear un altre jutjat instructor.

L'actuació repressiva del tribunal va ser molt severa i intensa. La llei ordenava la presó incondicional dels acusats fins que «*la situación alterada por aquellos no haya sido completamente normalizada*». Entre 1964 i 1977, segons Juan José del Águila, el TOP va incoar 22.600 procediments, dels quals 3.798 van acabar amb sentència: 2.839 condemnatòries i 959 absolutòries. Però és entre els anys 1974-1976 que es van tramitar 13.010 procediments, el 60 % del total dels dotze anys de funcionament. Tot i els pas dels anys, el franquisme continuava actuant amb la mateixa violència i intimidació, tal com va néixer, exhaurint els seus dies imposant el terror i l'horror.

El 5 de febrer de 1977 desapareixia el TOP, data de la publicació de la Llei de reforma política, i es creava l'Audiència Nacional, competent des de llavors per conèixer dels delictes de terrorisme, sostrets a la jurisdicció castrense. Amb la promulgació de la nova LOPJ de 1985, l'Audiència apareix com una excepció dins l'organització judicial, ja que la seva competència respon a uns tipus delictius, que preval sobre el jutge natural on han ocorregut els fets i el sistema ordinari d'instàncies.

La magistratura va participar en el TOP per mitjà de la pràctica de les diligències preventives i d'instrucció, com ara la presó, que dictaven els jutges dels partits judicials, les quals eren remeses després al jutjat instructor o aquelles altres que des de Madrid li exigia. Aquest era un dels objectius del règim: implicar novament tot el cos judicial en la nova repressió dels anys seixanta i setanta, com ja havia fet durant la guerra i la postguerra. Així doncs, «*no debe olvidarse*» que els magistrats i fiscals que formaven el TOP i tants

d'altres «no sólo participaron de la ideología criminalizadora del régimen, sino que día tras día se aplicaron con denuedo en la represión eficiente de las conductas desviadas», naturalment aquelles que qüestionaven el règim.²⁰

S'ha dit reiteradament que la Transició no va significar cap ruptura, que va ser un perllongament del franquisme... Potser és cert. Però no podem oblidar que el pas de la dictadura a la democràcia es realitza amb un funcionari molt implicat en la repressió de la guerra i la postguerra, i amb unes responsabilitats molt grans en el manteniment de la dictadura, ja ho veurem pel que fa al Ministeri de Justícia. Per altra banda, hem de tenir en compte que les forces democràtiques no eren hegemòniques, importants però no fins al punt d'establir un altre tipus de Transició. En aquest sentit, no podem oblidar que el dictador va morir al seu llit, com es diu popularment, cap moviment no el va enderrocar. Des d'aquesta perspectiva, pel que fa a la judicatura i el ministeri fiscal, hem d'analitzar la Transició democràtica. Difícilment la cúpula judicial de 1977, la que tant havia cooperat en la instauració de la dictadura i que havia sobreviscut al llarg de gairebé quaranta anys, podia permetre que el procés cap a la democràcia anés tan enllà que se li pogués exigir responsabilitats penals per la legalització de la repressió, que analitzada des d'una òptica del dret internacional, potser està dins els crims contra la humanitat.

Aquesta constatació també es confirma quan s'analitza la magistratura que va formar part del TOP, seguint Juan José del Águila. La mitjana de l'any d'ingrés en la carrera judicial de tots els seus membres se situa el 1952, la qual cosa significa que ens trobem al davant d'un personal que majoritàriament ha estat ensinistrat per la dictadura per a la seva supervivència i perpetuació. Prova d'això és que molts dels magistrats del TOP, després que se suprimís el tribunal, van acabar en llocs destacats de l'organització judicial de la democràcia, tot i la persecució dels delictes polítics i contra la llibertat que havien protagonitzat en els darrers anys de la dictadura. Tres dels seus presidents, en va tenir quatre, van ser nomenats magistrats del Tribunal Suprem. Per citar uns exemples, el 1994 el magistrat Fernando Cid Fontán era nomenat magistrat del Tribunal Suprem. Altres magistrats van presidir audiències territorials i provincials. Uns altres van ocupar càrrecs polítics en plena Transició, com Jaime Mariscal de Gante, director general de premsa en el Ministerio de Información y Turismo. També el magistrat Diego Córdoba Gracia va abandonar el Juzgado de Orden Público núm. 2 per ocupar l'assessoria jurídica d'*El País*. Pel que fa al ministeri fiscal, la situació va ser idèntica.²¹

20. J. CASTÁN TOBEÑAS, *op. cit.*, p. 62.

21. DEL ÁGUILA, J. J., *op. cit.*, pp., 17-18, 282-302.

La judicatura franquista i la política

La carrera judicial sempre ha mostrat una gran aversió a la política, perquè és l'única capaç de pervertir la tasca del jutge i la seva independència. Què és, doncs, política per a la corporació judicial? Com l'entén? El rebuig de la política no arrenca a la Transició, ni és d'ara, sinó històric. Per a la judicatura conservadora, majoritària, política són totes aquelles opcions que volen superar el marc polític i social del moment. El 1975 ser franquista acèrrim no es considerava com una opció política, tampoc el 1976 o 1977; la negativa a un canvi de règim tampoc no era una qüestió política. Política és tot allò que pot posar en perill el sistema i la corporació judicial tal com s'havien entès fins llavors.

D'aquesta manera, en el període contemporani molts magistrats i fiscals es van integrar en l'aparell polític de l'Estat sense que això fos valorat com una participació política, naturalment sempre que es fes en règims dictatorials o en governs conservadors. Aquesta participació durant la República es considerava com una opció d'ordre contra el «caos» que pretenien introduir les forces progressistes en l'organització judicial. Durant el franquisme la magistratura i el ministeri fiscal van treure un gran profit per la seva supeditació total al règim: els atorgarà el control i la gestió del Ministeri de Justícia. La gestió ministerial es farà en benefici dels seus col·lectius respectius. El corporativisme impregnà tota la política departamental. Si al Govern de 1939 els alts càrrecs ministerials procedents de la docència universitària representaven el 40 %, el 1969 només eren el 10 % i el 1973 van desaparèixer. El Ministeri de Justícia havia esdevingut totalment «*profesionalizado o burocratizado, a nivel de Dirección General*». Els funcionaris que «*han ocupado mayoritariamente los puestos directivos pertenecen a cuerpos que, en sentido amplio, dependen o están encuadrados en el propio Departamento, es decir, que se ha producido un grado notable de patrimonialización*». Aquesta apropiació responia bàsicament a dos motius. Per una banda, al foment del corporativisme per part del règim, motiu pel qual el president del Tribunal Suprem manifestava, molt evangèlicament: «*Demos un alma al Cuerpo Judicial, hagamos que surja en nuestros magistrados una plena y perfecta conciencia judicial y todo lo demás se nos dará por añadidura*». Per l'altra, a la manca d'un personal polític per l'absència dels partits polítics. El funcionariat omplirà el buit polític de l'organització sindical franquista i del Movimiento, incapaços de proveir d'un personal dirigent.²² Durant la Transició democràtica, la carrera judicial tindrà dos objectius prioritaris, com a corporació: no perdre el control del Ministeri de Justícia i aconseguir controlar el futur govern del poder judicial, el que poste-

22. *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, Año LXXXVIII, Tomo II, Madrid, Editorial Reus, 1943, pp. 295-96; J. CASTÁN TOBEÑAS, *op. cit.*, pp. 44 i 68, i ÁLVAREZ, J., *Burocracia y poder político en el régimen franquista*, Madrid, Instituto Nacional de la Administración Pública, 1984, pp. 62 i 116.

riorment es denominarà Consell General del Poder Judicial. Pel que fa al primer, lluitarà aferrissadament per no perdre'l, ho temia davant l'existència novament dels partits polítics que podien proveir de personal, i ho aconseguirà. Pel que fa al control del govern del poder judicial també gaudirà del control de l'òrgan, com ja veurem.

Hi ha molts exemples de membres de la judicatura i la fiscalia que van ser directors generals, governadors civils, ministres... Si ho valorem entre els anys 1970-1978, per exemple, resulta que Francisco Ruiz-Jarabo Baquero va ser president del Tribunal Suprem entre 1968-1973 i ministre de Justícia en els governs formats el 1973 i 1974. Ruiz-Jarabo «representa el inmovilismo del régimen»; quan el 1974 s'aprova la *Ley Orgánica de Justicia*, va mantenir «los tribunales especiales, la libre designación de magistrados, procedimientos especiales para juicios políticos, la jurisdicción especial para asuntos civiles y la capacidad sancionadora de la administración, que llegaba incluso a privar de libertad a los sancionados». La passió de Ruiz-Jarabo per aquest dret tan autoritari va fer que Pío Cabanillas, en dimitir del gabinet, «le negara el saludo».²³ Ruiz-Jarabo va preferir el càrrec de ministre «al de presidente del Tribunal Supremo, [...] en el cual ha prometido practicar, como siempre, obediencia ciega al Jefe del Estado (nada de leyes, ni de justicia)».²⁴ Gairebé cap obra històrica parla dels presidents del Tribunal Suprem, tot i ser la màxima autoritat judicial de l'Estat, quan ho fan és perquè s'han involucrat en la «política». Així, Valentín Silva Melero, president del Tribunal Suprem entre 1973-1977, és recordat perquè el Rei el va nomenar senador el 1977. El succeirà en la presidència del Tribunal Suprem entre 1977-1980 Ángel Escudero del Corral, el darrer president del Tribunal Suprem abans que es promulgui la Llei orgànica 1/80, com ja tindrem ocasió de veure, el qual esdevindrà el 1986 magistrat del Tribunal Constitucional. Pel que fa al ministeri fiscal, el 1975 Fernando Herrero Tejedor, fiscal del Tribunal Suprem, va cessar del càrrec quan va ser nomenat ministre secretari general del *Movimiento*. Són només alguns exemples de la gran cooperació «política» que la magistratura va donar al franquisme i a l'organització política en la Transició política, cosa que per a ells no significava una participació política.

L'oposició judicial demòcrata a la dictadura

La desfeta bèl·lica, la depuració ministerial i els diferents controls represius a què va estar sotmesa la judicatura i la fiscalia van fer que, com en molts

23. S. JULIÀ, J. PRADERA I J. PRIETO (coord.), *Memoria de la Transición*, Madrid, Editorial Taurus, 1996, pp. 17 i 44.

24. Justicia Democrática, *op. cit.*, pp. 192-193.

altres àmbits, fins als anys seixanta no naixés una oposició articulada al règim, protagonitzada per un personal que no havia estat protagonista actiu durant la República, la Guerra Civil i la postguerra. El 1970 tenim constància de l'existència de Justicia Democrática, el col·lectiu de magistrats, jutges, fiscals i secretaris judicials que van organitzar-se per denunciar la vulneració permanent dels drets humans de la dictadura, l'absència d'un poder judicial veritablement independent i la carència d'un Estat de dret. Entre els seus membres destaquen Fernando Ledesma Bartret, ministre de Justícia en el primer Govern de Felipe González i posteriorment president del Consell d'Estat, i Plácido Fernández Viagas, magistrat i després senador socialista per Sevilla, mort el 1982. Justicia Democrática neix «*como forma de contestación netamente profesional frente a los condicionamientos extraprocesales que pesaban sobre la función*». L'associació judicial partia del «*profundo malestar que la situación institucional producía en un sector de la magistratura, bastante más amplio de lo que pudiera llevar a creer la aparente pasividad general*». Així, «*un sector cualificado de la "intelectualidad orgánica" del aparato del Estado franquista pasó a convertirse en oposición clandestina*», cosa que va provocar que naixés «*el juez delincuente*». Aquests jutges van ser denigrats per la dictadura, condemnats als llocs secundaris dins l'organització judicial, sempre destinats a ciutats petites, tot i el lloc que ocupaven a l'escalafó, a fi que no importunessin el poder dictatorial per mitjà de les seves resolucions.²⁵

Entre 1970 i 1977 Justicia Democrática va denunciar la vulneració dels drets humans als tribunals espanyols, una crítica que s'emmarca dins del més pur liberalisme. Any rere any, va fer informes denunciant els aspectes judicials i polítics més significatius. Es desconeix la veritable incidència de Justicia Democrática dins de l'organització judicial; els anys 1977-1980 constitueixen un pont entre la dictadura i la democràcia, en què l'organització haurà d'integrar-se dins de l'Asociación Profesional de la Magistratura (APM), per les quotes que fixarà la Llei orgànica 1/80 per a la presentació de candidatures al Consell General del Poder Judicial.

Justicia Democrática va celebrar un congrés el 1977 on es va acordar la constitució d'una Administració de justícia al servei de la ciutadania, un poder judicial independent, capaç de garantir els drets dels ciutadans, la supressió de les jurisdiccions especials, la constitució del jurat popular i l'elecció dels òrgans de direcció del poder judicial per la judicatura, ja que es qualifiquen com a «*miembros del Poder Judicial*», entre d'altres acords. L'associació coincideix amb el sector conservador pel que fa a l'elecció de la cúpula de la carrera judicial i dels alts càrrecs, la qual cosa ambdós aconseguiran el 1980. Allò que desconeixia Justicia Democrática és que no gaudiria del 10 % de suport dels jutges i magistrats per constituir una candidatura, integrant-se en l'APM,

25. Justicia Democrática, *op. cit.*, p. 9 i 10.

dominada pel sector conservador. Àmpliament la judicatura era conservadora, si no retrògrada: era la judicatura franquista que convivia amb la democràcia.

La Transició democràtica als tribunals

Existeix un fet fonamental per comprendre la Transició democràtica als tribunals: la continuïtat del funcionariat franquista. No només això, alguns funcionaris van servir la República, la dictadura i la democràcia. No existeix ruptura, acabada la dictadura reprenen amb la democràcia. Això ja va succeir durant la II República: el nou règim va haver de carregar amb tot el funcionariat monàrquic per engegar les seves reformes socials i econòmiques. Si la democràcia i la República van assumir el funcionariat de la dictadura i la monarquia, respectivament, no va succeir el mateix amb la primera, la qual sota uns processos repressius molt violents va expulsar tothom que s'oposava al règim. Les forces democràtiques sempre han estat molt més generoses del que ho van ser amb elles les dues dictadures del segle xx i la monarquia d'Alfons XIII.

El president del Tribunal Suprem Valentín Silva Melero, que ostentava la *Cruz de Campaña*, advertia en l'obertura de tribunals del 15 de setembre de 1975 que «*determinadas reacciones [...] hacen temer y revivir épocas pretéritas de signo marcadamente revolucionario*». Creia que els pobles repeteixen els seus trets característics al llarg de la història: «*Olvidar esta verdad conduce a irreparables equivocaciones, que los vencedores en las guerras y también los políticos no debieran olvidar*». Dos mesos abans de la mort del dictador, indicava l'evolució de la revolució: «*podemos descubrir que existe un primer período, que es el período de latencia, en el que se va fraguando el inicial factor de la actitud revolucionaria, que es la hostilidad contra el modo de vivir vigente, y que lógicamente se acompaña de una propaganda en la que se propugna la elaboración o adopción de una solución que se piensa salvadora, de renovación o de reforma*».²⁶ Un possible canvi de règim a la mort del dictador es veia amb temença als tribunals, per això en el darrer discurs del president del Tribunal Suprem en vida de Franco, amenaçava qualsevol intent de reforma. El Rei el nomenava senador el 1977, a fi d'apaivagar els ànims de la judicatura franquista i neutralitzar-la. Valentín Silva moria el 1982.

La reforma política ja es veia inevitable en l'obertura de tribunals de 1976, motiu pel qual el ministre de Justícia Landelino Lavilla intentava tranquil·litzar la judicatura, enaltint el seu paper fonamental en qualsevol societat avançada. En aquest discurs es reitera fins a la sacietat la independència judi-

26. SILVA MELERO, V., *Etiología y prevención de la delincuencia multitudinaria*, discurso leído por el presidente del Tribunal Supremo el 15 de septiembre de 1975, Secretaría Técnica de la Presidencia del Tribunal Supremo, Madrid, 1975, pp. 13, 27 i 28.

cial: «*Si hay algo fijo y perdurable en la teoría de la división de los poderes es la independencia del poder judicial*». El ministre concebia la justícia sobretot «*como una función pública*», no com un servei a la ciutadania. No són noves aquestes apreciacions, les quals sorgeixen exclusivament davant l'adveniment d'un règim democràtic, especialment la independència; ja va succeir durant la República. Sembla com si la judicatura tingués por de la democràcia, l'únic sistema polític que pot vulnerar la independència.²⁷

Des de la Transició democràtica es reiteren els discursos sobre la independència judicial, pel que des de llavors és la judicatura conservadora, franquista, per oposar-se a les reformes democràtiques. La independència l'entén com a sinònim d'apolítica. La política es veu nociva per a l'exercici del càrrec judicial, com ja hem dit. De la independència judicial a ultrança, passarem al final de la Transició a la professionalitat de la judicatura a mort, una denominació inclosa per primer cop, molt possiblement, en la Llei del 20 de desembre de 1952, quan al·ludeix a la «*profesión judicial*», lluny de les assimilacions creades els segles XIX i XX: sacerdotal, augustal, casta, militar...

Amb la democràcia, començava un enfrontament entre el sector majoritari de la judicatura, conservador, i el minoritari, progressista, ocasionat per la diferent concepció de la independència. Mentre que els conservadors intenten recloure la judicatura en l'àmbit exclusivament jurisdiccional, gairebé negant-li el dret de ciutadania —una qüestió més fictícia que real—, els progressistes intenten que s'involucri socialment i política, cosa que no significa la participació en la competència partidista. En aquesta concepció conservadora de la independència, totalment allunyada de la realitat, s'ha reclòs el jutge perquè no es contami de la mundanitat, a fi de no reconèixer que «*El juez, antes que juez, es hombre, es decir, un mecanismo complejo de saberes, de ignorancia y técnicas, de prejuicios y de intuiciones [...] Sería contradecir la evidencia pensar en un juez ajeno a las circunstancias históricas, sociales, económicas, religiosas, políticas que le han tocado vivir*».²⁸ Des d'aquestes consideracions, «*la independencia del poder judicial tiene que ser entendida como independencia frente a los otros poderes del Estado y a los centros de decisión de la propia organización judicial, pero no como separación de la sociedad civil ni como cuerpo separado de toda forma de control democrático y popular*».²⁹

27. LAVILLA ALSINA, L., *La justicia en el Estado de Derecho*, discurso pronunciado por el Ministro de Justicia el 15 de septiembre de 1976, Servicio de Publicaciones de la Secretaría General Técnica del Ministerio de Justicia, Madrid, 1976, pp. 9, 17, 18 i 19.

28. ÀNGEL PESTAÑA preguntava a les Corts el 1936: «¿Es que un juez no lleva un espíritu de clase también a la presidencia de un jurado mixto? ¿Es que los jueces no son hombres? ¿Es que los jueces no tienen pasión? ¿Es que los jueces no tienen alma? ¿Es que los jueces no tienen educación? ¿Es que los jueces no sienten el vivir de cada día? Absolutamente lo mismo que los demás hombres. Yo, [...] he tenido la suerte de sentarme muchas veces en el banquillo de los acusados [...]. Por un delito un juez me ha condenado a seis meses de cárcel, y por otro exactamente igual me ha absuelto otro juez. El Código era el mismo».

29. FERNÁNDEZ VIAGAS, P., *op. cit.*, p. 27, i ANDRÉS IBÁÑEZ, P., MOVILLA ÁLVAREZ, C., *El Poder judicial*, Madrid, Edit. Tecnos, 1986, p. 31.

En el discurs d'obertura dels tribunals de 1977, el ministre Lavilla reprèn la independència judicial, però introdueix un tema: el control judicial de la constitucionalitat de les lleis, però no per la jurisdicció ordinària, com als Estats Units, sinó per mitjà d'un tribunal constitucional com el que ja havia existit durant la II República. El ministre inclou aquest tema per preparar la judicatura davant els treballs de redacció de la CE, en què només se li atorga la interposició de recursos d'inconstitucionalitat i la proposta d'un mínim de magistrats en el futur tribunal, de competència exclusivament constitucional, tot argumenta-ho sota «*la tradición jurídico-europea*». Certament es reprenia, en els trets fonamentals, el model del Tribunal de Garanties Constitucionals de la II República espanyola, com a òrgan judicial, no polític, al marge de l'ordinària.³⁰ El ministre presagiava els constants enfrontaments entre el Tribunal Suprem i el Tribunal Constitucional, fins al dia d'avui, en què el primer no ha assumit que el segon sigui el màxim intèrpret de la CE.

Mentre el ministre tranquil·litzava la judicatura, començaven a definir-se els trets fonamentals del que seria el futur Consell General del Poder Judicial. El 1978 intentava apaivagar els ànims d'un gran sector de la judicatura contrària a la CE, que encara no havien sancionat les Corts, motiu pel qual «sol·licitava» la cooperació del cos judicial davant els canvis imminents, tot apel·lant a «*vuestra responsabilidad para la mejor realización de las reformas que hay que emprender*».³¹ Altra cop al·ludeix a la independència judicial, una garantia que veia perillar la vella guàrdia franquista, una forma molt astuta d'oposar-se al canvi que s'estava efectuant. El ministre reitera que la CE la protegirà, però ara aclareix que «*no es sólo un problema institucional, sino que reside y actúa en la voluntad y conciencia de cada uno de los Jueces y ahí debe ser salvaguardada*».³² La magistratura franquista només valorava que un atemptat contra la seva independència procedia exclusivament de l'executiu i el legislatiu, mai va considerar que les seves pròpies relacions polítiques, religioses o socials podien alterar-la, una característica que perdura fins al dia d'avui.

Com ja havia succeït històricament, la independència judicial no era possible sense una retribució digna de la judicatura, una qüestió que no es resoldrà durant la Transició i que quedarà pendent. La dependència del jutge de la seva xarxa social va ser un fet consumat durant l'etapa contemporània, la qual cosa va configurar una Administració de justícia molt immoral.³³ Les denominades «*astillas*», el pagament als funcionaris, era l'única manera que les

30. LAVILLA ALSINA, L., *El control de la constitucionalidad de la leyes*, Madrid, Servicio de Publicaciones de la Secretaría General Técnica del Ministerio de Justicia, 1977, pp. 18, 41 i 42.

31. LAVILLA ALSINA, L., *Poder judicial y Constitución*, discurso leído por el Ministro de Justicia el 15 de septiembre de 1978, Madrid, Servicio de Publicaciones de la Secretaría General Técnica del Ministerio de Justicia, 1978, p. 10.

32. LAVILLA ALSINA, L., *op. cit.*, 1978, pp. 10, 33 i 44.

33. ACMJ. Inspección. Leg. 2267.

causes i els plets rutillessin. L'associació Justicia Democrática denominava la dictadura com la «tiranía», capaç d'organitzar una Administració de justícia que «*bajo palabras, normas, preceptos e instituciones, se encubren realidades distintas, viciadas e injustas, pero que con este disfraz obtienen el respeto de los incautos, la satisfacción de los cómodos o la cómplice aquiescencia de los pillos*».³⁴

El Consell General del Poder Judicial (CGPJ)

No entrarem en l'anàlisi del poder judicial en el text constitucional, tema que ja ha estat tractat en una altra ponència. Sí que ens interessa la constitució de l'òrgan de govern del poder judicial que tindrà com a missió els nomenaments, els ascensos i el règim disciplinari de la judicatura, així com la inspecció de l'organització judicial. L'art. 122.3 de la CE estableix que el CGPJ està format pel president del Tribunal Suprem i vint membres, nomenats pel Rei per un període de cinc anys: dotze escollits entre jutges i magistrats en els termes que estableixi una futura llei, quatre a proposta del Senat, i uns altres quatre del Congrés, aquests vuit darrers, d'entre juristes de reconegut prestigi. Els dotze primers són majoria en aquest consell, tanmateix no s'estableix la forma de nomenar-los, un punt que evidencia l'enfrontament entre els constituents. Les visions progressista i conservadora van ser insalvables, motiu pel qual van posposar el tema per al futur.

Aquesta discòrdia és històrica. Entre els constituents existia una controvèrsia, com és si es podia lliurar l'òrgan de govern de la judicatura, el poder judicial, a uns funcionaris que per ingressar en el càrrec només havien aprovat una oposició. Però no només això, tenien el temor que el govern del poder judicial quedés en mans d'una judicatura àmpliament reaccionària, que podia «*desnaturalizar el sentido de la democracia*», com havia afirmat el 1931 el magistrat Elola. Només hem de recordar que entre els anys 1977-1988, aproximadament, la judicatura que ocupava la cúpula judicial és aquella que va ingressar entre el 1939-1946. En aquest sentit, no podem oblidar la Llei del 25 d'agost de 1939, que reservava un 80 % de les places vacants dels organismes públics als mutilats, excombatents, excaptius, orfes i familiars de «*caídos*». Aquesta forma de pagament pel franquisme dels favors rebuts garantia l'existència d'un personal funcional fidel, obediència i revestit de l'animadversió necessària cap a tot allò que pogués representar la República, la democràcia.

L'enfrontament entre les forces parlamentàries conservadores i progressistes es perllongarà més enllà de la redacció de la CE. El Govern i la majoria parlamentària de la UCD van promulgar la Llei orgànica 1/80 del Consell

34. Justicia Democrática, *op. cit.*, p. 161.

General del Poder Judicial, que instaurava el primer govern del poder judicial, tot mantenint-se la LOPJ de 1870. Aquesta normativa, de la màxima importància, va significar una victòria de les forces conservadores, franquistes, adaptades a la democràcia. Així, va potenciar el corporativisme i l'esperit de la «carrera», el qual no depèn de la vàlua, sinó del lloc que s'ocupa a l'escalafó i l'organització judicial, l'aspecte jeràrquic més enllà de l'àmbit jurisdiccional: jutges, magistrats i magistrats del Tribunal Suprem, unes categories totalment predemocràtiques que la nova llei confirma, com ja ho havia fet la CE.

La nova llei orgànica desenvolupa el mandat de la CE sobre la procedència dels dotze vocals escollits entre jutges i magistrats, els quals seran elegits pels membres de la carrera judicial. Finalment van guanyar les forces majoritàries conservadores, secundades per les progressistes, el govern de la UCD només va plasmar el desig de tots ells. La majoria del govern del poder judicial es posava a les mans de la carrera judicial, d'un funcionariat. Si això no és suficient, l'aspecte jeràrquic torna a imposar-se quan estableix que integren el CGPJ «tres magistrats del Tribunal Suprem, sis magistrats i tres jutges», s'assegura una majoria del funcionariat més ben situat a l'escalafó, a la cúpula. Aquesta disposició és encara molt més important si considerem que la judicatura històricament és conservadora i la que existeix el 1980 és la franquista, gairebé en la seva totalitat. No només això, sinó que el territori de l'Estat és la circumscripció, perquè la carrera judicial és «nacional», i s'allunya així qualsevol intent de representació dels territoris que llavors s'estaven constituint en autonomies.

El control jerarquicoadministratiu encara es manté, tot i l'existència de la CE de 1978 i la independència judicial. Així la Llei orgànica 1/80 disposa que la Secció de Qualificació del CGPJ «rebrà un informe anual elaborat pels respectius presidents de les audiències territorials i dels tribunals [sobre els jutges i magistrats]». Històricament aquesta ha estat l'excusa per controlar l'esfera pública i privada del funcionariat, que constitueix una permanent amenaça contra la judicatura, ja que un informe desfavorable o una informació «inadequada» podien constituir la base d'un estancament professional.³⁵

La CE ja havia reconegut el dret de la judicatura i fiscalia a constituir associacions professionals, no així sindicats, com és el cas de França. La Llei orgànica 1/80 desenvolupa el text constitucional pel que fa a l'associacionisme judicial, però el Govern de la UCD, intencionadament o no, va barrar el pas a Justícia Democràtica, ja que les candidatures per ocupar el CGPJ havien d'estar avalades pel 10 % d'electors, les quals havien d'obtenir el suport com a mínim del 5 % dels vots d'una de les categories judicials. Entre la promulgació de la llei, 10 de gener de 1980, i la celebració de les eleccions, Justícia De-

35. Arts. 7, 8, 14 i 40 de la Llei orgànica 1/80. La traducció al català és pròpia.

mocràtica no va aconseguir aquests percentatges, cosa que demostra la poca incidència de la judicatura progressista dins el col·lectiu judicial. D'aquesta manera no es va poder constituir en associació, per la qual cosa va haver d'integrar-se en l'APM, «dretana», on conviurà fins al 1983, any en què es constituïran els corrents interns Judges per a la Democràcia (JpD), «progressista», i Francisco de Vitoria, de «centre». Mentrestant, s'espera la promulgació de la nova LOPJ pel Govern socialista, la qual finalment no va posar cap percentatge per a la constitució d'una associació judicial.

El CGPJ que es constituirà el 1980, presidit per Federico Carlos Sainz de Robles, engregarà una política eminentment conservadora, fruit de la judicatura heretada del franquisme. El tarannà del govern del poder judicial es plasmarà en la política de nomenaments dels alts càrrecs judicials, la qual cosa, a partir de 1982, el conduirà a constants enfrontaments amb l'executiu socialista, mentre Fernando Ledesma ocupava la cartera de Justícia. La situació s'agreujarà entre 1983-1985, anys en què es redacta la LOPJ. Especialment, aquest enfrontament el va protagonitzar el president del CGPJ amb el ministre de Justícia i la majoria socialista, ocasionat novament per qui havia d'eleger els dotze membres del CGPJ de procedència judicial, que la Llei orgànica havia atribuït a l'elecció directa del col·lectiu judicial. El Govern, després de comprovar l'ampli abast del conservadorisme entre la judicatura, no estava disposat a cohabitar amb un CGPJ d'aquest tipus, motiu pel qual va introduir a la LOPJ de 1985 que els dotze vocals fossin designats per les Corts.

El sistema inaugurat tampoc no ha estat el més idoni, prova d'això són els constants enfrontaments des de llavors entre la majoria conservadora i la minoria progressista. Com es podia resoldre aquest conflicte històric d'un dels poders de l'Estat? Ho desconeixem. Només hem pretès constatar que una majoria antidemocràtica, al principi, i posteriorment ja reciclada, ha estat capaç de desestabilitzar governs progressistes, elegits democràticament.

LA REFORMA PENDIENTE: LAS FUERZAS Y CUERPOS DE SEGURIDAD DEL ESTADO

Ponent:

MARGARITA ROBLES

ANTONI SEGURA: Bienvenida, Margarita. Es una satisfacción que hoy estés entre nosotros. Quiero darte las gracias por haber venido.

MARGARITA ROBLES: Yo también te quiero agradecer que me hayas invitado. Creo que hay una cosa que Cataluña tiene en común con relación a Euskadi, y es que la sociedad catalana está muy politizada, en el buen sentido. Es decir, ahora vivo en Madrid pero he vivido siempre en Barcelona, y la verdad es que noto mucho la diferencia entre lo que es la sociedad catalana y, sobre todo, el nivel de politización responsable que hay en Cataluña, a diferencia de lo que hay en Madrid. Por tanto, serán unas tertulias bastante entretenidas.

Bueno, a mí me toca hablar sobre la Transición en relación con los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. Voy a hacer una matización simplemente a lo que ha dicho Antonio: yo estuve en el Ministerio del Interior de 1993 a 1996, concretamente como secretaria de Estado del Interior durante ese período de tiempo. Fue el período anterior a que ganara el Partido Popular. Entonces, efectivamente he podido conocer las fuerzas y cuerpos de seguridad del Estado desde dentro. Pienso que el mundo de la seguridad del Estado es francamente apasionante desde todos los puntos de vista y, efectivamente, es un mundo en el que una cosa es lo que sale al exterior y otra, toda una serie de cuestiones que, por la propia consideración de lo que es la seguridad del Estado, lógicamente no pueden salir al exterior. Pero es un tema bastante apasionante ver cómo toda la cuestión relativa a las fuerzas y cuerpos de seguridad del Estado ha evo-

lucionado desde los tiempos del franquismo y desde los tiempos de la dictadura. Además, hoy creo que es un día muy adecuado para hablar de eso, porque ya sabéis que ayer, a las 3 de la madrugada, quitaron una estatua de Franco en Madrid. Aquí hay muchísima gente que no vivió ese período del franquismo, pero eso nos hace volver a revivir un determinado período de tiempo. Es importante para entender la situación actual en todas las materias, pero en el tema de las fuerzas de seguridad mucho más, conocer la evolución histórica y de dónde venimos y, sobre todo, del período de la dictadura.

Cualquier dictadura, y especialmente el período del franquismo lo fue, se basa en dos pilares fundamentales: uno es el ejército, y otro son los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. Éstos actúan exclusivamente como elementos represivos y represores, tratan de mantener el sistema político; es el mantenimiento del orden público en el sentido más estricto de la palabra *orden*.

¿Qué suponía el orden público en el franquismo? En el franquismo, como en cualquier dictadura, la represión pura y simple: la negación de los derechos, la negación de las libertades, la privación de cualquier posibilidad de que la gente pudiera hablar y pudiera expresarse... ¿Y eso cómo se instrumentalizaba o cómo se controlaba? A través de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. Su función fundamental, pues, era una función represiva de mantenimiento del orden público. Y de ahí viene la propia expresión de *las fuerzas del orden*.

¿Qué pasa en un sistema autoritario, en una dictadura? El poder judicial, que en un Estado de derecho es la clave, la esencia, es quien garantiza los derechos y libertades y es de quien tienen que depender los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado, no era independiente. Prácticamente no existía, y los jueces de entonces bastante hacían, en algunos casos concretos, con tener la valentía de dictar determinadas resoluciones. Hay casos muy puntuales y muy concretos de los antiguos jueces de Justicia Democrática que, con un coste personal importante, trataban de defender los derechos y libertades. Pero el poder judicial como tal no existía, no era independiente, y, en definitiva, los ciudadanos estaban en manos de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. De tal manera que lo que decía la policía, lo que decía la Guardia Civil, era lo que tenía validez. Basándose en un atestado o en lo que la policía o la Guardia Civil reflejaban, una persona podía ser condenada, incluso, a muerte. Para muchos ya es historia, pero durante todo el período de tiempo del franquismo las ejecuciones se realizaron sometiendo a mucha gente a juicios sumarísimos, sin ningún tipo de garantías, sin más pruebas que lo que decía el atestado militar o el atestado policial. Los juicios eran sumarísimos y, prácticamente, no había ninguna posibilidad de derecho de defensa. Había muchos tribunales militares en que los jueces se limitaban a bendecir lo que decía el atestado militar o el atestado de la policía o de la Guardia Civil, y eso culminaba en penas de muerte y en ejecuciones.

Yo quería hacer una especial mención de las dos últimas que hubo. Una fue en el año 1974, la de Salvador Puig Antich, que era un anarquista al que se condenó a muerte en un proceso sin ningún tipo de garantía. El otro día estaba hablando en Madrid con el fiscal general del Estado, y me decía que va a intentar que se revise esa condena a Salvador Puig Antich porque se le condenó a muerte exclusivamente en virtud de un atestado policial, en el que se decía que había matado a un miembro del Cuerpo Nacional de Policía. Con los años, parece ser que no se hizo ningún tipo de prueba pericial y que las balas y el casquillo que tenía el policía no habían sido disparadas por Salvador Puig Antich. Ahora, como una cosa simbólica, se quiere volver a reproducir este proceso.

También se ejecutó a Heinz Chez, que era checo o polaco, ahora no lo recuerdo exactamente [ANTONI SEGURA: en principio parecía que era polaco, pero ahora se ha visto que era de la RDA]. En cualquier caso, fuera de la nacionalidad que fuera, los procesos, con lo que implica una pena de muerte, se llevaban a cabo sin ningún tipo de garantías. Recordáis también (bueno, mucha gente que estáis aquí no vivíais en aquel entonces) que mes y medio antes de la muerte de Franco se ejecutó a cinco miembros de ETA, que también habían sido sometidos a juicios militares sin ningún tipo de garantías. Hubo todo tipo de presión internacional y, sin embargo, esas ejecuciones se llevaron a la práctica.

Con esto quiero decir que en un sistema dictatorial se estaba absolutamente en manos de lo que decían los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado, que eran los encargados de mantener esa esencia y esos principios. Y, claro, os podéis imaginar que, puesto que lo que decían los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado era lo que se constituía como prueba final para una condena, era esencial obtener las declaraciones de las personas en cuestión para luego llegar a una condena. Y hay que decirlo, porque es parte de la historia y no se puede mirar hacia otro lado; la única forma de aprender de los errores de la historia es conocerla.

En este país, durante el franquismo, se torturó, y se torturó mucho. Y como consecuencia de las torturas, se obtuvieron declaraciones que luego llevaron a pronunciamientos condenatorios que, en algunos casos, terminaron también en la pena de muerte.

Es importante saber qué cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado existían durante el franquismo. En ningún caso garantizaban los derechos y libertades, sino que eran elementos puramente represores y represivos. Eran fuerzas de represión que lo único que tenían que hacer, mediante el empleo de la fuerza, era conseguir que nadie se pronunciara en contra del régimen y, en su caso, obtener sentencias condenatorias para que cualquier persona que mínimamente sonara como desafecto al régimen pudiera ingresar en prisión. Y

allí están las condenas de militantes de Comisiones Obreras, de miembros del Partido Comunista, que pasaron años y años en las cárceles. Hoy en día hablamos con cierta frivolidad de estos años, pero personas como Marcelino Camacho, que estuvo veinte años en la cárcel, o como Marcos Ana y otros, habían sido condenados en procesos en los que, efectivamente, las pruebas eran aportadas por cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado sin ningún tipo de control judicial. Ese es un dato importante a tener en cuenta.

Otro dato importante a tener en cuenta para analizar la situación actual y lo que ha pasado es lo que ocurre en este país a partir del año 1969, fundamentalmente, que es la aparición de ETA en Euskadi. Porque eso ha condicionado toda la vida política de este país y la sigue condicionando. Yo espero que las cosas cambien; pero sobre todo los últimos ocho años de gobierno del Partido Popular condicionaron enormemente la vida política de este país, e incluso hay algunos que mantienen que hasta que ETA no desaparezca no se podrá decir con propiedad que la Transición democrática ha terminado en este país.

Pero, como digo, en todo ese contexto de represión por parte de la dictadura franquista, con estos instrumentos –el ejército, la policía y la Guardia Civil–, aparece ETA. El primer asesinato de ETA es en el año 1969, aunque los orígenes no se encontrarían aquí –pero no entraremos ahora en este tema tan apasionante. El primer atentado de ETA con resultado de muerte es contra un comisario de policía, Melitón Manzanos, un miembro de las fuerzas de seguridad conocido en el País Vasco porque era un torturador. Con eso quiero decir que hubo gente que se quedó en comisaría como consecuencia de las torturas. Esto hay que contarlo porque es nuestra historia, y tenemos derecho a saberla, a conocerla, para luego sacar conclusiones. Como decía, en el año 1969 se produce ese primer asesinato de ETA en la persona de un comisario de policía y, ante eso, la gente (sobre todo los sectores progresistas de este país) nunca hicieron una crítica a la situación, a lo que se estaba produciendo como consecuencia del nacimiento de ETA. El punto más significativo en este sentido es el asesinato del presidente del Gobierno, Luis Carrero Blanco. El día 20 de diciembre de 1973 es asesinado por ETA con un coche que explota en Madrid. Entonces no se podía expresar públicamente, pero el día en que muere Carrero Blanco, en los círculos progresistas de este país o simplemente democráticos, yo diría que hubo una cierta sensación de satisfacción. Lo digo porque luego, cuando han pasado los años, mucha gente ha hecho la reflexión de si era bueno o no alegrarse de los asesinatos de personas que representaban las esencias de un régimen como el régimen franquista, pero esa era una realidad.

ETA aparece y el objeto principal de sus atentados son militares y miembros de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. Yo diría que no es hasta los años ochenta cuando empiezan a ser víctimas de ETA concejales de UCD.

ETA sigue matando a policías, guardias civiles y militares, pero pasa también a asesinar a políticos y a miembros de la sociedad civil. A partir del año 1995, con el asesinato de Gregorio Ordóñez y de Miguel Ángel Blanco, ya no atenta solamente contra miembros de los cuerpos de fuerzas y seguridad del Estado sino también contra la clase política. Quiero decir con esto que en tiempos del franquismo aparece ETA, que es muy importante porque va a condicionar la vida política durante cuarenta años en este país, pero que tiene como objetivos fundamentales a los miembros de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado.

En este contexto, cuando muere Franco se produce o se inicia el fenómeno de la Transición. En aquel entonces se discutía mucho y se debatía sobre si era necesario hacer lo que se llamaba la ruptura democrática o una reforma democrática. La ruptura democrática implicaba, por decirlo de alguna manera, romper absolutamente con todos los elementos y con todos los instrumentos que venían del franquismo; mientras que la reforma era un paso de evolución sin romper y sin terminar con todo lo que habían sido elementos del franquismo. En aquel entonces se toma una decisión —que es una decisión que yo creo que ha sido sensata—, que es optar por la reforma y no por la ruptura. Esa reforma democrática ¿qué hace? Pues consigue, efectivamente, que no se rompa con absolutamente todo, sino que haya un proceso, por decirlo de alguna manera, evolutivo. Ese proceso fue fruto del consenso y del diálogo. Fue una época histórica —ayer había un homenaje en Madrid a Santiago Carrillo y eso volvió a ponerse de manifiesto— de la que todos debemos aprender mucho y en que existió una política de consenso. Todo el mundo trató de poner sobre la mesa aquello que unía, dejando aquello que separaba, sobre todo con la finalidad de consolidar la democracia en los derechos y libertades. Y ahí estaba gente muy diversa. Personas que venían del franquismo, como Adolfo Suárez, a quien pienso que no se le ha hecho suficiente justicia... Quizá para muchos de vosotros sea desconocido o no suficientemente conocido, pero él tiene un papel fundamental en la Transición, como también lo tuvo Santiago Carrillo, representante del Partido Comunista de España. El PCE había pasado esos durísimos años de clandestinidad, de persecución, con sus militantes en la cárcel. Y, sin embargo, unos y otros hicieron un esfuerzo de generosidad porque cada uno dejó de lado muchos posicionamientos para llegar al texto de la Constitución de 1978.

Esta Constitución hoy en día ya exige, en muchos aspectos, lógicamente, una reforma porque han pasado 25 años y el derecho es una cosa muy viva, y esta sociedad ya no es la misma que la de 1978. Pero en aquel entonces la Constitución de 1978 supuso e implicó muchísimo, sobre todo por algo fundamental. Salíamos de una dictadura y la Constitución de 1978 recoge por primera vez en su título primero qué son los derechos y deberes fundamentales.

Y entonces, a partir de los artículos 14 y siguientes, que son las claves de bóveda de un Estado de derecho y un sistema democrático, se reconocen los derechos y libertades de los ciudadanos: el derecho a la vida, el derecho a la integridad, etc., lo que hoy en día para la gente joven es obvio y evidente. Y, entre otros, se recoge el derecho a la libertad. Por primera vez, se regula desde un punto de vista constitucional la detención preventiva y las limitaciones a la prisión. Es decir, ya no pasaba como antes, en que los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado, la policía y la Guardia Civil podían detener a cualquiera, hacer un atestado y, con base a eso, los jueces podían luego condenar, sino que ahora la Constitución expresamente establece la obligación de poner a los detenidos a disposición de la autoridad judicial. Ese poder judicial, que había sido un poder títere o marioneta, como en cualquier dictadura, en los tiempos del franquismo, pasa a ser una de las claves básicas del Estado democrático, como en definitiva sucede en cualquier Estado democrático. Es decir, un poder judicial independiente, junto con un poder ejecutivo y un poder legislativo. Y la Constitución proclama esa independencia del poder judicial, de la misma manera que proclama que nadie puede estar más de 72 horas en manos de las fuerzas de seguridad sin ser puesto a disposición de los jueces, que son, en definitiva, quienes tienen que tutelar sus derechos y libertades.

Además de reconocer la independencia del poder judicial en el artículo 117, la Constitución, en el artículo 126 crea la figura de la policía judicial cuando dice que ésta dependerá de los jueces, tribunales y ministerio fiscal en sus funciones de averiguación del delito y descubrimiento y aseguramiento del delincuente en los términos que la ley establece. Por tanto, lo que hace es condicionar y subordinar a policías, a guardias civiles, a los miembros de las fuerzas de seguridad a las órdenes de los jueces, para que cuando investiguen un delito tengan que actuar como policía judicial.

Además de reconocer esa primacía evidente del poder judicial y de la independencia de éste, regula también, en el artículo 104, a los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. Y fijaos que yo decía que, mientras que en la dictadura las fuerzas de seguridad del Estado eran un elemento puramente represivo, por el contrario, la Constitución hace mucho hincapié en la regulación de las fuerzas de seguridad del Estado. El artículo 104 dice: «Las fuerzas y cuerpos de seguridad del Estado tendrán como misión proteger el libre ejercicio de los derechos y libertades y garantizar la seguridad ciudadana». Frente a una policía represora, se regula una policía que lo que tiene que hacer es tutelar los derechos y las libertades; es su función básica y su función esencial y, además, se habla de garantizar la seguridad ciudadana, lo cual es muy importante. Frente a los conceptos de una dictadura de orden público igual a represión, la Constitución, como en cualquier sistema democrático, sustituye ese concepto de *orden público* por el concepto de *seguridad ciudadana*. ¡Qué poco se habla hoy en

día de orden público! Y más bien, cuando se habla de orden público, se hace siempre con connotaciones represoras. Actualmente la gente habla de seguridad ciudadana, y entiende por seguridad ciudadana ese marco donde las personas ejercitan sus derechos y libertades. Y en ese marco, la policía tiene que estar no para reprimir sino para garantizar que las personas puedan libre y pacíficamente ejercer sus derechos y sus libertades. Y el concepto de *seguridad ciudadana*, obviamente, es un concepto ya mucho más amplio que el de *orden público*, porque seguridad ciudadana es ese marco donde las personas pueden ejercer sus derechos y libertades, e implica que la persona pueda vivir y ejercer sus derechos en un ámbito en el que efectivamente no haya delincuencia, que sería el sentido más propio de seguridad ciudadana. Por ello, la seguridad ciudadana exige también unas políticas adecuadas en materia de vivienda, de inmigración, etc. Implica crear esos marcos de convivencia en donde la gente se pueda desarrollar. Y os diré una cosa, y es que para la seguridad ciudadana es tan importante que no haya lo que normalmente se entiende por delincuencia, como el hecho subjetivo de que la gente se sienta segura, de que la gente pueda salir a la calle. Y, efectivamente, si yo salgo a las dos de la madrugada a la calle y está absolutamente oscuro y no hay nadie, voy a pasar mucho más miedo que si salgo a las dos de la madrugada a la calle y hay iluminación, unos servicios de policía que están patrullando con normalidad y una situación en la que yo puedo estar sin miedo. Eso es absolutamente importante, porque ha cambiado por completo el concepto de lo que era a lo que es la realidad actual, esa seguridad ciudadana donde la gente puede desarrollar libremente su vida. Por eso es importante —y es un fenómeno que tendríamos que abordar en otro momento— cómo la inmigración puede influir como influye, cómo puede ser utilizada incluso demagógicamente en ese ámbito de la seguridad ciudadana

Veis, pues, que ha habido un cambio fundamental en cuanto al planteamiento, en el sentido de garantizar los derechos y libertades, de la policía y de la Guardia Civil. Ya no tiene ningún sentido ver una policía que entra cargando en una facultad o en un centro de estudios, sino que, al contrario, hay que ver a una policía que permite que se realicen asambleas, donde la gente pueda hablar y donde la gente pueda expresarse.

Y, como digo, también hay algo que es muy relevante: frente a unos jueces que se limitaban exclusivamente a dar el visto bueno, a decir amén a lo que mantenían los policías, por el contrario, ahora nadie puede ser condenado si no es en virtud de las actuaciones que se realizan en presencia judicial. El atestado, hoy en día, tiene exclusivamente el valor de denuncia. Por tanto —yo no sé si aquí hay gente que estudia derecho (por supuesto hay abogados, ya lo sé)—, las actuaciones que hoy en día se realizan en presencia policial no tienen ningún valor jurídicamente, desde el punto de vista de conseguir un pronunciamiento condenatorio en su caso, y es absolutamente indispensable que se

ratifiquen en presencia judicial. Eso es un cambio muy importante, porque no es que se desconfíe de las fuerzas de seguridad del Estado; es que las fuerzas de seguridad del Estado no están para poner los elementos de un juicio de condena, sino que están para aportar un material y que luego sean los jueces los que, con todas las garantías, dictaminen si una persona es inocente o culpable. Eso es algo absolutamente fundamental. Incluso, a lo mejor, como consecuencia de haber salido de una dictadura, nos hemos pasado al extremo contrario. Cuando yo estaba en la Audiencia Provincial de Barcelona, en un tribunal penal, me acuerdo de que a veces venían jueces franceses a hacer prácticas, y nosotros les decíamos: «No, aquí tenemos las actuaciones que han hecho la policía y la Guardia Civil, pero esto sirve para poco porque tienen que venir a ratificarse a presencia judicial». Y los jueces franceses, que venían de una situación absolutamente democrática, no entendían nada. Decían: «¿Pero para qué hay que repetir esto? Si ya se ha hecho en presencia de la policía y de la Guardia Civil. ¿No os creéis lo que dicen la policía y la Guardia Civil?». Decíamos: «Mira, sí, si no es que no lo creamos o nos lo dejemos de creer, pero nosotros venimos de una situación en la que había un déficit de libertades y quizá por eso ahora exigimos y queremos que absolutamente todo se practique en presencia judicial». No es porque haya una desconfianza de las fuerzas de seguridad del Estado —que yo creo que hoy en día no la hay—, pero me parece que es esencial en cualquier Estado de derecho que sean los jueces los que digan cuáles son los elementos probatorios que hay que tener en cuenta.

La policía judicial funciona muy bien, ya que hoy en día ha asumido su papel perfectamente y sabe que tiene que poner el material a disposición de los jueces; pero tampoco hay que ser iluso, ya que a veces se pueden plantear algunos roces cuando quienes llegan a los tribunales de justicia son personas que han tenido una cierta responsabilidad política (o una responsabilidad económica). Cuando alguna persona con responsabilidad política llega ante los tribunales, a veces se puede producir una situación de conflicto entre esa doble dependencia que, por decirlo de alguna manera, tienen la policía y la Guardia Civil, en cuanto que dependen efectivamente del poder ejecutivo y, a la vez, también dependen de los tribunales. En cualquier caso, es un avance, y yo creo que es francamente importante, que sean los tribunales los que determinen si una persona ha cometido o no un delito en función de las pruebas que éstos mismos han practicado. En España se ha avanzado muchísimo en el tema de la policía y de la Guardia Civil, porque tenemos unas fuerzas de seguridad del Estado plenamente democráticas (puede haber excepciones puntuales pero, con carácter general, son democráticas).

Sin embargo, lo que no se acaba de definir en este país es lo que se llama *el modelo policial*. ¿Y por qué? Porque la propia configuración del Estado espa-

ñol está en debate permanentemente. Primero, estamos en Europa. Europa es un marco de estados independientes, pero que tiene una serie de instituciones comunes: hay un Parlamento comunitario, una Comisión, un Consejo de Europa, etc., pero no hay unos cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado europeos conjuntos. Tenemos, por un lado, pues, Europa. Tenemos la propia definición de Estado español según la Constitución, y tenemos el Estado central, con unos cuerpos policiales centrales, por decirlo de alguna forma, que son la policía y la Guardia Civil. Tenemos las autonomías, y algunas autonomías (como ocurre en Cataluña y Euskadi) cuentan con una policía propia (los mossos d'esquadra en Cataluña, la ertzaintza en el País Vasco). Luego están los distintos ayuntamientos, donde se sitúan las policías locales. El Estado español, en este momento, tiene uno de los porcentajes de cuerpos de seguridad del Estado más altos de Europa; pero, sin embargo, no se acaban de definir todavía suficientemente cuáles son las competencias de cada cuerpo. Por ejemplo: si hablamos de Estados Unidos, todo el mundo tiene muy claro que es un Estado compuesto por estados federales en los que hay dos grandes cuerpos de seguridad, por decirlo de alguna manera, de ámbito federal; es decir, con competencia en todo el país, que son la CIA y el FBI. Éstos tienen competencia exclusivamente en la gran delincuencia, en aquellos asuntos que, de alguna forma, afecten a la seguridad del Estado. La delincuencia ordinaria es competencia de las policías federales, las policías de cada uno de los estados, y la delincuencia menor, lo que aquí consideraríamos las faltas, es competencia de las policías locales. Y eso se puede ver muy fácilmente; es un hecho que se refleja en las películas, como cuando aparecen los federales y las policías de los estados dicen: «No, esto es exclusivamente del ámbito de este Estado; por tanto, el FBI o la CIA no pueden actuar». Yo creo que ese es el modelo lógico que tendría que haber en un Estado federal o en un Estado autonómico como el nuestro. Debería haber unas fuerzas de seguridad de ámbito estatal sólo y exclusivamente para aquellos delitos que afectaran a la seguridad del Estado: la lucha contra el terrorismo, la gran delincuencia económica, el tráfico de drogas, etc. Es decir, todo lo que tiene un ámbito estatal e incluso europeo o internacional.

Estos días estamos viendo que la delincuencia no conoce fronteras: ahí están estas redes de pornografía y demás a través de Internet, que cometen delitos en 16 estados a la vez. Sin embargo, no existe una gran policía a escala europea, sino que es la policía de cada país la que actúa dentro de su propia jurisdicción. Por tanto, yo creo que el modelo lógico sería: una policía, que podría ser la Policía Nacional o la Guardia Civil, que tuviera competencia en todo el ámbito del Estado sólo para estos casos puntuales: terrorismo, delincuencia organizada, narcotráfico y grandes delitos económicos. Las distintas policías autonómicas deberían ocuparse de la delincuencia ordinaria, de la de-

lincuencia corriente: asesinatos, robos, violaciones, delitos económicos de menor entidad, etc. Es decir, lo que normalmente entendemos por delitos. Ésta debería ser, en mi opinión, la competencia de las policías autonómicas. Y luego, sería lógico y razonable que el terreno de la delincuencia menor, lo que hoy consideramos las faltas, fuera para las policías locales. Pero eso que es tan lógico, en el Estado español no se ha definido, y quizá es así porque todavía no hemos delimitado suficientemente el modelo de Estado que queremos. Y entonces, ¿qué pasa? Pues que tenemos una serie de cuerpos policiales que frecuentemente se están solapando entre ellos y realizan actuaciones en las que no se aclara de quién es la competencia, si es de unos o es de otros. En el ámbito estatal, tenemos dos grandes fuerzas de seguridad, que son el Cuerpo Nacional de Policía y la Guardia Civil. Hoy en día, el Cuerpo Nacional de Policía es un cuerpo civil no militarizado, que depende exclusivamente del Ministerio del Interior, y como es un cuerpo civil no militarizado tiene sus sindicatos policiales y cuenta con una serie de reivindicaciones porque es un cuerpo civil.

Yo quiero decir —y además viví la experiencia en el Ministerio del Interior— que la policía de hoy en día es un cuerpo absolutamente democrático, porque efectivamente ha evolucionado y se ha adecuado a los tiempos actuales. Por otra parte, está la Guardia Civil. Ésta, a diferencia de lo que ocurre con el Cuerpo Nacional de Policía, tiene un carácter militar y una doble dependencia: del Ministerio del Interior y del Ministerio de Defensa. Y, claro, ¿qué pasa? Que mientras que el Cuerpo Nacional de Policía, al ser un cuerpo civil, tiene sus sindicatos, la posibilidad de hacer huelga y de llevar a cabo reivindicaciones, la Guardia Civil es un cuerpo militar y, por tanto, jerarquizado, con todo lo que eso comporta.

Preguntas que nos planteamos: ¿Tiene sentido, en el año 2005, que dentro de las fuerzas de seguridad del Estado la Guardia Civil sea un cuerpo militar, con todo lo que eso implica en cuanto a disciplina militar? Ya sabéis que una de las cuestiones que ha presentado el Partido Socialista en su programa electoral es, precisamente, la desmilitarización de la Guardia Civil. Hay una asociación, la Asociación Unificada de Guardias Civiles, que comprende en este momento unos 23.000 miembros de este cuerpo, que está exigiendo que se cumpla esa desmilitarización de la Guardia Civil. Bueno, yo os diría que no es tan fácil. A nosotros nos parece que lo razonable sería, en el año 2005, que la Guardia Civil sea ejército, sin más, y que hubiera un único cuerpo policial. Es decir, se trataría de que existiera el cuerpo militar de la Guardia Civil, ya que tiene que haber ejército. Pero las fuerzas de seguridad serían civiles, en absoluto militares. Sin embargo no es así; como os digo, la Guardia Civil es una fuerza de seguridad del Estado con un carácter militar. Veremos si el Gobierno actual va a dar el paso de desmilitarizar la Guardia Civil. Es un tema que luego comentaré y creo que no es fácil ni sencillo. Por tanto, tenemos la

policía y la Guardia Civil. Muchísimas veces, como no están definidas las competencias de unos y otros, se entremezclan sus actuaciones. En teoría, la actuación de la policía se lleva a cabo en ámbitos urbanos, en las ciudades, en las poblaciones importantes; mientras que la Guardia Civil tiene competencias en los ámbitos más rurales, o en materia de fronteras, de aeropuertos, etc. En la práctica, como no es fácil discernir eso y como hoy en día la delincuencia no tiene límites porque empieza a operar en el campo pero sigue actuando en la ciudad y acaba actuando en Estados Unidos, ahí se entremezclan y existen unos problemas de competencias enormes.

Junto a eso, algunas comunidades, como Cataluña y el País Vasco, tienen las policías autonómicas. Es verdad, más o menos, que se está realizando un proceso de transferencia de competencias, de tal manera que prácticamente hoy en Euskadi se ha transferido a la ertzaintza todo lo que hace referencia a la delincuencia ordinaria. Aquí, en Cataluña, también se está avanzando muchísimo en ese proceso; creo que es este año o el que viene cuando culminan las transferencias en Barcelona... Pero eso es en Cataluña y en Euskadi; en el resto del Estado no hay siquiera policía autonómica. En algunos sitios existen las llamadas *unidades adscritas*, pero hay comunidades autónomas que no quieren tener una policía propia. Lo que quieren es que sea la policía y la Guardia Civil las que continúen ejerciendo dentro de su territorio. En cambio, en Cataluña y en Euskadi lo que se quiere es que haya una policía, una policía autonómica propia y una policía con competencia. Y, junto con ello, las policías locales. La Guardia Urbana, aquí en Barcelona, está llevando a cabo actuaciones en materia de determinada delincuencia pero, como no es competente para asumirlas, debe ponerlas en conocimiento del Cuerpo Nacional de Policía. Es una cosa que realmente tiene bastante poco sentido.

¿Por qué no se da el paso, en este momento y en este país, de definir lo que sería un modelo policial en la línea que yo os decía antes: gran policía para grandes delitos, policía autonómica y policía local? Creo que hay una cosa que es evidente: todavía existe el terrorismo en España; cuando parecía felizmente que ETA ya estaba en una fase –dijéramos– terminal, ahora surge el tema del integrismo o terrorismo islámico. El terrorismo de ETA (el terrorismo islámico menos porque lleva sólo un año) ha condicionado la vida de este país desde todos los puntos de vista. Y en el tema de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado la ha condicionado enormemente. Como consecuencia de lo que yo decía antes, que no se opta por la ruptura sino por la reforma, no se tocan determinadas instituciones: no se toca la policía, no se toca la Guardia Civil, no se toca el ejército. ¿Qué pasa? En el año 1981 hubo el intento de golpe de Estado. El 23 de febrero entraron los militares y la Guardia Civil en el Congreso de los Diputados. Entonces, en 1982, el Gobierno se planteó que había que hacer un cambio democrático en el ejército. El Gobierno lo llevó a

cabo y lo hizo muy bien. Me parece que hoy en día, en este país, no hay absolutamente ningún riesgo de involución más allá de algún caso puntual en concreto. También pienso que se hizo una reforma en las fuerzas de seguridad del Estado, con la consecuencia de que ahora son democráticas. Pero, sin embargo, falta esa decisión política de abordar el modelo policial, y la amenaza del terrorismo tiene un papel determinante en ello. Hay que tener en cuenta que este país lleva casi mil muertos a causa de ETA, una parte muy importante de los cuales eran miembros de los cuerpos y fuerzas de seguridad del Estado. ¿Qué Gobierno es el que toma la decisión de desmilitarizar la Guardia Civil o de suprimir una serie de competencias cuando hay una amenaza terrorista? Hoy en día el mundo está sufriendo un retroceso muy importante en materia de derechos y libertades. Aquí, la existencia del terrorismo de ETA ha hecho que no se haya decidido el modelo policial, igual que ha hecho que se creara un órgano judicial atípico como la Audiencia Nacional. Ésta no tiene más razón de ser que la existencia del terrorismo.

Pero ese condicionamiento que actualmente ejerce el terrorismo en la vida política en el ámbito mundial conlleva algo que a mí me preocupa enormemente, como es el tema de la restricción de los derechos y libertades. Después del 11 de septiembre, en Estados Unidos se lleva a cabo una política en que todo se condiciona al mantenimiento de la seguridad. Tenemos situaciones como las de Guantánamo, que es una de las grandes atrocidades que existen desde el punto de vista de los derechos humanos, en que hay personas que están encerradas en un espacio sin ningún tipo de juicio realizado por autoridades judiciales, exclusivamente porque fuerzas de seguridad (el FBI o la policía de determinados países) les imputan que pertenecen a una banda terrorista. No sé si habéis leído que hace escasamente una semana el Tribunal Supremo, en Gran Bretaña, declaró inconstitucional la Ley antiterrorista, que daba un gran poder a las fuerzas de seguridad del Estado y que permitía que una persona, por el mero hecho de ser sospechoso de ser islámico, pudiera ser encarcelada sin ningún juicio y de forma indefinida. Siento una cierta preocupación, como consecuencia de la situación que hay en el mundo, porque, con el pretexto de la lucha contra el terrorismo, se produzca cierto retroceso en materia de derechos y libertades, y porque las fuerzas de seguridad dejen de garantizar derechos y libertades para pasar a ser unas fuerzas de seguridad represoras. Esto condiciona la actuación de la comunidad internacional porque hoy en día ya no se puede plantear la lucha contra la delincuencia sólo en el ámbito de un Estado, sino que hay que plantearla globalmente. En España, la existencia del terrorismo de ETA ha hecho que algunas cosas no se hayan llevado hasta el final.

Voy a finalizar con las conclusiones y, así, luego ya podremos empezar el debate. Primera: la Transición no terminará totalmente en este país hasta

que el fenómeno del terrorismo de ETA haya acabado. Mientras haya una parte del Estado español, que es Euskadi, donde la existencia de ETA pueda servir como pretexto para que determinadas fuerzas políticas tengan posicionamientos restrictivos en materia de derechos y libertades, la Transición no habrá terminado. Ahora estamos en una etapa de mayor esperanza, de un mayor planteamiento positivo. En el momento en que se produzca la normalización en Euskadi, se podrá decir que la Transición habrá acabado en el Estado español.

Segunda: es absolutamente esencial definir qué modelo policial quiere este país. ¿Queremos un único cuerpo, a escala estatal, que no sea militar? ¿Unas policías autonómicas comprometidas de verdad y con competencias? ¿Unas policías locales que no se limiten sólo y exclusivamente a regular el tráfico? Y, ¿cómo vamos a luchar contra esa delincuencia organizada que no conoce fronteras? Si existe la delincuencia económica y el tráfico de drogas a través de Internet y otros canales, ¿por qué las policías están absolutamente constreñidas y limitadas? Recuerdo, por ejemplo, cuando yo estaba en el Ministerio del Interior —aunque después del 11 de septiembre cambió...—, que sabíamos de algunos casos de personas que tenían la base en Francia, pero no podíamos pasar la frontera porque el Estado francés no lo permitía. Eso ahora ha cambiado y aún cambiará más a consecuencia de la Unión Europea. Ahora hay figuras como la euroorden y una serie de espacios, pero todo ello requiere una buena delimitación. Me preocupa especialmente, como decía antes, cómo se abordará el tema de las libertades y de la lucha contra el terrorismo y la delincuencia en Europa. Pienso que se está enfocando con cierta simplificación e, incluso, cierta frivolidad. También vamos a ver si el actual Gobierno es capaz de abordar el proceso de cambio de la Guardia Civil. Vuelvo a remarcar mi preocupación por el retroceso de las libertades en el mundo. Eso implica que las fuerzas de seguridad del Estado son las que tienen la última palabra en muchas cosas. Simplemente por la sospecha de las fuerzas de seguridad del Estado, una persona puede ser llevada a prisión. Y esto le puede pasar a cualquier persona. También es verdad que existe esta nueva amenaza del terrorismo islámico que condiciona mucho el papel de las fuerzas de seguridad.

Termino, por tanto, diciendo que hemos vivido un proceso apasionante en los últimos veinticinco años. Igual que se hizo una reforma en el ejército, pienso que las fuerzas de seguridad ya no suponen un peligro para la democracia. Lo que importa es que los gobiernos democráticamente elegidos tengan claro cómo utilizan a los cuerpos de seguridad del Estado y qué modelo queremos. Y hasta ahora no se ha definido. Cuando ETA desaparezca o exista cierta situación de normalización y se aborden de verdad las competencias en materia de modelo policial, entonces podremos decir que la Transición ha terminado. Además, estamos en un buen momento ya que se va a reformar la

Constitución, la cual hay que adecuar a la realidad. También quiero decirles que, cuando he viajado por Europa, la gente me dice que el modelo de la Transición que se hizo aquí es un ejemplo para muchos países, especialmente del Este. En cualquier caso, la Transición hay que completarla; a mí me parece que hay una exigencia democrática de los ciudadanos muy importante. Sobre todo, es decisivo el compromiso de la gente joven para aprender de la historia, porque muchas veces ésta se olvida, y hay que conocerla. Hoy día podemos vivir en libertad y en democracia, y es algo por lo que hay que luchar y comprometerse para que no se dé marcha atrás. Con esto termino.

ANTONI SEGURA: Antes de pasar la palabra, quería añadir una cosa que ya sabes que es una manía mía. Yo no hablaría de «terrorismo islámico», sino de «terrorismo internacional» o de «terrorismo tipo Al Qaida», porque es un tema muy delicado.

LA VIOLÈNCIA POLÍTICA A LA TRANSICIÓ

Ponent:

ANDREU MAYAYO

Un dels paradigmes interpretatius més gastats sobre la Transició és, sens dubte, l'absència de violència. Així, doncs, es repetirà una i altra vegada fins a esdevenir gairebé un dogma de fe que els espanyols, per primer cop, assoliran un canvi de règim polític deixant enrere l'esperit «cainita» tan nostrat i palestat amb escreix en el reguitzell de *pronunciamientos*, les tres guerres carlines i la guerra civil del 1936-1939. D'antuvi, convé subratllar que aquesta és una tesi més ideològica que no pas històrica. De fet, només cal recordar l'adveniment festiu de la II República, després de l'ensulsiada de la dictadura primoriverista i l'abdicació d'Alfons XIII, esperonada pels resultats de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931. L'anècdota de com Francesc Macià va prendre possessió del palau de la Generalitat i va proclamar, des del balcó, la República Catalana dins de la Federació Ibèrica és al·ligonadora. L'aleshores president de la Diputació li va barrar el pas argumentant que no podia cedir-li el poder sinó per la força. Macià li va posar la mà a l'espatlla mentre el president de la Diputació es donava per satisfet. La República, doncs, va arribar en un context conflictiu però no sagnant.

A la mort de Franco, la Guerra Civil no era un fet del passat sinó del present. La llarga dictadura havia deixat ben obertes les ferides de la guerra, en una societat dividida encara entre vencedors i vençuts. Malgrat la derrota del nazi-feixisme a Europa, la Guerra Freda havia esvanit qualsevol intent de derrocar el franquisme a través de les armes i, els mateixos comunistes, es van apressar a pregonar la política de reconciliació nacional, des de mitjan anys cinquanta. Així, doncs, més enllà d'ETA, o d'alguna altra organització enlluernada pel «guevarisme», la possibilitat d'una confrontació armada era una

quimera. En tot cas, la possibilitat que la Transició acabés com el rosari de l'aurora era més factible que vingués de la mà de l'Exèrcit, que havia estat l'espinada del franquisme i ara, mort el Caudillo, se'n sentia marmessor. Tanmateix, la seva intervenció no hagués desfermat cap guerra civil, tal com ho va palesar el cop d'Estat del 23-F, sinó que, a tot estirar, hagués provocat una àmplia repressió. Ras i curt: mentre la guerra civil era impossible, l'amenaça del cop d'estat militar, per a avortar el procés democràtic, estava a l'ordre del dia. No endebades, tots els capitans generals havien combatut a la guerra al costat de Franco. En aquest sentit, l'absència d'un cop d'estat militar, si més no reexit, ha estat el factor diferencial en el model de la Transició, que ens ha permès, per primer cop en la nostra història, viure una llarga experiència democràtica.

La manca d'una guerra civil, per la dreta, i d'un cop d'estat militar, per l'esquerra, han estat els fonaments del paradigma d'una Transició pacífica, en la qual govern i oposició ballaven sardanes mentre el rei tocava el flabiol. Ja no es tracta tan sols de la cançó de l'enfadós del famós *Pacte de silenci*, pregonat per Gregorio Morán l'any 1991, respecte de la repressió brutal del franquisme, sinó de la voluntat de passar de puntetes sobre els centenars de morts i milers de ferits de la pròpia Transició i, molt especialment, de l'atmosfera carregada de violència que va impregnar aquests anys i que, d'una manera o altra, ha hipotecat la cultura democràtica espanyola.

Aquesta visió canonitzada de la Transició, abonada, per activa i per passiva, per les dues principals forces polítiques espanyoles, es va trencar, durant l'etapa dels governs presidits per Jose María Aznar, amb l'intent del PP d'apropiar-se de la Constitució –malgrat que molts dels seus dirigents, començant pel seu president, no li varen donar suport en el seu moment– malbarantant el seu esperit i fossilitzant la lletra amb la finalitat de frenar les demandes reformadores del marc constitucional i estatutari. L'ofensiva ideològica endegada pel PP intentava vincular la Transició a l'evolució del franquisme que, al seu parer, després de contribuir al desenvolupament econòmic, va saber introduir les reformes polítiques que van obrir les portes a un sistema polític liberal i democràtic. Ras i curt: l'èxit de la Transició i l'actual marc democràtic era fill del franquisme i no de l'antifranquisme. Més enllà del convenciment profund d'aquesta interpretació, les raons obeïen a un càlcul simple electoral: la necessitat de mantenir un bon gruix de vots procedents de persones identificades amb el règim polític anterior tot impeding la cristallització d'una força política d'extrema dreta similar a les existents a països com Itàlia o França. Un bon exemple va ser la reacció irada d'una bona pila d'exministres de la UCD, i del mateix fill de l'expresident Suárez, aleshores a l'òrbita política del PP, esquinçant-se les vestidures davant les declaracions de l'expresident Felipe González, a un diari mexicà, negant el caràcter consti-

tuent de la convocatòria de les eleccions del 15 de juny de 1977. Felipe González tenia tota la raó, fins i tot hagués pogut posar el dit a l'ull d'un procés electoral controlat i manipulat pel totpoderós ministre de Governació, Rodolfo Martín Villa, i que, malgrat tot, l'oposició democràtica va donar per bo. El problema era que, després del silenci sobre aquestes qüestions durant la llarga etapa governamental socialista, ara, les declaracions de González eren interpretades en clau de revenja. La lletra era encertada però la música ginyolava davant el poderós soroll mediàtic del PP.

La resposta a l'ofensiva ideològica del PP fou la vindicació de l'anomenada «memòria històrica» i, molt especialment, de la lluita antifranquista com a referent del nostre present i de la cultura democràtica. La Llei d'amnistia, de l'octubre de 1977, impulsada per les forces democràtiques, havia enterrat l'esperit de la guerra civil però la immensa generositat vers els responsables i col·laboradors de la dictadura no va anar paral·lela amb el reconeixement de les víctimes. D'aquí les iniciatives, com l'obertura de fosses i els homenatges als represaliats, per part d'entitats ciutadanes i d'institucions governades per les forces polítiques procedents de l'antifranquisme. Felipe González entonava el *mea culpa* d'aquest oblit i Alfonso Guerra, des de la Fundación Pablo Iglesias, organitzava exposicions sobre l'exili.

L'accés a la documentació dipositada en els arxius ha esperonat l'interès professional i cívic per l'estudi dels anys quaranta i, molt especialment, de la repressió brutal desfermada pel franquisme. Tot amb tot, no deixa de ser curiós que el cartell anunciador d'una exposició sobre les presons de Franco utilitzés la foto colpidora del treballador Francisco Téllez, torturat després de la mort del dictador. Durant els primers anys de la Transició, les tortures a mans de la policia i la guàrdia civil van ser sistemàtiques, així com la violència assassina d'escamots d'ultradreta emparats pels mateixos cossos i forces de seguretat de l'estat.

El PP podia manifestar una certa consideració per les víctimes, encara que a cops fossin qualificades de *naftalina*, sempre, però, quan no es parlés dels botxins. Per a la dreta espanyola les víctimes autèntiques de la democràcia, començant pel president José María Aznar, eren aquelles fruit de la violència d'ETA. Les accions d'ETA, sens dubte, han deixat un rastre de sang i de dolor immens amb centenars de morts, principalment en els anys de l'establiment del marc constitucional i estatutari, però no són les úniques que han destrossat vides humanes i sembrat el terror. En el quadre elaborat per Álvaro Soto, les morts atribuïdes a ETA representen un setanta per cent del total.

Atemptats terroristes amb víctimes mortals (1975-1982)

<i>Any</i>	<i>ETA</i>	<i>GRAPO</i>	<i>Ex. dreta</i>	<i>Altres</i>	<i>Total</i>
1975	16 (16)	5 (1)		5 (5)	26 (26)
1976	11 (17)	1 (1)	3 (3)		15 (21)
1977	10 (12)	5 (7)	4 (8)	1 (1)	20 (28)
1978	58 (65)	6 (6)	1 (1)	6 (13)	71 (85)
1979	63 (78)	23 (31)	5 (6)	3 (3)	94 (118)
1980	72 (96)	4 (6)	13 (20)	2 (2)	91 (124)
1981	27 (30)	4 (5)	1 (1)	2 (2)	34 (38)
1982	31 (40)	2 (2)		2 (2)	35 (44)

FONT: Soto, A. *La Transición a la democracia. España (1975-1982)*. Madrid: Aliaza, 1988. Entre parèntesis, el nombre de morts.

A les 484 víctimes mortals fruit dels atemptats terroristes, caldria afegir-n'hi 76 més, segons els càlculs d'Eduard Pons Prades, a mans dels cossos i forces de seguretat de l'estat. Tot plegat, 560 morts, un cada quatre dies i escaig des de la mort de Franco fins a la victòria socialista a les eleccions de 1982, amb les puntes sagnants de 1979 i 1980, on la commoció per la brutalitat dels atemptats i les seves conseqüències eren gairebé quotidianes.

Víctimes civils dels cossos de seguretat de l'estat (1976-1982)

<i>Any</i>	<i>Nombre de víctimes</i>
1976	16
1977	9
1978	14
1979	18
1980	7
1981	10
1982	7

Quadre elaborat a partir de les dades d'Eduardo Pons Prades: *Crónica negra de la Transición española (1976-1985)*. Barcelona, Plaza & Janés, 1987.

Aquestes xifres són prou eloqüents i permeten posar en qüestió la tesi establerta d'una Transició pacífica. Així mateix, quan hom ha intentat exportar el nostre model com a referència internacional, caldria ser més prudents i comparar-lo amb els processos de canvi de la dictadura a la democràcia esdevinguts en paral·lel a Grècia i Portugal, on malgrat produir-se a través del model clàssic de ruptura, els morts a causa de la violència política seran ben

escassos. Ras i curt: la famosa Revolució dels Clavells, presentada per les autoritats franquistes com un daltabaix, que posava els nostres veïns atlàntics a un pas de la guerra civil, i, malgrat els diversos cops d'estat que es van succeir del 1974 al 1976, només va provocar vint-i-un morts. D'altra banda, la generositat de les noves autoritats es va palesar facilitant la fugida i l'exili dels principals responsables de la dictadura.

Deixant de banda el fenomen d'ETA –i del marc repressiu omnipresent al País Basc–, que, dissortadament, no conclouran amb la Transició i estaran presents fins als nostres dies, els fets luctuosos produïts en aquests anys tenen com a base la manca de depuració dels anomenats *aparatos* de l'Estat franquista i, molt especialment, dels cossos i forces de seguretat, de l'exèrcit i del poder judicial. Caldria afegir-hi també la responsabilitat política dels ministres de l'Interior dels primers anys, Manuel Fraga i Rodolfo Martín Villa. Aquest darrer reconeixia, durant la setmana tràgica del gener de 1977: «*Sólo puedo contar con dos mil policías, de los que estoy seguro de su adhesión; del resto, no puedo responder*». Així mateix, establia en entre un 15 i un 20 per cent els policies considerats vinculats a l'extrema dreta i, reblava el clau confessant als seus col·laboradors: «*No estoy seguro de que muchas de las cosas que pasan en este país, en cuanto a atentados y terrorismo, no estén planeadas desde este Ministerio*».

La infiltració policial en els grups terroristes, principalment el GRAPO, ha estat confirmada, així com la cobertura, si no estreta col·laboració, amb els escamots de la ultradreta i la protecció dels neofeixistes italians vinculats a l'organització terrorista Ordine Nuovo, en cerca i captura, per cert, per part de l'Estat italià. Sense comptar el mateix terrorisme d'estat, dissenyat pels responsables del Ministeri de l'Interior, que intentaran l'assassinat del dirigent independentista canari Antonio Cubillo i posaran les bases de la guerra bruta contra ETA.

El context de terror i de violència política no el podem circumscriure, però, malgrat la contundència de les dades, als centenars de morts i als milers de ferits amb lesions greus. Ni tan sols a les famoses cinc execucions del 27 de setembre de 1975. Tampoc amb l'ai al cor en què viuran els espanyols durant aquests anys temerosos d'una intervenció militar. La violència política ho va amaran tot, des dels morts a les manifestacions a les tortures policials, passant pels atemptats contra els locals de partits polítics, sindicats, mitjans de comunicació i llibreries, fins als atemptats individuals contra persones de tota condició. Uns quants exemples ens permetran dibuixar aquest marc de terror i violència que, com una banda sonora, acompanyarà arreu la Transició. Comencem en els dies que el dictador estava agonitzant.

El 9 d'octubre de 1975, la guardia civil de Manresa va detenir una vintena de ciutadans coneguts pel seu activisme en la societat civil. El comandant de

la caserna va aplicar el decret antiterrorista i va procedir al seu interrogatori. El sergent Olmos i els guàrdies Rueda i Mansera s'hi van acarnissar de valent. Teresa Vilageliu, secretària de l'Associació de Veïns del Xup, va ser despullada i colpejada per tot el cos, compresos pits i sexe. El metge forense va certificar els senyals dels cops i la féu ingressar a l'hospital. A Joan Sala Fainé, treballador de «Maquinaria Industrial, S.A.», li van arrencar un tros de barba i van cremar-li les puntes dels dits i les ungles. Despultat de mig cos, passava les nits al ras i, de tant en tant, el mullaven amb galledes d'aigua freda. El van amenaçar amb una pistola al front. A Josep Fuentes Ribas, secretari del Jurat d'Empresa de «Lemmerz Española S.A.», el van tenir tres dies torturant-lo, sense deixar-lo seure. Quan el deixaven estar, el penjaven pels ronyons. Josep Cònsola Cots, càrrec sindical del metall, va rebre cops de karate al coll que el deixaren inconscient. Li aplicaren el *quiròfan* colpejant-li els testicles. La distribució per la ciutat d'una carta oberta de denúncia publicada, signada per cinc dels detinguts, va esperonar la protesta i la solidaritat ciutadana.

El decret antiterrorista en vigor permetia retenir incomunicats els detinguts durant deu dies a mans de la policia o la guàrdia civil. Així, doncs, el pas a la presó era percebut pels detinguts com un alliberament, si més no, posava fi a les tortures. La presó, però, tampoc era el paradís. Després del primer indult reial, a la presó Model encara hi restaven 150 presos polítics i a la presó de dones de la Trinitat, una cinquantena. El motí a la Model per la mort d'un pres comú va ser castigat, polítics inclosos, amb quaranta dies sense sortir de la cel·la. El procés d'excarceració de presos polítics va ser molt lent, a les darreries d'aquest any encara n'eren 135, i, fins i tot, aquest nombre es veuria augmentat en els propers mesos per l'augment de les mobilitzacions socials. A la presó de Carabanchel (Madrid), a les vigílies del Primer de maig de 1976, 200 presos polítics omplien la sisena galeria i desenes, la presó de dones de Yserías.

Universitat, la degana de les revistes universitàries catalanes, portaveu del PSUC, dirigida per l'historiador Borja de Riquer, va publicar un reportatge «Els feixistes a la Universitat», signat per Lluís Tarragó, l'octubre-novembre de 1977, en què explicitava l'història dels estudiants d'ultradreta, amb noms i cognoms i amb pèls i senyals:

«(...) El 14 de novembre de 1975, sis dies abans de la mort de Franco, a les 8,30 de la tarda, els alumnes de Relacions Públiques esperaven en una aula de la Plaça Universitat, que arribés el professor Frederic Javeloy per a començar la classe de Teoria i Pràctica de la comunicació. De cop irrupiren set o vuit individus tot cridant i fent callar la gent. Expliquen que han vingut per a "esclarecer los hechos" i per a respondre a la calumnies de Javeloy. Els estudiants se'n donen compte de qui són els intrusos i alguns s'aixequen per marxar. És el moment en què Joan Bosch, cap del grup, es treu una pistola i amenaça a la gent que volia sortir. En un ambient de total silenci i esverament tothom torna a seure's. En

Bosch, comença a llegir un llarg escrit de denúncia de la infiltració marxista, dels atacs a la Pàtria, etc. Mentre, uns quants dels seus companys pinten amb sprays les parets de l'aula. S'ha de dir que, a part dels sis o set que havien entrat per la porta, n'hi havien uns quants més al fons de l'aula, bé perquè havien entrat amb la gent, bé perquè ho havien fet per la finestra. Uns quants d'aquests van intervenir-hi mentre d'altres estaven barrejats entre la gent. De cop, apareix a la porta Javeloy. En veure el que succeïa a dintre, vol fer marxa enrera, però els qui s'havien quedat fora el fan entrar a empentes. Comencen a insultar-lo, a amenaçar-lo, i el porten a la tarima. En Bosch, segueix llegint el seu "panflet", que parla directament d'en Javeloy. Aquest s'aixeca un moment per a contestar alguna de les bestieses que deïa en Bosch, i reb un fort cop de porra al cap. La porra de fusta es trenca en dos troços, i el seu cap comença a sagnar copiosament. Sota les ordres d'en Bosch, tot el "comando" surt ràpidament de l'aula, barrant la porta, que després els estudiants hauran de tirar-la a terra per a poder sortir. Amb la impotència, la por, i la pressa per a socórrer a en Javeloy, ningú es fixa en què Josep Alsina, estudiant de Biològiques, assegut al fons de l'aula, surt tranquilament cap a fora».

Josep Alsina i Calvés, de Barcelona, estudiant de Biològiques, lligat al PENS, era la mà dreta d'en Bosch. Sis dies després d'aquest incident, la tarda de la mort de Franco, se'ls va veure comandant un escamot per les Rambles de Barcelona. Armats amb barres de ferro, porres, guants amb punxes i braçalets negres, atonyinaren a tort i a dret davant la inhibició de la policia armada. Abans de finalitzar el trimestre, van intentar assaltar la Facultat de Dret per a venjar l'expulsió, a cops d'empenta, que van patir els seus companys Joan Portugués Arnalot i Manuel Villahoz Valera. Estudiants i professors van aconseguir barrar-los el pas i, posteriorment, encerclar-los, fins que van decidir girar cua. Encara, el 7 de febrer de 1977, Joan Bosch, pistola en mà i encapçalant un grup de vint-i-cinc joves, no universitaris, va ocupar el pati de Ciències, de l'edifici històric, estripant tot tipus de cartells i realitzant pintades per les parets del claustre i de les aules. L'intent dels estudiants de fer front a l'agressió va ser frustrat quan Bosch va disparar un tret a l'aire. Les corredisses van ser antològiques i uns nois de l'escamot d'assalt van riure una bona estona mentre aguantaven pels braços una noia penjada al forat de l'escala del tercer pis. La resposta del Rector, Fabià Estapé, va ser, com sempre, fugir d'estudi sense obrir cap expedient disciplinari. Josep Alsina, convé subratllar-ho, era fill d'un catedràtic de Grec.

Aturem-nos, breument, per a repassar el *curriculum* de Joan Bosch Tàpia, nascut a Lleida, estudiant de Matemàtiques a la Universitat de Barcelona i vinculat amb Alberto Royuela, cap de la Guàrdia de Franco a Barcelona. L'octubre de 1975, com a reacció a les protestes desfèrmades a Europa per l'execució de les cinc condemnes de mort, va trencar el vidre de l'aparador

d'Air France. El vidre li va caure al damunt i li va deixar, com a record de la malifeta, una cicatriu al coll. L'any 1976 va posar una bomba a la sala Villarroel i es va dedicar a cremar diverses llibreries amb el segell dels *Grupos de Acción Sindicalista* (GAS). El desembre d'aquest mateix any no va reeixir a posar una bomba a la redacció d'*El Pàpus*, ni a intimidar el seu director, sota protecció policial. Conegut, així mateix, per dirigir les pallisses dels grups que actuaven contra la gent que ballava sardanes a la plaça de Sant Jaume, els diumenges a la tarda. Bosch, amb pinta de hippy i afeccionat al *porro*, va ser expulsat, primer, de CEDADE i, posteriorment, de Fuerza Nueva. Tot seguit va passar a les ordres de Miguel Gómez Benet, lleidatà com ell, conegut com *el general* o *el padrino*, propietari de les sales de joc dels hotels Oriente i Manila, on treballava en Bosch. Així mateix, va mantenir bons contactes amb Mariano Sánchez Covisa, cap dels Guerrilleros de Cristo Rey, i relacions excel·lents amb els neofeixistes italians: Stefano delle Chiaie, Eliodoro Pomar i Augusto Cauchi (cap d'Avanguardia Nazionale Italiana). En aquest sentit, va ser ensinistrat, l'agost de 1976, en la fabricació d'explosius a la Masia de Castell Remei (Lleida) per Gómez Benet, Della Chiaie i Cauchi. A principis de l'any 1977 va ser detingut per haver disparat diversos trets contra militants del Partit Carlí de Lleida. La complicitat judicial va ser absoluta i el van deixar anar. El mes de febrer va dirigir l'assalt a la seu nacional de la Joventut Comunista de Catalunya (sota la tapadora de Joventut Catalana de Comunicació), instal·lada al carrer Canuda, molt a prop d'una seu de Fuerza Nueva i al costat d'una altra del PSC-Reagrupament. El mes de setembre seria imputat per la col·locació de la bomba, aquest cop sí, a la redacció d'*El Pàpus*, que provocà la mort del conserge, Juan Peñalver.

La Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona continuarà sent durant tota la Transició el nucli dur dels grups d'ultradreta, integrats, sobretot, per fills de funcionaris, que van surar amb el franquisme. El clima d'intimidació i violència serà constant amb pallisses a estudiants i professors, com la que li van clavar a Miguel Ángel Aparicio, professor de Dret Polític, de la càtedra de Jordi Solé Tura. En els dies assenyalats, com el 20-N, anaven en processó per les diferents facultats del campus de Pedralbes i, molt especialment, a la de Geografia i Història, considerada un cau de rojos i separatistes, repartint llenya i deixant les seves empremtes a les parets. Els fatxes s'identificaven a cop d'ull, pel seu cabell curt, vestits amb roba de marca i amb la bandera espanyola aferrada a la corretja del rellotge. De bon matí omplien la capella de la Facultat, després de combregar, es passejaven pels passadissos estripant els cartells dels partits polítics i, si s'esqueia, repartien alguna *hòstia*. Tot sovint, instal·laven al vestíbul la seva *paradeta*, cosa que no podia fer ningú més, on venien tota mena de pamflets, llibres, adhesius, encenedors ... A la façana principal hi havia una pintada que pregonava «Somos peligrosos porque nos tomamos la muerte como

un acto de servicio. Fuerza Nueva» mentre que al darrere de la porta dels vàters algú hi deixà escrit «Cuando cago siempre hago Fuerza Nueva». Se'ls veia a la Tuna i aconseguien força consens a les eleccions de delegats de curs. Per a la majoria, la Transició va ser començar la carrera com a membres de Fuerza Nueva i finalitzar-la com a militants d'Alianza Popular.

Tot amb tot, la violència política es va concentrar en els treballadors. La convocatòria d'una vaga general de vint-i-quatre hores, convocada per CC.OO., l'onze de desembre de 1975, contra la congelació salarial, per l'amnistia, la llibertat i la democràcia, va ser objecte d'una repressió policial brutal. A Badalona, al barri de Llefià, Emili Contreras va ser detingut, després d'un ràfega de metrallata, i apallissat. El testimoni gràfic de les tortures d'aquesta jornada va ser la fotografia, abans esmentada, de Francisco Téllez Luna, treballador de l'empresa Álvarez Valls. La fotografia de les marques de la tortura al cos de Téllez, amb una inquietant sonda al penis, va ser realitzada a l'Hospital Clínic i difosa àmpliament en un full volander imprès pel PSUC. Dies després, la policia va dispersar amb armes de foc la concentració de persones que donaven la benvinguda al famós torturat en el seu domicili de Santa Coloma de Gramenet. Pocs mesos més tard, la fotografia es repetiria en el cos d'Antonio Plata, veí de Viladecans i conegut líder obrer, durant la vaga de "Roca Radiadores", empresa de la qual havia estat despatxat feia vuit anys. Plata va ser l'únic que es va atrevir a denunciar al jutge les tortures rebudes a la caserna de la guàrdia civil. Menys sort va tenir Antonio González Ramos, militant del Partido de Unificación Comunista de Canarias. A l'inspector José Matute Fernández, cap de la Brigada de Investigación Social de Santa Cruz de Tenerife, cinturó negre i president de la federació provincial de judo, "se li va anar la mà" i va provocar la mort del jove canari.

«Mientras el detenido tenía esposadas las manos a la espalda –y tan fuertemente que luego aparecían erosionadas–, le golpeó repetidamente con la mano abierta (en típicos golpes de karate) en el cuello, propinándole rodillazos en el estómago, arrinconándole contra la pared y, una vez derribado en el suelo, en posición decúbito supino, el interrogador se le dejaba caer con las rodillas sobre la caja torácica y boca del estómago ocasionándole –según reveló la autopsia– fractura de la segunda a la séptima costillas izquierdas, así como la quinta, la sexta y séptima costillas derechas. Fracturándole el mango del esternón, con hemorragia en el mediastino interior, produciéndole asimismo múltiples lesiones contusivo-equimóticas en la región epigástrica e hipocondrio izquierdo, con hígado desgarrado y contundido en la unión del lóbulo derecho con el izquierdo y con hematoma en celda renal derecha, alcanzándole la columna vertebral, en la que se dio lugar a una ligera infiltración sanguínea en la región cérico-dorsal y hematoma en la región torsolumbar izquierda, lo que causó la muerte del señor Antonio González Ramos sobre las tres y media de ese día.» (21 d'octubre de 1975)

En la mateixa ordre de processament, citada per Alfredo Grimaldos a *La sombra de Franco en la Transición* (Oberon, 2004), el jutge instructor afegia que «al objeto de ocultar los hechos y evitar la acción de la justicia, se intentó hacer pasar el delito por suicidio». Una nota publicada per la Delegación en Canarias de la Dirección General de Seguridad, manifestava que el jove s'havia llançat sobtadament d'un vehicle policial en marxa. El judici contra Matute per l'assassinat d'Antonio González Ramos no es va celebrar mai. Alfredo Grimaldos, en el llibre esmentat, recull, encara que de forma incompleta, les morts ocasionades pels cossos i forces de seguretat de l'estat, els grups parapolicials, com el Batallón Vasco Español, i els diversos escamots de la ultradreta, en el període 1976-1980. La majoria de les morts van quedar impunes per la inhibició del poder judicial.

El primer govern de la monarquia, presidit per Carlos Arias Navarro –conegut com el *carnicerito* de Màlaga, recordant la seva actuació com a fiscal arran de l'ocupació militar d'aquesta ciutat l'any 1937, on s'executaren unes 20.000 persones– va començar a distingir, en la seva fúria repressora, entre els membres de l'oposició. Així, mentre el mes de març de 1976 es procedia a la detenció i empresonament de membres dirigits de la Junta Democràtica (els comunistes Ramon Tamames, Juan Antonio Bardem, Eugenio Triana, però també el catòlic opusdeista Rafael Calvo Serer), el mes següent el Govern autoritzava la celebració del Congrés de la UGT a Madrid, els mateixos dies en què era detinguda i torturada la direcció de la Unión de Juventudes Comunistas de España, l'organització juvenil del PCE. Als sis nois i les dues noies (Ángel Ezama, José Duplá, José Luis Aparicio, Rafael Carmona, Víctor Viñuales, Elia Martínez, Concha Fondo i el català Domènec Martínez) se'ls va aplicar la legislació antiterrorista i van ser torturats durant quinze dies als soterranis de la Dirección General de Seguridad, instal·lada a la Puerta del Sol, a l'edifici que avui és la seu central de la Comunidad de Madrid. Elia Martínez, embarassada de tres mesos, va perdre la criatura i el seu company, José Duplá, no va superar mai el trauma i va morir dos anys després. La revista *Cuadernos para el Diálogo*, que donava compte de les tortures, va ser segrestada pel Govern i el director de *Cambio 16* va ser cridat pel mateix motiu a declarar davant del jutge per injúries i calúmnies. Molt pitjor ho va passar el periodista José Martínez Soler, director de la revista *Doblón*, que va ser segrestat per membres de la guàrdia civil, colpejat i amenaçat de mort. La tortura va ser una pràctica habitual, amb el vistiplau de les autoritats competents, fins a les primeres eleccions del 1977. Posteriorment, va quedar circumscrita als suposats membres d'ETA. En aquest sentit, destaquen les morts de Joseba Arregui, el febrer de 1981, i d'Estaban Muruetagoiena, un any després, trobat mort al seu domicili deu dies després d'haver estat incomunicat en les dependències policials. Tot amb tot, no po-

dem oblidar el cas de l'anarquista Agustín Rueda, mort el 14 de març del 1978 a conseqüència de les tortures rebudes a la presó de Carabanchel.

El problema no era tan sols la por a ser detingut i torturat sinó que la simple participació en una manifestació podia portar greus conseqüències per l'actuació de les forces d'ordre públic o bé pels grups d'ultradreta, que acostumaven a fer la feina bruta. El desembre de 1975, Maria Dolores Bascón, una estudiant de setze anys, va ser ferida de bala per trets de la guàrdia civil en una manifestació a Morón (Sevilla). En aquest mateix mes i en una altra manifestació pro amnistia a Madrid, Enrique Curiel, PNN de ciències polítiques, dirigent del PCE i en l'actualitat senador socialista, va ser també ferit de bala, aquest cop a mans de l'extrema dreta. Teófilo del Valle, treballador de vint anys, és la primera víctima mortal en una manifestació a Elda, el 24 de febrer de 1976, en aquest cas al voltant del conflicte laboral dels treballadors del calçat. En aquests mateixos dies, Ángel Redondo, de 16 anys, va perdre un ull en una manifestació a Sabadell, la qual cosa donaria pas a una vaga general i absoluta. Manuel Fraga, en les seves memòries, descriuria la ciutat comparant-la «amb la Petrogrado de 1917». El 5 de març mor Juan Gabriel Rodrigo Knajo, de 19 anys, en una manifestació a Tarragona de protesta pels morts de Vitòria. Tres dies després, a Basauri, els trets de la guàrdia civil deixen sense vida el treballador de vint anys Vicente Antonio Ferrero, en una manifestació també de rebuig pels fets de Vitòria.

El Primer de Maig de 1976 la policia impedeix qualsevol tipus de manifestació. Després de les manifestacions massives proamnistia i proestatut del febrer de 1976, que agafen per sorpresa la policia, la ciutat de Barcelona és ocupada literalment pels cossos i forces de seguretat de l'estat. La diada finalitza amb un centenar de detinguts i un mort, al caure un noi d'un pis alt del núm. 106 del Passeig de Gràcia. La nota policial parlarà de suïcidi. El fet més rellevant, però, és la proliferació de grups civils armats que agredien la gent pel carrer amb tota impunitat. L'oposició denuncia que, al carrer Gran de Gràcia, fins i tot han disparat diversos trets sense que els ocupants del cotxe de la policia armada, matrícula FPA 4309, hi intervinguessin. *Treball*, el portaveu del PSUC, publica la relació de tot un seguit de cotxes particulars utilitzats pels pistolers feixistes: B4055-K, B-6728-BD (R-12 verd), B-4238-GZ (SEAT 1500 negre), B-2808-BF (R-12), B-2958-V (Seat 124 blau).

El 8 de juliol de 1976, a Santurce, membres d'un escamot parapolicial assassinen Norma Menchaca Gonzalo, de 44 anys, tot just quan anava a celebrar el *Dia de la Sardina* en confondre-la amb una participant a la manifestació convocada pro amnistia. També la confusió o l'arbitrarietat amb què operen els ultres provoquen la mort de Carlos González Martínez, estudiant de psicologia i, paradoxalment, fill d'un combatent de la División Azul. Carlos González és mort a boca de canó per tres pistolers, que perseguen els partici-

pants en una manifestació celebrada amb motiu del primer aniversari dels darrers afusellats per Franco.

Durant la Transició hom podia morir com a conseqüència de les tortures o de la participació en les manifestacions, però també pel simple fet de pintar les parets o d'enganxar cartells. El 13 d'agost de 1976, Francisco Javier Verdejo Lucas, estudiant de 19 anys i militant de la Jove Guàrdia Roja (l'organització juvenil del Partido del Trabajo de España), mor a Almeria per trets de la guàrdia civil quan realitzava la pintada, inacabada, *Pan, Trabajo y Libertad*. L'assassinat del jove, fill d'un franquista de pedra picada, que havia estat alcalde d'Almeria i president del Col·legi de Farmacèutics, commociona la ciutat. El seu pare, quan els responsables de la Benemèrita li donen el condol justificant el fet com un accident, respon que tan sols han complert amb la seva obligació. Després del funeral, els companys de Javier traslladen a espatlles el taüt fins al cementiri seguits per una multitud. El governador civil, que no obre cap investigació sobre el cas, ordena la detenció dels que han participat en «el segrest del cadàver».

Les coses no havien canviat gaire amb el nou Govern presidit per Adolfo Suárez i la substitució de Manuel Fraga per Rodolfo Martín Villa, en el Ministeri de l'Interior. De fet, la massacre de Vitòria, a mans de la policia armada, i els assassinats de Montejurra, a mans de l'extrema dreta amb la complicitat de la guàrdia civil, en els mesos de març i maig, respectivament, s'han produït en absència de Fraga, que havia deixat com a substitut, precisament, el ministre secretari general del Movimiento, Adolfo Suárez. La revista *Cambio 16* dona el crit d'alerta i publica un reportatge esfereïdor sobre els 30 morts que ja comptabilitza l'anomenada *Reforma*.

El Govern Suárez s'estrena, a principis del mes de juliol, prohibint i perseguint la Marxa de la Llibertat a Catalunya. Un clima de terror que s'estendrà amb la impunitat per la crema de llibreries i les amenaces de mort als periodistes, entre d'altres, Josep Pernau, Andreu Rosselló i Enric Sopena. Martín Villa s'ha envoltat al Ministeri dels seus antics amics falangistes del SEU i promou els responsables de la Brigada Político-Social, ara transformada en Brigada de Información. Els «socials» continuen remenant les cireres amb impunitat total i absoluta. El 28 d'octubre de 1976, en un judici celebrat a Barcelona contra cinc policies acusats de maltractament, carreguen sense contemplacions contra els advocats i els periodistes.

Martín Villa va palesar amb escreix la seva eficiència en la repressió de la jornada de vaga general convocada pels sindicats el 12 de novembre i no va dubtar a recórrer a l'Exèrcit en la militarització dels transports públics. Dies abans, ja havia intentat decapitar el moviment de protesta amb la detenció dels principals dirigents sindicals, com el líder de CC. OO. Cipriano García. Així mateix, controlarà, amb puny de ferro, la convocatòria del referèndum

per a l'aprovació de la *Ley para la Reforma Política*, celebrat el 15 de desembre de 1976. Mentre donava els resultats amb un somriure ple de satisfacció, a l'hospital de la Paz de Madrid estava ingressat Ángel Almazán Luna, apallissat per la policia en el decurs d'una manifestació a favor de l'abstenció. Cinc dies després, moria.

La setmana tràgica del gener del 1977, que comença el diumenge 23 amb l'assassinat a Madrid del jove Arturo Ruiz García (i la bala inscritada al pit de Florencia Marcano González), continua amb les morts de Mari Luz Nájera Fernández, la matança dels advocats laboralistes d'Atocha i l'assassinat de dos policies a mans del GRAPO, ha estat considerada, pel mateix Martín Villa, com el moment més perillós d'involució política durant la Transició, duta a terme pel búnquer, rabiós pel resultat del referèndum, i els terroristes d'extrema esquerra que, recordem-ho, tenien segrestats Antonio María de Oriol y Urquijo y el tinent general Emilio Villaescusa, els presidents del Consell d'Estat i del Tribunal de Justícia Militar, respectivament. Ara bé, Martín Villa mai ens ha aclarit les infiltracions policials dins del GRAPO, així com les claus exitoses de l'alliberament d'aquests il·lustres segrestats pel GRAPO. Aquí és on apareix Roberto Conesa Escudero, un dels caps de la Brigada Político-Social més sinistres, infiltrat dins del PCE i torturador reconegut. Conesa, que havia estat desterrat per Fraga a València, és cridat per Martín Villa, el gener de 1977, per fer-se càrrec de la investigació de l'Operación Cromo, relacionada amb els segrestos d'Oriol i Villaescusa. En un tres i no res, l'onze de febrer de 1977, Conesa acompanyava Martín Villa en la famosa roda de premsa en què el ministre anunciava l'alliberament, sans i estalvis, dels segrestats.

Roberto Conesa torna a ser el policia de moda, medalla d'or al mèrit policial i comissari cap de la Brigada d'Informació. Ell serà el principal responsable de coordinar l'Operación Mallorca, l'assassinat, finalment frustrat, d'Antonio Cubillo, líder del Movimiento para la Autodeterminación e Independencia del Archipiélago Canario (MPAIAC), el 5 d'abril de 1978 a Alger. L'atemptat es va coure a la seu de la Direcció General de Seguretat, dirigida per Mariano Nicolás, i amb el vistiplau del ministre Martín Villa, tal com va confirmar fa uns anys el tinent general José Antonio Saénz de Santamaría. Una de les peces clau en la preparació de l'atemptat va ser José Luis Espinosa Pardo, vell militant del PSOE a l'exili, assistent al famós congrés de Suresnes i secretari general de la UGT a Múrcia, l'any 1977. Espinosa era, sobretot, un confident de la policia, que es va infiltrar al PCE (R), el braç polític del GRAPO, i el FRAP.

Al costat de la repressió política i la lluita antiterrorista, Martín Villa també va demostrar les seves habilitats en el control del procés electoral de les primeres eleccions generals, del 15 de juny del 1977, i la manipulació dels resultats en benefici de la Unión de Centro Democrático, la coalició electoral governamental liderada per Adolfo Suárez. Mèrits suficients

perquè el Rei el nomenés senador i Adolfo Suárez el mantingués en el Ministeri de l'Interior.

Malgrat les eleccions i la constitució de les noves Corts, la política repressiva en el control de l'ordre públic continuava provocant un degoteig de morts i ferits sense aturador i difícil de comptabilitzar. Aquest és el cas de Roque Peralta, mort d'un tret de la guàrdia civil, la matinada del 12 de juliol de 1977 a Sùria. Peralta, veí de Manresa, casat i amb tres fills, s'hi havia desplaçat amb motiu de la Festa Major. Malgrat el resultat de les eleccions, les coses no havien canviat gaire al poble miner i, menys, la concepció classista de la festa, amb un ball de societat en què s'obligava els homes a anar-hi amb corbata. El jove manresà va fer costat al centenar de persones que reclamaven un ball popular. L'alcalde no va dubtar a cridar la guàrdia civil i aquesta tampoc no dubtà a fer servir les armes per a solucionar el conflicte. Fins i tot, doncs, la lluita per l'espai públic festiu popular, sense jerarquia, va costar sang. Així mateix, la mítica manifestació de la Diada de l'11 de setembre de 1977 va acabar amb un mort. Ningú no se'n recorda del jove Carlos Gustavo Frecher Solana, que va caure a terra amb el cap destrossat per una bala de goma de la policia, ni de Gustavo Adolfo Muñoz Bustillo, mort en la Diada de l'any següent per trets disparats per la policia.

El mes de desembre de 1977 dos successos luctuosos van provocar les protestes irades de l'oposició política. El diumenge dia 4, Manuel García Capparrós, militant del PCE i afiliat a CC.OO., de 19 anys, mor abatut per trets de la policia armada, en una manifestació massiva convocada a Màlaga en favor de l'autonomia andalusa. El president de la Diputació de Màlaga, Francisco Cabezas, falangista conegut pel seu caràcter violent, no tan sols es va negar a penjar la bandera andalusa en el balcó principal de l'edifici oficial de la institució, tal com havien decidit la totalitat de les forces polítiques parlamentàries andaluses, sinó que va esperonar les provocacions dels grups d'ultradreta i, concretament, de Fuerza Nueva, dirigida per Enrique del Pino. L'actuació policial va deixar un rastre de ferits, alguns de bala, detinguts i torturats, entre d'altres, el capellà Laurentino Herce Ruiz. La resposta ciutadana va donar pas a una ocupació absoluta de la ciutat amb l'arribada de reforços policials. Durant tres dies, la policia va posar setge a la ciutat assaltant els locals de Radio Juventud, per detenir el locutor que havia titllat la mort de Manuel García d'assassinat, disparant contra la façana de l'Hospital Civil, on s'havien refugiat els manifestants i colpejant, malgrat identificar-se, els diputats a Corts Carlos Sanjuán i Francisco Prados de la Torre, del PSOE i la UCD, respectivament. El dilluns 12 de desembre, la Universitat de La Laguna està paralitzada per una vaga. A primera hora de la tarda, aterren a l'aeroport de Los Rodeos cinc avions Hércules que transporten forces especials antidisturbis, amb el mocador groc, que desfermen una violència desmesurada i indiscriminada.

A la porta de la Universitat, els estudiants són dispersats a trets i cau mort Javier Fernández Quesada, de 22 anys.

Dos dies després de la mort de Javier Fernández, el general en cap de la Sisena Zona de la Guàrdia Civil, amb seu a Lleó, Manuel Prieto López, amb motiu del lliurament d'un donatiu a la viuda d'un guàrdia civil assassinat pel GRAPO a Segovia, va demanar públicament al Govern que tingués cura a ordenar l'actuació d'aquest cos, tenint en compte les seves característiques especials: «Que no se nos emplee en lo que no debemos, porque la Guardia Civil, por desgracia a lo mejor, o por su constitución desde que se creó, no tiene un medio para defenderse, sino el uso de las armas de fuego». La resposta del Govern no es va fer esperar i Manuel Prieto va ser destituït abans de quaranta-vuit hores considerant les paraules esmentades com un perill al principi d'autoritat. Convé subratllar que Martín Villa, feia pocs dies, havia declarat sense embuts: «Hay que tener en cuenta que existen determinados supuestos en los que la Fuerza Pública tiene que utilizar las armas de fuego». El problema és que la utilització de les armes de foc era la regla i no l'excepció en el manteniment de l'ordre públic. El mateix Martín Villa reconeixia, en l'actuació policial que va provocar la mort de Germán Rodríguez, durant les festes de San Fermín de 1978, que «se han realizado siete mil disparos de material antidisturbios y 130 disparos de bala». Pocs dies després, reblarà el clau amb una frase lapidària: «Lo nuestro són errores. Lo otro son crímenes». La llarga i intensa vida pública de Rodolfo Martín Villa, des de la *Jefatura* del SEU fins a la presidència d'Endesa, passant, és clar, pels seus anys al capdavant del Ministeri de l'Interior, el fan mereixedor d'una acurada biografia.

La nova premsa democràtica, com les editorials i les llibreries, va ser objecte prioritari de la fúria de la ultradreta. Abans hem comentat l'atemptat d'*El Paps* i el segrest amb temptativa d'assassinat del periodista Martínez Soler el 30 d'octubre de 1978 esclata un paquet bomba a la redacció d'*El País*, que causa la mort del conserge Andrés Fraguas Fernández. Així mateix, els locals dels partits polítics, centrals sindicals i entitats democràtiques, patiran l'assetjament i la violència indiscriminada. El 8 de desembre de 1979 van calar foc al local del Moviment Comunista a Valladolid. En aquest atemptat, dissortadament, perdran la vida una parella de jubilats, Manuel Álvarez Blanco i Victoria Arranz, que vivien en el pis de dalt.

Malgrat la institucionalització progressiva del sistema democràtic a Espanya, la violència de l'extrema dreta (així com les accions armades d'ETA) en comptes de minvar va en augment. L'any 1980 s'atribueixen als ultres tretze atemptats mortals amb el resultat de vint morts. La guerra bruta a Euskadi, a través del Batallón Vasco Español, polaritza la seva acció però no deixa d'intervenir en els diversos conflictes socials arreu d'Espanya. El cas més punyent és el de Yolanda González Martín, estudiant de formació professional de

Vallecas, membre de la coordinadora d'ensenyament mitjà de Madrid i militant del Partit Socialista dels Treballadors, segrestada i assassinada la nit del primer de febrer. La mort de Yolanda González, de 18 anys, cal sumar-la a les de José Luis Montañés i Emilio Martínez, a mans de la policia en una manifestació celebrada a Madrid el mes de desembre de 1979, dins del context de mobilitzacions contra les reformes educatives endegades pel Govern. A les onze de la nit, Emilio Hellín, Ignacio Abad Velavázquez, Félix Pérez i Ricardo Prieto, acompanyats del policia nacional Juan Carlos Rodas Crespo, la van treure de casa seva a punta de pistola i, poques hores després, va ser executada, amb tres trets, a la carretera de Valdeiglesias. L'acció va ser reivindicada pel Batallón Vasco Español, que la va acusar de ser membre d'ETA. Tanmateix, els autors del crim formaven part del *Comando 41* sota les ordres directes de David Martínez Loza, cap de seguretat de Fuerza Nueva i guardaespalles de Blas Piñar, aleshores diputat a Corts. A casa d'Emilio Hellín, la policia va trobar tot un arsenal amb cinquanta kilos de goma-2, diverses pistoles i munició abundant. L'advocat defensor de Martínez Loza va ser Antonio Muñoz Perea, gendre de Blas Piñar. Fuerza Nueva és la responsable de la majoria d'accions terroristes amb la complicitat dels cossos i forces de seguretat de l'estat. Un dels casos més tràgics és l'assassinat de Juana Caso i José Muñoz, el dia de Sant Andreu de 1980, a mans de Salvador Duran, cap comarcal de Fuerza Nueva al Maresme, que els confon amb membres de l'Ateneu Llibertari de Mataró. Salvador Duran va declarar que l'atemptat li va ser encarregat per comandaments de la Guàrdia Civil, que li van facilitar les armes del crim.

El *soroll de sabres* va planejar durant tota la Transició com una espasa de Damocles. Malgrat la quantitat de llibres sobre el 23-F, encara no n'hem tret l'aigua clara. Tot fa pensar que Antonio Tejero Molina va avortar l'anomenada «solución Armada», que hagués dut novament l'Exèrcit a jugar un protagonisme directe en la governabilitat del país. Franco havia nomenat el Rei successor seu, en el testament específic adreçat als militars, tant de la *jefatura* de l'Estat com de les mateixes Forces Armades. En aquest sentit, els militars, que es van sentir traïts per Adolfo Suárez en el procés de reforma política (principalment per la legalització del PCE), van mantenir la seva fidelitat, majoritàriament, al Rei, tal com ho va palesar el 23-F, quan els caps militars es posen a les ordres del Rei per sobre del respecte del marc constitucional. El judici del 23-F, però, va obrir una fractura entre un sector dels militars que es van sentir, aquest cop, traïts pel Rei. Així, el capità Milans del Bosch, fill del tinent general que va declarar l'estat d'excepció i va treure els tancs pels carrers de València, no es va mossegar la llengua i va referir-se al Rei, en la sala d'oficials, com a «cerdo e inútil». Tal sols va ser sancionat amb dos mesos i un dia d'arrest mentre el capità Aymerich, que li havia recriminat el seu insult, va ser condemnat per provocar un aldarull.

El cop d'Estat militar va estar present en l'imaginari col·lectiu dels espanyols durant tota la Transició. Juan Luis Cebrián, director d'*El País*, va deixar garratibats els assistents a una conferència pronunciada el març de 1982 a l'Instituto Español de Londres, quan va descriure, sense embuts, la situació política espanyola: «Hay mucho miedo. Nuestro país vive bajo el síndrome del miedo al golpe militar». Paral·lelament, el periodista Eduardo Sotillos, des de les pàgines de la revista *Tiempo de hoy* (núm. 45), reblava el clau afirmant: «la gente está convencida de que la democracia está en grave peligro, que su salud es muy débil y que se están inoculando permanentemente los gérmenes de otro golpe en los sectores del cuerpo social más proclives al contagio (...) los civiles tenemos miedo a los militares». A les vigílies de les eleccions generals del mes d'octubre de 1982, van ser detinguts el coronel Muñoz Gutiérrez, consogre de Blas Piñar, el coronel Jesús Crespo Cuspina, amic íntim de Tejero, i el seu germà José, oficial de l'Estat Major. El cap de l'anomenada *Operación Cervantes* era el tinent general De Santiago y Díaz de Mendivil i l'objectiu era alliberar i nomenar cap de l'Estat al tinent general Milans del Bosch. Encara l'any 1985, es desactiva l'intent d'atemptar contra el Rei i el president del Govern, Felipe González, en la desfilada militar celebrada a A Coruña.

LA TRANSICIÓ PENITENCIÀRIA A L'ESTAT ESPANYOL: ELS DÈFICITS DEL MODEL PENITENCIARI DE LA DEMOCRÀCIA ESPANYOLA

Ponent:

GEMMA CALVET

«Si los buenos hijos de las naciones que han hecho verdaderas reformas penitenciarias salvan los límites ensangrentados de sus fronteras, se afligirán al ver qué pasa en las prisiones del mundo al verlas por dentro, y cómo son realmente, no como aparece con frecuencia en relaciones oficiales, que considera patriótica la ocultación de la verdad.»

El visitador del preso

Concepción Arenal (1820-1893)

La qüestió penitenciària en l'agenda democràtica

Va ser visionària i premonitòria Concepción Arenal quan en un dels millors tractats sobre presons que s'han fet mai vaticinava en abstracte la dificultat que les reformes penitenciàries fetes des de l'estricta concepció «oficialista» poguessin traspasar els seus murs fent possible realment un canvi des de l'acció política. La idiosincràsia del sistema carcerari, hermètic i endogàmic, i el fet que la qüestió penitenciària no és pròpia de l'agenda electoral dels partits polítics, i lamentablement sí el discurs de la seguretat, ha contribuït a cronificar un model punitiu iniciat com a tal a inicis del segle XIX que, pel que fa a la seva caracterització interna, no és capaç d'integrar-se en l'esperit de la reforma de la justícia que va implicar la creació de l'Estat Modern i l'aposta pel model democràtic. L'espai peni-

tenciari ha estat, i és, en més o menys magnitud, un espai de vulneració dels drets humans.

Quan esmentem la necessitat d'impulsar un model penitenciari democràtic ens referim a la visió que podia sorgir de la que ha estat denominada la segona modernització (Beck,U), és a dir la de la societat de benestar en termes d'igualtat social.

De fet, la població penitenciària a l'Estat espanyol, en general igual que l'europea, continua essent la provinent de les classes socials més desafavorides, ara incrementades per la població immigrant nouvinguda per raons econòmiques dels països del tercer món. La presó continua essent majoritàriament el contenidor social de persones que no han estat absorbides o integrades pel model educatiu i laboral. Per altra banda, l'evolució en les polítiques neoliberals europees, amb especial responsabilitat pel que fa als governs socialdemòcrates, han renunciat a assolir la dimensió de política social en les polítiques penitenciàries i han optat per anar incrementant progressivament la duració de les penes privatives de llibertat i per no invertir de forma suficient en la promoció de mesures penals alternatives. I això malgrat les recomanacions del Parlament Europeu i el desenvolupament de la normativa internacional i europea.

Malgrat aquest marc actual a Europa, hi ha consideracions específiques respecte del panorama a l'Estat espanyol que justament provenen del procés de la transició democràtica iniciat l'any 1975 i que, en part, com exposaré, considero que encara no ha culminat.

Diverses són les conseqüències d'aquest llegat penitenciari de la dictadura. Un exemple és la massificació de les presons a Espanya, i l'índex de presos per població general, el més alt d'Europa. Un altre exponent és l'alt indicador de, primer, drogodependències, i després, VIH/SIDA al medi penitenciari espanyol... També el nombre de persones privades de llibertat que han mort durant el compliment de la condemna.

Una altra realitat heretada i que ha condicionat el món interior penitenciari a Espanya i a Catalunya ha estat la presència de funcionaris de presons que van iniciar la seva activitat laboral en temps de la dictadura i que actualment, per la carrera de promoció interna, ostenten càrrecs de caps de serveis al centres penitenciaris i de fet, controlen l'ús de la força i de mitjans coercitius a l'interior de les presons. Això, i el fet d'haver creat «escola», ha generat que durant aquests anys se succeïssin casos d'episodis de maltractaments ocults que, exceptuant les entitats de drets humans estatals i internacionals, que han promogut accions legals i informes de relators, no han estat objecte de control i sanció suficient per part de l'Administració o dels tribunals. La qüestió de la prova i la dificultat que les pròpies instàncies administratives puguin depurar responsabilitats, segurament expliquen la situació creada.

En aquest sentit, per a la població reclusa la credibilitat democràtica de les institucions penitenciàries no ha estat del tot assolida, amb tot el que això significa en termes de reinserció social.

1975-1980 Les amnisties dels presos polítics i el naixement de la COPEL (Coordinadora de los Presos Españoles en Lucha)

Existeix molt poca bibliografia al respecte dels esdeveniments sagnants que es van produir a les presons de l'Estat espanyol durant els anys posteriors a la dictadura. A part de les fonts anarquistes, i d'algunes cròniques autobiogràfiques carceràries, com la del Vaquilla o la del gallec Xose Tarrio, és de ressaltar la tesi doctoral de l'argentiní Iñaki Rivera, professor de Dret Penal a Barcelona i president de l'Observatori del Sistema Penal i els Drets Humans.

En termes de memòria històrica, seria interessant i crec que necessari promoure un fons i arxiu ordenat de material que permetés construir la història penitenciària de la Transició.

Els presos que es trobaven complint condemnes directament relacionades amb mòbils polítics, o de lluita contra el règim franquista, van ser objecte d'excarceracions massives acordades pel Real Decret Llei de 30 de juliol de 1976 i per la Llei d'amnistia política de 15 d'octubre de 1977. Els presos socials es van veure exclosos d'aquestes mesures d'alliberament malgrat els intents que es van promoure des d'iniciatives com l'encapçalada per l'advocat basc Juan Mª Bandrés en la proposta elaborada d'un text articulat de «Propuesta de indulto a presos sociales» que va ser presentada en tres ocasions al Senat, i reiteradament rebutjada.

Al respecte Solà Dueñas (1979) apunta,

«la amnistía ni siquiera tuvo lugar en una dinámica rupturista, sino de manera dosificada y vergonzante, agravando tensiones e incertidumbres. Mientras tanto, los delincuentes “sociales” estaban ahí, en las cárceles, viviendo la misma tensión y, lo que es más importante, sometidos a un régimen penitenciario degradante y sin alteraciones sensibles respecto de la etapa anterior. La subsanación parcial de una injusticia ¿no había de mostrar la totalidad de ésta en su máxima crudeza? ¿Cómo explicar racionalmente a los afectados que conductas objetivamente graves como las de sangre, habían de quedar borradas por su cobertura política, mientras que las de ellos, en gran mayoría de naturaleza patrimonial y con motivaciones arraigadas en el contexto social, habían de seguir mensuradas por los criterios del antiguo régimen?»

Els darrers temps de la dictadura es va iniciar un període sagnant a les presons, amb amotinaments protagonitzats en molts casos pels presos socials

i polítics: l'any 1972, i 1973 als centres penitenciaris de Burgos, Sevilla, Tèruel... l'any 1974 als de San Sebastián, València, i l'any 1975 a la presó Model de Barcelona, i al penal de Ocaña.

Un primer indult de 1975, va ser correspost amb molts reingressos penitenciaris posteriors. A poc a poc es va anar configurant una dimensió col·lectiva que va confluïr amb la fundació de la COPEL (Coordinadora de los presos españoles en lucha), creada a la presó Model de Barcelona, constituïda per presos socials i anarquistes de la Confederación Nacional de Trabajadores (CNT).

El cert és que a partir de maig de 1977 els motins es van succeir a tots els centres penitenciaris de l'Estat espanyol: Carabanchel, Ocaña, Barcelona, Granada, Burgos, Basauri, Pamplona, San Sebastián, Yeserías, València, Saragossa, Las Palmas, Tenerife, Zamora...

El 18 de juliol de 1977 es van desenvolupant comitès de la COPEL paral·lelament a motins en els diversos penals de l'estat: Carabanchel, Palma, Sevilla, Burgos, La Modelo...

La revista «El Viejo Topo» núm. 13 del mes d'octubre de l'any 1977, publica les reivindicacions del moviment, que es concreten en els següents punts:

1. Exigència de cessament de maltractaments i respecte als drets humans.
2. Una profunda i justa reforma penitenciària redactada per juristes competents amb la veu dels presos.
3. El cessament de l'explotació laboral dels presos.
4. Millora en l'alimentació i dret a rebre aliments de l'exterior, com els polítics.
5. Millora en l'assistència mèdica (metges i no veterinaris, revisions periòdiques i medicaments no caducats)
6. Accés a la biblioteca sense censura.
7. Supressió de les cel·les de càstig.
8. Lliure comunicació amb els familiars i advocats.
9. Reforma i climatització de les cel·les.
10. Activitats esportives i TV sense censura.

El motí de Carabanchel va propiciar la dispersió dels presos de la COPEL, i una certa sensibilització política i de l'opinió pública respecte de la qüestió penitenciària. El diari «El País» relatava el 24 de febrer de 1977:

«Estamos ante algo más que un motín, ante la culminación de una serie de protestas, más o menos violentas, en las principales prisiones del país, y ante una

evidente exasperación de la población reclusa. Sus motivos tendrán, porque nadie se abre las venas o ingiere un pomo de un grifo sólo por el prurito de la protesta. Y aquí las culpas las tiene un amplio reparto. Porque es cierto que la Administración española, la Justicia, tiene abandonado el problema de las prisiones, pero no mucho menos que el resto de la sociedad. En este país ingresar en prisión por delitos comunes implica la muerte social, prácticamente de por vida.»

Aquesta crònica periodística, recollida en el treball acadèmic del Doctor Rivera, és molt eloqüent pel que fa a la significació històrica i social del moment penitenciari. Hi havia, en part, una demanda social de reforma penitenciària i de gestió democràtica de la crisi.

Els pronunciaments oficials, però sobretot de les direccions dels centres penitenciaris, tractaven d'amagar la dimensió real de la revolta.

La violència va produir dos fets que potser van constituir els exponents de la situació creada. Va ser la mort d'un membre de la COPEL a Carabanchel, Agustín Rueda Sierra que va ser descobert cavant un túnel, i fou torturat fins al decés.

Una setmana després, el 22 de març de 1978, el director general d'Institucions Penitenciàries, Jesús Haddad Blanco, va morir en un atemptat.

A partir d'aquí es va impulsar el procés legislatiu de reforma penitenciària, protagonitzat pel nou director general Carlos García Valdés, que en part, obté, almenys a l'inici, el reconeixement de membres de la COPEL.

El gest d'amnistia que va significar la Llei de quanties, que significava l'excarceració de 1.500 reclusos, per insatisfactori, va provocar un enduriment de les reaccions de la COPEL, escenari que pràcticament no donava marges d'actuació política.

A partir del 8 de maig de 1978 les campanyes d'autolesions van ser generalitzades: 200 presos a El Dueso, 200 a Carabanchel, i així, Teruel, Puerto de Santa María, Sevilla, Jerez, Pontevedra... També les fugues massives van fer trontollar el sistema, que va descartar una mesura general de gràcia.

La resposta progressiva varen ser la combinació de mesures regimentals molt contundents i l'allargament de conflictes i motins fins a finals dels anys 80...molts d'ells ja sense el segell de la COPEL.

De fet, alguns dels protagonistes d'aquelles protestes, van veure's «sentenciats» de tota la vida a nivell penitenciari i, en el moment d'obtenir la llibertat (els que ho van aconseguir), a nivell social, donat el gran temps d'internament penitenciari.

Vides com les de Zamoro Durán, *el Vaquilla*, Redondo López, Carlos Esteve, Xose Tarrío, Pombo Silva, tots morts menys l'últim, antics membres de la COPEL, persones a qui he conegut per motius professionals, eren un llegat evident i punyent d'aquell procés de transició inexistent.

Encara que en alguns casos s'hagin fet esforços per dinamitzar els mecanismes jurídics que la Llei orgànica general penitenciària va aportar, el cert és que les sentències pels motins i les fugues han perdurat en els expedients penitenciaris fins al moment actual. No s'ha fet mai d'aquests interns i dels seus expedients una lectura institucional que superés el terme «perillositat social», no se'ls va donar qualificació o dimensió política en el moment de la Transició, ni tampoc els llargs anys posteriors.

En relació amb això crec que l'assignatura pendent respecte dels presos socials o comuns del franquisme ha estat el gran llegat de la democràcia. Si els difícils moments dels anys 80 a nivell estructural no van permetre actuacions polítiques més contundents, no és excusable que als anys posteriors no s'atorgués una dimensió de resistència política a tots aquells fets i als seus protagonistes: delinqüents o herois, segons de quina ullera de la història es miri.

La Llei orgànica general penitenciària: l'aposta legislativa per un nou model penitenciari espanyol

La Transició democràtica a l'Estat espanyol, malgrat les amnisties dels presos polítics i la promulgació de la Llei orgànica general penitenciària, 1/1979 de 26 de setembre, com a primera llei de la democràcia, moderna i amb un contingut humanitzador, no va significar una oportunitat real de regeneració del món penitenciari espanyol heretat del franquisme.

Resta en part pendent, com he exposat, una revisió en profunditat, que impliqués essencialment tres qüestions: un buidatge important de població reclusa, una modernització de les instal·lacions i una adequació dels funcionaris heretats del franquisme a la lògica de l'Estat de dret.

Malgrat alguns esforços tècnics interns i externs a la pròpia Administració, ha faltat una clara voluntat política que acompanyada d'una planificació rigorosa i competent apostés per un desplegament ple de la Llei orgànica general penitenciària en l'impuls d'un sistema penitenciari menys endurit i més aglutinador de dinàmiques de reintegració social efectiva.

Aquesta va ser la voluntat del legislador penitenciari de la Transició, tal i com reflecteix clarament en l'exposició de motius de la Llei promulgada:

«Las prisiones son un mal necesario y, no obstante, la indiscutible crisis de las penas de privación de libertad, previsiblemente habrán de seguirlo siendo por mucho tiempo. Los cambios de las estructuras sociales y de los regímenes políticos determinaran, sin duda, modificaciones esenciales en la concepción y en la realidad sociológica de la delincuencia (...).

Esta Ley constituye pues, solo un primer paso en la normalización de la situa-

ción penal y penitenciaria de nuestro país y la implantación de un sistema de ejecución de penas y medidas de seguridad más justo y más humano, en el marco de un Estado democrático de Derecho. Y también constituye, al mismo tiempo, una llamada de atención a la conciencia de la sociedad española, sin cuya participación y colaboración activa y convencida el problema de las prisiones carecerá de solución definitiva.»

Hagués estat desitjable que els esforços que es van fer en els primers anys de la democràcia en les reformes en els àmbits sanitaris i de l'educació, i que tant van significar en l'impuls de l'Estat democràtic, haguessin tingut ressonància en el sistema penitenciari d'una forma més palpable.

La situació a Catalunya, sobretot els primers anys d'haver estat l'única comunitat autònoma que assolís la competència transferida en matèria penitenciària, va significar una oportunitat de generar un model penitenciari propi, allunyat de situacions de l'antic règim.

El mateix president de la Generalitat, Jordi Pujol, personalment havia experimentat el presidi i això va potser intensificar una certa preocupació per l'àrea els primers anys. La sensibilitat del que en va ser director general durant deu anys, ara adjunt al Síndic de Greuges, Ignasi García Clavel no va ser suficient per regenerar el medi. Entre d'altres, per les raons apuntades anteriorment.

No obstant això, i en clau del que s'anomenen els reptes de la segona transició a l'Estat espanyol, és important destacar que el model descentralitzat de gestió penitenciària i el seu traspàs ple a les comunitats autònomes pot suposar una oportunitat d'or per recuperar la necessitat de fer una reforma penitenciària en profunditat.

La dinamització dels recursos jurídics existents en el Codi penal de 1995, o en el Reglament penitenciari de 1996, com les mesures alternatives a la presó o els compliments penitenciaris en semilibertat, són a l'abast dels polítics voluntariosos i competents.

La política penitenciària, en termes de política social, no pot estar desvinculada del que dèiem a l'inici, la lluita per la igualtat social. Per tant, directament vinculada a la política d'immigració, de drogodependències, i d'inserció laboral. Totes elles competències molt gestionades pels governs autonòmics.

D'altra banda, parlant de reptes heretats de la Transició, i per no perdre de vista la història futura, el procés de pacificació a Euskadi segur que pot avançar significativament de la mà d'una competència penitenciària gestionada pel Govern basc, i amb el reagrupament dels presos polítics al seu territori.

LA VIDA A LES PRESONS

Ponents:

DAVID CASTILLO, LUIS GARCÍA CALERO I ÀNGEL REKALDE

Moderador:

IGNASI GARCÍA CLAVEL

IGNASI GARCÍA CLAVEL: Parlar del sistema penitenciari espanyol, avui, i també del català no té res a veure amb la situació de les presons durant l'etapa de la Transició política. No em pertoca a mi de fer-ho. Els participants en aquesta taula ho faran tot seguit. Tanmateix, sí que voldria comentar alguns aspectes que he pogut constatar durant els quasi deu anys que vaig dirigir el sistema penitenciari català.

Voldria recordar el paper que van tenir molts presos polítics que van formar part del primer Parlament democràtic. Penso que el coneixement que tingueren de les presons de la dictadura, en pròpia persona, els dugué més o menys conscientment, a ocupar-se'n promulgant una de les principals i primeres lleis que redactaren: la Llei orgànica general penitenciària de l'any 1979, la qual fou de gran importància per a la renovació penitenciària de l'Estat.

La veritat és que la Constitució espanyola de 1978 va posar la base del gran gir que havia de dur a terme la política penal-penitenciària, deixant ben clar quina havia de ser la línia fonamental d'actuació en el seu article 25.2: la rehabilitació. Avui ens podríem demanar si els objectius previstos s'acompleixen o bé si s'han posat els mitjans humans i materials que la Llei preveia; però aquest no és el motiu de la sessió d'avui.

Vull, doncs, dir ben clarament que l'experiència concreta que van tenir a la presó els parlamentaris de l'època emmarca el model inspirat en normatiues penitenciàries dels països nòrdics i això cal agrair-ho a molts d'ells.

No sé si avui és possible aprovar una llei tan avançada com ho és l'actual. És cert que el moment social i econòmic és diferent del de l'etapa de la Transició, però s'hauria de vigilar molt i molt per no fer passos enrere.

Hem de pensar també en una altra situació que és comuna a tots els homes i dones que han experimentat la presó. Em refereixo al fet de viure sense llibertat, sotmesos a la llei i obligats a conviure.

No hi ha dubte que només pot parlar d'aquesta experiència aquell que l'ha viscuda en pròpia persona. Aquest element de contacte entre els mons de la marginalitat i els dèficits de tot tipus que vivien i viuen amplis sectors de la població reclusa d'ahir, i també d'avui, fou una experiència que ajudà a tocar de peus a terra homes i dones, futurs polítics en alguns casos.

Aquest factor de compartir l'experiència de la privació de llibertat mereix tot el respecte entre els presos polítics i els comuns. S'arribaren a forjar moltes amistats que perduraren. S'ajudà a fer respectar drets en què potser no s'hauria pensat si el procés hagués estat un altre. S'ensenyaren formes d'organització a moltes persones que tenien una experiència de vida molt real, però a les quals mancava capacitat organitzativa.

No voldria caure en la idealització d'aquesta època mancada de llibertats i plena d'esforç i lluita, però he volgut manifestar, com a antic director general en l'època de la democràcia, alguns elements dels quals opino modestament que van marcar i condicionar el futur.

És cert que hi hagué molt de dolor i patiment per als qui vivien la presó i per als seus familiars i amics. Segur que els convidats a participar en aquesta taula rodona ens ho explicaran prou bé.

Acabo amb una manifestació que féu un bon amic meu, demòcrata i lluitador per les llibertats, quan es va assabentar que jo havia estat nomenat director general de Serveis Penitenciaris: «Llàstima que no ho haguessis estat vint-i-cinc anys abans!».

Ara intervindrà David Castillo. Ell va estar empresonat al final dels anys setanta; va arribar a la presó com a conseqüència de la seva militància política en el moviment autònom. Actualment és escriptor, ha publicat diversos llibres; també és periodista i poeta, i ens explicarà la seva experiència des de la seva militància política, però també des de la seva condició de pres.

DAVID CASTILLO: Nosotros éramos, en esa época de la Transición, presos sociales. En aquella época, junto con algunos de los compañeros que habían estado allí mucho tiempo —como Luis Andrés Edo, que hoy tenía que intervenir—, no hacíamos esta distinción típica entre presos comunes y presos políticos que realizaban la mayoría de las organizaciones políticas. A Luis Andrés, por la cantidad de años que llevaba en el «trullo» (en el «maco», como se le denomina), le llamaban *El Padrino*. Él era una institución dentro de la cárcel;

llevaba muchos más años que el director y que la mayoría de los funcionarios, incluso que los funcionarios que se pasan toda la vida entre cárcel y cárcel (eso sí que es duro y una condena eterna, porque tú, con una condena larga y esperando, pues acabas saliendo, pero veas que todos esos guardias civiles y los funcionarios de prisiones siempre estaban...). Nosotros intervinimos en esa extraña farsa que fue la Transición política, de la que me siento hipercrítico, desde los años 1976-1977, cuando se intentaba reconstruir el movimiento libertario en Cataluña (en nuestro país hubo una gran tradición, y Barcelona fue la capital del anarquismo, denominada en su momento *la Rosa de Fuego*). Todo esto del movimiento anarquista se ha convertido en un pretexto para los novelistas; hay infinidad de tesis, las novelas de Marsé, de Eduardo Mendoza y de otros escritores catalanes conocidos internacionalmente que hablan de este fenómeno. Pero a nosotros, en 1976 y 1977, se nos metió en la cabeza, no sé por qué, reconstruir la CNT, que prácticamente, desde el comienzo de los años sesenta, cuando caen los últimos maquis en Cataluña (Ramon Vila Capdevila, el Facerías, Quico Sabaté), había sido inexistente. Al principio de los años setenta había algunos movimientos, sobre todo grupos como el MIL, luego los GARI, que tuvieron también sus muertos; Puig Antich, en 1974, fue el más famoso (ahora están preparando un film que será una más de estas peli-culitas que, si lo has vivido, acabas pensando «qué timo es este»). Luego, en la fuga de Segovia en 1976, el único muerto que hubo fue también otro militante del movimiento libertario, Oriol Solé Sugranyes. Todo esto desembocó en lo que decía Luis Andrés Edo, cuando se le preguntaba qué era el movimiento autónomo y qué era el movimiento anarquista; él siempre explicaba que en España no hubo autónomos porque estaban dentro de la CNT. La CNT en este período era una cosa muy mala, a diferencia de las organizaciones marxistas, que tenían unos catecismos y una base teórica importante. Nosotros teníamos una serie de pensadores, muchas veces vinculados con el Romanticismo, como es el caso de Bakunin, que era uno de los pensadores románticos, como el príncipe de Kropotkin o como el mismo Tolstoi, que también fue un cristiano libertario, como se puede comprobar en algunas de sus obras narrativas y en sus ensayos teóricos. Todavía tenemos gente que está en la cárcel: ahí está Soto del Real, una prisión de máxima seguridad, donde Garzón va enviando sistemáticamente a militantes de organizaciones que no están de acuerdo con lo que está funcionando ahora. Por lo tanto, me niego a que este lenguaje libertario, este lenguaje de revuelta y más allá de los límites, sea considerado una lengua muerta, como sucede con la mayoría de las organizaciones libertarias que existen hoy, que ya tienen infiltrados de la policía, que las han convertido en un club de jubilados, en grupos culturales o en pequeñas reuniones de gente que prepara revistas... Ésta fue una de las funciones básicas del movimiento libertario históricamente: formar a los obreros, no con-

vertirse exclusivamente en sindicalistas, sino tener un punto más allá en la formación de las ideas, de manera que no fueran unas aspiraciones exclusivamente políticas. Ellos siempre hablan de ser apolíticos, pero de tener una forma de vida. De hecho, la mayoría de las organizaciones luchan por el poder, y los libertarios son los únicos que luchan por destruir el poder, por buscar una situación más horizontal dentro de la sociedad.

Había mucha gente que se definía como libertaria en aquella época de los años 1976-1977; e incluso algunos de los funcionarios con quienes hablabas te explicaban esto, a pesar de que la mayoría de los de aquella época, comparados con los de ahora, eran casi ultras. Recuerdo que la última vez que estuve en la cárcel, a principios de 1981, era inmediatamente antes del golpe de Tejero; había una mentalidad de que, cuando entrabas en la Modelo, te fichaban, y empezaban a decirte: «Te van a violar aquí dentro...». Luego, cuando estabas allí, tenías más problemas intentando evitar ahogarte con el humo cuando prendían fuego a la cárcel, que no con la gente de allí, con la cual más o menos había un cierto compañerismo. Y eso que yo estuve en la primera galería, que estaba dedicada en aquella época a menores de 21 años. Recuerdo que el Vaquilla estuvo ya en la prisión con 13, 14 ó 15 años. Se pasó allí toda la vida...; cosas del sistema judicial penitenciario: ¿cómo puede ser que una persona que no ha matado a nadie se haya pasado toda la vida en el «trullo»...? Pero son esas cosas, esas contradicciones de la gente que es rebelde y que muchas veces suceden porque no están situados dentro de organizaciones que son consideradas rebeldes.

En aquella época, en la Modelo, llegamos a reunirnos hasta 300 miembros de organizaciones libertarias. Había un movimiento muy interesante de los presos sociales o comunes, como se les quiera denominar, que era la COPEL, una organización coordinadora de presos en lucha, que provocó muchos motines en las cárceles españolas y que ideológicamente estaba muy influenciada por el movimiento libertario, y que se podría hacer extensible a los piratas; o, por ejemplo, la Cofradía de los Hermanos de la Costa... En los años 1977-1978 se había creado la UCD, que eran los reformistas dentro del régimen de Franco, gente como Rosón, Adolfo Suárez, Rodolfo Martín Villa... Por mala suerte nuestra, del movimiento libertario en aquel momento incipiente, vinculado a lo que era el *hippismo*, la contracultura, a toda una serie de movimientos —que yo creo que todavía tienen aquí, en la mayoría de ciudades, una pervivencia—, nos encontramos con Rodolfo Martín Villa, que era una persona que tenía muy poco sentido del humor —y eso es una cosa que, con todos mis respetos, es lo que diferencia a las personas de las bestias—. Yo recuerdo, una vez que nos detuvieron, que la cárcel Modelo estaba tan llena que su director dijo: «Estos tíos aquí no caben», y nos sacaron. Por eso, la segunda vez que entré pensé: «Quizás hay esa posibilidad de salida». Pero no fue así: en

ese momento llegábamos menos y ya nos habilitaron unos «chabolos» infectos, superpequeños, con una taza de váter y una especie de separador en uno de los laterales; y allí llegamos a estar 12 ó 13 con la compañía también de los chinches, las ratas... Hacía poco que se había producido un motín en la prisión Modelo, y entonces no había ventanas, se lo habían cargado todo. Ese invierno, cuando llovía, entraba la lluvia racheada y hacía un frío de mil demonios, y por la mañana nos daban el petate, que era como un petate militar de color marrón y con un olor a zotal asqueroso...

Era una vida, así, bastante cutre, pero entre nosotros lo denominábamos *la universidad*, porque tenías la posibilidad de conocer a gente como Edo, que vive aquí en la calle Diputació (curiosamente, en una casa que se parece muchísimo a la Modelo, con una cúpula central y un par de galerías...). En la Modelo coincidimos, aparte de con la gente de la COPEL, libertarios de mil organizaciones, gente que estaba metida en sumarios como el de ERAT, como el caso Scala (que han sido después definidos como montajes policiales). Había gente de las diferentes ramas de ETA, el FRAP, el GRAPO, gente que tenía una vida incluso como organización dentro de la cárcel muy intensa. Recuerdo que algunos de ellos no podían ni tan sólo mirar el *Interviú* ni tomar alcohol; todo el día estaban reunidos y haciendo actas para sacarlas fuera para que la gente del PCR las pasara al resto de militantes; una cosa bastante insólita al lado de nuestra mentalidad más abierta. Los libertarios pudimos conectar con gente de fuera que habían sido amigos nuestros, que habían estado implicados en sumarios por temas de drogas; y era toda esa época en que había una gran promiscuidad anímica dentro de la gente que estaba al margen del sistema. Y de la misma manera que ha habido un movimiento actual bastante sólido en el tema de las casas ocupadas, al final de los años setenta Barcelona estaba llena de comunas urbanas. Hubo alguna experiencia con casas ocupadas, pero sobre todo lo que había eran estas comunas donde se juntaban estos libertarios con gente que experimentaba con las drogas, porque tampoco no había una información muy grande y todavía se veneraba a la droga. Me acuerdo de los primeros que se empezaron a inyectar heroína, que se consideraban casi una raza superior (si no te inyectabas heroína eras un desgraciado...).

Hay cosas dentro del período de la Transición que se pueden constatar con estadísticas. Hace poco se publicó un reportaje en un diario sobre la famosa fuga de la cárcel Modelo del año 1978, en la que salieron 54 presos por los túneles de las cloacas (porque esta cárcel, por debajo, debe ser como un queso gruyere, por la cantidad de agujeros que se han intentado..., y ya tiene sus años); pues, de esos 54 presos ya sólo quedan 5 vivos. Ahora ha salido uno que hace pocos días lo explicaba por la televisión; creo que le llamaban Jesús el Málaga, un tipo con una estética de la época, como Los Chunguitos, Los Chichos y todo esto. Él hablaba de la persecución policial, del exterminio de toda una serie de sistemas.

De la misma manera que a Rodolfo Martín Villa se le metió en la cabeza la idea de que nosotros podíamos volver a quemar las iglesias como en los años 1909 o 1936, de que podíamos provocar un nuevo rebrote revolucionario en la ciudad, pues en cuanto a los presos sociales o presos comunes pasa una cosa parecida. Pero me gustaría estudiar en la población reclusa de aquellos años, población que en la mayoría de los casos era joven, cuántos supervivientes ha habido.

Esto explica que la Transición, para decirlo con un titular, es la historia de un gran cementerio: unos señores con corbata, la versión oficial de Victoria Prego que explicaba en Televisión Española, de *El Mundo*, del *ABC* o de *El País* o de donde sea; pero luego hay una realidad ahí que la puedes ejemplificar con el exterminio de organizaciones e incluso de maneras de vivir “asilvestradas”. Para acabar la intervención, recordaré que la primera vez que estuve en una celda de la Modelo, que estaba en lo que llamaban *el período*, estuve leyendo las inscripciones en los muros, que no eran pocas –no teníamos la posibilidad de bajar a la biblioteca, bueno, a un “chabolo” con unos libros en un estado bastante lamentable–, y había una que me llamó mucho la atención. Como escribí una novela, *El cielo del infierno*, que habla de aquellos años, pues la tengo apuntada. Es muy breve, pero te hace pensar mucho, y decía: «Vive ayer, que hoy es tarde». Gracias.

IGNASI GARCÍA CLAVEL: Gràcies, David. Bé, ara li correspon intervenir a Luis García Calero, que ve en substitució de Luis Andrés Edo, i en principi la visió que aquí ens oferirà és una visió feta des de la seva condició de pres, durant un temps no gaire llarg, de persona compromesa amb el tema de presons, amb els presos socials o el que es denomina *presos comuns*. Ell va ser fundador d’una entitat a Cornellà de Llobregat, l’any 1984, que és la Coordinadora contra la Marginació de Cornellà, que durant els darrers vint anys ha estat treballant donant suport a les persones vinculades a aquesta localitat que estaven en situació de presó. En fi, projectes molt interessants d’autogestió, culturals, d’ocupació i, al mateix temps, d’inserció laboral i de plans d’ocupació, que ara es porten a terme amb el mateix ajuntament.

LUIS GARCÍA CALERO: Como aquí la gente se va poniendo etiquetas, o nos las van poniendo, me voy a poner yo una. Yo vengo de los presos marginales, ni siquiera presos políticos o sociales. Mi padre era un minusválido, que no tenía paga ni nada en aquella época, y tenía seis hijos. Mi primer contacto con la cárcel fue en 1978, cuando mi hermano robó en un quiosco y entró a cumplir una condena. Yo, entonces, a partir de ahí, cuando lo visitaba, empecé a conocer un poco lo que era el mundo de la cárcel. Iba creciendo y me daba cuenta de lo que era la vida y la situación que tenía. Mi padre me decía que trabajara y yo le decía que en mi vida había dejado de trabajar, y era verdad, porque desde los 14 años había hecho trabajos en el campo de todo tipo; nunca me faltó el trabajo y cierta independencia

para la edad que tenía, pero sí me daba cuenta de que no teníamos futuro, de que lo que nos ofrecía la sociedad a nosotros realmente no nos llenaba, porque entonces el escaso trabajo que había era superexplotado. Yo recuerdo haber trabajado por 50 pesetas la hora, cuando una barra de pan valía 15 pesetas. Imaginaos el nivel de salario y de coste de la vida que había en aquella época...

Seguimos creciendo y, un día, con unos amigos, ya habíamos visto bastante y se nos ocurrió atracar un banco, porque no veíamos bien quitarle el dinero a la gente que se lo tenía que ganar con el sudor. Sabíamos lo que costaba trabajar y preferíamos atracar un banco por aquello de que tienen mucho dinero, en concreto, una caja en la plaza Mercadal de Reus, delante del ayuntamiento. El caso es que lo hicimos, nos salió bien y luego, por circunstancias de la vida, por una traición, nos cogieron (yo acababa de cumplir 18 años) y nos metieron en el «talego». Una persona que no tiene ningún tipo de antecedentes y sin ningún tipo de pruebas en su contra no se puede meter en prisión... Pero la policía nos acusó de dos delitos más, y el juez, de esas tres acusaciones, mantuvo dos, y cuando hay dos acusaciones... una persona de 18 años y sin antecedentes entra en prisión. Eso es hacer trampa con la ley. Bueno, estuve cinco semanas, poco tiempo dentro de lo que cabe. Una cosa sí me quedó grabada: un funcionario nos hizo desnudar a mí y a unos cuantos, para que probáramos sus métodos, de espaldas y con ellos detrás, cosa que, psicológicamente, para un crío de 18 años es bastante fuerte... Después, al cabo de unos años, me lo encontré como portero de la discoteca Liberty de Salou, y todavía sigue allí... Después de las cinco semanas salí, y, bueno, allí ya lo teníamos bastante mal, la policía nos conocía y decidimos cambiar de aires. Entonces yo me vine a Cornellà por medio de mi cuñado Eugenio, que ya murió, y que fue uno de los fundadores de la Coordinadora, porque mi hermana vivía allí. En Cornellà encontré a Pedro Carrión y a Eugenio, cuando salió, porque cuando llegué él estaba preso en Lleida y mi hermana vivía sola en casa.

En Cornellà encontramos una gente que tenía una preocupación y que nos preguntaba y demandaba qué nos pasaba, quiénes éramos, qué es lo que hacíamos y por qué lo hacíamos. A mí, una de las cosas que me abrió a esta gente fue que compartiéramos un porro; y esa gente me abrió una serie de posibilidades, que fueron darnos cuenta de qué lugar ocupábamos en esta sociedad. Nos dimos cuenta de que, si se tratara de ping-pong, nosotros representaríamos la pelota, y simplemente intentamos no ser la pelota, que es la que peor parte se lleva, y a partir de ahí empezamos a movernos.

Queríamos también recuperar al otro compañero de causa, que estaba en Reus, que empezaba a entrar en el mundo de la heroína y lo queríamos recuperar porque sabíamos el camino que iba a tomar. Por otra parte, empezamos a darnos cuenta de que algunos amigos de esta gente de Cornellà tenían problemas relacionados con su origen social marginal y que éstos les iban a conducir

irremediablemente a ser carne de cárcel. La gente, tarde o temprano, normalmente se muere en la cárcel, y entonces decidimos hacer algo.

Una vez vimos un programa que nos aportó información, y también nos habían hablado de Enrique de Castro, de la Coordinadora de Barrios de Madrid, que escondía gente en su casa —él lo decía abiertamente cuando podía—, gente como nosotros; y realmente, si no hubiese sido por el hecho de que tuvieron un sitio como aquél, hubieran estado desamparados. Y a partir de ahí, con un tejido social que se había elaborado ya en Madrid en la Coordinadora de Barrios, empezamos a trabajar. Este tejido social real estaba formado por las madres, los abogados, gente progresista, profesores, asistentes sociales, cristianos, mucha gente que, de alguna manera, no se cree esto, que no les va este sistema, cosa que yo pienso que es lo que le falta a la sociedad actual. Esta gente tenía un cierto sistema ya montado, con abogados, y en esta Coordinadora participaban jueces y personas que sabían cómo enfocar las leyes.

Por aquel entonces hacía poco que se había aprobado la Ley de indultos, y vimos que esta Ley podía ser una buena vía para intentar solucionar, en principio, el problema más acuciante, que era entrar en prisión. Cuando tienes una condena no sólo es el hecho de entrar en prisión, sino qué hacer después de la prisión, porque, si no lo estabas ya, te desarraigan de la sociedad en la mayoría de los casos.

A todo esto, en Cornellà, este grupo de gente íbamos madurando ya las ideas y pedimos el indulto. Nosotros seguimos funcionando, y en 1991 creamos oficialmente, con papeles y estatutos, la Coordinadora contra la Marginación de Cornellà, fundada en una casa ocupada —una de las primeras casas que se ocuparon en Cataluña—, en un local de la calle Barcelona de Cornellà. Una de las cosas interesantes de la Coordinadora de Madrid era la estructura que habían conseguido, y una de las bases, de los pilares en los que se sustentaba era un grupo de autoocupación, que eran los Traperos de Emaús, en Madrid, que se dedicaban a la trapería (también los había en Pamplona, en Logroño, en Valencia, en bastantes sitios). Esta gente, a un nivel muy autodidacta, habían creado una pequeña empresa, y en ella había 10 ó 12 personas, más o menos de mi edad, todos condenados. Esta gente, con el apoyo de Enrique y de la Coordinadora, había visto una manera de poder salir de ahí, y de alguna forma aprovechamos esta experiencia en Cornellà y decidimos montar un grupo de autoempleo en el seno de la Coordinadora. Ese grupo de autoempleo, por razones legales, era una sociedad civil particular, pero lo que nosotros pretendíamos realmente era ser una cooperativa, que es lo que fuimos después. Durante el tiempo que estuvo funcionando daba trabajo a unas 25 ó 30 personas, y eso sirvió como una herramienta a la Coordinadora, en el sentido de que si se estaba gestionando socialmente la vida de una persona marginal, de alguna manera la sociedad nos iba a pedir una serie de requisitos. A la hora de pedirle un favor a un juez debes tener un domicilio conocido (para la

gente marginal es muy difícil tener un domicilio), un trabajo un poco estable y un entorno alrededor de ti que sea capaz de apoyarte incluso en situaciones muy difíciles y con un compromiso claro con nosotros. La Coordinadora ha estado funcionando mucho tiempo, incluso hoy en día todavía funciona, aunque de una forma totalmente diferente de como empezó y lo que fue.

Si me paro a pensar y miro atrás, veo que mis amigos están muertos, y los que no están muertos están en prisión; y en los que empiezo a ver ahora, salvo excepciones, se van a repetir las mismas causas. Si realmente queremos ser un poco más justos con todos, nos tenemos que preocupar por los problemas de los demás sin hipocresías, llanamente y aceptando a cada uno como es, porque yo creo que esto es básico: aceptar a cada uno como es y ser realmente tolerante, no esa tolerancia que está de moda ahora. Si yo tengo algo que decir hoy de las instituciones, no es nada bueno. En las instituciones hay gente buena, pero la institución en sí es sólo un instrumento de la sociedad, y quien debe mandar en la sociedad son las personas como nosotros hoy aquí o como en cualquier reunión de asociaciones de vecinos. Ese es el poder real, y las instituciones son el poder que nos quieren hacer creer que es el real; pero cuando la institución es simplemente una máquina, como en este caso la prisión, constituye una máquina de matar gente. Y aquí, en el Estado español, y lo digo muy tranquilamente, hoy en día existe la pena de muerte y ha existido durante mucho tiempo, porque a la gente sin recursos, enfermos y con condenas largas, meterlos en prisión es condenarlos a muerte, y eso lo sabe quien manda y también quien condena, pero se está dentro de este engranaje del cual es muy difícil salir. Y eso es lo que le digo a todo el mundo: aquí no somos ni buenos ni malos, pero que cada uno haga su papel de la forma más justa y más honesta posible. Es simplemente eso, y dejarse de hipocresías y de falsas historias.

IGNASI GARCÍA CLAVEL: Bueno, por último tenemos con nosotros a Ángel Rekalde, y viene, me ha pedido que lo diga así, para hablar de los presos vascos, en su condición de persona que ha estado muchísimos años en prisión, que, a lo largo de su condición de preso, ha estudiado, gracias al apoyo sobre todo de la familia y de amigos y de su propio esfuerzo, y que ahora está haciendo su camino profesional en Euskadi.

ÁNGEL REKALDE: «*Dos a uno*» (*Martín Villa*)

El 9 de diciembre de 1977, después de varios indultos, tras un año de fuertes movilizaciones, salió el último preso político vasco de aquella época, Fran Aldaondo, *Ondarru*. Era la época de las Semanas Pro-Amnistía –la más fuerte, del 8 al 15 de mayo de 1977, acabó en el País Vasco con siete muertos a manos de la po-

licía española y decenas de heridos de bala en las calles–; la fuga de Segovia, la primera Gestora Pro-Amnistía que agitó el país, el logotipo de Chillida... La sensibilidad de la sociedad vasca hacia los prisioneros políticos era muy alta. A las pocas semanas, el 7 de enero de 1978, una nueva redada inauguró la cárcel de una época distinta, con la captura de Francisco Javier Elkarte en Pamplona.

Casualmente, durante aquellos días revueltos en la capital navarra, en el contexto de la misma redada, a causa de la muerte de Txintxo y Xefe¹ (militantes de ETA) y de un policía en plena calle, en un enfrentamiento armado, el ministro del Interior, Rodolfo Martín Villa, pronunció una de sus frases más célebres: «Dos a uno» (una lectura de bajas. Sin rastro de humanidad. Pura lógica de guerra. Como diría algún Marx, «es la guerra»).

(En esta charla hablaré de la cárcel para los presos políticos vascos, que es la que he conocido. La de los presos comunes o sociales fue diferente. Se dio un cambio profundo en la población carcelaria, en su composición, en sus características. Del lumpen rural y semiurbano que llenaba las prisiones, de obreros, jornaleros y artesanos, junto con gitanos y otras minorías, de la España franquista –tipo el Lute–, se pasó a una amplia y difusa masa social, una afluencia de desarraigados, que provenía de barrios marginales, urbanos, tipo el Vaquilla). Con el cambio llegó la droga, la heroína, el consumo generalizado, la desaparición de una cultura carcelaria de valores, camaradería, juego, un cierto anarquismo o vestigios de conciencia política (que dio ocasión a la aparición de la COPEL –Coordinadora de Presos en Lucha–), desprecio del chivato y el machaca. Con la extensión de la heroína desaparece todo soporte cultural o ideológico de la población carcelaria, y se rompe la transmisión de una subcultura arraigada.

Etapas penitenciarias y sus características

«El solitario que ha estado
en la cárcel regresa a la cárcel cada
vez que muerde un pedazo de pan»

CESARE PAVESE

Durante la época de la Transición, y en adelante, la evolución de la prisión española para los vascos ha seguido una secuencia marcada por las circunstancias que se daban, etapa por etapa, en la cárcel simbólica que significaba centralmente la política penitenciaria aplicada. La primera época, el Gobierno reunió a los presos de ETA y otras organizaciones vascas (PM, Autónomos Anticapitalistas, etc.) en Soria.

1. Pérez de Viñaspre y Ceferino Sarasola, muertos el 10 de enero de 1978.

1978. Prisión de Soria: la represalia diaria

Fue el modelo de la violencia reglamentada sobre los prisioneros. El Gobierno de UCD trasladó a todos los presos políticos que se iban reuniendo en las prisiones vascas a la prisión de Soria. En este penal se encomendó a la Policía Nacional el control y vigilancia en el interior de las dependencias carcelarias. Esto suponía la entrada al recinto, a diario, de una fuerza armada considerable, y sus consecuencias directas: cacheos colectivos, palizas, acoso, destrozo de pertenencias personales (fotografías, enseres, etc.), tensión cotidiana, violencia, vida insostenible. La respuesta de los presos vino en forma de huelgas de hambre colectivas. Esta situación se desarrolló durante los primeros años de la Transición, en paralelo a los episodios de violencia política en la calle. Muchas de las entradas de la Policía Nacional a la prisión de Soria tenían esa ocasión, oportunidad o casualidad de coincidir con acciones violentas en el País Vasco.

1981. El Puerto de Santa María (Cádiz). La lejanía

Estrenamos este nuevo edificio, tras el cierre del viejo Puerto, penal construido junto al mar, de funesta memoria. Nos trasladaron en una larguísima comitiva de furgones, escoltados por vehículos policiales de todo tipo. La policía no entraba en esta prisión, excepto en contadas ocasiones, excepcionales, con motivo de registros a gran escala. Seguía en su construcción y organización el tipo de prisión de máxima seguridad, según –se decía– un modelo importado de Alemania. La principal característica de este encierro era la distancia (a 1.000 km. del País Vasco), que generaba una situación de aislamiento, de silencio, de encubrimiento. Lo que ocurría en Puerto de Santa María no llegaba a dominio del público, cuando lo hacía, hasta pasadas varias semanas o incluso meses. Agua pasada no mueve molino. Esta circunstancia ofrece facilidades de castigo, pero específicamente funcionó el control personal pormenorizado, y una estrategia de presión individualizada. UCD en el Gobierno.

1983. Herrera de la Mancha (Ciudad Real). La apuesta por el control y el saber individualizado

Funcionaba según el mismo modelo de prisión de máxima seguridad, similar a la anterior, pero masiva, más poblada. En ella destacaba el régimen militarizado que nos impusieron, donde se realizaban los recuentos en posición de firmes; los desplazamientos por pasillos y patios se realizaban en formación, como en desfile de tropa. Nos ponían música y daban órdenes por los altavoces. Aislamiento (memoria de presos COPEL, grapos...). La cárcel está

organizada como productora de saber: control de las comunicaciones, registros ininterrumpidos y minuciosos, visitas grabadas, correo intervenido (sólo dos cartas semanales), grabaciones en el comedor. De esta cárcel es la anécdota de la visita de una representación de la Cruz Roja Internacional, de Ginebra. Uno de los presos encendió una radio que tenía ajustado el dial, y se pudo escuchar la partida de mus que estaban jugando en el módulo vecino. Radiografiada. Las conversaciones cotidianas, hasta el último detalle, se grababan. Coincidió con la extensión de los atentados del GAL. Gobierno del PSOE.

1987. Dispersión por la Península: física y como estrategia (todos los presos en régimen diferente, en prisión y ubicación diferente, en espacio y condiciones distintas, desunidos y dispersos...).

La estrategia de esta etapa consistió en distribuir el colectivo de quinientos prisioneros, hasta entonces unificado en Herrera de la Mancha (al menos el núcleo principal), por un centenar de prisiones del Estado, salvo en Cataluña, donde la Generalidad tenía competencias en materia penitenciaria y el Gobierno español no controlaba la gestión.

Geografía de la invisibilidad, geografía emocional

«Vendrá la muerte y tendrá tus ojos»

CESARE PAVESE

Hace unos días un periodista catalán² trataba sobre las geografías emocionales: la diáspora, el exilio, la emigración, esas vivencias (a menudo colectivas) en que el escenario real entra en pugna con el imaginario. La prisión, en este sentido, es la geografía emocional por excelencia. La vida está en otra parte. El imaginario de los grupos, de las personas encarceladas, satura su memoria, a veces su identidad, sus deseos... Pero la realidad es otra.

No hay nada que retenga al preso allí donde se halla, salvo el dolor, la violencia, la rabia, la impotencia. La desesperación. Salvo los muros, el encierro, la fuerza. En cambio, fuera queda el paisaje de la infancia, esa patria que dicen los escritores. Fuera está el recuerdo, el afecto, los proyectos de vida frustrados, con toda la fuerza de la frustración; la realidad y las personas con las que uno se siente unido, con las que comparte todo tipo de emoción o querencia.

Esto no es una divagación gratuita, ni literaria. Para comprender el pro-

2. Joan Nogué, «Geografías de la invisibilidad», *La Vanguardia*, 16/03/2005.

ceso que se ha desarrollado en prisión en esos años de la Transición, al menos desde la óptica de los prisioneros vascos, la historia sufrida, la dialéctica de castigo, la fuerza de la resistencia, la organización, y frente a ello el uso arbitrario de leyes y reglamentos, la relación o vínculo entre el prisionero y su población de referencia es un dato básico. Para entender esta intervención, estos datos sobre la «memoria de la prisión» durante la Transición, debemos tener en cuenta algunos aspectos y circunstancias.

Dice el poeta vasco Joseba Sarrionandia (en su último libro, *Akordatzen*) que la prisión es el lugar del recuerdo, de la memoria, y se acordaba de sus compañeros, de nosotros, cómo nos llamaban los carceleros; por dos apellidos: Azkona Arroyo, Mendinueta Mendinueta, Murgizu Bakaikoa, Flores Lazkoz... Cito este libro porque trae algunas referencias que, aunque personales, sirven para emplazar el tema que aquí se desarrolla, la época de la Transición, la vivencia de la cárcel, las circunstancias de aquella época. Por cierto, a él le llamaban sólo por un apellido, que ya era bastante. Quizás porque el siguiente era Uribelarrea. Sarrionandia Uribelarrea. Demasiados apellidos, estos nombres vascos. Demasiado trabalenguas.

Sarri es de aquella época; fue detenido en el otoño de 1980 y recorrió las primeras estaciones de esa secuencia que hemos detallado más arriba: El Puerto de Santa María, en Cádiz; la prisión provincial de Carabanchel, que servía de lugar de tránsito para los presos cuando eran juzgados en la Audiencia Nacional (en Madrid); luego, Herrera de la Mancha. Después, por una coincidencia fortuita, se fugó de Martutene (a donde fue trasladado a causa de la enfermedad de un familiar), escondido en los bafles del músico Imanol Larzabal, que acudió a prisión para dar un concierto a los presos, el día de San Fermín (7 de julio de 1985).

También cita en su libro de memorias a Joseba Asensio, Mikel Lopetegui, Juan Carlos Alberdi y Josu Retolaza, que murieron en Herrera de la Mancha mientras duró el encierro en aquella etapa.

«Recuerdo que somos recuerdo; recuerdo o casi nada», acaba su libro. Es una reflexión muy clásica de la conciencia prisionera.

El mundo se divide en dos: amigos y enemigos

«La pared simula una meditación, pero no piensa»

COURTOISE, poeta uruguayo

Cuando Sarri era de ETA –recuerda–, ETA mató al padre de un amigo, y el poeta sintió una enorme tristeza y un sentimiento de desolación.

De nuevo, la cita de Sarri es necesaria. En aquellos años el conflicto vasco se desarrollaba como una guerra, como pone de manifiesto la respuesta del ministro Martín Villa ante la pérdida de vidas humanas. Debemos situarnos en una lógica militar, aunque fuera una guerra de baja intensidad: con estrategias, tácticas, maniobras, operaciones... Una guerra en la que el adversario era tratado en calidad de enemigo, como rehén, como prisionero de guerra, como objetivo al que abatir y vencer. Y ese enemigo no era un grupo terrorista, como dice la propaganda oficial (por cierto, otro vector, «el otro nervio de la guerra», en palabras de Napoleón. El catedrático de filosofía Jose Mari Ripalda explica que esta designación de *terrorista* se utiliza para descalificar al enemigo, en una simple estrategia de propaganda), sino todo un pueblo, una sociedad, una población, que no se resignaba a verse sometida, dominada, que no se resignaba al poder español.

No tiene sentido hablar de esta historia, de esta «memoria» y esta Transición, sin remitirse a estas claves, porque son las que permiten interpretar los datos y las situaciones en sus matices y circunstancias.

Detrás de la prisión española estaba el “conflicto”. El llamado *conflicto vasco*, con mayúsculas. Cuando hablamos de distancia en la prisión, de traslados, de dispersión, de política de grados, no nos referimos a un procedimiento burocrático que busca adaptar una población penitenciaria a los recursos disponibles, sino de un problema de control, de política, de presión. Hablamos de una comunidad de presos unidos por una motivación, por ese imaginario que citaba Nogué en su incursión a las geografías emocionales, por un proyecto colectivo, una comunidad organizada, con un país y una sociedad de referencia. Hablamos también de esa población, de los apoyos políticos, de la Resistencia (con mayúscula, como la francesa en tiempos de la ocupación alemana), y de la necesidad española de cortar los vínculos del preso con esa realidad social, nacional, política.

La distancia, por ejemplo, cuando la encontramos establecida en la prisión de El Puerto de Santa María, hay que entenderla como un dispositivo de control y poder. De ocultamiento. De silencio. Lo que ocurría en El Puerto no se reflejaba entre la población vasca hasta pasada una larga temporada. No podemos comprender la prisión sin estas reflexiones. No tiene sentido la prisión si no es en términos de presión. De represión. De castigo. De cárcel que sale de los muros para aplicarse sobre la población, sobre las familias, sobre amigos, sobre apoyos exteriores. No se debe perder de vista la existencia de una red exterior que funciona a la par de la propia organización interior de los prisioneros.

Como en otras situaciones políticas, para entender el proceso seguido hay que situarse en términos de correlación de fuerzas. En términos de poder y contrapoder. En un pulso de fuerza que remite a una situación exterior, en otra parte, fuera:

1. Por un lado, la sociedad vasca, ETA, la actividad armada, la organización política, la referencia en la calle. En el interior de las prisiones esto se traduce en apoyos, en coherencia de la comunidad de presos, en unidad, firmeza, en una línea política definida y orientada, en huelgas de hambre, etc.
2. Por el lado opuesto, el Estado, la policía española, los jueces, las condenas. Pero en la vida cotidiana de las personas encarceladas se revela específicamente en prisión: es el castigo, el cálculo en la presión; la siembra diaria en desunión, en hostigamiento; la violencia, la disuasión, el temor... Para el Estado, el prisionero vasco ha sido la figura reconocible de unos luchadores políticos desconocidos, que no estaban al alcance de la mano, la representación visible de una lucha clandestina, y en ello residía el problema, el apoyo, la fuerza, la identificación de un amplio sector de la población vasca con estos sujetos. No sólo para la población; la misma identificación, con efectos contrarios, funciona también para los carceleros y los gobiernos españoles.

Como vemos, la española ha sido para los vascos siempre una cárcel política, por más que al poder no le guste esta expresión, porque entraña una disidencia ideológica y de acción, una deslegitimación entre una sociedad que rechaza este Estado, un problema de mucho mayor calado que la mera represión o la violencia.

Pero esta constatación se ha sentido con crudeza. Han sido años duros en las cárceles, años de tensión, de mucha violencia estéril, gratuita, de venganza, de represalias, que se cebaban en los presos políticos en respuesta por la inestabilidad política, por la agitación, por los atentados que se sucedían en la calle, y que no había modo de parar.

Años de aislamiento, de juicios desmesurados, de arbitrariedades, de condenas absurdas. Hemos sido testigos de casos absurdos: varios compañeros procesados por los mismos atentados y acusaciones, sin fundamento.

Características y estrategias de la prisión (Transición)

«El aislamiento asegura el coloquio a solas
entre el detenido y el poder que se ejerce sobre él»

MICHEL FOUCAULT

Sarri recuerda en su libro (*Akordatzen*) las tres literas de la celda de Carabanchel, y se acuerda de los policías («los perros», dice Sarri) que le tortu-

raron (tres eran castellanos; dos, gallegos cerrados, y no faltaba «*le chien andalou*»).

El proceso habitual que seguía un sujeto que caía en manos policiales era el que se cita: detención, interrogatorio, tortura, declaración ante el juez y encarcelamiento. Las denuncias de malos tratos se despreciaban e ignoraban por norma. Supuestamente, el argumento era que se trataba de una pauta recomendada por ETA. Por lo tanto, denunciar torturas era signo de pertenencia y disciplina.

El TOP dejó paso a la Audiencia Nacional como órgano encargado de llevar las causas y procesos de los casos vascos. Un tribunal de excepción.

A la inversa, el apoyo de la población a los prisioneros vascos se ha manifestado de continuo y de múltiples formas. La más estruendosa fue la marcha que reunía cada año ante los muros de Herrera de la Mancha a miles de personas para manifestarse alrededor de la prisión, con altavoces, *txalapartas*, pancartas, banderas, cohetes de feria... Cientos de autobuses y miles de personas desplazadas por la geografía española para reunirse en un lugar perdido de la meseta manchega.

Todo se utilizaba en esta presión carcelaria contra un imaginario diferente, disidente, que creaba un problema histórico al Gobierno español. La alimentación, el aislamiento, las comunicaciones del preso con su familia o sus amigos, sus debilidades, sus querencias, su voluntad de estudiar, su conciencia, su resistencia. En Herrera se daba un minucioso control de cada individuo: control de las comunicaciones normales, visitas grabadas, correo censurado... Un conocimiento exhaustivo, que se empleaba en buscar sus flancos débiles, en someterlo, en vencerlo (Michel Foucault, *Vigilar y castigar*, Anagrama).

Kirruñi, Asensio Artaraz, murió de tuberculosis. La víspera de su muerte acudió a la enfermería, y el médico le dio unas pastillas para la tos.

Herrera de la Mancha fue un modelo de prisión caracterizado por su dureza, pero específicamente por su régimen militarizado. Para combatirlo y hacer saltar una maquinaria que pronto nos destrozaría, decidimos afrontar sus circunstancias. Al llegar a Herrera de la Mancha se tomó, conjuntamente, una decisión de lucha. Ante el carácter militar de las condiciones de vida, el aislamiento, las formaciones, los horarios cuarteleros, la dificultad de enfrentarse con las protestas y huelgas de hambre, limitadas, ya conocidas, se decidió cambiar de táctica. Optamos por asumir los castigos de aquella máquina. Sin ellos, sin castigos con que reimplantar la disciplina, suponíamos, con ese pesado coste asimilado de antemano pero asumiendo que la vida normal no le iba muy a la zaga, se dejaba al enemigo carcelero sin armas, y nos metimos frente a frente en una prueba de resistencia. Nosotros, encerrados y en absoluta desigualdad de condiciones. Pero los carceleros sin nuestra motivación, sin nuestra necesidad de aguantar y sobrevivir.

Por Herrera pasaron, antes que nosotros, los presos de la COPEL, que fueron aniquilados; y los GRAPO, militantes comunistas más disciplinados, de carácter y organización férreos, estrictos. Nosotros, más diversos y dispersos, como corresponde a la población de la que partíamos, en la que hay de todo, y sobre todo una especie de individualismo anarquista muy acentuado, éramos más el ejército de Pancho Villa.

Estrategias políticas de fondo

El arrepentimiento

El arrepentimiento de los presos fue durante años una estrategia española prioritaria, de marcado carácter político, más que carcelario o penitenciario, dirigida a desgastar, a atacar al enemigo político y militar –un enemigo más político que militar– en sus fundamentos ideológicos. Por volver al terreno de las geografías invisibles, se trataba de trabajar el difícil escenario subjetivo de los motivos imaginarios. Allá donde residía la fuerza de los subversivos, y no sólo los presos. De hecho, aunque dirigida en su aplicación más dolorosa contra los presos, en la presión más directa, era una campaña de carácter público, dirigida a la sociedad en su conjunto, en sus resultados, en sus expectativas.

Es, de entrada, una campaña de *propaganda*. De publicidad. De mostrar pública y vergonzosamente la derrota de la disidencia. La derrota moral, y de la dignidad, de las creencias, de ese imaginario que es el sustento y el apoyo de esa geografía emotiva que se combate en términos de guerra. El arrepentimiento trata de minar la *credibilidad* de los luchadores ante la población: activistas clandestinos, invisibles, visibles en la figura capturada de los prisioneros. Su convicción, su compromiso militante, sus razones políticas. No hay peor cuña que la de la propia madera.

Trata asimismo de hacer *flaquear* la organización, a través de desertiones. La lucha es dura; el coste para las personas, muy alto. Y se trata de mostrar que funciona aquella máxima de que “al enemigo que huye, puente de plata”.

De paso, se intenta *desunir* a la comunidad de prisioneros. Sembrar la confusión. Romper la cohesión interna.

En esta misma línea, promover el espíritu del “sálvese quien pueda”, contrario a la unidad (y la fuerza) de la Resistencia.

Trata, además, de *legitimar* al propio poder español, con el argumento –en boca de sus propios detractores– de que ya no hay razones para luchar. Ya hay libertad.

Por añadidura, se intentaba buscar la *delación* de los que continuaban en la

clandestinidad. Así se jugó en Italia, de donde se importó esta maniobra. Los *pentiti* eran, en principio, delatores. Aquí esto ni se intentó, porque luego el arrepentido debía salir a la calle, y la presión social era demasiado fuerte como para afrontar, para un militante vasco, el estigma del delator.

Dispersión

De nuevo, como ocurría con el arrepentimiento, nos encontramos con una estrategia política de carácter extrapenitenciario.

Evidentemente la dispersión es una maniobra *interior*:

1. Se impone una diferenciación llevada hasta las últimas consecuencias (dirigida a la imposibilidad de unión, organización, unidad de circunstancias, de pensamiento, de ocasión...). Cada preso se vio en una situación diferente. Como anécdota, fuimos tres a Cáceres: uno de Vitoria-Gasteiz, otro de Baracaldo, otro de Gipuzkoa; uno casado, otro con novia, otro soltero y sin compromisos. Luego, descubrimos en cada prisión un régimen de vida distinto. Los había que bajaban al patio y otros que no salían de la celda. Unos tenían visitas los fines de semana, en grupo, y otros, cuando caía en suerte. Unos comunicaciones *vis à vis*, otros nada.
2. A la vez, esta política se acompaña de una exacerbada individualización de las personas encarceladas: el saber acumulado se explota. Cada sujeto carga con una peculiar represión centrada en sus cualidades y debilidades. Como anécdota, el caso de Txabi y su novia, a la que diagnosticaron cáncer. Pidió que le trasladaran para estar con ella, en su fase terminal, y lo hicieron, a una prisión más lejana: Huelva, en el límite de la distancia. Cuando la novia murió lo devolvieron a la prisión en la que estaba. Un actuación dirigida a destrozar la moral, la integridad, la esperanza.

Pero, sobre todo, es una táctica de control, de poder, de represión, *exterior*:

1. Carga la prueba de la prisión sobre las familias, apoyos, amigos. No es una lectura teórica o de aplicación subliminal, sino literal. Supone un duro coste en dinero, tiempo, viajes. En atención y dedicación a cargo de los familiares.
2. Va dirigida a romper la organización externa, sometida a la fragmentación.
3. Al cargar el peso sobre la familia, convierte a ésta, no politizada, no

atada a la militancia más que por vínculos emocionales y de parentesco, en una dura prueba, un factor de presión, de desgaste.

4. Provoca numerosos muertos en los viajes.
5. Genera una cruel culpabilización del prisionero por esa carga (siempre ha habido este tipo de chantajes en la historia sobre las poblaciones civiles, por ejemplo por parte de los nazis).

Bibliografía

- AUTORES VARIOS. *Euskadi eta Askatasuna. Euskal Herria y la libertad*. Tafalla. Tafalla: Txalaparta, 1993.
- BARATTA, Alessandro. *Criminología crítica y crítica del derecho penal*. Madrid: Siglo XXI, 1986 (primera edición en italiano, 1982, Bolonia).
- BATISTA, Antoni. *Terror i negligència. Hipercor i la construcció periodística d'ETA*. Barcelona: Edicions de la Magrana, 1997.
- FOUCAULT, Michel. *Microfísica del poder (Microphysique du pouvoir)*. Madrid: Las Ediciones de la Piqueta, 1991.
- LARRAURI, Elena. *La herencia de la criminología crítica*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1991.
- LARROSA, Jorge; PÉREZ DE LARA, Nuria (comp.). *Imágenes del otro*. Barcelona: Virus, 1997.
- LETAMENDIA, Francisco. «Sobre el conflicto vasco». *Revista Internacional de Filosofía (RIFP/8)*. Barcelona: 1996.
- MANZANOS BILBAO, César. *Cárcel y marginación social. Contribución crítica e investigación aplicada a la sociedad vasca*. Donostia (Gipuzkoa): Gakoa, 1991.
- REKALDE, A. *Herrera, prisión de guerra*. Tafalla: Txalaparta, 1990.

LA LLEI DEL DIVORCI

Ponent:

MAGDA ORANICH

ANDREU MAYAYO: En la sessió d'avui, després d'aquests dies en què hem intentat fer una immersió en la justícia i la Transició, hem cregut que hi havia dos grans temes, des del punt de vista no tan sols jurídic sinó també social i polític, que valia la pena incloure en aquest curs i en aquestes conferències. Un és la llei del divorci i l'altre, la llei tributària que introdueix l'IRPF. Dos temes cabdals de modernització econòmica, de justícia social, i per al tema de la justícia havíem pensat en la Magda Oranich, una persona vinculada professionalment a l'advocacia, però també als moviments feministes i, més enllà, al moviment polític i social antifranquista per excel·lència. És una persona que, professionalment, no tan sols va entendre la necessitat d'aquest tipus de llei o d'una llei que pogués regular la separació del matrimoni i la seva dissolució, sinó que també després, en el seu exercici professional, va veure les conseqüències d'aquest tipus de llei i les seves mancances, o si s'hauria pogut anar més enllà o no (penseu que és una llei que encara està pendent d'altres reformes). Encara que ens sembli que és una cosa absolutament normal, això de la llei del divorci i de la possibilitat de divorciar-se era una cosa bastant extraordinària, per no dir gairebé impossible. De fet, la llei del divorci a Itàlia no s'aconsegueix fins a l'any 1973-1974 i, a més, enmig d'una gran batalla i confrontació política, i a Espanya la Constitució és la que li obre les portes, el 1978, fins a la seva aprovació posterior. Si, a més a més, miréssim ara la premsa de l'època i, sobretot, les declaracions de la Conferència Episcopal sobre l'aprovació d'aquesta llei, veuríem que gairebé s'havia d'ensorrar el món. Vull dir-vos, doncs, per contextualitzar, que no va ser poca cosa l'impacte que va tenir l'aprovació d'aquesta llei. Dit això, vull agrair la seva presència i, com

sempre, la seva generositat per acompanyar-nos en aquests cursos de *Memòria de la Transició*.

MAGDA ORANICH: En principi seria jo qui hauria d'agrair haver estat convidada, perquè encara que és un tema que vaig viure molt de prop sempre has de refrescar la memòria i per a mi és un honor ser aquí, que tu m'hagis presentat, amb l'Antoni Segura, el professor Aracil i la Mary Nash, que també és un honor que sigui aquí perquè és una de les persones que en aquella època va lluitar molt i ho va viure molt de prop.

He intentat abstréure'm una mica del paper de jurista, perquè aquesta és una conferència històrica, del context social en què això es va crear. El que passa és que és evident que jo sóc jurista, vaig intervenir en la seva redacció, i encara avui dia s'està aplicant aquesta llei (jo mateixa, com a advocada, l'aplico cada dia). Ara està en procés de modificació, i tot i que no és el tema d'avui, perquè aquí hem de parlar d'història, també en parlarem per sobre perquè penso que us pot interessar. Per exemple, no deixa de ser curiós veure l'impacte que en aquells moments suposava el fet de parlar del divorci i que ara, en canvi, estiguem parlant del matrimoni dels homosexuals, de l'adopció en les parelles homosexuals (que, de fet, està creant també un impacte, si bé potser no tan gran com llavors), però això ens pot servir per veure com les coses que primer diuen que faran enfonsar el món, després veus que no passa res i a poc a poc es va avançant en la qüestió dels drets humans.

A l'Estat espanyol ja hi havia hagut divorci, dins d'un context, però, d'influència religiosa, catòlica, perquè durant molts segles no solament no hi va haver divorci sinó ni tan sols la possibilitat de matrimoni civil. Va ser amb la Primera República, els anys del 1870, en què hi va haver per primera vegada la possibilitat de matrimoni civil, tot i que encara no es van atrevir amb el divorci. Ja va ser durant la Segona República, del 1931 al 1939, que per primera vegada en la història de l'Estat i, per tant, de Catalunya, hi va haver una llei del divorci. Aquests són, per tant, els antecedents històrics. El franquisme no tan sols va anul·lar la llei del divorci, sinó que també es va atrevir a anul·lar conseqüències de divorcis que hi havia hagut. Imagineu-vos això des del punt de vista humà, i amb aquella legislació que hi havia llavors... Fills de matrimonis legals durant l'època de la República van passar a ser il·legítims perquè s'argumentava, és clar, que no estaven casats. També és cert que no tenim un estudi històric exacte que avaluï si es va aplicar molt o poc durant la República. Es diu, però, que potser no n'hi va haver tants, de casos, que potser es va aplicar en set o vuit mil casos. Cal tenir en compte que la República va durar poc, la llei era del 1932. És a dir, que si la República es va proclamar el 1931, en molt poc temps ja la van tenir feta; a la Transició els va costar bastant més. Era una llei, a més, que no era tan diferent de la que hi ha ara, i en molts aspectes

tes era fins i tot més avançada que l'actual. Un dels punts més emocionants de la llei del divorci de la Transició és el que deia que es donaria validesa als divorcis de la República. I jo recordo els primers casos, amb gent de més de vuitanta anys que l'únic que volia era, si per exemple s'estava morint, donar a la parella la seguretat social... També recordo un cas amb un arrendament del pis, en què vam haver d'anar amb la jutgessa corrents a l'hospital perquè el malalt estava en fase terminal i vam haver de fer un matrimoni *in mortis causa* perquè, és clar, les parelles de fet no tenien absolutament cap dret... Aquest aspecte va ser emocionant, perquè hi va haver gent gran que finalment va poder donar validesa al que ja hi havia hagut, i això llavors els reportava, després de quaranta anys, el fet que, per exemple, la parella pogués tenir seguretat social, que pogués subrogar el pis, etc.

Franco, com ja us he dit, va anul·lar la llei del divorci, i val a dir que no solament es tracta d'un problema de si un es podia divorciar o no, sinó que això es donava en un context de negociació de totes les llibertats i, per tant, entre elles, la llibertat sexual. S'ha de recordar que, durant la Transició, el director d'*El País* en aquell moment, Juan Luis Cebrián, va estar processat per parlar en un article dels anticonceptius, i penseu que estem en un context en el qual hi havia una llei (que la Mary Nash coneix molt bé perquè hi vam lluitar molt) en què l'adulteri de la dona (i això té molt a veure amb el divorci, ja ho veureu ara) estava castigat (abans de la Constitució, però, ja la van treure) fins amb sis anys de presó, i no hi havia divorci, i, per tant, la dona estava obligada a ser fidel tota la vida. No era només una qüestió de parella, perquè al cap de molts anys, una dona podia refer la vida, tenir una altra parella... i la podien acusar d'adulteri i portar-la a la presó! Jo crec que això, ara, per a la joventut, és una cosa insòlita. Recordo que anava a la Guàrdia Civil (perquè a més s'hi implicava el poder públic), i en alguns casos, no gaires, calia la denúncia del marit (l'home, evidentment, no cometia adulteri, només faltaria; l'home cometia el que llavors en deien *amancebamiento*, que era quan ja vivia amb la *concubina*, perquè el llenguatge era aquest, i en l'home, això de l'adulteri no estava mal vist, sinó al contrari). Recordo, doncs, de tenir casos amb la Guàrdia Civil amb els tricornis, en què els enganxaven amb la tovallola perquè els havien seguit... Bé, ara riem, però llavors això suposava culpabilitat, treure-li els fills, treure-li el domicili, a part de la presó... És a la Transició que es modifiquen aquestes lleis, però no hem d'oblidar el context, en què estaven castigats els anticonceptius, o el fet que quan una noia se n'anava amb un noi jove (una parella, per exemple, de vint anys), això podia ser considerat rapte... Després també, i encara durant la Transició, anàvem als tribunals de l'Església, i un dels punts de culpabilitat en la separació era no haver complert el *débito conyugal*, que es referia, és clar, a la dona, perquè en aquell moment es donava per descomptat que les dones no tenien necessitats sexuals ni res de res. Penseu

que un dels grans ginecòlegs del règim franquista va dir que l'orgasme femení no existia, i tu pensaves: «aquest home, sembla que això no ho coneix bé...». Llavors, aquests tribunals de l'Església arribaven a condemnar la dona per no complir el deute conjugal, i podia ser considerada culpable (es donaven pocs casos, però jo en tinc sentències); aleshores li treien els fills, la treien de casa i no rebia cap pensió. Ho dic perquè, és clar, no han passat tants anys, i jo mateixa en l'exercici de la professió he viscut aquesta mena de situacions. Ens trobem, per tant, en morir Franco i quan arriba la Transició, amb aquesta legislació, que segueix fins ben bé el 1981 amb la llei del divorci, que és el que ens porta avui aquí. Però, com tu molt bé deies, la Constitució de 1978, en el seu article 32, ja preveu la possibilitat (més ben dit, l'obligació) que hi hagi una llei del divorci. Aquest article diu, exactament, que «la llei regularà les formes del matrimoni, l'edat, la capacitat per contreure'l, els drets i els deures dels cònjuges, les causes de separació i de dissolució», és a dir, que no sé com s'hi podien oposar perquè d'alguna manera la Constitució de 1978 ja ho preveia. Abans de 1978 ja es van haver de canviar lleis com aquesta de l'adulteri, perquè aquí hi va haver un cas (que la Mary Nash recordarà molt bé, i també aquell lema de «Jo també sóc adúltera»), el de la María Ángeles Muñoz (que a més la defensava l'Enric, el meu marit), en què vam haver d'anar totes al jutjat. La noia feia cinc o sis anys que s'havia separat, el marit s'estava a Mallorca, i ella es va ajuntar amb un altre home; el marit se'n va assabentar i la va denunciar, i li volien treure la criatura... Però ja en aquells moments la policia es va negar a complir l'ordre de detenció, que la va donar Andrés de Castro, que era un jutge molt *fatxa*, i arran d'això es va muntar un escàndol tan gran que van haver de canviar la llei, fins i tot abans de la Constitució. És a dir, encara hi havia el franquisme, però la gent havia anat evolucionant d'alguna manera. Ens trobem, doncs, amb aquestes lleis i en el moment de la Transició, però a més amb una hipocresia social immensa, perquè no hi havia divorci, però sí allò de les nul·litats matrimonials religioses, que segueixen existint, en què un anava allà, deia que no havia volgut tenir fills, que no estava preparat per casar-se quan es va casar o que era incapaç de complir les obligacions matrimonials per a tota la vida... Per tant, no hi havia divorci per a la població en general, però sí això de les nul·litats que costava molts diners, molts milions, que les feien o bé la cúria d'aquí (a Barcelona encara funcionava prou bé, i no feia pagar gaire...), o bé la cúria dels països del Tercer Món (fins i tot n'hi va haver una que més endavant es va demostrar que no existia), que feien pagar als rics uns quants milions que deien que eren per als pobres d'allà i després resultava que no hi havia ni tribunal... També hi havia un altre tribunal que donava les nul·litats a Nova York, això sí, a Brooklyn; es tractava d'un capellà *progre* que creia que hi havia d'haver divorci, però amb el petit «detall» que t'havies de domiciliar a Nova York i tenir un pis en aquella zona... Aquesta era

la situació amb què ens trobàvem, d'hipocresia absoluta, en què no hi havia divorci però hi havia gent que estava separada. Penseu també que en aquells moments les dones no tenien drets sobre els fills, i això també és insòlit. La pàtria potestat, que avui també és un concepte arcaic, però que segueix existint, només la tenia el pare. Després de tres anys discutint les lleis, tot això es va canviar el 1981. Va ser un any clau, en què també es va canviar, tot i que no és el tema d'avui, el fet de donar els mateixos drets a tots els fills, perquè abans hi havia els fills naturals, els fills il·legítims... Penseu que en aquella època, com que no hi havia divorci, però la gent se separava i s'aparellava igualment, els fills de la nova relació no podien portar els noms dels pares, i llavors el jutge tenia l'obligació d'inventar-se un nom amb què no es demostrés aquest origen il·lícit d'uns pares no casats. En el registre civil deien que hi havia d'haver una guia de telèfons i que s'havia d'inventar un nom, però el jutge preguntava: «com es diuen, vostès?», i posava el nom de veritat... Però això ho feia el jutge d'aquí Barcelona perquè volia... Llavors ja estava prohibit tot allò d'*expòsito*, però fins feia pocs anys encara anava així.

Aquest és el context en què ens trobem en el moment de la Transició. No tot era la prohibició dels partits polítics, etc., que era un tema gravíssim, però aquesta qüestió també era horrorosa, perquè penseu que com que no hi havia divorci, la gent no podia posar nom als fills (que ho arreglàvem fent la trampa, però hi havia gent que no et venia a veure per fer la trampa), i llavors, quan s'havia d'apuntar a l'escola, el nen tenia un nom diferent del dels pares. Això ara ja no preocupa, perquè avui dia hi ha les noves famílies, en què hi ha un fill que és de l'un o de l'altre, que es pot posar el nom de la mare, etc., però aleshores era molt greu, i, és clar, deien allò de *padres desconocidos*. I, efectivament, de pares desconeguts n'hi havia bastants, però de *madre desconocida*... Quan li havien de fer el certificat del part, haver-li de posar això de *madre desconocida* a una dona que acabava de parir..., però és que havien de posar-hi això perquè, si no, no li podien posar els noms de veritat. Jo he exercit la professió així durant molts anys, és a dir, que no era saber la llei sinó veure com ens ho fèiem. A partir de la Constitució ens trobem amb un tema que ja és plenament d'avui, perquè es fan els nous concordats de l'Estat espanyol amb la Santa Seu i, a partir d'aquí, ja no serà la justícia eclesiàstica la que portarà tots els temes de separació i divorci, sinó que hi podran anar per a les nul·litats. La Constitució i la llei civil preveuen uns acords preferents amb l'Església catòlica. No sé per què ho van fer això (a mi personalment no em sembla correcte), però ho van fer, i per això avui dia, quan es casa algú, si es casa per l'Església, ja no ha d'anar a fer-ho pel civil, i això arran d'aquests concordats, que són del gener de l'any 1979. En qualsevol cas, ens vam trobar, entre el 1979 i l'agost del 1981, que era més progressista la llei de l'Església que la llei civil franquista, perquè aquesta, i perquè us en feu una idea, preveia com a causa de separació

el fet que el marit t'obligués a canviar de religió i, en canvi, no preveia l'adulteri o els maltractaments. Llavors ens vam trobar amb un fet curiós, com ara que els jutges progressistes civils aplicaven per analogia la jurisdicció de l'Església perquè era més oberta i més igualitària, cosa que, dir-ho ara, és insòlit, i el punt fonamental era que l'Església permetia el mutu acord i la legislació civil, no. Això va fer que, des del punt de vista dels qui exercíem llavors, aquests poc més de dos anys fossin molt durs, perquè no hi havia divorci ni legislació nova. Hi havia una discriminació brutal envers la dona i, en canvi, ja teníem la Constitució. És clar que és més fàcil fer una llei que no després fer totes les seves aplicacions, i, per tant, aplicàvem el mutu acord sobre la base de la legislació canònica.

Us he dit molt per sobre, cosa que potser també us pot interessar, que el matrimoni catòlic era obligatori. L'any 1967 es va fer una llei de suposada llibertat religiosa i, llavors, per poder casar-te pel civil, havies d'haver fet l'apostasia (com que tothom estava batejat, perquè, si no ho estaves, no podies entrar a les escoles...). Aleshores, com us deia, entre el 1979 i el 1981 no hi havia divorci, però van començar les discussions sobre aquesta llei. Fraga Iribarne, que ara considerem reaccionari, va ser dels que van dir que estaven a favor de la llei del divorci... De totes maneres, penso que la discussió «divorci sí, divorci no» era una mica absurda, perquè la Constitució la preveia, aquesta llei. On sí que vam tenir la gran batalla va ser en la qüestió del mutu acord. Deien que el divorci sí, però que no podia ser de mutu acord, que havia de ser amb una culpabilitat (aquesta obsessió de culpabilitzar sempre...), i aquí sí que hi va haver unes discussions enormes, van ser dos anys brutals. Abans de la Constitució, la població espanyola, i encara més la catalana, estava gairebé en més d'un 70 % a favor de la llei del divorci, és a dir, que no érem només uns quants. A més hi havia hagut el cas d'Itàlia, amb la llei de 1973, on la gent que estava en contra del divorci van promoure un referèndum (perquè en aquells moments hi governava la Democràcia Cristiana), i els contraris al divorci van perdre el referèndum d'una manera estrepitosa. Molta Democràcia Cristiana, però la gent volia el divorci, i aquí després ja van donar aquesta llei. Però, de fet, la discussió va ser pel mutu acord, enmig d'una batalla molt llarga, i penseu que hi havia gent esperant a poder tenir la seguretat social o una pensió de viduïtat (a les empreses públiques moltes dones eren obligades a deixar de treballar en casar-se, etc.). És a dir, que era un drama no tant el fet que la gent necessités divorciar-se, perquè les parelles ja vivien juntes i no venia d'aquí, sinó les qüestions vinculades (com ara el fet de tenir metge o no tenir-ne). Penso que aleshores vam tenir la sort tots plegats de comptar amb un ministre de Justícia de la UCD com Fernández Ordóñez, que en certa manera va saber enredar els d'Alianza Popular en un congrés a Mallorca i els va dir que no farien el divorci de mutu acord, però que donarien la possibilitat de la separa-

ció de mutu acord amb el transcurs del temps. De fet, llavors, era un mutu acord, però no es podia dir encara «em divorcio ja», sinó que primer havies de passar per la separació i després, pel divorci. Això són diners per als advocats, i en vivim d'això, però, és clar, és insòlit, perquè normalment no hi ha aquest fet de la separació; hi ha divorci o matrimoni, sempre amb un temps entre aquests. Ara tot això canviarà, perquè estem en un moment que al Congrés dels Diputats se n'estan discutint els canvis. La llei de Fernández Ordóñez, de 7 de juliol de 1981, es va poder aplicar a partir del 14 d'agost del mateix any. Uns mesos abans, al maig, concretament el 13 de maig, ja hi havia hagut casos com ara que el marit deixava de tenir la potestat sobre la dona (perquè fins llavors s'havia d'obeir el marit), després no hi havia drets sobre els fills... Per això dic que és l'any 1981 quan realment es va aplicar la Constitució i tot el que era la igualtat i els drets pel que fa a aquestes qüestions. En l'època de Fernández Ordóñez s'estableix que entre la separació i el divorci ha de transcórrer un temps, que pot ser un any, dos anys o cinc anys. Era un any (no era, és) si aquesta separació s'havia portat al jutjat; al cap d'un any es podia tenir el divorci de mutu acord, encara que l'altra part no ho volgués. I jo crec que una de les coses bones, entre moltes altres, que va fer Fernández Ordóñez és que aquí no era com als Estats Units, on molta gent no volia donar el divorci i després venien els xantatges, sinó que aquí no el dóna una part o l'altra; aquí el dóna el jutge o la jutgessa (en això la cosa també ha canviat totalment: abans no hi havia cap dona jutgessa i ara són majoria...).

A la República es va fer una llei a part, que és l'antecedent de la llei actual. L'any 1981, en canvi, es va optar per modificar el Codi civil, que és com ho tenim ara. Llavors el divorci no es produeix mai per una causa concreta (només en casos com ara si el marit ha intentat assassinar, si està a la presó i està condemnat per un intent d'assassinat...), sinó que ara és determinat pel transcurs del temps. I, de fet, la gent es divorcia de mutu acord, amb el tràngol que primer han d'haver passat per la separació o deixar transcórrer cinc anys (d'aquests darrers casos també en vam haver de fer molts, de gent que ja feia cinc anys que estaven separats) o dos anys de mutu acord. Tota aquesta situació va provocar un gran enrenou (que la societat s'enfonsaria, que hi hauria molts divorciats, que les criatures quedarien òrfenes...), i després es va veure que no va passar res de tot això. Els tràmits que s'han complert aquí són, si fa no fa, els mateixos que els de la Unió Europea. Primer n'hi va haver moltíssims, perquè eren tots els endarrerits que no s'havien pogut fer; després es va equiparar, i ara és veritat que han pujat, però no perquè hi hagi una llei. Crec que és una discussió absolutament passada, perquè avui dia, hi hagi el govern que hi hagi, a tot el món, tret dels països islàmics, que no hi hagi divorci és una qüestió que ni es planteja, però en aquells moments va ser molt dur; diria que fins i tot més que ara amb la qüestió dels homosexuals.

En aquest context, doncs, van canviar moltes coses i, entre elles, les lleis relacionades amb el tema sexual. Penseu, perquè us feu una idea del context en què ens trobàvem, que la violació era només la violació vaginal. La violació anal o bucal no era considerada violació, de manera que (i ho dic com a exemple, perquè això va canviar el 1979) jo, per exemple, vaig acusar, entre altres violadors, l'anomenat *violador de l'Eixample*, i a aquest noi li van posar una condemna de 20 anys per cada violació vaginal i només dos mesos per les anals (bucals no n'havia fet). Aquesta era, doncs, la mentalitat en què ens movíem, perquè era un tema d'honor. La llei estava tota farcida d'honor, i, és clar, per un forat et *fotien* l'honor i per l'altre no... I era així, per uns centímetres hi havia vint anys de diferència de presó; era una cosa insòlita. Aleshores es van canviar les lleis, que eren lleis *contra la honestidad*. De seguida que es va poder canviar la llei, al cap de pocs anys de la Transició, se'n va canviar el títol, que va passar a ser *contra la llibertat sexual*. I ara riem, però és que era per plorar. Hi va haver un cas, que em penso que era per les Terres de l'Ebre, d'unes violacions brutals a unes nenes amb uns bastons amb punxes, però com que no eren amb el *miembro viril* va tenir molta menys pena que si hagués estat amb el membre viril, que, posats a fer, no hauria fet tant de mal. Més endavant, és clar, es va haver d'afegir al que hi havia el concepte de *qualsevol objecte cruel*, etc.

Una altra cosa insòlita, ja n'hem parlat, era la qüestió del deïbit matrimonial. Jo recordo, quan van començar a aplicar aquesta llei del 1981, un interrogatori en què l'advocada contrària a la meua clienta li anava dient: «perquè a vostè el seu marit l'obliga a les relacions sexuals i vostè es resisteix i li diu que no», i en què finalment el jutge va suspendre el judici i va condemnar el marit per intent d'agressió sexual. Aquell dia em vaig adonar que les coses havien canviat, perquè poc més de dos anys abans haurien pogut considerar culpable aquella senyora i ara, en canvi, d'ofici, el jutge podia considerar culpable l'home perquè deïa que el que s'estava descrivint era una agressió. I ara tot-hom ho veu així, però va costar molt anar canviant aquestes coses. Vull dir que no solament és el divorci, sinó també tot el context històric. Avui dia, ja ho sabem, la gent es pot casar pel civil, quan vulgui i com vulgui, però llavors tampoc no hi havia aquesta possibilitat. A mi, com que sempre em passo la vida fent divorcis i treballant de regidora, m'agrada casar i ho faig sovint. A la mateixa Declaració Universal de Drets Humans, concretament a l'article 16, es diu que tot ésser humà ha de tenir la possibilitat de casar-se quan vulgui, amb qui vulgui i la possibilitat de dissoldre aquesta unió. Penseu també que per a nosaltres és molt important tenir la possibilitat de la dissolució, però que en molts països del Tercer Món el fet de poder escollir amb qui et vols casar encara no és una possibilitat, ja que aquest és un privilegi que tenim al Primer Món.

Aquesta llei del 1981, que era bastant bona pel context d'aquell moment

(fa 24 anys que l'aplico diàriament), en el fons és la que estem aplicant avui, i en l'aspecte del divorci i la separació no s'ha modificat gens. Hi ha hagut moltes modificacions en altres coses, però en això en concret només es van modificar unes disposicions addicionals de la llei del divorci (que, a més, molts hi van votar en contra i s'hi van esquinçar les vestidures), en què hi havia tres articles repetits. Aleshores ja l'havien aconseguit *colar* i va poder anar al Senat. Jo recordo que parlava amb els senadors i els deia què havíem de fer amb aquests tres articles repetits, i em responien que, si ho canviaven, llavors la llei havia de tornar al Congrés dels Diputats (aleshores hi havia una cosa que era la Comissió Mixta, que ara ja no hi és) i que més valia deixar-ho així. Imagineu-vos, doncs, el que era una llei amb tres articles seguits repetits..., però modificar-ho significava un any més de batalles, de lluites socials i polítiques, i per tant a la disposició addicional hi van sortir tres articles repetits.

Aquesta llei era avançada perquè tenia en compte la possibilitat del treball domèstic. La situació anterior havia estat realment insòlita. L'any 1938, per exemple, Franco, amb el *Fuero del Trabajo*, va dictar una cosa que deia: «El Estado liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica», amb la qual cosa, a partir d'aquí, a moltes empreses públiques, com eren Telefónica, Telégrafos, etc., la dona no hi va poder seguir treballant en casar-se, fins al punt que fèiem separacions falses perquè la gent necessitava el sou, i feien veure que se separaven i no se separaven... Després, també, amb la Transició lògicament va venir l'amnistia laboral, amb totes aquestes dones que havien hagut de deixar la feina en casar-se. Actualment, després de 24 anys, s'està modificant aquesta llei del divorci que va fer Fernández Ordóñez, que reconec que va ser un gran ministre, perquè en això, i jo que exerceixo cada dia ho veig, la qüestió del mutu acord és fonamental. La situació actual és forçar la gent als acords, perquè la gent sempre compleix més bé els propis acords, fins i tot amb les criatures i tot, que no el que s'inventi un jutge que de vegades prou que pateix d'haver-s'ho d'inventar. Així, doncs, avui dia aquesta llei està en procés de modificació; ja és al Parlament, ha passat el tràmit d'esmenes i està pendent d'anar al plenari. I es modifica en el sentit, lògicament, més progressista, és a dir, que es pot anar al divorci directament, i a més sense culpabilitat (hi ha altres coses, com és la qüestió de la custòdia compartida, però jo crec que no és el tema d'avui). La separació es mantindrà, però només per a la gent que ho vulgui. La gent, si vol, podrà anar directament al divorci, i els advocats farem menys plets, que d'altra banda és una gran cosa per mirar d'alleugerir la justícia.

La llei del divorci de la República de 1932 preveia el mutu acord, per la qual cosa es pot dir que era més avançada que la del 1981, perquè per a mi el mutu acord és bàsic; en altres punts no era tan bona, perquè, és clar, la situació social de l'any 1932 no era la mateixa que la del 1981. La llei del divorci de

1932 permetia la separació, però, com sabem, es va aplicar poc perquè ben aviat hi ha haver una situació de guerra. El Parlament de Catalunya va estar gairebé sempre tancat, amb tot el Govern i el president Companys a la presó, i va poder legislar poc. Amb un decret de la Generalitat de Catalunya es va prohibir la separació, i es va determinar que o bé hi havia divorci o bé separació. Això va provocar molts problemes, era l'època de la crema d'esglésies... Jo crec que a això no hi hauríem de tornar mai més; qui vulgui la separació, que faci la separació.

Un altre tema que és de màxima actualitat és la modificació del Codi civil, que és la possibilitat del matrimoni i, per tant, del divorci, amb les mateixes condicions, en les parelles homosexuals. En això la llei s'ha canviat molt poc; on diu «marit» i «muller» hi diu «persones», i per tant, en la llei del divorci hi ha la modificació, i totes les condicions que siguin per a uns ja seran per als altres. En aquests moments, a Catalunya hi ha drets per a les parelles homosexuals, però no el dret al matrimoni, perquè és una competència estatal, tot i que a Catalunya tenim, per exemple, un codi de família propi. Durant un temps es va discutir, però sembla que hi ha un article de la Constitució que diu que l'Estat establirà les formes de matrimoni, etc., i per tant no es pot legislar aquí. S'ha legislat aquí, fa molt pocs dies, quant a l'adopció d'homosexuals, però quant al divorci sempre s'ha dit que és competència de l'Estat. Penseu fins a quin punt la llei de la Transició és important que fa uns 25 anys que hi és i crec que encara durarà un temps més, perquè començarà a haver-hi recursos d'inconstitucionalitat, tot seguit vindrà el tràmit del plenari i després el del Senat. Com que al Senat hi ha una altra majoria, em fa la impressió que modificaran coses i tornarà a passar pel Parlament. A la premsa fa un any que en parlen i la gent es pensa que això ja està en vigor, com el matrimoni dels homosexuals, però cal seguir els tràmits parlamentaris. Calculo que seran més curts que els que hi va haver en aquell moment de la Transició. Jo diria que per als drets de la dona, l'any 1981 va ser un any clau. És cert que el 1984 hi va haver alguna modificació i el 1990 encara se'n van fer les últimes; tot el tema que la dona havia de seguir «la condició regional del marido»... es va modificar el 1990. L'article 30 de la Constitució és el que ho preveu. En aquests moments al Parlament espanyol crec que hi ha una majoria per votar aquestes lleis, i penso que es votaran. És interessant disposar dels antecedents de la llei anterior, perquè la d'ara tampoc no canvia tant; simplement, té en compte les circumstàncies de la situació actual. En aquell moment de la Transició quedaven pocs països al món sense divorci, entre ells el del teu país d'origen, Mary [Irlanda]. Aquí, quan es divorcien dues persones de la mateixa nacionalitat, russos o marroquins, s'aplica la seva llei. Ara, per exemple, amb la immigració jo faig divorcis amb la llei russa, i és curiós perquè aleshores els podem fer de mutu acord de seguida. En canvi, si s'aplica la llei espanyola, no. Si un dels

dos és de nacionalitat espanyola, s'aplica la llei d'aquí. Abans si els dos eren, per exemple, irlandesos, aplicaven causa d'ordre públic perquè no era just, i els podien donar el divorci amb la llei espanyola perquè el seu país no el preveia. També s'aplica la llei d'aquí quan el país té una llei discriminatòria de sexe, com en molts països islàmics, on en aquests moments el divorci és un repudi per part del marit. És a dir, penso que aquesta llei s'ha aplicat bastant bé. Els mateixos jutjats de família previstos per la llei, que tenim aquí a Barcelona, han funcionat relativament bé; el que no funciona bé és la justícia en si, que és lenta i disposa de pocs mitjans, etc. Actualment una altra de les qüestions que haureu vist a la premsa és «el divorci en deu dies». Sí, ja estaríem contents que el donessin en deu mesos..., perquè la llei preveu fer-ho en deu dies, però com que després no hi ha jutge o no hi ha jutjat triga una mica. Avui dia, el divorci amb la llei actual, si hi ha mutu acord i no hi ha fills, ja és bastant ràpid; en un mes es pot tenir. I, en aquests moments, fins i tot amb un contenciós, no dura més de tres mesos. És a dir, jo crec que la població en general no vol tant que sigui en deu dies, sinó que la justícia funcioni, que la gent no hagi d'explicar culpabilitats, que els nens no hagin d'anar a declarar quan no han d'anar a declarar, que no s'hagin de fer dos i tres plets com passava en aquella època perquè se'ls acudia a alguns senyors (i dic *senyors* perquè en aquella època eren pares de la Constitució i pares del país, i tots eren pares, mares no n'hi havia). Penso que tot això millorarà bastant. Vull que us quedi clar, doncs, que la llei de 1981 no s'ha reformat ni en una coma fins al moment actual i, per tant, crec que la llei ha donat bastant de si.

LA REFORMA TRIBUTÀRIA I EL FINANÇAMENT DE LES COMUNITATS AUTÒNOMES

Ponent:

ANTONI CASTELLS

ANTONI SEGURA: Bona tarda a tothom. Comencem la sessió d'avui. Vull agrair especialment al conseller i amic, i sobretot professor de casa nostra (cosa que ell afirma amb orgull des de fa molt de temps i que ens complau a tots), la seva participació en aquest cicle. És doctor en Ciències Econòmiques i Empresariales, catedràtic d'Hisenda Pública de la nostra Universitat de Barcelona. Ha estat director de l'Institut d'Economia de Barcelona. És especialista en temes de federalisme fiscal, hisenda autonòmica i local, economia de l'estat del benestar i economia regional. És autor de nombrosos escrits i publicacions d'aquestes matèries, membre de la Sindicatura de Comptes de Catalunya entre l'any 1984 i 1989, diputat al Parlament de Catalunya pel Partit dels Socialistes de Catalunya entre 1992 i 1994, membre de la Comissió Mixta Valoracions Estat-Generalitat del 1989 al 1996, membre espanyol del Tribunal de Comptes Europeu del 1994 al 2000, secretari de política econòmica de la Comissió Executiva del PSC. Trobo a faltar una dada, que crec que també és interessant: va ser membre de la Fundació Pi i Sunyer, dedicada als temes d'Europa i al finançament, i allà vam coincidir en un grup en què debatíem sobre la futura Constitució Europea. I, com tothom sap, a les darreres eleccions autonòmiques al Parlament de Catalunya va ser elegit diputat i és conseller d'Economia i Finances de la Generalitat del Catalunya des del 22 de desembre de l'any 2003 i president de la Comissió Mixta de Valoracions Estat-Generalitat des del 20 de gener del 2004, cosa que li portarà més d'un maldecap com ell ja sabia abans d'acceptar aquest càrrec.

Bé, no m'entretinc més. Vull agrair-li molt especialment que sigui aquí perquè ens honora amb la seva presència i per l'amistat que li professem. Ens parlarà de la reforma tributària i del finançament de les comunitats autònomes, però especialment sobre aquest darrer tema.

ANTONI CASTELLS: Moltes gràcies. Vull saludar-vos a tots i molt especialment als directors del curs. Als amics Antoni Segura, que ha tingut l'amabilitat de fer-me aquesta presentació tan amable i tan propera; a Rafael Aracil i a Andreu Mayayo. I també a tots vosaltres. Com diu Antoni Segura, per a mi és una satisfacció ser avui aquí, que és casa meva. Sempre que puc, quan la Universitat de Barcelona em convida, intento assistir-hi. Avui és la segona vegada que participo en un acte vinculat a la Universitat de Barcelona. Aquest matí he estat a la inauguració d'un seminari organitzat pel Tribunal Defensor de la Competència a la Facultat d'Econòmiques. Avui he tingut una jornada d'un fort contingut universitari. I ja he vingut dos o tres cops a iniciatives a les quals m'heu convidat. Recordo un cop al Pavelló de la Vall d'Hebron i un altre al Palau del Mar. A més, us felicito per la continuïtat d'aquest curs, que ja té una tradició. En aquest país és bo que aconseguim mantenir les nostres petites tradicions de manera que arribin a convertir-se en punts de referència. En aquest curs, que dediqueu a l'*Administració de Justícia i la Transició política*, hi encaixo amb una mica de dificultat perquè el que comentaré només té una relació molt llunyana amb el món de la justícia, però estic molt satisfet que hàgiu fet un forat en el vostre programa per incloure un tema com aquest. El seu títol és «La reforma tributària i el finançament de les comunitats autònomes». Jo intentaré fer unes breus reflexions sobre cada una d'aquestes qüestions. M'era més fàcil preparar els temes relacionats amb el finançament de les comunitats autònomes, però ja que el títol em permetia parlar de la reforma tributària, aprofitaré per introduir altres qüestions.

Començaré amb aquest darrer tema, enfocant-lo des de la perspectiva històrica en què s'inscriu el curs. Voldria recordar que uns dels reptes pendents importants que ens vam trobar a l'Espanya de la Transició va ser precisament el repte de la reforma del sector públic. Després de la mort de Franco, s'inicia la Transició a Espanya, fem la Constitució i tenen lloc les primeres eleccions democràtiques. Són molts els reptes que tenim al davant i moltes les qüestions pendents de resoldre, i una d'elles era la reforma del sector públic. Alhora, aquesta reforma contenia dos reptes: un era construir el nostre estat del benestar. En aquell moment ens incorporàvem a l'Europa democràtica i el que hi havia aleshores era l'estat del benestar, amb diferents modalitats. Nosaltres teníem un estat intervencionista, paternalista en alguns aspectes, que havia impulsat un sistema de seguretat social, però no pròpiament un estat del benestar. L'altre repte era construir l'Estat de les autonomies. Nosaltres

hem hagut de construir alhora un estat del benestar, que vol dir donar al sector públic una certa presència en el conjunt de l'activitat econòmica i de la vida dels ciutadans, i, paral·lelament, crear un sistema polític descentralitzat. El repte era complicat. Havíem d'atribuir, d'una manera complexa, aquestes competències als diferents nivells de Govern que anàvem creant.

Això implicava dues coses: impulsar un conjunt de polítiques que són les pròpies de l'estat del benestar, és a dir, construir un sector públic amb una presència diferent de la que havia tingut fins aleshores en el conjunt de l'activitat econòmica i de la vida dels ciutadans; i dur a terme una reforma fiscal que permetés afrontar el finançament d'aquest estat del benestar. L'estat del benestar que teníem a Europa, i cap al qual nosaltres volíem anar, té tres grans punts de referència: és un sistema definit per l'existència del pacte social, és a dir, per l'entesa entre els diferents actors econòmics i socials per dur a terme les principals polítiques que s'han d'impulsar. És fruit d'un pacte entre els grans agents socials, i als anys quaranta, quan es construeix Europa, es produeix bàsicament entre els sectors treballadors i els sectors empresarials. Aquest pacte social es concreta de moltes maneres, més o menys institucionalitzat. En segon lloc, l'estat del benestar implica el reconeixement d'un paper de l'Estat en l'economia. Un paper per promoure el creixement econòmic, l'estabilitat econòmica i la redistribució de la renda. I, en tercer lloc, implica el desenvolupament d'uns serveis públics fonamentals.

L'estat del benestar es caracteritza perquè el sector públic garanteix al conjunt dels ciutadans serveis públics universals, gratuïts i obligatoris en alguns camps essencials. Fonamentalment, són quatre: la sanitat, l'educació, les pensions i un quart, afegit més tard, que és el de les polítiques per atendre situacions de dependència tant de les persones grans com dels nens. Aquests quatre serveis bàsics configuren els pilars fonamentals del que són les polítiques pròpies de l'estat del benestar. Però també és més que aquestes polítiques: és l'existència d'un cert pacte social i l'acceptació que l'Estat té un paper rellevant en la regulació de l'activitat econòmica. Aquí hi ha un consens ampli entre totes les forces polítiques que estan presents en el moment de la Transició. Això comporta un augment important de la despesa pública. El pes de la despesa pública en el conjunt de l'economia se situava entre el 20% i el 25% del PIB. Aquesta xifra estava, segurament, uns 15 o 20 punts per sota de la que presentaven els països europeus. Per tant, si volíem avançar en el desenvolupament de l'estat del benestar era imprescindible que augmentés la despesa pública respecte al PIB. Realment, quan analitzem el que ha passat des de l'any 1977 fins ara, veiem un fort increment de la despesa pública sobre el PIB, la qual ara se situa en percentatges per sobre del 40%. A Espanya, a la primera meitat dels anys noranta, ha arribat a assolir percentatges del 50%. Com podeu veure, hi ha una gran expansió del pes del sector públic. L'Espa-

nya democràtica és, a la vegada, l'Espanya que construeix l'estat del benestar. Actualment molts pensem que encara és insuficient des de molts punts de vista. Per exemple, el quart punt al qual em referia és molt incipient. Però avui podem dir que comptem amb un sistema en el qual aquells tres grans pilars existeixen.

Fer possible avançar en aquesta direcció comportava dur alhora una reforma fiscal per dues raons: 1) per una qüestió de suficiència: necessitàvem recursos per poder passar d'una despesa del 22 % a una del 40 % del PIB; 2) el sistema fiscal és un instrument molt poderós per dur a terme aquells objectius fonamentals per assolir l'estat del benestar. Aquesta reforma fiscal, que es va començar a fer just en els primers anys de la Transició, tenia tres grans objectius. En primer lloc, suficiència: dotar de més recursos el nostre sector públic; en segon lloc, un objectiu de progressivitat: fer que el sistema fiscal faci que paguin més les persones que tenen més capacitat de fer-ho i que la quantia de la contribució vagi creixent més que proporcionalment; i, en tercer lloc, un sistema fiscal que garantis la flexibilitat dels recursos públics, que permetés que a mesura que augmentessin les necessitats de despesa s'incrementessin els recursos. En tots aquests aspectes, el sistema que vam heretar del franquisme no funcionava. Per tant, aquesta reforma fiscal estava plenament justificada.

A partir d'aquell moment, hem assistit a un procés de reforma fiscal que ha passat per moltes etapes. Hi ha hagut alguns moments essencials. El primer és la mateixa Transició. En aquesta etapa ja tenen lloc algunes de les reformes dels nostres impostos més importants i que després han marcat la configuració del sistema fiscal. La primera reforma s'aborda, per tant, durant els anys 1977-1978, en el Govern presidit per Adolfo Suárez. En aquell moment Fuentes Quintana era vicepresident d'Economia i responsable d'aquesta qüestió; Fernández Ordóñez era ministre d'Hisenda i, més endavant, ho va ser García Añoveros. Aquell Govern fa passos molt importants en la línia de la reforma fiscal. En formava part, en càrrecs de segon ordre, Pedro Solbes. Aleshores es porta a terme la reforma de l'IRPF (impost sobre la renda de les persones físiques), que fa que a Espanya hi hagi un IRPF digne d'aquest nom. Abans hi havia impostos que gravaven les rendes en el seu origen, com ara l'IRTP (impostos sobre els rendiments del treball personal), i altres que gravaven les rendes del capital, les rendes en funció de si l'origen era empresarial; després funcionava un impost a compte sobre la renda, global, que no sempre s'aplicava perquè hi havia un nivell de frau molt elevat. Però aquest IRPF ha experimentat moltes reformes. Ara mateix Pedro Solbes acaba d'anunciar una reforma que entrarà en vigor l'any 2007, si no m'equivoco. Els governs del PP i els socialistes també van fer reformes, però el que és la concepció de l'impost (global, integral, progressiu i personal) es fa en aquells mo-

ments. També es reformen dos impostos directes: l'impost de societats, que encara és vigent, i el del patrimoni. Aquest s'introdueix com un impost extraordinari que ha de durar només un breu període de temps, però actualment encara funciona. Només el tenen set països. Aquesta és la primera gran reforma a Espanya.

Després n'hi ha una altra, que és la que té lloc quan entrem a la Comunitat Econòmica Europea l'any 1986. Aleshores s'introdueix l'IVA, l'impost sobre el valor afegit. Abans hi havia l'ITE, impost sobre el tràfic d'empreses, que era un impost diferent de l'IVA perquè gravava tot el volum de vendes. Tenia un conjunt d'inconvenients i va ser substituït per l'IVA. Va ser una gran millora del nostre sistema tributari. L'IVA també ha experimentat variacions, però continua basant-se en el de l'any 1986.

Aquests són els punts fonamentals de la nostra reforma tributària. Posteriorment el nostre sistema fiscal ha estat subjecte a canvis, perquè els sistemes fiscals són una realitat històrica i social i evolucionen. No són una realitat científica. Els tècnics intenten anar-lo perfeccionant, però respon a una realitat social, política i històrica. Per tant, hi ha hagut moltes reformes en els grans impostos que acabo d'assenyalar. És difícil dir quines són les grans tendències perquè no són homogènies, però sí que hi ha unes línies bàsiques que són compartides per tots els països. Quan l'OCDE fa un estudi i estableix les grans tendències de les reformes fiscals ens demostra que, en general, els diferents sistemes fiscals van en una direcció determinada.

Acabaré aquesta primera part de l'exposició indicant quins són avui els grans temes de preocupació en les reformes fiscals a la majoria dels països. El primer que jo citaria és la situació que vivim avui; en la història hi ha etapes: hi ha moments en què la gent pensa que ha d'augmentar molt la progressivitat del sistema i la pressió fiscal, i altres en què passa el contrari. Avui estem en una situació en què la preocupació dels països és que no augmenti gaire la pressió fiscal i atenuar la progressivitat. Tots els sistemes fiscals han fet reformes abaixant els tipus màxims de l'impost sobre la renda perquè pensaven que eren excessius. No vull entrar ara en valoracions, només és una constatació. Això es produeix per dos tipus de raons: en primer lloc perquè determinats nivells de pressió fiscal poden crear desincentius a les empreses o les persones a l'hora de produir, invertir o treballar; i en segon lloc, perquè estem en espais econòmics molt integrats i interrelacionats, i, per tant, hi ha una certa competència fiscal. De manera que quan els teus veïns abaixen els impostos i això et treu activitat productiva, tu et veus obligat a reduir-los. Això és el que passa a Europa amb els impostos sobre les rendes del capital. Els capitals es poden moure amb total llibertat dins els països europeus i aleshores busquen el lloc on la tributació és més baixa. Com que no hi ha prou coordinació entre els països per administrar o inspeccionar aquests impostos, es veuen obligats

a anar reduint la pressió fiscal sobre les rendes de capital per evitar que se'n vagin els capitals als països veïns. Aquesta és la primera tendència. La segona és que existeix una preocupació més marcada per la neutralitat i l'eficiència que per la progressivitat. Les diferents reformes controlen que els impostos no perjudiquin l'eficiència del sistema econòmic i que siguin neutrals. Si això vol dir sacrificar nivells de progressivitat, doncs es fa. Una tercera tendència és la simplificació. Avui es pensa que hi ha impostos massa complexos. Per exemple, l'impost de la renda hauria de tenir menys trams. Alguns països defensen, fins i tot, impostos de la renda de tipus únic. Però us haig de dir que no hi ha cap país de la vella Europa que en disposi. Només en tenen alguns països de la nova Europa, com ara Eslovàquia. Ha establert un impost de tipus únic que sembla que funciona prou bé, però ells poden permetre's fer invents perquè no tenen cap sistema fiscal que es pugui posar en perill. També existeix una altra tendència que valora els aspectes mediambientals. Cada cop s'introdueixen més impostos que tenen en compte aquestes qüestions, o bé als impostos ja existents s'hi introdueixen sistemes de desgravacions o bonificacions en funció de la preocupació per aquest tema. I, finalment, jo diria que la tendència majoritària és que la imposició directa perd pes i la indirecta en va guanyant. Això no vol dir que en el conjunt la indirecta hagi de pesar més que la directa, però és que aquesta havia arribat a pesar molt ja que la imposició i la tributació eren molt altes.

Això és el que us volia assenyalar respecte a la reforma tributària. D'aquesta manera, amb una breu pinzellada, ens hem situat una mica. A Espanya també ens incloem en aquest corrent i hem de fer un esforç per entendre que nosaltres tampoc no ens trobem en la mateixa situació que els països europeus, que vénen d'un llarg viatge. Nosaltres tot just estem fent el camí d'anada. Potser sí que ens podem trobar amb ells en algun punt del seu camí de tornada, però hem d'anar amb compte a no quedar-nos curts. Hauríem de comprendre que l'estat del benestar exigeix uns certs nivells de tributació i que si volem una cosa hem de tenir l'altra. Per tant, hem de ser conscients que encara tenim molt a aprendre d'aquests països.

Ara diré alguna cosa sobre el finançament autonòmic. Com deia abans, nosaltres vam abordar en paral·lel aquests dos grans processos: el de construir un sector públic digne d'aquest nom, semblant al que tenien els països amb els quals ens volíem equiparar i, alhora, un procés de descentralització del poder polític. Aquest és un procés molt ambiciós i dóna lloc a l'emergència de les comunitats autònomes. I, evidentment, té el seu origen en l'aspiració a l'autogovern d'algunes d'elles, i molt concretament de Catalunya i el País Basc, sobretot, i en part de Galícia. Sense aquesta aspiració d'autogovern, avui no tindríem Estat de les autonomies. Això és inqüestionable. Hem d'escoltar el que diuen aquestes comunitats autònomes, perquè tot aquest procés

de descentralització tan fort que hem tingut ha servit per crear un gran Estat de les autonomies, però no hem aconseguit respondre a les aspiracions d'aquestes comunitats autònomes, que estan en l'origen d'aquest procés i, per tant, potser ens hauríem de preguntar si realment ha estat satisfactori. Des de Catalunya tenim el dret a dir que nosaltres volem contribuir al seu èxit i volem manifestar si considerem que el que s'ha fet fins ara és prou satisfactori o encara és insuficient. Per tant, és important que aquest procés hagi tingut lloc en aquesta doble direcció: construcció del sector públic i de l'Estat de les autonomies. I encara és més important si tenim present que una gran part dels serveis propis de l'estat del benestar (sanitat, educació, pensions, serveis de dependència) corresponen a les comunitats autònomes. Això implica una gran complexitat del procés. D'aquests serveis, sanitat, educació i serveis de dependència són competència de les comunitats autònomes. De manera que al mateix temps que creem un estat del benestar que compta amb aquests serveis, són les comunitats autònomes les que els gestionen i els presten. Aquestes comunitats l'any 1978 encara no existien. Bé, el 1977 ja vam tenir la nostra comunitat autònoma, any en què va tornar el president Tarradellas, i al País Basc es va construir l'òrgan preautonòmic, però amb uns recursos i un pressupost molt limitat. El primer Estatut es fa l'any 1979 i les primeres eleccions tenen lloc l'any 1980. Fins aleshores, era una realitat política, però no una realitat potent des del punt de vista del pes del sector públic. Hem assistit a un intens procés de descentralització, en el sentit d'emergència de les comunitats autònomes. Avui aquestes comunitats representen entorn del 32% del conjunt del sector públic, comptant també les pensions. Cal fer aquesta precisió perquè de vegades es donen percentatges diferents quan s'inclouen aquestes. Per tant, comptant també les pensions, que estan dins del Govern central, el pes d'aquest és del 55%, el de les comunitats autònomes del 32% i el dels ajuntaments i els governs locals és del 13%. Si no comptéssim pensions, els percentatges serien del 30%, 50% i 20%, respectivament. Des del punt de vista de la despesa, representen una part molt important del sector públic. Més important del que tenen els estats als Estats Units, els *länder* a Alemanya o els cantons a Suïssa; i no tant com el que tenen les províncies al Canadà o els estats a Austràlia. Aquest darrer cas és molt especial perquè els governs locals australians són molt febles a causa de les característiques i la història d'aquest continent. Per tant, el pes de les comunitats autònomes dins del conjunt del sector públic és molt important. D'altra banda, aquest procés es produeix en un moment en què el sector públic creix molt, ja que passa del 22% al 40% del PIB. D'aquest 40%, un 32% correspon a les comunitats autònomes.

Ara bé, no hem de confondre la importància del procés de la descentralització de la despesa o de la gestió pressupostària amb el finançament. Pot haver-se produït un procés d'aquestes característiques i que, a la vegada, el sis-

tema de finançament presenti greus deficiències. Imagineu-vos que hagués tingut lloc aquest procés de descentralització i que tots els recursos de les comunitats autònomes es rebessin en forma d'una transferència que cada any donés l'Estat, decidint quina quantitat assignava a cada una. I, a més, que la distribució entre les comunitats fos injusta. En aquest cas hi hauria un sector públic molt potent i amb un gran pes de la despesa autonòmica, però alhora podríem dir que el sistema de finançament no funciona perquè nosaltres no tenim cap possibilitat d'actuar sobre els nostres recursos. Les coses no són tan exagerades com dic, però vull assenyalar-ho per separar els dos aspectes que de vegades es confonen. No podem emetre un judici global. Jo penso que en un aspecte hem avançat força bé i en l'altre, molt insuficientment. Hi ha qui confon les coses i diu: «Com que hem avançat molt en la descentralització i avui les comunitats autònomes tenen una gran importància des del punt de vista pressupostari, això vol dir que no tenen problemes de diners.» És una conclusió errònia. I n'hi ha d'altres que diuen: «Com que tenim un problema de finançament i el sistema no és tan bo com ens agradaria, això vol dir que el procés de descentralització ha estat un desastre i que nosaltres encara pesem molt poc dins del conjunt del sector públic.» Tampoc no és cert. Es fa difícil pensar que l'ordre de magnitud pugui canviar gaire i que pugui ser més elevat, encara que sempre queden alguns serrells financers que es poden acabar de millorar. En tot cas, podria ser-ho més si també passéssim les pensions, però no és gaire concebible. Penseu que aquest 55% de l'Estat que abans us deia es compon d'un 35% corresponent a pensions i un 20% corresponent a la resta. D'aquest 20%, un 14% seria la despesa de tots els ministeris contra el 32% de les comunitats autònomes. I el 6% correspondria a classes passives i interessos. El deute és més elevat que el de les comunitats autònomes perquè fa més temps que el té i és superior. El conjunt del deute a Espanya deu representar entorn del 46-47 % del PIB. D'aquesta xifra, les comunitats autònomes en deuen tenir el 7 % i els ajuntaments i governs locals presenten una quantitat més reduïda. De manera que quan es diu que les comunitats autònomes encara podrien rebre més, cal tenir present que com a molt quedaria aquest 14 %. I aquest 14 % correspon a la Casa Reial, el Parlament Espanyol, la justícia, la defensa, les relacions exteriors, la seguretat en aquelles comunitats on no ha estat transferida i poca cosa més. Tenim un procés de descentralització que ha estat molt intens, però a la vegada hi ha problemes de finançament molt seriosos. I és això el que hem d'abordar. En primer lloc, perquè en part en la reforma del sistema de finançament s'hi resumeixen els problemes bàsics que planteja l'Estat de les autonomies. És com una reproducció a escala del conjunt de la problemàtica. En el sistema de finançament es planteja el problema de com trobem l'equilibri entre la llibertat o l'autonomia i la solidaritat. Com trobem l'equilibri entre la diversitat (cada comunitat autònoma pot

actuar pel seu compte) i la coordinació i l'harmonització. Aquí es resumeixen la immensa majoria de les contradiccions del procés autonòmic. I, en segon lloc, el finançament és essencial per dues coses: per tenir autonomia política de veritat, perquè no existeix si no tens capacitat de decisió sobre els teus impostos; i perquè té un valor instrumental, ja que no es poden fer polítiques de sanitat, d'educació o de dependència si no es compta amb els recursos apropiats.

Això ha fet que aquesta qüestió, la del finançament, estigui permanentment sobre la taula. Davant d'això també he de dir dues coses. La primera és que la pretensió de tancar-lo és un error. Les qüestions vinculades al finançament sempre estaran obertes perquè fan referència a una realitat que, per definició, canvia al llarg del temps. És normal replantejar-se quins serveis ha de prestar cada comunitat autònoma. Avui donem molta importància al tema relacionat amb la dependència; deu anys enrere no n'hi donàvem i quinze enrere, encara menys. Les tendències van evolucionant. El tema dels impostos també canvia. La segona és que també és un tema obert perquè sempre hi haurà conflictes, punts de discrepància o tensions entre els governs autonòmics i el central perquè hi ha punts de confluència. És inevitable que sigui així. La societat viu sobre la base del conflicte, el qual permet que les coses avancin. Quan s'evita el conflicte, s'enterra, però després torna a aparèixer de mala manera. El que hem de fer és establir bons mecanismes de resolució dels conflictes. Un sistema raonable, racional, que no es basi en dogmatismes sinó en la realitat. Cal acceptar el conflicte i establir regles del joc per resoldre'l. El que és interessant és que del conflicte es pugui passar a la negociació i d'aquesta a l'acord. És una manera interessant d'abordar aquesta qüestió.

Per tant, és normal que aquest tema sempre estigui sobre la taula, però això no vol dir que no haguem de buscar més estabilitat en el sistema de finançament. La meva posició, per tant, és que cal buscar una solució que sigui estable. Els països que tenen sistemes semblants al nostre, els federals, compten amb models més o menys definits. No reinventen el model cada cinc o deu anys. Però és un model que no és tancat i té estabilitat. A Alemanya hi ha un model en què els grans impostos són compartits entre la Federació i els *länder*, amb un percentatge diferent cada un d'ells; l'Administració tributària correspon als *länder* i la decisió sobre aquests impostos la té el Senat, que està compost pels governs dels *länder*. I, a més d'això, existeixen uns impostos propis i, finalment, hi ha un poderós mecanisme de subvencions d'anivellament horitzontal. Mitjançant aquest, visualitza molt clarament quins *länder* paguen i quins reben. Aquest és el model alemany que sempre està en evolució; s'hi fan reformes constantment. Als Estats Units hi ha un model en què la Federació té els seus impostos i els estats els seus, i són molt independents els uns dels altres. Sobre alguns fets imposables, els dos tenen impostos. I els estats tenen un gran impost, com si fos el seu IVA, que és l'impost sobre les ven-

des al detall. Hi ha molt pocs mecanismes d'anivellament i solidaritat, pràcticament no existeixen. És un model que ha anat evolucionant. Nosaltres hem d'aspirar a una cosa semblant. Hem d'aconseguir tenir un model que ens aporti estabilitat. Per tant, la meva posició sobre aquesta qüestió és molt clara.

Hem d'intentar assolir-ho en un moment en què existeix una problemàtica molt forta al nostre sistema de finançament, que en part es desprèn de la confluència de l'estat del benestar i el model de finançament. Aquest és un gran tema, ja que tenen molts punts en comú. La dinàmica de l'estat autonòmic s'ha basat en tres punts. Primer, es produeix un fort augment de la despesa pròpia de l'estat del benestar. Per raons estructurals, aquesta despesa creix molt i qui té la pressió per atendre-la són les comunitats autònomes. És un fenomen que es produeix a molts països. El creixement de la despesa sanitària, per exemple, és un problema típic de tots els països que compten amb un estat del benestar desenvolupat. La despesa en sanitat creix més que el PIB, bàsicament per raons estructurals que no estan relacionades amb la millor o pitjor capacitat de gestió, encara que de vegades pot ser així. És a dir, encara que els gestors ho fessin bé, aquesta despesa augmentaria per raons estructurals vinculades a l'envelliment de la població, a l'encariment de les tècniques de tractament (a més, els ciutadans, informats, demanen aquests tractaments... i fan bé) i, en tercer lloc, amb el fet que són despeses...

Els que reben la pressió pel creixement d'aquesta despesa són els governs autonòmics, en el nostre cas la Generalitat. Rebem la pressió dels ciutadans i tenim la responsabilitat de prestar els serveis en les millors condicions. La segona característica és que, tot i ser una despesa que creix molt, nosaltres no tenim la clau dels nostres ingressos. La nostra capacitat per fer modificacions en els impostos, per adequar el creixement dels impostos al creixement de la despesa, és molt limitada. Encara que nosaltres estiguéssim disposats a augmentar la pressió fiscal, no ho podríem fer perquè no depèn de nosaltres. A Catalunya, per exemple, hem augmentat l'impost d'hidrocarburs, però no tenim gaire més marge. També hem incrementat d'una manera limitada l'impost d'actes jurídics documentats i sobre la resta no tenim capacitat per fer-ho. Sí que podríem modificar l'IRPF, però, tenint en compte la tendència d'aquests temps i que la política ha d'anar dirigida a fer allò que els ciutadans entenen, no sembla el més adient.

El tercer factor és que el Govern central, durant el mandat del PP, s'ha permès portar a terme algunes accions consistentes a adoptar una normativa que implica més despesa per a les comunitats autònomes o bé a adoptar mesures que abaixen els impostos, que també són populars. Aquesta és la dinàmica en què ens trobem actualment. En part, es desprèn de l'actiu paper que tenen les comunitats autònomes en l'estat del benestar. Per això cal reformar ur-

gentment el sistema de finançament avui a Espanya. Segurament també és necessari per una altra qüestió, que està relacionada amb el conjunt de l'estat del benestar. Estem disposats a atendre els creixements estructurals d'aquesta despesa sense actuar paral·lelament sobre la pressió fiscal? Si és així, com ho farem? Aquest debat tindria lloc si no hi haguessin comunitats autònomes.

Quan ens plantejem la reforma del sistema del finançament, sempre dic que al davant tenim tres models possibles. El primer d'ells és el model confederal, i en el límit el model de la independència. És a dir, concebre la relació de Catalunya amb Espanya com la de dos països independents o com la de dos països amb una relació confederal. Això, naturalment, té unes determinades conseqüències des del punt de vista del finançament. Inspirant-se en aquest model, el resultat seria que Catalunya tindria una relació amb Espanya com la que manté Alemanya amb la Unió Europea. Jo tinc total sobirania tributària, jo decideixo tots els impostos i els recapto, i després pago a Espanya un percentatge del meu PIB. A l'altre extrem hi ha un model unitari, que és concebre Espanya com si existís un únic poder polític, el Govern central, i que és el que es relaciona amb tots els ciutadans. Per tant, totes les accions de redistribució passen pel Govern central. És el model que hi ha en la base de l'afirmació d'algunes persones: «la solidaritat sempre és entre individus, no entre territoris». Però, és clar, entre territoris també es produeix ja que són individus d'un territori, en aquest cas Espanya. Però cal tenir en compte que un model unitari també pot ser molt descentralitzat. Els països més descentralitzats del món són els nòrdics, i són països unitaris i no pas federals. Només tenen un únic govern i un únic parlament. Dinamarca és un dels països més descentralitzats del món, més que Espanya. Després hi ha un tercer model, que és el dels països federals. Es caracteritza per tres factors. El primer és que els ciutadans es relacionen amb dos governs: el de la Federació i el del seu territori. En aquests països podem parlar d'estats (als EUA), *länder* (a Alemanya), cantons (a Suïssa), províncies (al Canadà). A Espanya, haurien de ser les comunitats autònomes. De manera que quan la gent diu que la redistribució sempre s'estableix entre els individus..., això és indiscutible, però el poder polític l'exerceixen tenint dos governs. El segon és que un govern federal, en el tema del finançament, té dos objectius de la mateixa rellevància: l'autonomia i la igualtat, o si voleu la unió i la llibertat, o la llibertat i la solidaritat. Digueu-ho com vulgueu. Al mateix temps que afirmem l'autonomia del territori de Catalunya per decidir per nosaltres mateixos, afirmem que formem part d'una realitat política més àmplia i que, per tant, els ciutadans de Catalunya tenen unes relacions d'igualtat amb els del conjunt d'aquesta comunitat política. També mantenim que la nostra comunitat en el moment que exerceix l'autogovern accepta unes condicions d'igualtat amb les altres comunitats, en el sentit que

si volen poden tenir dret a les mateixes competències, als mateixos nivells d'autonomia en el terreny tributari, etc. Els països federals troben un equilibri apropiat entre aquests dos objectius. Quan es vol afirmar un dels dos per sobre de l'altre, aleshores està negant l'Estat de les autonomies. En aquest cas, posat a l'extrem, si vols afirmar el principi d'igualtat no cal que tinguis un estat autòndmic; pots funcionar amb un estat unitari. I si vols el contrari, passa el mateix. Si el principi d'autonomia impera sobre l'altre, aleshores vas cap a un model confederal. S'ha d'acceptar que un model federal es basa en un equilibri entre tots dos. Un equilibri vol dir, i ara anomenaré el tercer factor, que hi ha d'haver pacte, negociació, sacrifici de tots dos. De manera que sacrifiques part de l'autonomia per tenir igualtat, i tampoc tens tota la igualtat que voldries perquè en sacrifiques una part per tenir autonomia. Als països federals hi ha mecanismes d'anivellament, però mai no són absoluts perquè, si ho fossin, negaríem l'autonomia i la llibertat. Als EUA, per exemple, l'anivellament establert és molt petit. Jo sóc partidari que existeixi un anivellament, però sense que això vagi en detriment d'aquest equilibri que em sembla bàsic.

És sobre la base d'aquests punts que s'hauria de formular el sistema de finançament. Això portaria a propugnar un sistema que s'inspirés en tres o quatre grans punts. Primer, la nostra capacitat per administrar els nostres impostos, establint, si calgués, formes de consorciació amb l'Administració tributària del conjunt de l'Estat. En segon lloc, una gran capacitat de decisió sobre aquests impostos. En tercer lloc, lògicament, un percentatge d'aquests impostos correspondria a l'Estat perquè pugui atendre el finançament dels seus serveis i les seves responsabilitats. I, en quart lloc, l'existència de mecanismes que permetessin una contribució a la sobirania. S'estableix un anivellament entre els recursos de les comunitats autònomes, però amb unes regles de joc clares i precises que evitarien que fos il·limitat. Quan és il·limitat, acaba sent perjudicial per nosaltres mateixos.

Aquests són, en resum, els temes que us volia comentar. M'he allargat més del que us havia promès. Disculpeu-me. Moltes gràcies.

VOLUM I - MEMÒRIA DE LA TRANSICIÓ A ESPANYA I A CATALUNYA

ÍNDEX

Nota dels editors	9
Memòria i història de la transició	11
20 anys de Constitució	67
Santiago Carrillo	85
Les nacionalitats	103
20 anys de l'Estatut	135
20 anys d'ajuntaments democràtics	169
Josep Benet	199
Els agents socials	221
Heribert Barrera	245
Carles Sentís	263
Antoni Gutiérrez Díaz	279
Joan Reventós	299
Jordi Pujol	319
Els mitjans de comunicació i la transició	343
Memòria de la transició: Apèndix (Espanya/Catalunya).	367

VOLUM II - SINDICALISME, GÈNERE I QÜESTIÓ NACIONAL

ÍNDIX

Nota del editors	9
<i>Antonio Ribera</i> . El sindicalismo español: de la dictadura a la transición.	11
<i>Carme Molinero</i> . El moviment sindical a Catalunya durant la transició.	31
Situació actual i perspectives del sindicalisme de classe (Taula rodona)	49
<i>Mary Nash</i> . Dones i transició a Catalunya: memòria i vivències.	83
<i>Judith Astelarra</i> . Mujer y transición en España	105
Dona i democràcia: evolució i perspectives de les experiències individuals i col·lectives (Taula rodona).	139
<i>Antoni Batista</i> . La qüestió nacional a Euskadi.	171
<i>Jordi Casassas Ymbert</i> . El catalanisme durant la transició	205
<i>Ramon Villares</i> . La cuestión nacional en Galicia	217
<i>Miguel Gómez Oliver</i> . Andalucía y la cuestión nacional.	235
La reorganització autonòmica de l'Estat. Cap a un Estat plurinacional? (Taula rodona)	247
El procés de pacificació a Euskadi (I) (Taula rodona)	279
El procés de pacificació a Euskadi (II) (Taula rodona).	303

VOLUM III - LA REFORMA DE L'EXÈRCIT I DE L'ADMINISTRACIÓ LOCAL

ÍNDIX

Nota dels editors	9
<i>Gabriel Cardona</i> . El ejército, sostén del régimen	11
<i>Juli Busquets</i> . Contraideología militar i asociacionisme clandestí dintre les forces armades durant el franquisme	39
<i>Javier Fernández López</i> . El ejército durante la transición democrática (1975-1982)	61
<i>Alberto Oliart</i> . Las fuerzas armadas y los gobiernos de UCD	89
<i>Narcís Serra</i> . La reforma militar i la transició espanyola a la democràcia .	121
<i>Francisco Laguna Sanquirico</i> . La transición militar española	143
De <i>La torna</i> al 23-F (Taula rodona)	163
<i>Carles Santacana</i> . L'administració local durant el franquisme	185
<i>Vicenç Capdevila</i> . L'administració local durant la transició	203
<i>Joan Botella</i> . Las primeras elecciones municipales democráticas: institu- ciones, territorios y partidos	231
<i>Pasqual Maragall</i> . La reforma dels ajuntaments democràtics, inici de la proposta federal	243
<i>Josep Gomis i Martí</i> . Les diputacions en el canvi democràtic municipal .	257
Les relacions entre els ajuntaments i el moviment veïnal (Taula rodona) .	271

VOLUM IV - ELS JOVES DE LA TRANSICIÓ

ÍNDEX

Introducció	9
<i>Carles Feixa</i> . La joventut com a metàfora... de la Trasió	15
<i>Jordi Serrano</i> . Memòria i desmemòria de la Transició entre els joves.	45
<i>Enric Puig</i> . Del "Movimiento" a la Secretaria General de la Joventut	89
<i>Enric Truñó</i> . Les polítiques juvenils dels ajuntaments democràtics	137
<i>Josep Pau</i> . Els joves pagesos	151
<i>Eduard Jiménez</i> . Els joves estudiants	171
<i>Encarna Sanahuja</i> . Vivències del feminisme dels 70	181
<i>Jaume Funes</i> . Ser joves però al marge. Noves delinqüències en una societat en crisi	189
<i>Jordi Sánchez</i> . De la Marxa de la Llibertat a la Crida per la Solidaritat.	205
<i>Les organitzacions polítiques juvenils</i> (Taula rodona).	219
<i>Antoni Batista i Àngel Casas</i> . Les cançons de la Transició	265

VOLUM V - ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

ÍNDEX

Introducció	9
<i>Josep M. Huertas</i> . La Transició periodística (1975-1985).	11
<i>Manuel López</i> . La premsa del Movimiento durant la transició política espanyola.	37
<i>Joan Busquet</i> . Apunts per a una història de la premsa clandestina de la Transició.	49
<i>Javier Ortiz, Ignasi Riera i Humbert Roma</i> . Periodistes i militants (Taula rodona).	59
<i>Montserrat Minobis</i> . El monopoli informatiu de RTVE.	73
<i>Santiago Ramentol</i> . TVE: allò que la memòria no sol recordar.	79
<i>Josep M. Cadena</i> . El projecte editorial de <i>l'Avui</i>	91
<i>Jaume Guillamet, Carmen Alcalde, Josep Faulí, Josep Pernau</i> . Els diaris de la Transició (Taula rodona)	111
<i>Isabel-Clara Simó</i> . Els setmanaris catalans	123
<i>Pedro Altares</i> . Los semanarios españoles.	137
<i>Enric Bañeres</i> . La premsa esportiva: del 0-5 al Naranjito.	149
<i>Agustí Pons, Jordi Maluquer, Jaume Serrats Ollé, Esteve Sillué</i> . Les empreses periodístiques a Barcelona i la Transició política (Taula rodona)	163
<i>Antoni Batista</i> . La revolució lúdica	195
<i>Eduardo Álvarez Puga</i> . La desnuda verdad	199

